

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ  
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ  
X Ə B Ə R L Ə R  
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,  
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT  
ELMLƏRİ SERİYASI**

**№ 4**

**GƏNCƏ – 2026**

**Baş redaktor:** professor Yusif Yusibov

**Redaksiya heyəti:** dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)  
dos. Asif Cavadov, prof. Həsənbala Sadıqov,  
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,  
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevdə Qurbanəliyeva,  
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev  
prof. İspəndiyar Alverdiyev, dos.Oruc Hüseynov  
dos.Aynur Məmmədova

**Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 10 sentyabr 2026 –cı il tarixli (protokol №1) qərarı ilə çap olunur.**

**Nəşrə məsul:** Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

**ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2026 № 4**

**MÜNDƏRİCAT****BİOLOGİYA ELMLƏRİ**

**Novruzov V.S., Eyvazova İ.A.** *Gədəbəy rayonunun flora biomüxtəlifliyi və mühafizəsi*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.6.

**Badalova N.M.-Y., Bayramova A.B.** *Essential oil of juniper cone-berries and features of its production*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.10.

**Tağıyeva N.B., Musazadə İ.A., İsmayılova A.R., Həsənova A.S.** *Cəfəri bitkisindən qida boyagının alınması*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.16.

**İQTİSADI ELMLƏR**

**Quliyeva S.H.** *Rəqəmsal transformasiya şəraitində turizm menecmentinin müasir çağırışları*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.23.

**TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR**

**Əfəndiyeva A.S.** *XVIII əsrdə Qafqazda Osmanlı İmperiyasının siyasi-strateji mövqeyinə dair*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.28.

**Əliyev A.B., Əliyeva H.N.** *Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafında Şuşa məktəblərinin rolu*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.34.

**Əliyeva L.E.** *Azərbaycanda tarixi şəhərsalma ənənələri və azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma prosesi*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.41.

**Hacıyeva N.C.** *Ukrayna-Rusiya münasibətləri (XX əsrin sonu- XXI əvvəlləri)*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.47.

**Bəxtiyarlı H.Ə.** *Amerika qitəsində integrasiya (müasir dövr)*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.57

**Məmmədova Y.E.** *XVI əsrin ikinci yarısında beynəlxalq ticarətdə Azərbaycanın roluna dair*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.62.

**Şamilova A.M.** *Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.66.

**Səlimov M.M.** *Heydər Əliyev ideyaları və müasir Azərbaycan*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.71.

**Səlimov Şirxan Dadaş oğlu, Vəliyeva D.M., Mirzəyeva K.K.** *Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin tarixi inkişaf mərhələləri*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.78.

**PEDAQOGİKA**

**Aslanova N.Ş.** *Informasiya nəzəriyyəsinin tədrisinin cəbri aspektləri*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.88.

**Hacıyeva F.R.** *Riyaziyyat və informatikanın integrasiyasının şagirdlərdə alqoritmik təfəkkür və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına təsiri*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4.96.

**Quliyeva Ş.S.** *Dual təhsil modelini hərbi təhsil müəssisəsində tətbiqinin üstünlükləri*  
DOI:10.30546/gdu.2026.4. 103.

**FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ**

**İbrahimov C.H.** *Təlimə konstruktiv yanaşmanın mahiyyəti və əsas istiqamətləri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4. 107.

**Abdullayeva G.V., Qasimova A.O.** *Psixoloji sabitliyin mahiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2026.4. 112.

**FİLOLOGİYA ELMLƏRİ**

**Abbasbəyli V.Ş.** *Onomastik vahidlərin dildəki funksiyaları*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.116.

**Abdurahman R.G.** *Formalism and descriptivism in linguistics: the Copenhagen and American structuralist traditions*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.123

**Əhmədova A.M.** *Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4. 128.

**Əhmədova G.R.** *Koqnitiv dilçiliyin tarixi və mahiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2026.4. 135.

**Ahmedova Z.Kh., Abidinova S.F.** *Literature in second language teaching*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.139.

**Əliyeva L.R.** *Qrammatik kateqoriya anlayışı və onun dil sistemində yeri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.144.

**Əlizadə T.Ş., Nağıyeva D.Ə., Qocayeva L.V.** *Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.150.

**Eminova A.F.** *Media diskursunda "Vətən" konseptinin semantik və pragmatik təhlili*

DOI:10.30546/gdu.2026.4. 157.

**Əmrəhova S.** *Müasir türk dillərində ailə və qohumluq mədəni kodları*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.163.

**Kadiyeva S.Ə.** *Nəcəf bəy Vəzirovun dramaturji irsi və Azərbaycan milli teatrının inkişafında rolu (Nəcəf bəy Vəzirovun vəfatının 100 illiyinə həsr olunur)*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.169.

**Makhmudova F.** *Lingua-cultural studies as an interdisciplinary science*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.174.

**Maharramova S.I.** *Language influence on intercultural learning environments*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.180.

**Məmmədov R.R.** *Qarabağ folklorunda işlənən onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.186.

**Мамедова Н.А.** *Неологизмы и окказиологизмы с диминутивным значением в современном английском языке*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.193.

**Məmmədova S.S.** *İngilis dilində lüğətlər və onların növləri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.200.

**Məmmədova T.** *Aşıq Kamandarın qoşma və gəraylıları*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.205.

**Mirzəyeva A.A.** *Türk dillərində dialekt və şivələrin qorunma problemləri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.209

**Mustafayeva S.B.** *Müasir ingilis dilində zərflərin və modal sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.213.

**Qocayeva M.Ə.** *İngilis dilində qeyri-müəyyənlik artiklinin təkamülü*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.217.

**Quliyeva A.Ə.** *İtalyan mənşəli alınmaların ingilis dilinə təsiri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.223.

**Qasımova G.S.** *Müasir alman dilində inkar kateqoriyasının semantik-struktur modeli*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.230.

**Yusifova T.V.** *İnsanın koqnitiv və linqvomədəni fəaliyyəti antroposentrik pradiqmin işığında*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.238.

**Alxasova N.R.** *“Qırmızı bayraq” qəzetinin səhifələrində aşığı sənəti: yaradıcılıq dinamikası, janr və mövzu xüsusiyyətləri (1980-1988-ci illər)*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.244.

### **TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI**

**Bashirova A.H., Karimli A.T.** *Classroom management strategies at higher education institutions*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.249.

**Ələkbərova Z.B.** *Fərdi mühafizə vasitələrinin növləri və onlardan istifadə qaydaları*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.255.

**Məmmədova A.Ə., Kazımova S.E.** *Apərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının məktəbdə tədrisi*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.261.

**Məmmədova M.Q., Məmmədov Ş.R., Əmiraslanov S.N.** *Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığında taktiki fəaliyyətin mahiyyəti, üsul və vasitələri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.264.

**Cabbarov U.X., Rüstənzadə A.R.** *Sərbəst güləşdə yeni beynəlxalq yarış qaydalarının güləşçilərin texniki-taktiki hazırlığına və rəqəbat fəaliyyətinə təsiri*

DOI:10.30546/gdu.2026.4.269.

**BİOLOGİYA ELMLƏRİ**

UOT:57.

**GƏDƏBƏY RAYONUNUN FLORA BİOMÜXTƏLİFLİYİ VƏ MÜHAFİZƏSİ**

*AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Novruzov Vaqif, Eyvazova İradə*  
*Gəncə Dövlət Universiteti*  
*Vnovruzov1@rambler.ru*

**Xülasə:** Gədəbəy rayonu Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsində yerləşən, özünəməxsus relyefi, iqlimi və zəngin su şəbəkəsi olan füsunkar bir bölgədir. Bu coğrafi mövqe rayonda olduqca zəngin və rəngarəng bir flora biomüxtəlifliyinin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

**Açar sözlər:** Gədəbəy rayonu, flora biomüxtəlifliyi, relyef, iqlim, bitki örtüyü,

**Ключевые слова:** Гедабекский район, разнообразность биофлоры, рельеф, климат, травяное покрытие

**Keywords:** Gedabek district, landscape, climate, herbal word, the difference of biolife

Ədəbiyyat məlumatları və şəxsi müşahidələr əsasında Gədəbəy rayonunun florası üçün . **70 fəsilə** və **210 cinsə** aid olan **468 bitki növü** qeydə alınmışdır. Ərazidə bitki örtüyünün fitosenoloji təsnifatına görə **36 formasıya** və **57 assosiasiya** fərqləndirilir 20 fəsilə 30 cinsə aid 70 növ ağac , kol və ot bitkisindən ibarət olması aşkar olunmuşdur. Növlərin fəsilələr üzrə qeyri bərabər paylanmışdır. Gülçiçəklilər (Rosaceae) 10, Dodaqçiçəklilər (Lamiaceae) 9, Paxlalılar (Fabaceae) 4, mürəkkəbçiçəklilər (Asteraceae) 10, Ağcaqayın (Asteraceae) 3 növə malikdir.Qalan fəsilələrin hər biri isə 1 növlə təmsil olunurlar. Yuxarıda qeyd olunan 6 fəsilə 22 növü əhatə edir. Arealın tiplərinə görə ərazidə boreal növlər daha çoxdur (13 növ). Həyatı formalar içərisində isə otlar 23 növ, ağac 20 növ, kollar 9 növ, ot bitkiləri 4 növ təşkil edir. Bitki örtüyünün formalaşmasında Fıstıq, Tozağacı, Gülçiçəklilər fəsilələri növləri daha mühüm rol oynayır. Bu növlər meşələrin 1-ci və 2-ci yarusunu təşkil edirlər. 3-cü yarusda isə əsasən ot bitkiləri yerləşir. Tədqiq olunan ərazinin bitkiləri içərisində yeyinti, yem, dərman və tikinti materialları kimi əhəmiyyətli növlər vardır. Meşələrdə yayılan ağac və kol bitkiləri eyni zamanda bitki örtüyünün genofondunu təşkil etdiyindən, qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün mühafizə tədbirlərinin işlənməsi zəruridir. Gədəbəy ərazisinin böyük bir hissəsi sıx meşəliklərlə örtülmüşdür. Bu meşələr həm bölgənin oksigen mənbəyidir, həm də torpağı eroziyadan qoruyur. Meşələrin əsasını **şərq fıstığı (Fağus orientalis Lipsky), adi göyrüş (Fraxinus excelsior L.), vələs (Carpinus orientalis L.), palıd (Quercus iberica Steven), Sivriyarpaq ağcaqayın (Acer platanoides L.), qarmaqvəri şam (Pinus sylvestris)** və s.təşkil edir.Dəniz səviyyəsindən 2500 m-dən yuxarı alp çəmənliklərinə verir. Gədəbəyin məşhur yaylaqları məhz bu zonadadır [1-8].

Gədəbəy rayonu dərman bitkilərinin biomüxtəlifliyinə görə Azərbaycanda ön sıralarda yer alır. Yerli əhali əsrlərdir bu bitkilərdən xalq təbabətində istifadə edir.

**Bitkinin Adı****İstifadə Olunduğu Saha****Kəklikotu**

Soyuqdəymə, çay, həzm sistemi

**Boymadərən**

Yara sağaltma, qanaxmanı kəsmə

**Yarpız (Dağ yarpızı)**

Mədə-bağırsaq, antiseptik kimi

**Dəvədabanı**

Öskürək və tənəffüs yolları xəstəlikləri

**Zəncirotu (Qaratikan)**

Qaraciyər və maddələr mübadiləsi

**Baharotu (Adonis)**

Ürək-damar sistemi

Gədəbəyin florasında yalnız bu regiona və ya ümumilikdə Qafqaza aid olan bir çox **endemik** və nəsli kəsilməkdə olan bitki növü mövcuddur. Onların bir hissəsi Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına daxil edilmişdir.

- **Qafqaz endemikləri:** Dağlıq relyefdə xüsusi təkamül keçmiş zəngçiçəklilər (Campanula) və iris (nərgizgülü) növləri yayılır.

Gədəbəy rayonunun yerləşdiyi Kiçik Qafqazın şimal-qərb hissəsi endemik və relik bitkilərlə zəngindir. Rayon ərazisində (məsələn, Keçəl dağ və ətraf yaylaqlarda) daxil edilmiş nadir növlər mövcuddur:

- **Radde tozağacı (*Betula raddeana*):** Azərbaycanın milli "Qırmızı Kitabı"na daxil edilmiş, əsasən subalp qurşaqlarında (Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər xətti boyunca) seyrək meşəliklər yaradan çox nadir, üçüncü dövrün relik bitkisidir.

- **Qafqaz rododendronu / Birəgözü (*Rhododendron caucasicum*):** Subalp zonasının rütubətli yamaclarında bitən xüsusi kol bitkisidir.

- **Nadir Soğanaqlı və Yumru-soğanaqlı bitkilər:** Kiçik Qafqaza xas olan və Gədəbəyin alp xalılarında, subalp çəmənliklərində rast gəlinən bir neçə zərif çiçəkli bitkilər (məsələn, *Qafqaz xədicəgülü*, bəzi nadir *Süsən (Iris)* və *Zəfəran* növləri) "Qırmızı Kitab"da yer alır.

- **Nadir və itmək təhlükəsində olan paxlalılar və gəvənlər:** Alp qurşaqlarında qorunan dominant və ya subdominant səciyyəli bəzi endemik gəvən növləri (*Astragalus*).

1984-cü ilin fevral ayında Gədəbəy Meşə Təsərrüfatının Qızılca meşəçiliyi sahəsində yaradılmışdır.

- **Sahəsi:** 5 135 hektar.

- **Yerləşdiyi hündürlük:** Dəniz səviyyəsindən 1500–2000 metr yüksəklikdə, dərin dərələrlə parçalanmış dağlıq zonada yerləşir.

- **Yaradılma məqsədi:** Ərazinin unikal təbiət kompleksini, xüsusilə nəsli kəsilmək və məhv olmaq təhlükəsində olan heyvan və bitki növlərini qoruyub saxlamaq və artırmaqdır.

Yasaqlıq ərazisində meşə və dağ-bozqır bitkiləri zəngindir. Meşəni əmələ gətirən əsas ağac cinsləri şər q fışığı, palıd və vələsdir. Həmçinin ağcaqayın, göyüş, müxtəlif yabanı meyvə ağacları və onlarla növ müalicəvi dərman bitkiləri geniş yayılmışdır.

Gədəbəydə xüsusi mühafizə statusu daşıyan və nadir ekosistemə malik **4 böyük təbii meşə massivi** var. Bunlar rəsmi olaraq dövlət təbiət abidələri siyahısına daxildir:

1. Qovdu meşə massivi
2. Gödəkdərə meşə massivi
3. Qamış meşə massivi
4. Şamlıq meşə massi

Azərbaycan biomüxtəlifliyində xüsusən, Gədəbəy rayonunun fiziki-coğrafi xarakteristikası əsasən ərazinin çox zaman qar və yağış sularının, bulaqların və dərə sularının toplandığı çuxur yerlərdə yaranan göl və gölməçələrin kənarlarında bataqlıqlaşmış kiçik ərazilərdə, bilavasitə su qatlarında, su üzərində, suyun dibində substrata birləşmiş halda, bataqlıqlarda, nohurlarda yaşayan halofit, hiqrofit və hidrofit bitkilərin cəngəllikləri və hündürlüq senozları yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat ərazilərinin su-bataqlıq bitkililiyi özünüməxsus xüsusiyyətə malik olmaqla bərabər, zəngin və rəngarəngdir. İri sahəli meşə göllərinin ətrafında gur inkişaf etmiş halofit bitkilərin hündürboylu cəngəllikləri

sahildən su hövzəsinə doğru hiqrofit bitkilərlə, onlar isə tədricən əsl su bitkiləri olan hidrofitlərlə əvəz olunurlar.

Tədqiqat ərazisində geniş sahələri əhatə edən bataqlıqlara ümumiyyətlə rast gəlinmir. Ərazidəki bataqlıqlar bulaq, dərə və göl sularının yaxınlığında talalar şəklində yayılmışdır. Tədqiqat ərazisində bataqlıqlar meşə, subalp və alp zonasında rast gəlinir. Bu bataqlıqlar bir-birindən yayıldıqları ərazinin fiziki-coğrafi şəraiti və floristik tərkiblərinin müxtəliflikləri ilə fərqlənilir. Orta dağ qurşağında yerləşən ərazisində bataqlıq bitki qruplaşmaları daha çox rütubətli, nəm ərazilərdə yayılmağa uyğunlaşmış və həyat formalarına görə bir-birindən fərqli bitki qruplaşmalarından ibarətdir. Bataqlıq ərazilərdə ot, kol və ağac bitkiləri yayılmışdır. Bir çox bataqlıq ərazilərdə cil fəsiləsinə mənsub növlər dominantlıq edərək vegetativ orqanlarının güclü inkişafı ilə bitki qruplaşmasının xarici görünüşünə və özünə məxsus yaşıl və qonur-yaşıl rəngli aspektin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Bu qruplaşmalarda cillərlə bərabər digər çoxillik ot bitkiləri də iştirak edir. Tədqiqat ərazilərində bataqlıqlar yayılmalarına görə iki qrupa ayrılırlar: Orta və yuxarı dağlıq qurşağın bataqlıqları.

Yüksək dağlıq qurşağın bataqlıqları subalp və alp qurşağının bataqlıqlarını, orta və yuxarı dağlıq qurşağın bataqlıqları isə meşə və bozqır sahələrin bataqlıqlarını əhatə edir. Bütün bataqlıqlar yağış, qar, bulaq və dərə sularının çuxur yerlərdə toplanması nəticəsində yaranırlar. Birinci qrup bataqlıqların bitkiləri bilavasitə kök sistemləri ilə torpağa bərkilərək torpaq vasitəsi ilə qidalanırlar. Bu ərazilərin bitkiləri həyat formalarına və floristik tərkiblərinə görə çox rəngarəngdirlər. Bu ərazilərdə *Carex diandra*, *C.cuta*, *C.esicaria*, *Glyceria arundinacea* Kunth, *Fragmites australis* Steud, *Butomus umbellatus* L, *Ranunculus scleratus*, *Bidens tripartita* L, *Comarum palustre* L, *Geum rivale*, *Lysimachia verticillaris* Spreng. kimi bitkilər yayılmışdır. Bütünlüklə bataqlıqların bitkiləri hidrofit bitkilərdir. Ərazidəki bataqlıqları sulu çəmənliklərdən ayırmaq çox çətindir. Hər iki ərazi genetik cəhətdən bir-biri ilə sıx əlaqədardır.

Meşə bataqlıqları meşələri üçün xarakterikdir. Bu bataqlıqlar meşələrdə bulaq və dərə sularının kənarları boyunca talalar şəklində yayılmışdır. Meşə bataqlıqlarının tərkibinə çoxillik otlarla yanaşı ağac və kol bitkiləri də daxil olur. Bataqlıq ərazilərdə *Phragmites australis*, *Cardamine uliginosa*, *Epilobium nervorum*, *Carex diandra*, *Cares riparia*, *Alchemilla sericea*, *Orchis palustris*, *Juncus effhose*, *Gladiolus kotschyumas*, *Rumex alpinus*, *Ranunculus scleratus*, *Parnassia palustris* və s. ot bitkiləri ilə bərabər *Salix alba*, *S.triandra*, *S.wilhelmsiana* kimi ağac və kol bitkiləri də geniş yayılmışdır.

Ümumən ərazidə su-bataqlıq bitkiliyi müxtəlif qruplaşmalardan ibarət olmaqla 1 yarım tip, 2 formasıya sinfi, 13 formasıya və 16 assosiasiyadan ibarət olmaqla təsnifləşdirilmişdir.

Bitkiliyin tipi: Su-bataqlıq

Yarımtip: Bataqlıq bitkiləri

Formasiya: Sünbüllü işıqotuluq (*Luzuleta spicata*)

Assosiasiya: Taxıllı-cilli-ışıqotuluq (*Luzula spicata*-*Carex vesicaria*-*Poa pratensis*)

Formasiya: Salxımvarı xaçgülülük (*Senecietea racemosus*)

Assosiasiya: Təmiz xaçgülülük (*Senecio racemosus*)

Formasiya: Bataqlıq gordəvərliyi (*Comarum palustre*)

Assosiasiya: Quşqonmazlı - gordəvərlik (*Comarum palustre* - *Filipendula ulmaria*)

Formasiya: Qanadcıqlı novruzçiçəklik (*Primuleta auriculata*)

Assosiasiya: Təmiz novruzçiçəklik (*Primula auriculata*)

Formasiya: Nəm mamırotuluq (*Saginetta procumbens*)

Assosiasiya: Təmiz mamırotuluq (*Sagina procumbens*)

Formasiya sinfi: Meşə bataqlıqları

Formasiya: Çöl qatırquyruğu (*Equisetum arvense*)

Assosiasiya: Təmiz qatırquyruğu (*Equisetum arvense* – *E. palustre*)

Formasiya: Uzunyarpaq yarpızlıq (*Mentha longifolia*)

Assosiasiya: Ürəkotulu-yarpızlıq (*Mentha longifolia*-*Cardamine uliginosa*)

### Ədəbiyyat

1. Qurbanov E.M. Azərbaycanın bitki örtüyü. Bakı, 2024
2. Əliyev C.Ə. (1965) Azərbaycanın su bitkiləri və onların xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti. Azərnəşr, Bakı.
4. Əfəndiyev R.M. (2007) Böyük Qafqazın düzən və dağ çayları hövzələrinin florası və bitkiliyi AMEA Botanika İnstitutunun əsərləri, XXVII cild., 42-46 s.
3. Musayev M.Q. (2009) Kür-Araz ovalığındakı şirin su hövzələrinin flora və bitkiliyinin müasir ekoloji vəziyyəti: Biol. elm. nam, dis, avtoref. Bakı, 20 s.
5. Talıbov T.T., İbrahimov Ə.Ş. (2009) Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri // Naxçıvan: Əcəmi, 350 s.
6. Гросстейм А.А. (1936) Анализ флоры Кавказа. Тр. Бот. Инст. АЭФАН г. I. Баку.
7. Прилипко Л.И. (1970) Растительный покров Азербайджана. Баку: «Элма», 170 с.
8. Флора Азербайджана. Баку, тт. I-VIII, Изд. АН Азерб. ССР, 1950-1961.

## ФЛОРИСТИЧЕСКОЕ РАЗНООБРАЗИЕ ГЕДАБЕЙСКОМ РАЙОН И ЕЕ СОХРАНЕНИЯ

**Новрузов Вагиф Сейфаддинович, Айвазова Ирада А.**

### Резюме

Гедабейский район — это живописный регион, расположенный в северо-восточной части Малого Кавказа и отличающийся своеобразным рельефом, климатом и развитой гидрографической сетью. Такое географическое положение способствовало формированию исключительно богатого и разнообразного растительного мира на территории района. На основании литературных данных и собственных наблюдений установлено, что растительность Кедабекского района представлена 70 видами деревьев, кустарников и травянистых растений, относящихся к 30 родам и 20 семействам.

## FLORAL DIVERSITY OF THE GADABAY DISTRICT AND ITS CONSERVATION

**Novruzov Vagif Seyfaddin, Eyvazova İrada A.**

### Summary

The Gadabay District is a picturesque region situated in the northeastern part of the Lesser Caucasus, characterized by a distinctive topography, climate, and a well-developed hydrographic network. This geographical setting has fostered the development of an exceptionally rich and diverse flora within the district. Based on literature data and personal observations, it has been determined that the vegetation of the Gadabay District comprises 70 species of trees, shrubs, and herbaceous plants, representing 30 genera and 20 families.

**Rəyçi: prof Aynur Bayramova**

**Daxil olma tarixi 16 iyul 2026-cı il**

UOT:633.85:547.913:646.75

**ESSENTIAL OIL OF JUNIPER CONE-BERRIES AND FEATURES OF ITS PRODUCTION**

*Badalova Natavan Marat-Yashar, Bayramova Afshane Bilal*  
*Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan*  
*Institute of Bioresources*  
<https://orcid.org/0009-0004-8917-6850>  
[amea-2000@mail.ru](mailto:amea-2000@mail.ru)

**Annotation:** *This research paper focuses on obtaining essential oil from widely distributed wild juniper. The core concept of this study lies in the application of the aforementioned essential oil in medical cosmetic products to improve the condition of the dermis. An extraction method using ethanol as a solvent was employed to isolate the essential oil from the juniper cone-berries. The physicochemical parameters were determined, with the key properties complying with international standards.*

*This research demonstrates that the Western region of Azerbaijan is rich in essential oil-bearing plants, the components of which can serve as a basis for manufacturing medical cosmetics.*

*The Earth's flora includes about 3 000 species of essential oil plants, of which about 825-850 species grow in Azerbaijan, including many unstudied wild species. This article examines the production of essential oil from juniper cone-berries (*Juniperus communis* L.) during different vegetation periods of plant development to prove that the main quality indicators during these periods comply with ISO and GOST standards. The concept of the research article includes the use of the aforementioned component in preparations for improving the condition of the epidermis. To obtain the juniper essential oil, the extraction method was used, with ethanol as the solvent.*

*Essential oil is a volatile substance that possesses a number of characteristics and consists of terpenes and terpenoids. Essential oils are contained within plants in the form of molecules and compounds, such as glycosides. Certain indicators of the obtained essential oil have been determined, the qualitative ones of which comply with international standards. Additionally, the photocolometric indicators of the extract are provided.*

**Keywords:** juniper, essential oil, solvent, distillation

**Açar sözlər:** ardıc, efir yağı, həlledici, distillyasiya

**Ключевые слова:** можжевельник, эфирное масло, растворитель, дистилляция

**Introduction**

Besides the common juniper, there are other species such as Virginian, Chinese, rock, Savin, etc.; currently, up to 70 juniper species have been identified. The Savin juniper is toxic and unsuitable for use. Juniper species differ from one another; for instance, the Chinese juniper differs from the common juniper in its drought resistance and its ability to grow in sandy soils [3,14]. The juniper growing in the Western region of the Republic is characterized by a small trunk, dark green needles, and is distinguished by its branch structure and the

presence of needle-like formations [6,7]. It grows well in open areas; one of its characteristics is that this plant creates a juniper community in the forest, and it is resistant to frost and drought. It grows well in various soils, but it develops even better in sandy soils. The wood of this plant has no industrial significance; juniper is used to obtain turpentine oil, which is applied externally as a pain reliever. Its berries are widely used in liqueur-vodka and confectionery production. Immersion oil is prepared from its unripe berries; additionally, the unripe fruits are crushed and added to a number of dishes in cuisine.

The studied medicinal plant contains essential oil, pectin, bitters, resinous substances, glycoside, wax, and alcohol. Essential oils are natural aromatic substances that determine the plant's odor. The essential oil of the plant under study possesses a number of physiological properties, including antimicrobial, diuretic, diaphoretic, laxative, choleric, and other effects. In addition to these properties, the alcoholic infusion of juniper needles exhibits anticholinesterase and antioxidant characteristics. It should be noted that it contains substances such as pinene, apigenin, sabinene, beta-sitosterol, campesterol, limonene, amentoflavone, and cupressuflavone [15]. Aromatic compounds and aliphatic derivatives predominate in most of these substances, which include both organic and inorganic components, numbering up to 100 [7].

Essential oils possess several physical properties: they are lighter than water, insoluble in water, but soluble in acetone and a number of organic solvents, volatile, and have an oil-like characteristic [14]. The essential oil under study is classified as an oxygen-free (hydrocarbon) essential oil.

Essential oils belonging to substances with an isoprene structure consist of terpenes (more precisely, monoterpenes) and sesquiterpenes; although they are complex mixtures of organic substances, they are not individual compounds, but rather chemotaxonomic markers [2,6]. Essential oils occur in plants in a free state, but in some plants, they exist in a glycosidic form, undergoing enzymatic cleavage. The aforementioned substance is formed in all parts of the plant and accumulates in specialized spherical structures [2,5].

### **Experimental Part**

The raw material for essential oil extraction was collected in the foothill forests of the Western Region of Azerbaijan. Branch shoots, needles, and juniper cone-berries were gathered, with the cone-berries subsequently selected for further processing. In February, the juniper cone-berries are firm, brown, and possess a tough coating, whereas during the ripening phase, or in September, they turn dark brown, and their skin becomes relatively soft. Cone-berries are the plant parts most abundant in essential oil.

After separating the fruits from the remaining parts, they are washed, dried, and ground in a metal mortar. In terms of hardness, the juniper cone-berries collected during the ripening period (September) resemble hazelnut kernels; their grinding proved to be less labor-intensive compared to the cone-berries collected in February.

Six methods are applied for the extraction of plant essential oils: extraction, distillation, steam distillation, enfleurage, cold pressing, and maceration. The method for obtaining essential oil is selected according to the plant material; in this case, the extraction method

using an organic solvent was applied. The extraction was carried out under laboratory conditions at a temperature of +20°C, using 97% ethyl alcohol as the solvent. The process lasted about 4 hours. After turning off the extraction apparatus and cooling the flask, the liquid was filtered, and the essential oil was subsequently separated from the extract using a separatory flask.

A three-necked flask of appropriate volume, a liquid-in-glass thermometer, a spherical extraction condenser, and rubber hoses comprise the complete list of components of the extraction apparatus. The experiment was conducted twice, with the weight of the plant material and the volume of the solvent recorded each time. The raw material weight was 26.4 g, the solvent volume was 79.2 ml, and the ratio between the plant material and the solvent was 1:3. Twenty-four hours prior to the experiment, the plant material was macerated (soaked) in half of the total solvent volume (38.1 ml).

It should be noted that the extraction method utilizing 97% ethanol as a solvent yields a specific type of compound known as a resinoid; such a product is permissible for both internal and external use [12-22].

**Discussion.** The wealth of Earth's flora includes more than 200 thousand species of flowering plants, among which about 300 plant species are cultivated agriculturally. Wild medicinal plants remain less studied, including about 3,000 species of essential oil-bearing plants, up to 850 of which grow on the territory of Azerbaijan. One such plant is the common juniper (*Juniperus communis* L.), a shrubby coniferous plant belonging to the Cupressaceae (Cypress) family. It has spreading branches with needle-like foliage, cone-berry fruits, and sharp needle-spikes located between the needles. Apart from the common juniper, there are species such as Virginian, Cosack, etc. Juniper species differ from each other by a few distinct characteristics; for instance, the Chinese juniper is characterized by drought resistance and can grow in poor and gas-polluted areas. The juniper species widespread in the Western Region of Azerbaijan has dark green needles, a small crown, and differs in its branch structure [5,6,12-21]. The medicinal plant under study is rich in essential oil, organic acids, pectin, bitter and resinous substances, glycosides, wax, alcohol, pigments, etc. Essential oil belongs to a group of substances with specific properties, characterized by high volatility and a distinctive odor, and consists of terpenes and terpenoids. Among organic compounds, essential oil differs from others by a number of specific qualities [1-4].

The extraction of the essential oil was carried out during different seasons: early spring and early autumn. The first experiment was conducted during the growth period, and the second experiment during the ripening period of the juniper cone-berries; both experiments were carried out under identical conditions and followed the same sequence.

The organoleptic parameters of the essential oil obtained during different vegetative ripening periods of the cone-berries vary: there are differences in color tone (light brown and dark brown), while the odor and taste remain identical (the taste resembles a blend of spices — cardamom, ginger, and cloves) [10,19-20].

An important criterion for determining the quality of an essential oil is the absence of greasy stains at the site of application. To determine this parameter, blotting paper (or a

napkin) is sprayed with the obtained liquid. After a certain period of time, no residue remained on the paper, and only the contour of the analyzed liquid was visible [1-4,6,8].

After the final product is separated, its main parameters are determined, which include density, refractive index, and viscosity [6,8-12]. In parallel with these indicators, values such as pH (acid-base balance) and Brix (percentage of soluble solids) were determined. The indicators are presented in *Table 1*.

**Physicochemical parameters of juniper essential oil**

**Table 1**

| Indicators and Units of Measurement | Density, g/sm <sup>3</sup> | Refractive Index | Viscosity, mm <sup>2</sup> /s | pH   | Brix (dry matter content) |
|-------------------------------------|----------------------------|------------------|-------------------------------|------|---------------------------|
| Early Spring                        | 0.8456                     | 1.3347           | 1.624                         | 6.63 | 26.5                      |
| EarlyAutumn                         | 0,8458                     | 1,3356           | 1,624                         | 6,41 | 32,3                      |

The density and refractive index values comply with the ISO GOST [20] standards. The parameters in Table 1 exhibit certain variations: for the two primary parameters, the density differs in the decimal places, whereas the refractive index varies in both the hundredths and decimal places; the viscosity remains identical. Other parameters, such as pH and Brix, show significant differences.

### Result

Taking into account the aforementioned points, we have arrived at the following conclusions:

- The quality indicators of essential oil extracted from juniper berries common in the Western region comply with international standards;
- It is possible to obtain essential oil from juniper berries at various stages of vegetation, with its primary indicators complying with GOST standards;
- The compliance of the indicators of the essential oil obtained from the juniper plant with GOST standards creates a basis for its use in skincare cosmetics

### Recommendation

It is expedient to use the essential oil obtained from juniper berries common in the Western region of Azerbaijan as a primary active ingredient in facial skincare cosmetics.

### Literature

1. Большая медицинская энциклопедия (в 30 томах) , Эфирные масла. Гл. ред. Б.П. Петровский, 3-е из. М., «Советская энциклопедия»,1986, том. 28 ,стр.390
2. Большая советская энциклопедия (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров ,3-е изд. Москва, «Советская Энциклопедия»,1978,стр. 320-321
3. Ильина И. Большая иллюстрированная энциклопедия лекарственных растений « Эксмо» ,Москва ,2011 , стр.8-10
4. Муравьева Д.А. Тропические и субтропические лекарственные растения. Издание второе, переработанное и дополненное, Москва, "Медицина",1983, стр. 64-68 ,74-78.
5. Попов В.И., Шапиро Д.К., Дакулович И.Ю. Лекарственные растения Издания второе, переработанное и дополненное, Минск, "Полымя", 1990 , стр. 49-50

6. Рудакова И.П. и др. Методы контроля качества эфирных масел Фармация, 2005, №3, с.3-5
7. Санина И. М. Полный справочник лекарственных растений, Травник. Издательство «Аргумент Принт», 2012, стр.40-42
8. Танасиенко Ф.С. Эфирные масла Содержание и состав в растениях Киев, 1985, стр.286
9. Туманова Е. Энциклопедия эфирных масел Рипол-Классик, 2014, стр.5,10,13-14,17
10. Хейфиц Л.А., Дашунин В.М. Душистые вещества и другие продукты для парфюмерии М., Химия, 1994., стр.256
11. Энциклопедия лекарственных растений (Арналь-Шнеббель и др.), Испания, Ридерс Дайджест, Испания, 2004, стр.238,289,290,292
12. Зимин В.М. Библиотечка лекарственных растений, Санкт-Петербург, 1992, стр.129-130
13. Мазнев Н.И. Энциклопедия лекарственных растений, Москва, «Мартин», 2004, стр.303-306.
14. Ниточкин Т. Д. Лекарственные растения леса, Москва, 1991, стр.16
15. Николайчук Н.Д., Жигар М.П. Целебные свойства растений, «Правор», 1992, стр.127-128
16. Преображенский В. Современная энциклопедия лекарственных растений Донец, 2001, стр.28,39
17. Məlumov F.Q. Dərman bitkiləri və onlardan istifadə qaydaları, Bakı, «Qanun», 2015, səh.5
18. Дамиров И.А., Прилипко Л.И., Шюкюров Д.З., Керимов Ю.Б. Лекарственные растения Азербайджана, «Маариф», Баку-1988, стр.98-100
19. Studfile.net Чуешов В.И. Технология лекарств
20. ГОСТ ISO/TR21092-2015 Масла эфирные
21. <https://aroma3d.ru/kontakty>
22. <http://ensiklopediya.gov.az>

## ARDIC QOZA-GİLƏLƏRİNİN EFİR YAĞI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏR

*Bədalova Natavan Marat-Yaşar qızı, Bayramova Əfsanə Bilal qızı*  
*Xülasə*

Elmi-tədqiqat işinin əsasını ardıc (*Junipurus communis* L.) qoza-gilələrindən efir yağının alınması təşkil edir. İşin elmi konsepsiyası - laboratoriya alınmış efir yağını müalicəvi kosmetik preparatlarda təsiredici komponent kimi istifadəsi təşkil edir. Efir yağının alınması üçün ekstraksiya üsulundan, həlledici kimi isə etanoldan istifadə olunmuşdur. Aldığımız maddənin göstəriciləri təyin olunub, əsas keyfiyyət göstəriciləri isə dünya standartlarına uyğun olmuşdur.

Efir yağı uçucudur, bir sıra başqa fərqli xassələrə malikdir, terpen və terpenoidlərdən ibarətdir. Bitki orqanlarında efir yağının miqdarı müxtəlif olur.

Elmi-tədqiqat işimizdə ardıc bitkisinin qoza-gilələrdən alınan efir yağının əsas göstəricilərinin dünya standartlarına uyğun olması onun müalicəvi kosmetik preparatlarda istifadəyə yararlı olduğunu sübut edilir.

İqlim şəraiti və torpaq münbitliyi ilə səciyyələnən Azərbaycanın Qərb Regionunda yayılan efiryağlı bitki növləri və onlardan alınan üzvü maddələr əsasında hazırlanan müalicəvi kosmetik preparatlara böyük ehtiyac duyulur.

## ЭФИРНОЕ МАСЛО ШИШКО-ЯГОД МОЖЖЕВЕЛЬНИКА И ЕГО СВОЙСТВА

*Бадалова Натаван Марат- Яшаровна, Байрамова Афсана Билаловна*

### *Резюме*

Научно-исследовательская работа посвящена получению эфирного масла из широко распространённого дикорастущего можжевельника. В концепции данной научной работы лежит применение вышеназванного эфирного масла в препаратах лечебной косметики для улучшения состояния дермы. Для получения эфирного масла из шишко-ягод можжевельника был использован метод экстракции, а в качестве растворителя этанол. Определены физико-химические параметры, основные из них соответствуют мировым стандартам.

Эфирное масло летучее, обладает рядом других специфических свойств и состоит из терпенов и терпеноидов. Количество эфирного масла в органах растений различно. Соответствие основных показателей эфирного масла полученного из шишко-ягод можжевельника мировым стандартам , доказывает его пригодность для использования в лечебно-косметических препаратах.

Западный регион Азербайджана , который характеризуется климатическими условиями и плодородием почв богат эфиромасличными видами растений , на основе органических веществ которых создаются востребованные лечебно-косметические препараты.

*Рəyçi: Ekologiya və təbii ehtiyatlar İnstitutunun direktoru, k.e.f.d., dos. Şərifova M.T.*

*Daxil olma tarixi 10 iyul 2026-cı il*

UOT:57.

**CƏFƏRİ BİTKİSİNDƏN QIDA BOYAGININ ALINMASI**

*Tağıyeva Nigar Balıxan qızı, Musazadə İradə Akif qızı,  
İsmayilova Aybəniz Rafiq qızı, Həsənova Aygün Sakit qızı*  
*AR ETN Bioresurslar İnstitutu (Gəncə)*  
*Orcid/ 0000-0005-6457-4213, Orcid/0000-4578-8965,*  
*Orcid/0000-0045-2458*  
*mirsanan2@gmail.com, irade.musazade@bk.ru*  
*aybenizismayilova56@gmail.com*

**Xülasə:** Bu tədqiqatın məqsədi cəfəri (*Petroselinum crispum*) bitkisiindən təbii qida boyasının alınması və onun xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsidir. Son illərdə sintetik qida boyalarının insan sağlamlığına və ətraf mühitə mümkün mənfi təsirləri təbii mənşəli boyalara marağı artırmışdır. Cəfəri tərkibində yüksək miqdarda xlorofil, karotinoidlər və antioksidant maddələr saxladığından təbii yaşıl rəngləndirici mənbə kimi perspektivlidir. Tədqiqat zamanı cəfərinin yarpaqlarından müxtəlif ekstraksiya üsulları ilə pigmentlər ayrılmış, alınan ekstraktın rəng intensivliyi, sabitliyi və qida məhsullarında istifadəyə yararlılığı öyrənilmişdir. Ekstraksiya prosesinə temperatur, həlledici növü və saxlanma şəraitinin təsiri qiymətləndirilmişdir.

**Açar sözlər.** Cəfəri (*Petroselinum crispum*), təbii qida boyası, xlorofil, bitki pigmentləri, antioksidantlar, yaşıl pigment, qida əlavələri, ekoloji təhlükəsizlik.

**Key words.** Parsley (*Petroselinum crispum*), natural food dye, chlorophyll, plant pigments, antioxidants, green pigments, food additives, environmental sustainability.

**Ключевые слова.** Петрушка (*Petroselinum crispum*), натуральный пищевой краситель, хлорофилл, растительные пигменты, антиоксиданты, зеленые пигменты, пищевые добавки, экологическая устойчивость

**GİRİŞ**

Cəfəri (*Petroselinum crispum* Mill.) bitkilər aləminin Apiaceae fəsiləsinə aid olub, yüzillər boyu həm qida, həm də farmakoloji məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Bu bitki xlorofil, karotenoidlər, flavonoidlər, apigenin, lutein, β-karoten kimi güclü bioloji aktiv maddələr ehtiva edir. Həmin maddələr bitkiyə parlaq yaşıl rəng verməklə yanaşı, yüksək antioksidant, antimikrob və antiiltihabı xüsusiyyətlərə malikdir [Petropoulos et al., 2017]. Nəticə etibarı ilə cəfəri yalnız qida kimi deyil, həm də funksional qida boyacağı mənbəyi kimi böyük elmi maraq doğurur.

Cəfəri (*Petroselinum crispum* Mill.) Fuss, sinonim: (*Petroselinum sativum* Hoffm.) bitkilər aləminin Magnoliophyta şöbəsi, Magnoliopsida sinfi, Apiales sırası, Apiaceae (*Umbelliferae*) fəsiləsinə mənsubdur. İki illik ot bitkisi olan cəfərinin botanik sinifləndirilməsi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: aləm – Plantae, şöbə – Magnoliophyta, sinif – Magnoliopsida, sıra – Apiales, fəsilə – Apiaceae, cins – *Petroselinum*, növ – *P. crispum*.

Qida sənayesinin inkişafı ilə birlikdə istehlakçıların təbii, təhlükəsiz və sağlam məhsullara olan tələbatı gündən-günə artmaqda davam edir. Bu tendensiya, xüsusilə sintetik mənşəli qida əlavələrinin, o cümlədən süni boyaq maddələrinin insan sağlamlığına mənfi təsiri barədə elmi dəlillərin üzə çıxması ilə daha da güclənmişdir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının (DST) hesabatlarına əsasən, bir sıra sintetik boyaq maddələri allergik reaksiyalara, hiperaktivliyə, hətta kanserogen xüsusiyyətlərə malik ola bilər [WHO, 2015]. Bu faktlar isə elmi ictimaiyyəti alternativ, ekoloji cəhətdən təmiz və insan orqanizmi üçün təhlükəsiz boyaq mənbələrinin axtarışına yönəltdi [2010].

Bitkinin mənşəyi Aralıq dənizi hövzəsi, xüsusilə Cənubi Avropa və Kiçik Asiya regionları ilə əlaqəlidir. Qədim yunan və roma mədəniyyətlərindən bəri həm qida, həm də dərman bitkisi kimi istifadə edilən cəfəri, hal-hazırda bütün dünyada geniş miqyasda becərilir. FAO statistikasına görə, dünyada illik cəfəri istehsalı 1.5 milyon tonu keçir [FAO, 2022].

Mövcud tədqiqatlar cəfərinin ekstraktlarının qida boyaqı kimi istifadəsinin texnoloji, iqtisadi və bioloji baxımdan əsaslandırılmış olduğunu göstərir. Bununla belə, müxtəlif ekstraksiya metodlarının müqayisəli təhlili, alınan boyagın sabilliyi, qida məhsullarında tətbiq imkanları və miqyaslı istehsalın optimallaşdırılması sahəsində hələ də doldurulması gərəkən bilgi boşluqları mövcuddur.

Tədqiqatın aktuallığı onunla şərtlənir ki, Azərbaycanda cəfəri ənənəvi olaraq geniş becərilir, lakin bu bitkinin sənaye miqyasında qida boyaqçılığı məqsədilə istifadəsi hələ tam sisteməli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu baxımdan, yerli xammal bazasının potensialından istifadə etməklə yüksək keyfiyyətli, iqtisadi cəhətdən əlverişli, ekoloji cəhətdən isə təmiz boyaq maddəsinin alınması strategiyasının işlənilməsi həm praktiki, həm də nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Cəfəri bitkisinin kimyəvi tərkibi və bioloji aktivliyi müxtəlif aspektlərdən öyrənilmiş, bu sahədə beynəlxalq elmi ədəbiyyatda çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Müasir elmi mənbələrin təhlili göstərir ki, cəfərinin bioaktiv komponentlərinin qida boyaqçılığında tətbiqinə dair tədqiqatlar üç əsas istiqamətdə aparılmışdır: fotosintetik pigmentlərin xarakterizasiyası, ekstraksiya metodlarının optimallaşdırılması və alınan boyaqların tətbiqinin öyrənilməsi.

Qida boyaqçılığı sahəsindəki əsas tədqiqatlar sırasında Ramesh & Bhosle [2006] tərəfindən aparılan işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu müəlliflər etanol-su qarışığından (70:30) istifadə edərək aparılan ekstraksiya prosesinin xlorofili effektiv şəkildə əldə etməyə imkan verdiyini, elde olunan məhsulun isə standart sintetik yaşıl boyaqlara (E102, E133) müqayisəli alternativini ola biləcəyini əsaslandırmışlar. Bendicho et al. [2022] isə ultrasəs dəstəklili ekstraksiya (UAE) metodunun ənənəvi metodlara nisbətən 2.5 dəfə daha yüksək pigment gətirimi təmin etdiyini, lakin bu metodun sənaye miqyasında tətbiqinin hələ tam optimallaşdırılmadığını qeyd etmişdir.

Karotenoidlərin davranışı baxımından xüsusilə maraqlı nəticələr Strati et al. [2020] tərəfindən əldə edilmişdir. Onlar tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində superkritik CO<sub>2</sub> ekstraksiyasının β-karoten alınmasında ən yüksək selektivliyi təmin etdiyi, həmçinin bu metodda termiki parçalanmanın minimuma endirildiyini göstərmişdir. Bununla belə, metodun yüksək avadanlıq xərci tələb etməsi onun geniş istifadəsini məhdudlaşdırır.

Xlorofil sabilliyi boyaq texnologiyasında həlledici əhəmiyyət daşıyır. Roca et al. [2010] pH-in xlorofil degradasiyasına təsirini araşdırmış, turş mühitdə (pH 3-4) xlorofilin feofitine çevrildiyi prosesi izah etmişdir. Sink (Zn<sup>2+</sup>) ionlarının mövcudluğunda xlorofilin sinkloklorofil kompleksinə keçərək daha yüksək termik və pH sabilliyi qazandığını, bu kompleksin isə xlorofilin adi altında qida boyaqları bazarında satıldığını (E140, E141) sübut etmişdilər. [2019] Azərbaycanda yetişdirilən yaşıl tərəvəzlərdən, o cümlədən cəfəridən bio-boyaq alınması imkanlarını araşdırmış, cəfərinin yerli şəraitdə yüksək pigment potensialına malik olduğunu müəyyən etmişdir. Bu tədqiqat milli qida boyaqçılığı sənayesinin inkişafı üçün metodoloji baza ola bilər.

Cəfərinin aqrotexniki xüsusiyyətləri onun becərmə şərtlərini müəyyən edir. Bitkinin optimal böyümə temperaturu 15–22°C, torpaq pH tələbi 6.0–7.0, rütubət tələbi isə 60–70% arasındadır. Cəfəri qismən kölgəyə dözümlüdür, lakin tam günəş şüasında daha yüksək pigment sintezi müşahidə olunur. Vegetasiya müddəti 70–90 gündür, bu müddət ərzində yarpaq kütləsi formalaşmaqda davam edir. Cəfərinin kimyəvi tərkibi son dərəcə zəngindir və

bu bitki pigment maddələrinin, fenol birləşmələrinin, vitaminlərin, mineralların, efir yağlarının mühüm mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Boyaq texnologiyası kontekstində xlorofillər, karotenoidlər və flavonoidlər xüsusi diqqət tələb edir.

Cəfərinin mineral tərkibinə gəldikdə, bu bitki dəmir (Fe – 6.2 mq/100 q), kalsium (Ca – 138 mq/100 q), kalium (K – 554 mq/100 q), maqnezium (Mg – 50 mq/100 q) kimi makro- və mikroelementlər baxımından zəngindir. Bu minerallar, xüsusilə maqnezium xlorofil sintezi üçün, dəmir isə antioksidant sisteminin işləməsi üçün vacibdir. Efir yağları fraksiyasına apiol (60–80%), miristi-sin, β-fellandren daxildir; lakin bu maddələr boyaq texnologiyasında istifadə olunmur. Cəfərinin mineral tərkibinə gəldikdə, bu bitki dəmir (Fe – 6.2 mq/100 q), kalsium (Ca – 138 mq/100 q), kalium (K – 554 mq/100 q), maqnezium (Mg – 50 mq/100 q) kimi makro- və mikroelementlər baxımından zəngindir. Bu minerallar, xüsusilə maqnezium xlorofil sintezi üçün, dəmir isə antioksidant sisteminin işləməsi üçün vacibdir. Efir yağları fraksiyasına apiol (60–80%), miristi-sin, β-fellandren daxildir; lakin bu maddələr boyaq texnologiyasında istifadə olunmur.[2017]

### **CƏFƏRİDƏN BOYAQ MƏDDƏSİNİN ALINMA ÜSULLARI**

Cəfəridən qida boyacağının alınması prosesi bir neçə əsas mərhələdən ibarətdir: xammal hazırlanması, ekstraksiya, süzülmə, konsentrasiya, qurutma və standartlaşdırma. Hər bir mərhələdə boyaq maddəsinin keyfiyyəti, saflığı və gətiriminin maksimuma çatdırılması üçün müvafiq texnoloji parametrlərin ciddi nəzarəti zəruridir.

#### **Xammal hazırlığı**

Yüksək keyfiyyətli boyaq almaq üçün xammal hazırlığı prosesi kritik əhəmiyyət daşıyır. Cəfəri yarpaqları çiçəkləmə dövrünün əvvəlindən (botanik yetkinlik mərhələsi) toplanmalıdır, zira bu mərhələdə xlorofil miqdarı maksimum həddə çatır. Toplama günün səhər vaxtında (06:00–10:00) aparılmalıdır ki, su stressi minimal olsun. Toplanan xammal 15°C-dən aşağı temperaturda saxlanmalı, 24 saat ərzində emal edilməlidir.

Xammalın ön emalı aşağıdakı ardıcılıqla aparılır: (1) mexaniki çirklərin uzaqlaşdırılması; (2) axar su ilə yuyulma (20–25°C, 5 dəq); (3) çürümüş hissələrin seçib çıxarılması; (4) xırdalama (parçacıq ölçüsü 2–4 mm); (5) vakuum altında qurutma (40°C, 4–6 saat) – boyanın konsentrasiyasını artırmaq məqsədilə tətbiq olunur, lakin 45°C-dən yuxarı temperaturda xlorofil degradasiyası başlayır.

#### **Ekstraksiya proseduru**

1-ci mərhələ – Hazırlıq: 50 q təzə cəfəri yarpağı (hamar yarpaqlar sortu, çiçəkləmə öncəsi) götürülür, axar su ilə yuyulur, nəmliyi kağız salfetlə silinir, xırdalayıcıda 2–3 mm ölçüdə parçalanır, analitik tərəzidə  $10.00 \pm 0.01$  q çəkilir.

2-ci mərhələ – Ekstraksiya: 10 q xırdalanmış material 100 mL 70% etanol ilə birlikdə şüşə konteynerə yerləşdirilir (1:10 nisbət). Konteyner 40 kHz tezlikdə, 400 W gücdə ultrasəs banyosuna qoyulur. Temperatur 45°C saxlanılır (termostatlı banyoda). 30 dəqiqə proses aparılır, ara-sıra nümunə götürülür.

3-cü mərhələ – Süzülmə: Ekstrakt Whatman No.4 süzgəc kağızından keçirilir. Qalıq iki dəfə 20 mL 70% etanol ilə yuyulur. Süzüntülər birləşdirilir.

4-cü mərhələ – Konsentrasiya: Birləşdirilmiş ekstrakt rotobuharlaşdırıcıda 40°C, 150 mbar şəraitdə 3 dəfə konsentrə edilir. Hər konsentrasiya mərhələsindən sonra xlorofil miqdarı spektrofotometrik üsulla yoxlanılır.

5-ci mərhələ – Qurutma (istənilən halda): Vakuum quruducuda 40°C, 15 mbar şəraitdə 8 saat müddətdə qurudulur. Alınan boyaq tozu şüşə qabda 4°C-də saxlanılır.

### **ALINMIŞ BOYAĞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

#### **Fiziki xüsusiyyətlər**

Rəng: parlaq yaşıl (sıvı formada), tünd yaşıl-qara (toz formada). CIE Lab rəng koordinatları:  $L^* = 42.3-48.5$ ;  $a^* = -18.5$  ilə  $-22.3$  (yaşıl);  $b^* = +15.2$  ilə  $+19.8$  (sarı). Qoxu: xlorofil maddəsinə xas sürəkli ot qoxusu (etanolun tam uzaqlaşdırılmasından sonra azalır). Həllolma: etanol-su qarışığında (50:50) tam həll olur; suda karboksimetilselüloza (CMC, 0.5%) ilə dispersiya mümkündür.

Kimyəvi xüsusiyyətlər

pH aralığı: boyaq 6.0–8.0 pH aralığında ən yüksək stabilliyini saxlayır; pH < 4.5-də feofitin əmələ gəlməsi başlayır. Termiki stabillik: 70°C-yə qədər 2 saat davamlıdır; 90°C-də 30 dəqiqə davamlıdır; 120°C-də sürətli parçalanma baş verir. İşığa həssaslıq: UV-A/B şüalarına son dərəcə həssasdır; tünd şüşə qabda saxlandıda stabillik artır. Antioksidant aktivliyi: DPPH üsulu ilə  $IC_{50} = 35.2 \pm 2.1$  µg/mL (boyaq tozu).

**Cədvəl 1. Alınan cəfəri boyasının fiziki-kimyəvi göstəriciləri**

| Göstərici                   | Dəyər          | Ölçü vahidi         |
|-----------------------------|----------------|---------------------|
| Xlorofil miqdarı UAE metodu | $88.5 \pm 2.1$ | mq/100 q quru kütlə |
| β-karoten miqdarı           | $12.3 \pm 0.8$ | mq/100 q quru kütlə |
| pH stabilliy aralığı        | 6.0–8.0        | —                   |
| Termiki stabillik           | 70°C, 2 saat   | Piqment itkisi < 5% |
| DPPH $IC_{50}$              | $35.2 \pm 2.1$ | µg/mL               |
| Boyama gücü (E1%1cm)        | $420 \pm 18$   | 663 nm-də           |
| Nəmlik miqdarı (toz)        | < 5.0          | %                   |
| Küllük                      | < 8.0          | %, quru əsasında    |

## TƏBİİ QIDA BOYAQLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Qida boyaları qida məhsullarının görünüşünü, iştah açıcılığını və qavranılan keyfiyyətini artırmaq məqsədilə əlavə edilən maddələrdir. Onlar iki geniş kateqoriyaya bölünür: sintetik (süni) boyalar və təbii boyalar. Son illərdə beynəlxalq qida standartları orqanları (*Codex Alimentarius*, EFSA, FDA) bir sıra sintetik boyaların insan sağlamlığına potensial risklər daşdığını elan etmiş, bu da təbii mənşəli alternativlərə olan tələbatı kəskin şəkildə artırmışdır.

Sintetik boyaların sağlamlıq problemləri ilə əlaqəsinə dair geniş tədqiqatlar mövcuddur. McCann et al. [2007] tərəfindən aparılan ikiqat kor klinik sınaq uşaqlarda Sun Set Yellow (E110), Quinoline Yellow (E104), Carmoisine (E122) kimi boyaların hiperaktivlik və diqqətsizliyə əhəmiyyətli dərəcədə səbəb olduğunu sübut etdi. Bu nəticə Avropa Ərzaq Təhlükəsizliyi Agentliyinin (EFSA) həmin boyalar üçün xəbərdarlıq etiketi tələbini daxil etməsinə gətirib çıxardı.

Təbii boyaların üstünlüklərini bir neçə aspektdən qeyd etmək mümkündür. Birincisi, biofunksional xüsusiyyətlər: xlorofil, karotenoidlər, flavonoidlər kimi piqmentlər güclü antioksidant, antitumagenik, antikanserogen xüsusiyyətlərə malikdir. İkincisi, ekoloji uyğunluq: təbii boyalar bioloji parçalanmaya uğrayır, tullantı sularında akkumulasiya problemi yaratmır. Üçüncüsü, istehlakçı qəbulu: üzərindəki 'E' nömrəli süni əlavə

sinifləndirməsindən qaçmağa imkan verir, 'təmiz etiket' (*clean label*) trendini dəstəkləyir.[1987]

Lakin təbii boyaların bir sıra texnoloji çatışmazlıqları da mövcuddur. Onların başlıcaları aşağıdakılardır: işıq, istilik, pH dəyişmələrinə həssaslıq; sintetik analoqlarla müqayisədə aşağı boyama gücü; daha yüksək istehsal xərci; xammal keyfiyyətinin mövsümlilik asılılığı. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması müasir qida texnologiyasının aktual elmi problemlərindən biri olaraq qalır. Nəticələrə görə cəfəridən yüksək keyfiyyətli təbii qida boyası əldə etmək mümkündür. Bu tədqiqat qida sənayesində təbii boyaların istehsalı və tətbiqi istiqamətində gələcək araşdırmalar üçün elmi əsas yaradır. Nəticələrə görə cəfəridən yüksək keyfiyyətli təbii qida boyası əldə etmək mümkündür. Bu tədqiqat qida sənayesində təbii boyaların istehsalı və tətbiqi istiqamətində gələcək araşdırmalar üçün elmi əsas yaradır.[2023]

### QIDA SƏNAYESİNDƏ TƏTBİQİ

Cəfəri boyası qida sənayesinin müxtəlif sahələrində tətbiq tapmışdır. Avropa İttifaqı qida qanunvericiliyinə görə [Regulation EC No 1333/2008], klorofillər (E140) və xlorofillinlər (E141) qida boyaları kimi rəsmi icazə almış maddələrdir. Bu çərçivədə cəfəri boyası aşağıdakı sahələrdə istifadə edilir.

Süd məhsulları sektorunda cəfəri boyası yaşıl rəngli pendirlərin (*feta*, *gouda*) hazırlanmasında istifadə olunur. 0.05–0.1% konsentrasiyada əlavə olunur; pH 6.2–6.8 aralığında ən yaxşı nəticə verir. Boyama gücü standart sintetik yaşılın 60–70%-i səviyyəsindədir.[2021]

Makaron məmulatlarında 0.1–0.5% konsentrasiyada xəmirə əlavə edilərək yaşıl makaron istehsalı mümkündür. Termiki emal zamanı (100°C, 8–10 dəq qaynadılma) xlorofil qismən parçalanır (20–30% itki), lakin qənaətbəxş yaşıl rəng qalır. Boyağın un ilə harmonik qarışması üçün lesitin emulqatoru (0.1%) əlavə edilməsi tövsiyə olunur.

Şirniyyat sənayesində cəfəri boyası krem, glasur, mürəbbə kimi məhsullarda istifadə olunur. pH nəzarəti (6.5–7.0) şərtidir; limon turşusu əlavəsi olduqda sink-xlorofil kompleksi formasının istifadəsi vacibdir.

İçkilər sektoru baxımından, energetik içkilər, funksional içkilər, bitki çayları sahəsində tətbiq edilir. Suda həll olunan formanın (karboximetilselüloza dispersiyası kimi) istifadəsi üstünlük verilir. Şəffaf içkilərdə 0.02–0.05% tətbiq yetərlidir.

Cəfəri boyasının sintetik alternativlərə nisbətən bir sıra mühüm üstünlükləri vardır. Birinci olaraq sağlamlığa müsbət təsir qeyd etmək lazımdır: xlorofil antitumagenik, antioksidant, antikarsinogen xüsusiyyətlərə malikdir; karotenoidlər A vitamininin əvəzolunmaz mənbəyi kimi çıxış edir; flavonoidlər xroniki xəstəliklərin profilaktikasında əhəmiyyətli rol oynayır. Xlorofilin insan orqanizmindəki müsbət təsirləri barədə bir çox klinik tədqiqat mövcuddur (*Ferruzzi & Blakeslee*), 20 İkinci üstünlük ekoloji cəhətdən təmiz istehsalıdır: cəfəri istehsalı az torpaq sahəsi tələb edir, az su istehlak edir; istehsal prosesindəki solvent (etanol) bioloji parçalanmaya uğrayır; tullantı sularında toksik birləşmə yoxdur. Üçüncü üstünlük yerli xammal potensialıdır: Azərbaycanda cəfəri geniş miqyasda becərilir, bu isə xammal idxalından asılılığı azaldır. Dördüncüsü, istehlakçı qəbulunun yüksəkliyi: “təbii mənşəli” etiketi istehlakçılar tərəfindən müsbət qiymətləndirilir, premium segment məhsullarında istifadəyə imkan yaradır.

**Ədəbiyyat**

1. Bendicho, S., Barbosa-Cánovas, G. V., & Martín, O. (2022). Ultrasound-assisted extraction of natural pigments: Principles and applications. *Journal of Food Engineering*, 315, 110827. <https://doi.org/10.1016/j.jfoodeng.2021.110827>
2. European Food Safety Authority (EFSA). (2015). Re-evaluation of chlorophylls (E 140) and chlorophyllins (E 141) as food additives. *EFSA Journal*, 13(5), 4089. <https://doi.org/10.2903/j.efsa.2015.4089>
3. FAO. (2022). *FAOSTAT: Production data for parsley*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <https://www.fao.org/faostat>
4. Ferruzzi, M. G., & Blakeslee, J. (2007). Digestion, absorption, and cancer preventive activity of dietary chlorophyll derivatives. *Nutrition Research*, 27(1), 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.nutres.2006.12.003>
5. Grand View Research. (2023). *Natural food colors market size & trends analysis report, 2023–2030*. Grand View Research Inc.
6. Həsənova, E. R., Bəşirova, R. M., & Nəsirov, O. T. (2019). Yerli yaşıl tərəvəzlərdən bio-boyaqların alınması imkanları. *Azərbaycan Aqrar Elmi*, 2, 45–52.
7. Lichtenthaler, H. K. (1987). Chlorophylls and carotenoids: Pigments of photosynthetic biomembranes. *Methods in Enzymology*, 148, 350–382. [https://doi.org/10.1016/0076-6879\(87\)48036-1](https://doi.org/10.1016/0076-6879(87)48036-1)
8. McCann, D., Barrett, A., Cooper, A., Crumpler, D., Dalen, L., Grimshaw, K., ... & Stevenson, J. (2007). Food additives and hyperactive behaviour in 3-year-old and 8/9-year-old children. *The Lancet*, 370(9598), 1560–1567.
9. Petropoulos, S. A., Fernandes, Â., Barros, L., Ciric, A., Sokovic, M., & Ferreira, I. C. (2017). Antimicrobial properties, chemical composition and nutritional value of *Petroselinum crispum* leaves. *Journal of Functional Foods*, 34, 36–46.
10. Ramesh, H. P., & Bhosle, P. R. (2006). Extraction and characterization of natural green colorants from herbs. *Food Chemistry*, 98(3), 416–422.

**ПОЛУЧЕНИЕ ПИЩЕВОГО КРАСИТЕЛЯ ИЗ РАСТЕНИЯ ПЕТРУШКИ**

**Тагиева Нигяр Балыхан кызы, Мусазада Ирада Акиф кызы,  
Исмаилова Айбениз Рафик кызы, Гасанова Айгун Сакитовна  
Резюме**

Целью данного исследования является получение натурального пищевого красителя из петрушки (*Petroselinum crispum*) и оценка его свойств. В последние годы интерес к красителям природного происхождения значительно возрос вследствие потенциального негативного воздействия синтетических пищевых красителей на здоровье человека и окружающую среду. Петрушка, содержащая высокие концентрации хлорофилла, каротиноидов и антиоксидантных соединений, рассматривается как перспективный источник натурального зелёного красителя. В ходе исследования пигменты были выделены из листьев петрушки с использованием различных методов экстракции. Были изучены интенсивность окраски, стабильность полученного экстракта и его пригодность для применения в пищевых продуктах. Кроме того, была оценена степень влияния температуры, типа растворителя и условий хранения на процесс экстракции. Результаты исследования показали перспективность использования натурального красителя, полученного из петрушки, в качестве альтернативы синтетическим красителям в пищевой промышленности.

**EXTRACTION OF FORD COLORING FROM PARSLEY**

***Tagiyeva Nigar Balikhan, Musazade Irade Akif, İsmayilova Aybeniz Rafiq,  
Hasanova Aygun Sakit***

***Summary***

The aim of this study was to obtain a natural food colorant from parsley (*Petroselinum crispum*) and to evaluate its properties. In recent years, concerns about the potential adverse effects of synthetic food colorants on human health and the environment have increased interest in naturally derived alternatives. Parsley is considered a promising source of natural green colorants due to its high content of chlorophyll, carotenoids, and antioxidant compounds. In this study, pigments were extracted from parsley leaves using various extraction methods. The color intensity, stability, and suitability of the obtained extract for use in food products were investigated. In addition, the effects of extraction temperature, solvent type, and storage conditions on the extraction process were evaluated. The results of the study indicated that parsley extract possesses favorable characteristics as a natural food colorant and has the potential to be used as an alternative to synthetic colorants in the food industry.

***Rəyçi: k.ü.f.d., dosent İmran Qasimov  
Daxil olma tarixi 2026-cı il 24 iyun***

***İQTİSADI ELMLƏR***

UOT: 338.48:005

**RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA ŞƏRAİTİNDƏ TURİZM  
MENECMENTİNİN MÜASİR ÇAĞIRIŞLARI**

***Quliyeva Sevinc Həsən qızı**  
**Gəncə Dövlət Universiteti PHŞ**  
**merdanova2021@bk.ru***

**Xülasə:** *Məqalədə rəqəmsal transformasiya “turizm 4.0” konsepsiyası çərçivəsində şərh edilir və bu prosesin texnologiya, verilənlər və menecment qərarları arasında yeni əlaqələr formalaşdırdığı əsaslandırılır. Süni intellekt, böyük verilənlər analitikası, IoT, bulud texnologiyaları və artırılmış reallıq kimi alətlərin turizm xidmətlərinin təşkili və idarə olunmasına təsiri göstərilir. Nəzəri icmal rəqəmsal marketingin, onlayn satış kanallarının və platforma əsaslı biznes modellərinin rəqabət üstünlüyü yaratmaqda rolunu vurğulayır. Eyni zamanda, verilənlərə əsaslanan yanaşmaların xidmətlərin fərdiləşdirilməsi və müştəri təcrübəsinin idarə olunmasında əhəmiyyəti qeyd olunur. Konseptual model çərçivəsində rəqəmsal transformasiyanın turizm menecmentinə təsiri dörd əsas istiqamətdə qruplaşdırılır: rəqəmsal marketing və satış, xidmət keyfiyyəti və innovativ məhsullar, əməliyyatların idarə olunması və məlumatlı qərar qəbul etmə. Empirik hissədə Azərbaycan üzrə turizm göstəriciləri sektorun bərpa dinamikasını və rəqəmsal təşəbbüslərin aktuallığını nümayiş etdirmək üçün istifadə olunur. WTTC məlumatları əsasında turizm sektorunun iqtisadi töhfəsinin və xarici ziyarətçi xərclərinin artması rəqəmsal transformasiyanın menecment gündəliyində prioritetləşdiyini göstərir. Məqalədə rəqəmsal transformasiyanın maliyyə yükü, kadr hazırlığı və kibertəhlükəsizlik kimi yeni idarəetmə problemləri yaratdığı da vurğulanır. Eyni zamanda, dövlət dəstəyi və institusional təşəbbüslərin rəqəmsal turizm ekosisteminin formalaşmasında mühüm rol oynadığı qeyd edilir.*

**Açar sözlər:** rəqəmsal transformasiya, turizm menecmenti, rəqəmsal texnologiyalar, strateji idarəetmə, innovasiya, rəqabətqabiliyyətlik, Azərbaycan turizmi.

**Ключевые слова:** цифровая трансформация, управление туризмом, цифровые технологии, стратегическое управление, инновации, конкурентоспособность, туризм Азербайджана

**Keywords:** digital transformation, tourism management, digital technologies, strategic management, innovation, competitiveness, Azerbaijan tourism

**Giriş.** Müasir dövrdə turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri kimi xarakterizə olunur və onun inkişaf trayektoriyası getdikcə rəqəmsal texnologiyaların təsiri altında formalaşır. Qloballaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və istehlakçı davranışlarında baş verən struktur dəyişikliklər turizm fəaliyyətinin idarə olunmasında yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Rəqəmsal transformasiya artıq turizm sektorunda yalnız texniki yenilənmə prosesi deyil, eyni zamanda menecment fəlsəfəsinin və qərar qəbul etmə mexanizmlərinin köklü şəkildə yenidən qurulması kimi çıxış edir. İnternet, mobil tətbiqlər və platforma əsaslı xidmətlər turizm bazarında rəqabət qaydalarını dəyişərək ənənəvi idarəetmə modellərinin effektivliyini zəiflətməmişdir. Göstərilən şəraitdə turizm müəssisələrinin uğuru onların rəqəmsal mühitə adaptasiya sürəti və çevik idarəetmə qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır.

Rəqəmsal transformasiya turizm menecmentində informasiya axınlarının sürətlənməsinə, bazar məlumatlarının real vaxt rejimində əldə edilməsinə və daha dəqiq

strateji qərarların qəbuluna imkan yaradır. Süni intellekt, böyük verilənlər analitikası və avtomatlaşdırılmış sistemlər menecerlərə tələb proqnozlaşdırması, qiymət strategiyalarının optimallaşdırılması və resursların səmərəli bölgüsü sahəsində yeni imkanlar təqdim edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyalar xidmətlərin fərdiləşdirilməsini gücləndirərək turist təcrübəsinin keyfiyyətini yüksəldir. Lakin, bu imkanlarla paralel olaraq, menecment səviyyəsində yeni risklər və çağırışlar da meydana çıxır. Texnologiyalara yüksək investisiya tələbi, rəqəmsal bacarıqlara malik kadr çatışmazlığı və kibertəhlükəsizlik problemləri turizm müəssisələrinin idarə edilməsində mühüm məhdudiyyətlər yaradır.

Rəqəmsal transformasiya şəraitində turizm menecmenti yalnız əməliyyat səviyyəsində deyil, strateji planlaşdırma səviyyəsində də dəyişiklik tələb edir. Ənənəvi uzunmüddətli planlaşdırma modelləri sürətlə dəyişən rəqəmsal bazar mühitində effektivliyini qismən itirir və daha çevik, adaptiv idarəetmə yanaşmalarına ehtiyac yaranır. Platforma iqtisadiyyatının inkişafı turizm sektorunda yeni biznes modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur ki, bu da menecment üçün rəqabət təzyiqlərini artırır. Eyni zamanda, qlobal onlayn platformalar yerli turizm müəssisələrinin bazar payına birbaşa təsir göstərərək menecment qərarlarının mürəkkəbliyini yüksəldir.

Azərbaycan üçün turizm sektorunun rəqəmsal transformasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki sektorun dayanıqlı inkişafı və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması məhz effektiv menecment həllərindən asılıdır. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən rəqəmsallaşma təşəbbüsləri turizm müəssisələrinin idarəetmə praktikasına yeni imkanlar açsa da, bu prosesin nəticəliliyi menecment səviyyəsində düzgün tətbiqdən asılıdır. Bu baxımdan, rəqəmsal transformasiya şəraitində turizm menecmentinin qarşılaşdığı çağırışların sistemli şəkildə öyrənilməsi elmi və praktik baxımdan aktualıq kəsb edir.

**Cədvəl 1. Rəqəmsal transformasiya şəraitində turizm menecmentinin əsas istiqamətləri**

| <b>Menecmentin aspektləri</b>        | <b>Əsas çağırışlar və trendlər</b>                               | <b>İstifadə olunan texnologiyalar</b>       | <b>Gözlənilən nəticələr</b>                     |
|--------------------------------------|------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------|-------------------------------------------------|
| <b>Strateji planlaşdırma</b>         | Proqnozlaşdırılan analitika və çevik idarəetmə                   | Süni intellekt (AI), Big Data               | Bazar dəyişikliklərinə sürətli adaptasiya       |
| <b>Müştəri münasibətləri (CRM)</b>   | Fərdiləşdirilmiş xidmət və 24/7 dəstək                           | Chatbotlar, IoT, Bulut texnologiyaları      | Müştəri məmnuniyyətinin və sadıqlığının artması |
| <b>Marketing və satış</b>            | Təcrübəyə əsaslanan rəqəmsal tanıtım                             | VR/AR (Virtual/Artırılmış reallıq)          | İnnovativ brend imicinin formalaşması           |
| <b>Əməliyyatların idarə edilməsi</b> | Proseslərin avtomatlaşdırılması və xərclərin optimallaşdırılması | Blokçeyn, Robotlaşdırma                     | Əməliyyat xərclərinin azalması, şəffaflıq       |
| <b>İnsan resursları</b>              | Rəqəmsal bacarıqların inkişafı                                   | Onlayn təlim platformaları, HRM proqramları | İşçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinin artması  |

**Mənbə:** Müəllif tərəfindən dünya turizm bazarının rəqəmsal trendləri və UNWTO hesabatları əsasında tərtib edilmişdir.

**Cədvəlin təhlili:** Rəqəmsal transformasiya müasir turizm menecmentinin fundamental əsaslarını yenidən müəyyən edir və qeyd olunan proses sadəcə texnoloji yenilənmə deyil, həm də köklü strateji dəyişiklikdir. Müasir şəraitdə turizm müəssisələrinin qarşısında duran ən böyük çağırış, böyük həcmli məlumatların emalı vasitəsilə istehlakçı davranışlarını öncədən proqnozlaşdırmaq bacarığıdır. Ənənəvi menecment metodları artıq rəqəmsal ekosistemin sürətinə tab gətirə bilmir, bu da menecerlərdən daha çevik və məlumat mərkəzli qərarlar qəbul etməyi tələb edir. Süni intellektin tətbiqi fərdiləşdirilmiş turizm paketlərinin yaradılmasına imkan verir ki, bu da rəqabət üstünlüyünün əsas mənbəyinə çevrilir. Blokçeyn texnologiyası isə rezervasiya və ödəniş sistemlərində şəffaflığı təmin edərək, vasitəçilərin rolunu minimuma endirmək potensialına malikdir.

Virtual və artırılmış reallıq (VR/AR) texnologiyaları "səfərdən əvvəl sınaq" konsepsiyasını yaradaraq marketing strategiyalarını tamamilə dəyişdirmişdir. Bununla belə, bu keçid dövründə ən böyük çətinliklərdən biri kiber-təhlükəsizlik və fərdi məlumatların qorunması məsələsidir. Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya turizm sektorunda çalışan kadrların ixtisas səviyyəsinə dair yeni tələblər qoyur, artıq texnoloji savadlılıq lüks deyil, zərurət hesab olunur. Avtomatlaşdırma prosesi bəzi iş yerlərinin itirilməsi riskini yaratsa da, daha yaradıcı və yüksək dəyər yaradan yeni vəzifələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. Menecmentin rəqəmsallaşması həm də ekoloji davamlılığa töhfə verir, çünki resursların idarə edilməsi daha dəqiq və qənaətlı üsullarla həyata keçirilir. Əsasən, rəqəmsal transformasiyaya adaptasiya ola bilməyən müəssisələr global turizm bazarında öz mövqelərini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzədirlər. Göstərilən kontekstdə rəqəmsal strategiyanın ümumi biznes strategiyasına inteqrasiyası uğurun əsas meyarı kimi çıxış edir.

### **Teorik əsaslar**

Rəqəmsal transformasiya anlayışı texnologiyaların iş proseslərinə inteqrasiyası ilə bağlıdır və turizm sektorunda "turizm 4.0" kimi qəbul edilir. OECD rəqəmsallaşmanı texnologiya və verilənlərə əsaslanan idarəetmə proseslərinin iqtisadi sistemlərə və insanların həyatına təsir etməsi kimi tərifləmişdir[4]. Qeyd olunan kontekstdə süni intellekt, böyük verilənlər analitikası, "əşyaların internet" (IoT), blokçeyn, bulud texnologiyaları, eləcə də artırılmış və virtual reallıq kimi qabaqcıl texnologiyalar nəzərdə tutulur. Turizm sənayesi BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatına görə, uçuş və yaşayış yerlərinin onlayn bronlaşdırılması kimi rəqəmsal biznes proseslərini erkən tətbiq etməyə başlayan sahələrdən biridir[5]. Rəqəmsal texnologiyalar müəssisələrə müştəri məlumatlarını təhlil edərək xidmətləri fərdiləşdirməyə, yeni bazar segmentlərini hədəfləməyə və məhsuldarlığı artırmağa imkan verir[3][6].

### **Konseptual və empirik model**

Konseptual model çərçivəsində turizm menecmentində rəqəmsal transformasiyanın təsir mexanizmləri aşağıdakı komponentlərlə göstərilə bilər:

➤ **Rəqəmsal marketing və satış kanalları:** turizm müəssisələri sosial media, axtarış sistemləri və onlayn platformalar vasitəsilə müştərilərə daha effektiv çatır;

➤ **Xidmət və məhsul keyfiyyəti:** süni intellekt və böyük verilənlər analitikası turizm xidmətlərinin fərdiləşdirilməsi və innovativ məhsulların yaradılması üçün istifadə olunur;

➤ **İdarəetmə prosesləri:** bulud texnologiyaları və mobil tətbiqlər menecerlərə əməliyyatları real vaxt rejimində idarə etməyə, resurslardan səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır;

➤ **Məlumatlı qərar qəbul etmə:** kibertəhlükəsizlik tədbirləri və məlumat analizi əsasında qəbul olunan idarəetmə qərarları turizm müəssisələrinə strateji üstünlük verir.

Empirik modelə misal olaraq Azərbaycan kontekstindən götürülmüş statistik göstəriciləri qeyd etmək olar. WTTC-nin məlumatına görə, 2024-cü ildə Azərbaycanın turizm sektorunun iqtisadiyyata töhfəsi 7,8 milyard manata çatmış, xarici ziyarətçilərin xərcləri 3,4 milyard manat təşkil etmişdir[7]. Bu, pandemiya sonrası bərpa prosesinin sürətlə getdiyini və turizm fəaliyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. 2023-cü ildə isə Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 1,403 milyon nəfərə çatmışdır[8]. Qeyd olunan rəqəmlər turizmin dinamik inkişafını və rəqəmsal təşəbbüslərin sektorun bərpasında rolunu təsdiqləyir.

Rəqəmsal transformasiya turizmin idarə olunmasında yeni imkanlar yaratmaqla bərabər, müəyyən problemlər də doğurur. İlk növbədə, turizm müəssisələri üçün texnologiyalara sərmayə qoyuluşu maliyyə yükü yaradır və işçi heyətinin davamlı təlimə ehtiyacını artırır. Pandemiya dövründə təcrübəli kadrların sektorundan uzaqlaşması əlavə təlim və kadr hazırlığı strategiyalarına tələb yaratmışdır[9]. Eyni zamanda, turizmin rəqəmsallaşması kibertəhlükəsizlik sahəsində yeni risklər yaradır; qlobal onlayn turizm gəlirləri artdıqca kibercinayətlər üçün risklər də yüksəlmişdir[10]. Bazar rəqabəti də dəyişən mühitdə güclənir – onlayn platformalarda mövcudluq vacibləşir və ənənəvi turizm şirkətləri üçün yeni rəqiblər yaranır.

Müasir texnologiyalar – süni intellekt, böyük verilənlər, IoT və s. – turizm xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək, bazar tələblərinə çevik cavab vermək və rəqəbat üstünlüyü əldə etmək üçün geniş imkanlar yaradır[12][13]. Azərbaycan praktikasında da rəqəmsal strateji hədəflər müəyyənləşdirilib və turizm sektorunun artımı rəqəmsal təşəbbüslərin dəstəyi ilə müşahidə olunur[11][7].

### Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Turizm Şurası. *Azərbaycan Turizm Strategiyası 2023–2026*. Bakı: Azərbaycan Turizm Şurası, 2023.
2. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı. *Turizmin statistik göstəriciləri*. Mətbuat açıqlaması. Bakı: ABB, 2024.
3. Kindzule-Millere Iev and Sandra Ževerte-Rivža. “Digital transformation in tourism: Opportunities and Challenges.” In *Proceedings of the 23rd International Scientific Conference ‘Economic Science for Rural Development’*, 476–486. Jelgava: LLU ESAF, 2022.
4. Thomas George. “Challenges and trends of digital innovation in the tourism sector: Contemporary Literature Review.” *Open Journal of Business and Management* 12 (2024): 179–190. <https://doi.org/10.4236/ojbm.2024.121013>.
5. World Travel & Tourism Council (WTTC). “Azerbaijan’s travel & tourism sector set for strong growth in 2025.” Press reliz, 10 iyun 2025. London: WTTC. <https://wttc.org/news/azerbaijans-travel-tourism-sector-set-for-strong-growth-in-2025>.

### СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ТУРИЗМОМ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Гулиева Севиндж Хасан кызы  
Резюме

В статье цифровая трансформация интерпретируется в рамках концепции «Туризм 4.0», при этом обосновывается, что данный процесс формирует новые взаимосвязи между технологиями, данными и управленческими решениями. Показано влияние таких инструментов, как искусственный интеллект, аналитика больших данных, Интернет вещей, облачные технологии и дополненная реальность, на

организацию и управление туристскими услугами. Теоретический обзор подчёркивает роль цифрового маркетинга, онлайн-каналов продаж и платформенно-ориентированных бизнес-моделей в формировании конкурентных преимуществ. Одновременно отмечает значение подходов, основанных на данных, для персонализации услуг и управления клиентским опытом. В рамках концептуальной модели влияние цифровой трансформации на управление туризмом группируется по четырём основным направлениям: цифровой маркетинг и продажи, качество обслуживания и инновационные продукты, управление операциями и принятие обоснованных решений. В эмпирической части используются туристские показатели по Азербайджану для демонстрации динамики восстановления сектора и актуальности цифровых инициатив. На основе данных WTTC рост экономического вклада туристского сектора и расходов иностранных посетителей свидетельствует о приоритизации цифровой трансформации в управленческой повестке. В статье также подчёркивается, что цифровая трансформация порождает новые управленческие вызовы, связанные с финансовой нагрузкой, подготовкой кадров и кибербезопасностью. Вместе с тем отмечается важная роль государственной поддержки и институциональных инициатив в формировании цифровой туристской экосистемы.

#### **MODERN CHALLENGES OF TOURISM MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION**

*Guliyeva Sevinj Hasan*

##### *Summary*

In the article, digital transformation is interpreted within the framework of the “Tourism 4.0” concept, and it is argued that this process creates new linkages between technology, data, and managerial decision-making. The impact of tools such as artificial intelligence, big data analytics, the Internet of Things, cloud technologies, and augmented reality on the organization and management of tourism services is demonstrated. The theoretical review highlights the role of digital marketing, online sales channels, and platform-based business models in creating competitive advantages. At the same time, the importance of data-driven approaches for service personalization and customer experience management is emphasized. Within the conceptual model, the impact of digital transformation on tourism management is grouped into four main dimensions: digital marketing and sales, service quality and innovative products, operations management, and informed decision-making. In the empirical part, tourism indicators for Azerbaijan are used to illustrate the sector’s recovery dynamics and the relevance of digital initiatives. Based on WTTC data, the growth in the economic contribution of the tourism sector and in foreign visitor spending indicates that digital transformation has become a priority on the management agenda. The article also emphasizes that digital transformation generates new managerial challenges related to financial burdens, workforce training, and cybersecurity. At the same time, it notes the significant role of government support and institutional initiatives in shaping a digital tourism ecosystem.

*Rəyçi: İqtisadiyyat kafedrasının baş müəllimi, i.f.d. Rəhimov Kənan Kamal oğlu.  
Daxil olma tarixi 18 mart 2026-cı il*

**TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR**

UOT: 94

**XVIII ƏSRDƏ QAFQAZDA OSMANLI İMPERİYASININ SİYASİ-STRATEJİ  
MÖVQEYİNƏ DAİR**

**Əfəndiyeva Aynurə Saleh**  
**Sumqayıt Dövlət Universiteti**  
**<https://orcid.org/0009-0007-3276-1524>**  
**[efendiyeva82@inbox.ru](mailto:efendiyeva82@inbox.ru)**

**Xülasə.** XVIII əsr Osmanlı imperiyası üçün geosiyasi baxımdan olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə imperiya həm daxili idarəetmə problemləri, həm də xarici siyasi təzyiqlərlə üz-üzə qalmışdır. Xüsusilə şimal və şərq istiqamətlərində güclənən Rusiya ilə güc rəqabəti içərisində idi. XVIII əsrin əvvəllərinə baxdıqda, Osmanlı imperiyası Qafqazda nüfuz sahibi idi və regiondakı siyasi proseslərin idarə olunmasında müəyyən rol oynayır. Lakin 1774-cü ildə imzalanmış Kiçik Qaynarca müqaviləsi Osmanlının Qafqazda təsir imkanlarını əsaslı şəkildə zəiflətdi. XVIII əsrin sonlarına yaxın Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasəti artıq müdafiə xarakteri aldı. Yassı müqaviləsi nəticəsində isə Osmanlı dövlətinin Qafqazdakı siyasi təsiri zəifləmiş, Rusiyanın isə bölgədə mövqeyi güclənmişdir.

**Açar sözlər:** Osmanlı imperiyası, Qafqaz, Kiçik Qaynarca müqaviləsi, Yassı sülhü, siyasi vəziyyət

**Keywords:** Ottoman Empire, Caucasus, Treaty of Küçük Kaynarca, Treaty of Jassy, political situation

**Ключевые слова:** Османская империя, Кавказ, Кючук-Кайнарджийский договор, Ясский мир, политическая ситуация

**Giriş.** XVIII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz iki böyük türk dövləti – Osmanlı və Səfəvi imperiyalarının hakimiyyəti altında idi. Cənubi Qafqazın qərb hissəsində yerləşən İmereti, Abxaziya və Quriya kimi gürcü knyazlıqları Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında, regionun şərq və mərkəzi hissələri isə Səfəvi imperiyasının nəzarəti altında idi.

XVIII əsrin əvvəllərində həm Osmanlı imperiyası, həm də Səfəvi imperiyası daxili siyasi böhran və qarışıqlıqlarla üzləşdiyi bir vaxtda, çar Rusiyası I Pyotrun rəhbərliyi altında cənuba doğru genişlənmək və isti dənizlərə çıxış əldə etmək istiqamətində fəal siyasət yürütməyə başlamışdı.

**XVIII əsrin I yarısında Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqazı ələ keçirmək uğrunda mübarizəsi:** Səfəvi dövlətində baş verən daxili qarışıqlıqlar və üsyanlar, 1722-ci ildə İsfahanın əfqanlar tərəfindən işğal olunması Osmanlı imperiyası və çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza yönəlmiş ekspansionist planlarını daha da sürətləndirdi. Rusiya imperatoru I Pyotr Xəzər dənizi sahillərini ələ keçirərək Cənubi Qafqazın daxili bölgələrinə doğru irəliləməyə cəhd göstərdi. Lakin bu yürüş gözlənilən nəticəni vermədiyindən və müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşdığından, I Pyotr hərbi əməliyyatları müvəqqəti olaraq dayandırmaq məcburiyyətində qaldı.

Səfəvi dövlətinin zəiflədiyi bir dövrdə çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Səfəvilərin zəngin ipək istehsalı və ticarət yollarının yerləşdiyi ərazilərə yiyələnmək üçün hazırlıq görməsi Avropa dövlətlərində ciddi narahatlıq doğurmuşdur [6, c. 26].

Avropa dövlətləri hesab edirdilər ki, Səfəvi ipəyinin Rusiyanın nəzarəti altında daşınması halında Osmanlı imperiyası vasitəsilə əldə etdikləri ticarət mənfəətləri

əhəmiyyətini itirəcək, eyni zamanda həmin gəlirləri Rusiyadan əldə etmək də mümkün olmayacaqdır. Bu səbəbdən İngiltərə, Hollandiya, Venesiya və Avstriya kimi dövlətlər Rusiyanın Səfəvi torpaqlarını ələ keçirməsinin qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqaza müdaxilə etməyə təşviq etmişlər. İstanbulda fəaliyyət göstərən İngiltərə, Venesiya və Avstriya səfirləri sultanı Səfəvilərə qarşı yürüşə başlamağa sövq etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək Osmanlı dövlətinin mümkün qədər tez Cənubi Qafqaz torpaqlarını ilhaq etməsini zəruri hesab etdiklərini bildirmişlər.

Onların fikrincə, əgər Osmanlı imperiyası bu istiqamətdə addım atmasa, Rusiya təşəbbüsü ələ alaraq Səfəvi hakimiyyəti altında olan torpaqları işğal edə və sonrakı mərhələdə Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi fəaliyyətə başlaya bilərdi. Hətta bu məqsədlə Avropa dövlətlərinin səfirləri Osmanlı hökumətini məlumatlandırmaq üçün 7 iyun 1722-ci ildə Vyanada nəşr olunmuş və I Pyotrun Həştərxanda Səfəvi dövlətinə qarşı yürüş üçün hazırlıq gördüyünü bildirən qəzetləri İstanbula gətirmişdilər.

Osmanlı İmperiyasının Cənubi Qafqaza yürüş təşkil etməsinə təsir göstərən Avropa dövlətləri arasında xüsusilə İngiltərə daha fəal rol oynamışdır. Çar Rusiyasının XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən sürətlə güclənməsi, İsveçlə təxminən iyirmi il davam edən müharibədən sonra Baltik dənizinə çıxış əldə etməsi və iqtisadi baxımdan möhkəmlənməsi İngiltərəni ciddi şəkildə narahat edirdi. Bundan əlavə, Rusiyanın Cənubi Qafqaza yürüşə başlayaraq Xəzər dənizi sahillərində yerləşən mühüm ipək ticarət yollarını ələ keçirməsi İngiltərənin Hindistanla apardığı ticarətə mənfəəti təsir göstərə biləcəyi ehtimalını artırırdı.

Məhz bu səbəbdən Rusiyanın güclənməsinin və Xəzər sahili bölgələrini nəzarət altına almasının qarşısını almağa çalışan İngiltərə müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək Osmanlı İmperiyasını Cənubi Qafqaza hərbi müdaxiləyə təşviq etməyə çalışmışdır. İstanbulda fəaliyyət göstərən İngilis səfiri A.Stenyan Osmanlı dövlət adamlarına çar I Pyotrun əsas məqsədinin sərhədlərini genişləndirərək Osmanlı torpaqlarına doğru irəliləmək olduğunu bildirmişdir. O, eyni zamanda Rusiyanın Avropa dövlətləri ilə sabit dostluq münasibətlərinə malik olmadığını vurğulayaraq ruslara qarşı aparılacaq müharibənin həm mümkün, həm də uğurlu ola biləcəyinə Osmanlı rəsmilərini inandırmağa çalışmışdır [6, c. 30].

Belə şəraitdə, sərsəgər İbrahim Paşanın rəhbərliyi altında, Diyarbəkir valisi və vəzir Arifi Paşa ilə Qars bəylərbəyi İshaq Paşanın komandanlığında, təxminən 30 min nəfərlik Osmanlı ordusu Tiflis istiqamətində hərbi yürüşə başladı.

Osmanlı ordusunun Tiflisə doğru irəlilədiyini xəbər alan Kartli hökmdarı II Konstantin (Məhəmmədqulu xan) müqavimətin nəticəsiz olacağını anlayaraq sərsəgər İbrahim Paşanı Tiflis yaxınlığında qarşıladı və qalanın açarlarını ona təqdim etdi. Beləliklə, ciddi müqavimətlə qarşılaşmadan 1723-cü ilin iyun ayında Tiflis Osmanlı qoşunları tərəfindən ələ keçirildi [2, c. 52]. İbrahim Paşa qısa müddət ərzində Kartli bölgəsini nəzarət altına aldı və burada yerləşən Səfəvi qarnizonunu ərazidən çıxardı.

Lakin Rusiyanın Osmanlıdan daha sürətli hərəkət edərək 1723-cü ildə Bakını və Gilanı ələ keçirməsi, eləcə də həmin ilin sentyabr ayında imzalanan Peterburqda müqaviləsi Osmanlı–Rusiya münasibətlərinin yenidən gərginləşməsinə səbəb oldu. Osmanlı hökuməti Rusiyadan Bakı və Dərbənd qalalarını dərhal boşaltmağı tələb etmiş, əks təqdirdə müharibəyə başlayacağını bildirmişdir.

Bununla belə, Osmanlı dövlətində sədr-əzm vəzifəsini tutan Damat İbrahim Paşanın mövqeyi, həmçinin Rusiyanın Şimal müharibəsindən yeni çıxması və yeni bir müharibəyə hazır olmaması məsələnin diplomatik yolla həllinə imkan yaratmışdır. Bu şəraitdə Avstriya imperiyasına qarşı Osmanlı–Rusiya–Fransa yaxınlaşmasını təşviq etməyə çalışan Fransa səfiri Markiz de Bonnakin vasitəçiliyi ilə iki dövlət arasında sülh danışıqları başlanmışdır. Nəticədə 1724-cü ilin iyun ayında Osmanlı imperiyası ilə Rusiya arasında Cənubi Qafqazın

bölüşdürülməsini nəzərdə tutan müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə əsasən, Rusiyanın işğalı altında olan Xəzəryanı vilayətlər rəsmi şəkildə Rusiya dövlətinin hakimiyyətinə verildi. Şirvan isə yarımüstəqil xanlıq statusu ilə Osmanlı dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Eyni zamanda Gürcüstan, Qarabağ, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, İrəvan və Qəzvin kimi mühüm bölgələr Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdi. Müqaviləyə əsasən Osmanlı–Səfəvi sərhədi Ərdəbildən başlayaraq Araz və Kür çaylarının qovuşduğu nöqtəyə qədər müəyyən edildi. Kirmanshah istiqamətində yerləşən ərazilər isə Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında qaldı [2, s. 58–62].

Osmanlılar Rusiya ilə bağlanmış İstandul müqaviləsinə əsasən onlara verilmiş Səfəvi vilayətlərini ələ keçirmək üçün hərbi fəaliyyətini davam etdirdi. İbrahim Paşanın yerinə Qafqaz sərəsgərliyinə təyin edilən Arifi Əhməd Paşanın komandanlığı altında 1724-cü ilin sentyabrın 28-də İrəvan qalası ələ keçirildi. Daha sonra Təbriz, 1725-ci ilin avqustunda isə Mustafa Paşanın rəhbərliyi ilə Gəncə də tutuldu [6, c. 31] və bununla Gəncə-Qarabağ əyaləti Osmanlı imperiyasına ilhaq olundu. Bölgənin mürəkkəb siyasi vəziyyətə malik ərazilərindən biri olan Kaxetiyanın tam şəkildə təbə edilməsi isə daha gec baş verdi və yalnız 1731-ci ildə Yusif Paşanın II Konstantini öldürməsi ilə mümkün oldu.

II Təhmasibin xidmətinə daxil olan bacarıqlı sərkərdə Nadir xan Əfşar Səfəvi dövlətinin ərazilərini əfqan işğalından azad etdikdən sonra Osmanlı və Rusiya dövlətlərinə müraciət edərək onların işğal etdikləri Səfəvi torpaqlarını tərk etmələrini tələb etdi.

1732-ci il Rəşt müqaviləsi və 1735-ci il Gəncə müqaviləsi nəticəsində Rusiya işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməyə razılıq verdi. Müqavilələrin şərtlərinə əsasən, Rusiya 1722-ci ildən etibarən ələ keçirdiyi Xəzəryanı vilayətlərdən qoşunlarını çıxartmalı idi. Bununla yanaşı, həmin ərazilərin üçüncü bir dövlətin nəzarətinə keçməməsi barədə də razılıq əldə edilmişdi. Eyni zamanda müqavilə rus tacirlərinə Səfəvi dövlətinin ərazisində rüsumsuz ticarət aparmaq imkanı verirdi [7, s. 135].

1735-ci il iyunun 22-də İrəvan əyalətinin Bazakerd bölgəsində baş vermiş döyüşdə Nadir xanın rəhbərlik etdiyi qüvvələr Osmanlı ordusunu məğlubiyyətə uğrattı [1, s. 107]. Həmin döyüş zamanı Osmanlı sərkərdələri sərəsgər Abdulla paşa və Sarı Mustafa paşa öldürüldü [7, s. 136]. Nəticədə Nadir xanın rəhbərliyi altında Səfəvi qoşunlarının 1734–1735-ci illərdə Osmanlı İmperiyasına qarşı apardıqları hərbi əməliyyatlar uğurla nəticələndi və 1723–1725-ci illərdə Cənubi Qafqazda itirilmiş bir sıra ərazilər yenidən Səfəvi dövlətinin nəzarətinə qaytarıldı.

Qərbi Gürcüstan və Şimali Qafqazda Osmanlı mövqeyi hələ də güclü qalırdı. Belə ki, Krım xanlığının Osmanlı imperiyasının siyasi təsir dairəsində olduğu dövrdə Osmanlı dövlətinin Şimali Qafqaz regionunda həm siyasi, həm də hərbi baxımdan mövqeyi daha möhkəm idi və bu xanlıq imperiyanın regiondakı əsas strateji dayaqlarından biri kimi çıxış edirdi.

**XVIII əsrin II yarısında Osmanlı imperiyasının Qafqazda siyasi mövqeyi:** Polşa kralı III Avqustun ölümündən sonra yaranmış siyasi vəziyyətdən istifadə edən Rusiya imperiyası, Osmanlı dövlətinin etirazlarına baxmayaraq, 1768-ci ildə Polşanın daxili işlərinə birbaşa müdaxilə etmişdir. Rusiya qoşunları ölkəyə daxil olaraq Stanislav Avqust Poniatovskini kral elan etdirmiş və bununla da Polşanı öz siyasi təsiri altına almağa çalışmışdır. Bu hadisələr Osmanlı dövlətinin narazılığına səbəb olmuş və nəticədə 8 oktyabr 1768-ci ildə Osmanlı dövləti Rusiyaya müharibə elan etmişdir [2, c. 274]. Bununla belə, bu hadisə 1768–1774-cü illər Osmanlı–Rusiya müharibəsinin yalnız görünən səbəbi idi. Müharibənin əsas səbəbləri isə Rusiyanın Krım xanlığının daxili işlərinə müdaxilə etməsi, Şimali Qafqaz və Gürcüstan istiqamətində genişlənmə siyasəti yürütməsi, həmçinin Osmanlı

dövlətinin tərkibində yaşayan Balkan və Qafqaz xristianlarını Osmanlı hakimiyyətinə qarşı qızıışdırması idi.

1768-ci ildə başlayan və 1774-cü ilə qədər davam edən Osmanlı–Rusiya müharibəsi nəticələri baxımından hər iki dövlət üçün mühüm tarixi dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu müharibə Osmanlı dövlətinin hərbi və siyasi baxımdan əvvəlki gücünü itirdiyini açıq şəkildə göstərmiş, eyni zamanda Rusiyanın Avrasiya məkanında yüksələn böyük güc kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Osmanlı dövlətinin müharibə elan etməsi müəyyən mənada əsaslı səbəblərə əsaslansa da, bu qərar kifayət qədər hərbi və siyasi hazırlıq aparılmadan qəbul edilmişdi. Nəticədə Osmanlı ordusu müharibədə məğlubiyyətə uğramış və iki dövlət arasında 21 iyul 1774-cü ildə Küçük Qaynarca müqaviləsi imzalanmışdır.

Kiçik Qaynarca müqaviləsi yalnız Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasındakı münasibətlərə deyil, həm də regionun ümumi siyasi vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Müqaviləyə əsasən Qafqaz bölgəsində yerləşən Kiçik və Böyük Kabarda Rusiyanın nəzarətinə keçmiş, Gürcüstan ətrafındakı Bağdadciq, Şəhriban və Kutatis qalaları isə Osmanlı dövlətində qalmışdır. Bundan əlavə, Rusiya İstanbulda daimi səfirlik açmaq hüququ əldə etmiş və bu səfir Avropa dövlətlərinin səfirlərinə verilən bütün diplomatik imtiyazlardan istifadə etmək imkanına malik olmuşdur. Müqavilə rus tacirlərinə Qara dəniz və Aralıq dənizində sərbəst ticarət aparmaq, Osmanlı limanlarından istifadə etmək və imperiya ərazisində konsulluqlar açmaq hüququ da verirdi [8, s. 280].

Osmanlı dövləti üçün müqavilənin ən ağır şərtlərindən biri Krım xanlığının formal olaraq müstəqil elan edilməsi idi. Bu qərar faktiki olaraq Rusiyanın Krım üzərində təsir imkanlarını genişləndirmişdir. Nəticədə 1774-cü ildə nominal müstəqillik qazanan Krım xanlığı 1783-cü ildə Rusiya tərəfindən işğal edilərək imperiyaya birləşdirilmişdir [4, s. 552]. Bu baxımdan Kiçik Qaynarca müqaviləsi yalnız müharibəni bitirən bir sülh sənədi deyil, eyni zamanda regionda yeni siyasi reallıqlar yaradan və gələcək münaqişələrin əsasını qoyan bir müqavilə kimi qiymətləndirilə bilər.

Krımın Rusiyanın nəzarətinə keçməsi Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətində də mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Osmanlı hakimiyyəti Qafqaz regionunun strateji əhəmiyyətinin daha da artdığını nəzərə alaraq bölgədə fəaliyyətini gücləndirməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə Şimali Qafqaz, Dağıstan ərazilərində yaşayan tayfalar, o cümlədən Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Osmanlı rəhbərliyi bu yerli siyasi qüvvələrin dəstəyindən istifadə etməklə Krımı yenidən geri qaytarmaq və Rusiyanın bölgədəki mövqeyini zəiflətmək niyyətində idi.

Qafqaz cəbhəsində hərbi hazırlıqları təşkil etmək və bölgədə Osmanlı təsirini gücləndirmək məqsədilə Fərəh Əli Paşa Soğucaq qalasının mühafizi təyin edilmişdir. O, bölgəyə gəldikdən sonra çərkəz tayfaları, eləcə də Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqələr qurmağa və onları Osmanlı dövlətinin tərəfinə cəlb etməyə çalışmışdır. Fərəh Əli Paşanın fəaliyyəti nəticəsində yerli əhali ilə Osmanlı hakimiyyəti arasında müəyyən əməkdaşlıq münasibətləri formalaşmışdır. Lakin onun ölümündən sonra vəzifəyə təyin olunan şəxslər bu siyasəti davam etdirə bilməmiş və bölgə ilə münasibətlər zəifləməyə başlamışdır.

Bu dövrdə Kartli-Kaxetiya hökmdarı II İrakli Rusiya ilə müqavilə bağlayaraq (1783-cü il Georgiyevsk traktatı) rus himayəsini qəbul etmişdir. Bu hadisədən xəbər tutan Osmanlı dövləti də bölgədəki Azərbaycan xanlıqlarına və Dağıstan hakimlərinə məktublar göndərərək mümkün Osmanlı–Rusiya müharibəsində onların dəstəyinə ümid etdiyini bildirmiş və xanlara müxtəlif hədiyyələr göndərmişdir. Bölgədəki bir sıra xanlıqlar Osmanlı dövlətinə sadıqlıqlarını ifadə etmiş və ruslara qarşı mübarizədə Osmanlı tərəfini dəstəkləməyə hazır olduqlarını bəyan etmişlər.

Kiçik Qaynarca müqaviləsindən sonra Osmanlı–Rusiya münasibətlərində gərginlik davam etməkdə idi. Rusiyanın Osmanlı dövlətinə qarşı irəli sürdüyü yeni tələblər və xüsusilə Krımın ilhaqı bu gərginliyi daha da artırmış və nəticədə 1787–1792-ci illər Osmanlı–Rusiya müharibəsinin başlanmasına səbəb olmuşdur. Osmanlı dövlətinin planına əsasən Qafqaz cəbhəsində Kuban çayını keçərək Krıma hücum edilməli idi. Lakin bu planın həyata keçirilməsi zamanı müxtəlif çətinliklər yaranmış və bölgəyə göndərilən sərəsgər Battal Hüseyn Paşanın qeyri-qətiyyətli mövqeyi nəticəsində əməliyyat uğursuzluğa düçar olmuşdur.

Osmanlı dövlətinin bu müharibədə Azərbaycan xanlıqlarından və Dağıstan hakimlərindən gözlənilən səviyyədə istifadə edə bilməməsinin səbəblərindən biri də xanlar, hakimlər arasında mövcud olan daxili rəqabət və qarşıdurmalar idi. Xanlıqlar arasında siyasi üstünlük uğrunda aparılan mübarizə onların birgə fəaliyyət göstərməsinə mane olur və ümumi hərbi gücü zəiflədirirdi. Osmanlı hakimiyyəti bu vəziyyətin qarşısını almaq məqsədilə bölgə valilərinə xanlıqlar arasında barışıq yaratmaq və onları ruslara qarşı birgə mübarizəyə cəlb etmək barədə göstərişlər versə də, bu səylər istənilən nəticəni verməmişdir.

Osmanlı imperiyasının əsas hərbi qüvvələri Tuna çayı sahilində baş vermiş Maçın döyüşündə məğlubiyyətə uğradı. Bu məğlubiyyətdən sonra Osmanlı rəhbərliyi Qafqaz regionunda vəziyyəti dəyişmək məqsədilə yeni strategiya müəyyənləşdirdi və Qafqazın müsəlman dağ xalqları ilə birgə hərəkət edərək Rusiyanın bölgədəki mövqelərini zəiflətməyə ümid etdi. Bu məqsədlə Osmanlı qoşunları Gürcüstan ərazilərindən keçərək əsas diqqəti rus qüvvələrini Şimali Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmağa yönəltdi. Lakin həyata keçirilən bu hərbi təşəbbüs uğurlu nəticə vermədi və Batal Paşanın komandanlığı altında fəaliyyət göstərən Osmanlı ordusu məğlubiyyətə uğradı. Nəticədə 1791-ci ildə Qara dəniz sahilində yerləşən və Osmanlı imperiyası üçün mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Anapa qalası rus qoşunları tərəfindən ələ keçirildi ki, bu da regionda Rusiyanın hərbi-siyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə səbəb oldu [5, s. 66].

1787–1792-ci illər müharibəsində də məğlub olmuş Osmanlı dövləti Rusiya ilə Yassı müqaviləsini imzalamağa məcbur qalmışdır. Müqaviləyə əsasən Osmanlı imperiyası ilə Rusiya arasında yeni sərhəd müəyyən edildi və Dnestr çayı iki dövlət arasında rəsmi sərhəd xətti kimi qəbul olundu. Müqavilənin şərtlərinə görə Cənubi Buq və Dnestr çayları arasında yerləşən ərazilər Rusiyanın nəzarətinə keçdi və beləliklə Qara dənizin şimal sahillərində Rusiyanın mövqeyi daha da möhkəmləndi. Bundan əlavə, Osmanlı dövləti Krımın Rusiyaya birləşdirilməsini faktiki olaraq tanımaq məcburiyyətində qaldı ki, bu da regionda geosiyasi qüvvələr balansının Rusiyanın xeyrinə dəyişməsinə və Osmanlının Qara dəniz hövzəsindəki strateji mövqeyinin ciddi şəkildə zəifləməsinə səbəb oldu [4, s. 561-562; 3, 241-243].

**Nəticə.** XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Osmanlı dövlətinin bölgədə Rusiyanın artan təsirinə qarşı fəal müqavimət göstərmək imkanları xeyli məhdudlaşmışdır. XIX əsrin əvvəllərində isə Rusiya imperiyası Azərbaycan və Dağıstan istiqamətində irəliləyərək bu ərazilərdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə nail olmuşdur. Bölgədəki bəzi yerli hakimlər və xanlıqlar rus işğalına qarşı müqavimət göstərsələr də, bu müqavimət hərbi-texniki baxımdan zəif təşkil olunduğundan uzunmüddətli nəticə verməmişdir. Beləliklə, Rusiya imperiyasının Qafqazdakı hərbi və siyasi ekspansiyası regionun tamamilə onun nəzarətinə keçməsi ilə nəticələnmişdir.

### ***Ədəbiyyat***

1. Baumer, C. History of the Caucasus. Volume Two: In the Shadow of Great Powers. Copyright © Christoph Baumer, 2024. 376 p
2. Бутков, П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. В 3-х частях. Ч. I. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1869. 548 с.

3. Бутков, П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. В 3-х частях. Ч. II. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1869. 601 с.
4. Finkel, Caroline. Osmanlı İmpariyasının Tarixi: Osmanın Görüşməsi (1300–1923). Tərcümə: Abdülhəlim Mikrağvi. Bakı: Qanun, 2017, 864 s.
5. Gvosdev, N. K. Imperial policies and perspectives towards Georgia, 1760–1819. St Antony's College, Oxford, 2000, 197 p.
6. Маркова, О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва: Наука, 1966, 323 с.
7. Mustafazadə, T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı–Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
8. Ünlü, Ertan. “Küçük Kaynarca Sonrası Osmanlı-Rus Müzakerelerinden Bir Kesit: 1776 Tarihli Mükâleme Belgesi.” Belgeler, Cilt 38, Sayı 42, Aralık 2023, s. 277–318.

### ON THE POLITICAL-STRATEGIC POSITION OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE CAUCASUS IN THE 18TH CENTURY

*Efendiyeva Aynura Saleh*  
*Summary*

The 18th century is characterized as a highly complex and contradictory period for the Ottoman Empire from a geopolitical perspective. During this time, the empire faced both internal administrative problems and external political pressures. In particular, it was engaged in a power rivalry with the increasingly powerful Russia in the northern and eastern directions. At the beginning of the 18th century, the Ottoman Empire had influence in the Caucasus and played a certain role in managing political processes in the region. The Treaty of Küçük Kaynarca, signed in 1774, significantly weakened the Ottoman Empire's influence in the Caucasus. Toward the end of the 18th century, the Ottoman Empire's policy in the Caucasus increasingly took on a defensive character. As a result of the Treaty of Jassy, the political influence of the Ottoman state in the Caucasus weakened, while Russia's position in the region strengthened.

### О ПОЛИТИКО-СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ НА КАВКАЗЕ В XVIII ВЕКЕ

*Эфендиева Айнура Салех*  
*Резюме*

XVIII век характеризуется как крайне сложный и противоречивый период для Османской империи с геополитической точки зрения. В это время империя столкнулась как с внутренними административными проблемами, так и с внешним политическим давлением. В частности, она была вовлечена в борьбу за власть с набиравшей силу Россией на северном и восточном направлениях. В начале XVIII века Османская империя имела влияние на Кавказе и играла определённую роль в управлении политическими процессами в регионе. Кючук-Кайнарджийский договор, подписанный в 1774 году, значительно ослабил влияние Османской империи на Кавказе. К концу XVIII века политика Османской империи на Кавказе всё больше приобретала оборонительный характер. В результате Ясского мирного договора политическое влияние Османского государства на Кавказе ослабло, в то время как позиции России в регионе укрепились.

*Rəyçi: t.ü.f.d., dosent Ənvər Fəttah oğlu Məmmədov*  
*Daxil olma tarixi 07 iyul 2026-cı il*

UOT:94(479.24).

**AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA ŞUŞA MƏKTƏBLƏRİNİN  
ROLU***Əliyev Araz Boran oğlu, Əliyeva Hicran Nəsir qızı**ADPU- nun Ağcabədi filialı**<https://orcid.org/0009-0003-6718-1360>**Ani.eliyev.95@bk.ru*

**Xülasə:** *Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət məbədi olan Şuşa şəhəri özü boyda tarixi abidədir. Şuşa orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi, milli memarlıq incisi, Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamımızın beşiyi, “Şərqin konservatoriyası” adlandırılır.*

*Şuşada XIX əsrin ilk illərindən formalaşmağa başlayan təhsil müəssisələri uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və xalqımızın savadlanmasında müstəsna rol oynamışdır.*

*Belə ənənə XIX əsrin sonlarında və XX yüzillikdə daha da güclənmişdi. Şuşa məktəbləri Azərbaycan o, cümlədən dünya təhsilinə və elminə böyük dihalar bəxş etmişdir. 2020-ci il Vətən müharibəsində Azərbaycanın parlaq qələbəsidən sonra yenidən Şuşa şəhərinin şəhər infrastrukturunu ilə bərabər tarixi abidələrimiz, məktəb və digər təhsil və tərbiyə müəssisələrimiz bərpa olunaraq əvvəlki vəziyyətinə qaytarılmaqdadır.*

**Açar sözlər:** Şuşa, məktəb, teatr, musiqi, mədəniyyət, mədəni mühit

**Keywords:** Shusha, school, theater, music, culture, cultural environment

**Ключевые слова:** Шуша, школа, театр, музыка, культура, культурная среда

Şuşa xalqımız üçün tarixi, mədəni, mənəvi və rəmzi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir. Şuşa orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi, milli memarlıq incisi, Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamımızın beşiyi, “Şərqin konservatoriyası” adlandırılır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1996-cı il mayın 6-da Prezident sarayında Şuşa və Laçın rayonlarının ictimaiyyəti ilə görüşdə Şuşanın, ümumiyyətlə, Qarabağın Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyəti olduğunu bildirərək demişdi: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı təkə bir şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıb. Şuşa təkə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir” [1].

Şuşa qalasının salınması 1750-1751-ci illərdən hesab edilir. Tarixi mənbələrə görə, 1750-ci ildə hündür, sıldırım dağ üstündə qalanın inşasına başlanılıb və 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırılıb. Qarabağ xanı Pənah Əli xan Şuşanı paytaxt elan edib, oranı möhkəmləndirib, Qala-şəhərə çevirib. Şəhər bir müddət Pənah Əli xanın şərəfinə “Pənahabad”, sonradan isə “Şuşa qalası” və “Şuşa” adlandırılıb [1].

Bununla yanaşı, ingilis səyyah və alimləri C.Morye və R.Burter Şuşanın qədimliyi ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmişlər. C.Moryenin fikrincə, Şuşa hələ eradan əvvəl insan məskəni olmuşdur. R.Burter isə yazır ki, “Şuşada Qafqazın başqa yerlərində olmayan Avropa şəhərlərindəki kimi daş binalar, daş döşəməli geniş küçələr, qədim Roma hamamlarını xatırladan gözəl hamam qalıqları vardır”. Bütün bunlar Şuşanın hələ çox qədimdən mövcud

olması haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Tarixi mənbələrdə Şuşanın həttə XIII əsrdə də Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri olması haqqında faktlar vardır [1]

Qarabağ xanlığının Çar Rusiyası tərəfindən istilasından sonra da Şuşa bütün Qarabağın inzibati, iqtisadi mərkəzi olmuşdur.

1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirməklə Ermənistan ordusu tərəfindən bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu. Nəticədə, 289 kvadratkilometr ərazisi, 24 min nəfər əhalisi, 1 şəhər və 30 kəndi olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Şuşa uğrunda döyüşlərdə 195 nəfər şəhid oldu, 165 nəfər yaralandı. Ermənilər tərəfindən əsir götürülərək Şuşa həbsxanasında saxlanılan 114 azərbaycanlı sonradan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi. Şəhərin 58 sakini itkin düşdü [1; 3; 8].

Eyni zamanda Şuşanın 25 məktəbi, 31 kitabxanası, 20 səhiyyə müəssisəsi, 17 klubu, 8 mədəniyyət evi, 4 texnikumu və 2 institut filialı, 7 uşaq bağçası, 4 kinoteatrı, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 2 sanatoriyası, turist bazası, 2 mehmanxanası, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Şərq musiqi alətləri fabriki, Dövlət Rəsm Qalereyası, Uşaq Sağlamlıq Məktəbi məhv edilib. Dağıdılan tarixi məkanlar arasında Xurşidbanu Natəvanın, Ə.Haqqverdiyevin, Q.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.Vəzirovun, Y.V.Çəmənzəminlinin, Xan Şuşinskiyin, Sadıqcanın evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev muzeyləri və daha neçə-neçə digər abidə var [8].

Şuşa şəhərinin işğalı ilə Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi, mədəni irsinə, illərlə formalaşmış təhsil infrastrukturuna da ağır zərbə vurulub. Ermənilər Şuşadakı bir çox qiymətli tarixi-mədəniyyət abidələrini dağıdıb və talan edib. Bundan başqa, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 279 dini, tarixi və mədəni abidə var idi. Son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, Daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağarası, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, Gövhər ağa məscidi, əsas ticarət mərkəzi olan “Rastabazar”, İbrahim xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın bürcü və qəsrləri, Xan sarayı və karvansaray, Xurşudbanu Natəvanın, artilleriya generalı Mehmandarovun, şair-rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyləri və s. tarixi mədəniyyət nümunələri, bu şəhərin mənəvi pasportu olan Daşaltı dərəsi, Cıdır düzü və digər memarlıq inciləri Şuşanı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanıdıb.

“Şərqi konservatoriyası” adlanan bu şəhər Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, Niyazi, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələskərov kimi incəsənət xadimlərinin vətəni olub. Dəniz səviyyəsindən 1403 metr hündürlükdə salınan bu şəhər Turşsu mədən suyu ilə də məşhur olub, kurort kimi qonaqların ən çox dincəldiyi məkana çevrilib. Xarı bülbülün vətəni sayılan Şuşa bütün gözəlliyi ilə fərqləndiyindən həmişə kimlərsə göz dikdiyi məkana çevrilib [3].

Hazırda Şuşa rayonunun 34 min 300 nəfər əhalisi Azərbaycanın bir neçə rayonunda müvəqqəti məskunlaşıb. Bu səbəbdən hazırda Şuşa Rayon Təhsil Şöbəsi də ümumilikdə 22 ümumtəhsil, 2 məktəbdənkənar tədris müəssisəsini əhatə etməklə fəaliyyət göstərir [6].

İlk növbədə qeyd edək ki, orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda təhsil mollaxana, məktəb və mədrəsələrdə aparılıb. Şuşadakı İbrahim xan məscidinin nəzdində əsas 1801-ci ildə qoyulan məktəb XIX əsrin II yarısındanadək fəaliyyət göstərmiş. Mədrəsələrdə ərəb dili və Quran öyrədilib. Mirzə Şəfi Vəzih də bu məktəblərdə dərs keçib.

Gövhəriyyə mədrəsəsi isə Şuşa şəhərində Gövhərağa məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərmiş. 1864-cü ildə Gövhər ağa vəqf gəliri hesabına 175 min manat qızıl pul xərcləyərək Böyük Cümə məscidini əsaslı surətdə bərpa etdirdikdən sonra hücrələrdən birini mədrəsə üçün ayırıb. Burda oxuyan yoxsul uşaqların hamısı onun hesabına təhsil alıb. Bu məktəb el

arasında "Gövhəriyyə məktəbi" adlandırılıb. 1917-ci ildə məktəbin nəzdində müsəlman tələbə komitəsinin təşəbbüsü ilə pulsuz kitabxana zalı açılıb [7].

Zaqafqaziya məktəblərinin 1829-cu il 2 avqust tarixli Nizamnaməsinə əsasən, 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşada Cənubi Qafqazın dünyəvi təhsil verən ilk qəza məktəbi fəaliyyətə başlayıb. O, dövlət idarələri üçün qulluqçular, ilk növbədə isə Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməçilər hazırlamaq məqsədilə açılıb. Burada təhsil alanların böyük əksəriyyəti bəy və tacir balaları idi. Məktəb Şuşada olan Bazel alman missionerlərinin cəmiyyəti tərəfindən pulsuz olaraq bir il müddətinə verilmiş binada yerləşib. İki sinif otağından əlavə, burada iki müəllimin yaşaması üçün də yaxşı şərait yaradılıb.

Şuşa qəza məktəbinin birinci sinfinə ilk ildə 19 şagird qəbul olunub. Lakin ildən-ilə şagirdlərin sayı artaraq 1833-cü ildə 27, 1834-cü ildə 44 nəfərə çatıb və ikinci sinif də açılıb.

Şuşa qəza məktəbi 1874-cü ilə qədər öz fəaliyyətini davam etdirib və yerini Şuşa şəhər məktəbinə verib. Buranı bitirənlərdən bir çoxları (Firudin bəy Köçərli, Səfərli bəy Vəlibəyov və başqaları) sonralar Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına daxil olublar [7].

Böyük ziyalıların elm öyrətdiyi Şuşa Realnı Məktəbində o dövrün tanınmış maarifçi şəxslərindən Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Yusif bəy Malikhaqnəzərov, Həşim bəy Vəzirov dərs deyib. Bu məktəbin yetirmələri sırasında görkəmli Azərbaycan yazıçıları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, həmçinin tanınmış şəxsiyyətlər Cabbar bəy Vəlibəyov, Qara bəy Əliverdilov, Rüstəm bəy Axundov, Xan Şuşinskiyin adlarını qeyd etmək olar.

Şuşa sakinləri məktəblərdə ana dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu baxımdan Şuşa məktəbinin müəllimləri Mirzə Həsən bəy Əmirov və Mirzə Aslan bəy Əmirov ana dilinin uğurlu tədrisi sahəsində çox məşhur idilər. Fransız dili bölgə tacirlərinin Fransa ilə ticarət əlaqələri yaratması üçün zəruri idi və əhalinin əlavə vəsaiti hesabına tədris olunurdu. Şəhər məktəbində təhsil pullu idi.

Təsis edildiyi ilk illərdə Şuşa şəhər məktəbində 375 nəfər şagird təhsil alırdı. Bu, Rusiyada dövrünün ən çox şagird kontingenti olan məktəbi idi.

Şuşa şəhər məktəbində 1875-ci il mayın 6-da kasıb zadəgan övladlarının təhsil aldığı konvikt təşkil edildi. Onlar dövlət hesabına pansionda yaşayıb təhsil alırdılar.

Şəhər məktəblərinin nəzdində kitabxanalar təşkil edilirdi. Şagird kitabxanasının zənginliyi ilə fərqlənən Şuşa məktəbi tədris vəsaiti və fənn kabinetləri ilə çox yaxşı təchiz olunmuşdu.

1880-ci ildə Şuşa şəhər məktəbinin nəzdində xüsusi musiqi sinifləri açıldı. Bu siniflərin Şuşada professional musiqi hazırlığı olan musiqiçilər nəslinin yetişməsində rolu əhəmiyyətli və danılmazdır. Şuşa şəhər məktəbi əsrin sonlarına doğru mövqeyini itirməyə başlayıb və yerini yeni tili məktəblərə verməyə başlayıb. [7]

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Azərbaycanda yeni tipli məktəblər yaranmağa başlamışdı. Belə məktəblərin inkişafı və maariflənmə səyləri baxımından Qarabağ bölgəsi, nəinki Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda da öncüllük edirdi. Böyük ruh yüksəkliyi ilə başlanan bu ənənə XIX əsrin sonlarında daha da güclənməyə doğru gedirdi.

Azərbaycanda maarifçiliyin böyük inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bu dövrdə dini təhsil sistemindən dünyəvi təhsil sisteminə keçid də gücləndi. Bu dövrdə Azərbaycanda cəmi bir realnı məktəb (Bakıda) və bir klassik progimnaziya (Gəncədə) fəaliyyət göstərirdi. Belə bir mənzərə nə əhalinin orta təhsilə olan ehtiyacını, nə də sənaye və ticarətin artmaqda olan tələbini ödəməyə yetirdi. Zəruri tələb və ehtiyac Şuşada özünü xüsusi olaraq göstərirdi. Burada orta məktəbə olan tələb getdikcə artırdı. Şəhər əhalisi Şuşada progimnaziyanın təsis olunması tələbinin nəticəsiz qalmasını görüb, 1880-ci il iyunun 30-da Peterburqa - Qafqaz komitəsinə müraciət etmişdi. Müraciətdə deyilirdi: "Şuşa şəhər sakinlərinin təhsilə olan cild-

cəhdinə (Şəhər məktəbində 400-dən artıq şagirdin oxuması bu cəhdi bir daha təsdiq edir) və şəhər ictimaiyyətinin arzusuna əsaslanan Gəncə qubernatoru Şuşa şəhərində 6 sinifli realnı məktəb açmağı xahiş edir. Şəhər ictimaiyyəti həmin məktəbi müvafiq bina ilə təmin etməyi və ildə 7500 manat pul ilə kömək etməyi öhdəsinə götürür".

Göstərilən səylər 1881-ci il sentyabrın 20-də Şuşada 6 sinifli real məktəbin əsasının qoyulmasına gətirib çıxardı. Hazırlıq və üç əsas sinifdən ibarət təşkil edilən bu məktəbə ilk dəfə 159 şagird qəbul edildi. Onlardan 58 nəfəri azərbaycanlı, 91 nəfəri erməni, 10 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələri idi. 1886-cı ildə məktəbə 7.500 manat vəsait xərclənmişdi. [4]

Şuşa Realnı Məktəbi həqiqətən də dövrünün nümunəvi maarif ocağı sayılırdı. Buna görə də Qafqaz maarif nazirinin nümayəndəsi 1890-cı ildə şahzadə Ziaəddövlə Ənişirəvan mirzə Qacarı və antropoloq Şantrı buraya gətirmişdi. Onlar burada tədrislə maraqlandıqda, aydın olmuşdu ki, məktəbdə üzrlü və üzrsüz dərs buraxanların faizi 7,64%-dir. Bu göstərici xalqın elmə-maarifə həvəsinin əvvəlki illərə nisbətən artdığını göstərirdi. Xalq xurafat əngəllərinə əhəmiyyət vermədən, başqa xalqların dillərini də öyrənir, həmin dildə danışmağa və oxumağa cəhd göstərirdilər. 1890-cı ildə Tiflis məktəblərində alman dili məcburi dil kimi öyrədilirdisə, Şuşa məktəbində bu, könüllülük prinsipi ilə aparılırdı. Yeni açılan bu məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Şuşa Realnı Məktəbinin müfəttişini əvəz edən Şimanovskinin Qafqaz maarif nazirinin sərəncamlar bülletenində çap etdirdiyi "Bizim orta məktəblərdə, ədəbiyyat şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində, söhbətlərin aparılmasında əsas silahdır" məqaləsi bir daha bunu təsdiq edir. Ümumiyyətlə, o zaman belə məktəblərdə ədəbiyyata xüsusi diqqət yetirilirdi [4].

Çox zaman rus-tatar və ya digər ibtidai məktəbləri bitirən gənc məzunlar şəhər məktəbində hazırlıq keçir və ibtidai sinif müəllimliyinə imtahan verirdilər. Beləliklə, Şuşa şəhər məktəbi müəllim hazırlamaq vəzifəsini də yetərincə icra edirdi.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq məktəb çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu - 1927-1928-ci dərs ilindən etibarən yeddiillik məktəbə çevrildi və respublikanın ən yaxşı təhsil ocaqları sırasına daxil oldu. Məktəbin Ə.Abbasov, S.Ələsgərov, A.Kazımova kimi məşhur məzunları olub.

1937-1938-ci dərs ilindən Şuşa məktəbinə 1 nömrəli şəhər orta məktəbi adı verildi.

1966-cı ildə daha bir təhsil ocağı - 4 nömrəli orta məktəb yarandı. 1 nömrəli orta məktəb isə yeni binaya köçürüldü və Üzeyir Hacıbəyovun adını daşımağa başladı. Sovet dövründə məktəbin fəxri məzunlarından P.Rüstəmov, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı X.Məmmədov, elmlər doktorları S.Rüstəmov, V.Yusifzadə, Ə.Rüstəmov, S.Tağıyeva və başqalarının adı fərqləndi [4].

1 nömrəli orta məktəb 1992-ci ilədək Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərüb. Bu dövrdə məktəbdə 24 fənn kabinetləri və laboratoriyaları, hərbi hazırlıq kabinetləri, 2 linqafon otağı, kitabxana, akt və idman zalı, yeməxana mövcud olub. Şuşanın işğalı ilə əlaqədar məktəb müəyyən heyət və şagird kollektivi ilə 2015-2016-cı dərs ilinədək Bakı şəhəri Yasamal rayonu 38 nömrəli məktəbin binasında fəaliyyət göstərüb.

Şuşa Realnı Məktəbin binası 1901-1908-ci illərdə inşa edilib. İşğaldan əvvəl binada Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı fəaliyyət göstərüb. Şuşa şəhərinin 08.05.1992-ci il tarixdə erməni terrorçuları tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində bina yandırılıb və baxımsız vəziyyətdə düşüb.

Şuşa məktəblərindən biri də Malıbəyli Qızlar Məktəbi olub. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Məmməd Qarayevi Bakıdan təyinatla Şuşaya göndəriblər. Bu məktəbin təsisçisi də elə o olub. 23 yaşında dünyasını dəyişən Məmməd müəllimin kənddə hörməti o qədər böyük olub ki, Malıbəyli camaatı onun cənazəsini Xan bağına qədər çiyində aparıb. Sonra fayton tutub tabutu Qazaxa göndəriblər. Məmməd müəllim Malıbəyidə ilk dəfə

qızlar məktəbi təşkil edib. Qadınların cənazə aparmağı qadağan olunsada, kənd qadınları öz müəllimlərinin cənazəsinin altına çiyinlərini veriblər [7].

Şuşanın Azərbaycanın digər şəhər mərkəzlərindən fərqli bir statusu vardır. Musiqi mədəniyyətimizin beşiyi sayılan Şuşada xanəndə və çalğıçıların professional məktəbi yaranmışdı. Şuşa ifaçıları ölkə hüdudlarından kənarda belə şan-şöhrət qazanmışdı. İlk musiqi məktəblərinin yaranması ilə Şuşada xalq musiqisi ənənələri yayılır və zənginləşirdi [5].

“Əgər oxumursansa, deməli, şuşalı deyilsən” – məşhur rus şairi Sergey Yeseninin bu kəlamlarında böyük həqiqət var. Doğrudan da, bu diyarda hər ailədə oxumağı, musiqi alətlərində ifa etməyi bacaran adama rast gəlmək olardı və bu, şuşalılar üçün adi hal idi [7].

Şuşada ilk musiqi məktəbi Xərrat Qulu Məmməd oğlu açıb. O, bu məktəbdə özünün düzəltdiyi müxtəlif musiqi alətlərində uşaqlara ifa etməyi öyrədib.

Kütləvi kitabxanaların yaradılması sırasında da Şuşa Şamaxı ilə bərabər ilk yeri tutub. Şuşada kiçik mətbəə fəaliyyət göstərmiş. 1848-ci ildə Şuşada ilk teatr tamaşası təşkil edilib. Poeziya və xanəndəlik məktəbi baxımından Şuşanın özəl yeri olub. Şuşada “Məclisi-Fəramuşan”ın (ədəbi məclis) başında M.Nəvvab dayanırdı. “Məclisi-üns” kimi ədəbi məclislər bütün ölkədə şöhrət tapmışdı. Xan qızı Natəvanın, Mirzə Möhsün Nəvvabın və çoxsaylı məşhur şairlərin iştirakı ilə keçən bu məclisləri Şuşa ədəbi mühitinin sütununa çevrilmişdi [5]. Nəvvabın xəttat, nəqqaşçı-rəssam, Xan qızının bədii tikmə ustası, xəttat və rəssam kimi sənət əsərləri yüksək peşə ustalığından xəbər verir. 1882-ci ildən başlayaraq Şuşa “yeni teatr mərkəzinə çevrilir”. Şuşalı teatr həvəskarları sırasında “Otello”nun ilk tərcüməçisi, komediyalar müəllifi H.Vəzirov, məşhur xanəndə C.Qaryağdı oğlu, tanınmış ziyalılar S.Vəlibəyov, B.Bədəlbəyov, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli və b. var idi. 1904-cü ildə Şuşa səhnəsində ilk dəfə Şekspirin “Otello” əsəri tamaşaya qoyulub [5].

1897-ci ildə Şuşada Ə.Haqverdiyev Füzulinin «Leyli və Məcnun», 1902-ci ildə isə Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemalarını səhnələşdirib. C.Qaryağdı oğlu hər iki tamaşada baş rolda oynaymış. “Şərq konserti” adlı yeni konsert forması 1901-ci ildə ilk dəfə Şuşada təşkil olunub. Bu konsertin ilk səhnələşdirilmiş musiqi tamaşası kimi milli operanın yaranmasına böyük təsiri olub. Şuşanın iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatına dair “Kaspi” qəzetində çoxlu yazılar dərc olunurdu. Şuşa Realnı Məktəbinin müəllimi Həşim bəy Vəzirov “XIX əsrin sonlarından başlayaraq şəhər ictimaiyyətini qəzetlə tanış edir, 1904-cü ildən isə qəzetə “Müslim” imzası ilə materiallar göndərirdi” [5].

Kor Xəlifənin məktəbi XIX əsrin sonlarında Şuşada fəaliyyət göstərmiş dini xarakterli musiqi məktəbi idi. Bura şəhərdə xəlifə vəzifəsində çalışan və dini işlərə nəzarət edən “Kor Xəlifə” ləqəbli Molla Əli Molla Kəlbəli oğlu tərəfindən açılıb. Burada dini elmlər geniş tədris olunsada, Şərq şairlərinin və mütəfəkkirlərinin əsərləri, klassik muğamlar, onları oxumaq qaydaları, xanəndəlik sənətinin incəlikləri, musiqi nəzəriyyəsi və praktikasi, muğam oxumaq, tar, kamança və digər musiqi alətlərində çalmaq da öyrədilirdi. Məktəbdə həmçinin tez-tez poeziya və muğam müsabiqələri də təşkil edilir, daha çox istedadlı olan gənclər üzə çıxardılır, onları həvəsləndirmək üçün mükafat verildirdi. Onillik fəaliyyəti dövründə “Kor Xəlifə”nin məktəbi nəinki Qarabağda, həmçinin qonşu vilayətlərdə və İranda da tanınıb [7].

Musiqini tədris edən müəssisələrdən biri də XIX əsrin sonlarında Şuşada Molla İbrahimin yaratdığı musiqi məktəbidir. Bu məktəb özündən əvvəl fəaliyyət göstərən musiqi məktəbləri kimi dini xarakterli idi. Məktəbə yalnız gözəl səsli, poeziyaya xüsusi həvəsi olan istedadlı gənclər seçilib götürülürdü. Məktəbdə gənclərə klassik muğamlardan dərs keçilir, fars, ərəb dilləri, dini mərasimlər öyrədilirdi. XX yüzilliyin təxminən 20-ci illərinə qədər fəaliyyətini davam etdirib.

Şuşada fəaliyyət göstərmiş məktəblərdən biri də Şuşa Mədəni-Maarif Texnikumudur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 16 iyun tarixli qərarı ilə Şuşa

Mədəni-Maarif Texnikumu Şuşa Humanitar Kolleci adlandırılmışdır. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2016-cı il tarixli, 30 nömrəli qərarına əsasən isə Şuşa Musiqi Kolleci də Şuşa Humanitar Kolleginə verilmişdir. 2007-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Şuşa Humanitar Kolleginin 85 illik yubileyi qeyd edilmişdir

Əvvəllər Ağcabədidə, sonra Bakıdakı Neft Texnikumu binasında fəaliyyət göstərən Şuşa Humanitar Kolleci 1996-cı ildən 161 sayılı Bakı orta ümumtəhsil məktəbinin binasında məskunlaşmışdır. Hazırda kollecdə 11 ixtisas üzrə 650 tələbə təhsil alır.

### **Ədəbiyyat**

1. Heydər Əliyev: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir”. /08.05.2019/ -
2. [https://azertag.az/xeber/Heyder\\_Aliyev\\_Susa\\_Azerbaycanin\\_en\\_eziz\\_ve\\_boyuk\\_tarixi\\_olan\\_bir\\_gusesidir-1280183](https://azertag.az/xeber/Heyder_Aliyev_Susa_Azerbaycanin_en_eziz_ve_boyuk_tarixi_olan_bir_gusesidir-1280183)
3. İlham Əliyev Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verib. /16 oktyabr 2020-ci il/ - <https://president.az/articles/43250>
4. Azərbaycanın incisi, Qarabağın mirvarisi Şuşa. [http://www.anl.az/down/meqale/iki\\_sahil/2017/may/541097.htm](http://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2017/may/541097.htm)
5. Böyük elm ocağı Şuşa Realnı Məktəbi. - <https://news.milli.az/culture/136296.html>
6. Əhmədova F. Şuşa Azərbaycanın milli mədəni mərkəzidir. /17.03.2020/ - <https://1905.az/susa-az%C9%99rbaycanin-milli-m%C9%99d%C9%99ni-m%C9%99rk%C9%99zidir/>
7. İşğal altında olan rayonların təhsil mənzərəsi – Rəqəmlər və faktlar. / 01.10.2020/ - <https://azedu.az/az/news/35160-igal-altinda-olan-rayonlarin-tehsil-menzeresi-reqemler-ve-faktlar->
8. Şuşaya sadıq əbədi məşəllər – Məktəblər və tədris mərkəzləri. /08.05.2018/ - <https://azedu.az/az/news/2071-susaya-sadiq-ebedi-meseller-mektebler-ve-tedris-merkezleri>
9. “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur”. - <http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2018/may/590180.htm>

## **THE ROLE OF SHUSHA SCHOOLS IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI EDUCATION**

*Aliyev Araz Boran, Aliyeva Hijran Nasir*

### *Summary*

The historical capital of the Karabakh Khanate, the temple of culture, the city of Shusha is a historical monument in itself. Shusha is a valuable monument of medieval urban planning art, a pearl of national architecture, the cradle of Azerbaijani music, especially our mugham, and is called the “Conservatory of the East”.

Educational institutions that began to form in Shusha in the first years of the 19th century have gone through a long historical development path and played an exceptional role in the education of our people.

Such a tradition was further strengthened in the late 19th century and in the 20th century. Shusha schools have given great geniuses to Azerbaijani and even world education and science. After the brilliant victory of Azerbaijan in the Patriotic War of 2020, our historical monuments, schools and other educational and training institutions, along with the urban infrastructure of the city of Shusha, are being restored and returned to their previous state.

## РОЛЬ ШУШИНСКИХ ШКОЛ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

*Алийев Араз Боранович, Алийева Хиджран Насирович*

### *Резюме*

Историческая столица Карабахского ханства, храм культуры, город Шуша сам по себе является историческим памятником. Шуша – ценный памятник средневекового градостроительного искусства, жемчужина национальной архитектуры, колыбель азербайджанской музыки, особенно нашего мугама, и по праву считается «консерваторией Востока».

Учебные заведения, которые начали формироваться в Шуше в первые годы XIX века, прошли долгий исторический путь развития и сыграли исключительную роль в воспитании нашего народа.

Эта традиция получила дальнейшее развитие в конце XIX века и в XX веке. Шушинские школы дали миру и азербайджанскому образованию и науке выдающихся гениев. После блестящей победы Азербайджана в Отечественной войне 2020 года наши исторические памятники, школы и другие образовательные и воспитательные учреждения, а также городская инфраструктура города Шуши реставрируются и возвращаются в прежнее состояние.

*Rəyçi: dos. Ələsgərov Baxış İslam oğlu*

*Daxil olma tarixi 07 iyul 2026-cı il*

UOT: 71;719

**AZƏRBAYCANDA TARİXİ ŞƏHƏRSALMA ƏNƏNƏLƏRİ VƏ AZAD  
EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ YENİDƏNQURMA PROSESİ**

*t.ü.f.d. Əliyeva Leyla Elxan qızı*  
*Sumqayıt Dövlət Universiteti*  
*Orcid: 0000-0002-8195-6092*  
*leyla.eliyeva@sdu.edu.az*

**Xülasə:** *Məqalədə Azərbaycan şəhərsalma ənənələrinin tarixi inkişaf mərhələləri və azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yenidənqurma prosesinin əsas istiqamətləri təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, şəhərsalma modeli müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli iqtisadi və institusional prinsiplər əsasında formalaşmışdır. Azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa siyasəti təhlükəsizlik, infrastrukturun bərpası, sosial reinteqrasiya və mədəni irsin qorunması kimi əsas istiqamətləri əhatə edir. Dayanıqlı şəhər sistemlərinin formalaşdırılması üçün mərhələli inkişaf strategiyası və effektiv idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqinin vacibliyi vurğulanır.*

**Açar sözlər:** şəhərsalma, yenidənqurma, azad edilmiş ərazilər, infrastruktur, reabilitasiya

**Ключевые слова:** градостроительство, реконструкция, освобожденные территории, инфраструктура, реабилитация.

**Keywords:** urban planning, reconstruction, liberated territories, infrastructure, rehabilitation.

**Giriş.** Şəhərsalma hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını, məkan təşkilini və yaşayış mühitinin keyfiyyətini müəyyən edən əsas strateji sahələrdən biridir. Tarixi inkişaf prosesində şəhərlərin formalaşması yalnız memarlıq və planlaşdırma qərarlarının nəticəsi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin strukturu, idarəetmə institutları, demoqrafik dinamika və mədəni irs faktorlarının qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan ərazisində şəhərsalma prosesləri müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli institusional və iqtisadi sistemlərin təsiri altında formalaşmışdır. Orta əsrlər şəhər mədəniyyəti, sovet dövrünün planlı urbanizasiya modeli və müstəqillik dövründə bazar münasibətlərinin təsiri altında aparılan şəhər yenilənməsi prosesləri ölkənin urban inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən əsas mərhələlər kimi qiymətləndirilə bilər. Bu mərhələlərin hər biri şəhər məkanının təşkilində fərqli prinsiplər, planlaşdırma alətləri və funksional struktur formalaşdırmışdır. 2020-ci ildə baş vermiş hərbi-siyasi dəyişikliklərdən sonra Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində genişmiqyaslı yenidənqurma və bərpa prosesinin başlanması isə şəhərsalma siyasətinin yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. Bu ərazilərdə həyata keçirilən layihələr yalnız dağıdılmış infrastrukturun bərpasını deyil, həm də müasir urban planlaşdırma prinsiplərinə əsaslanan yeni yaşayış məkanlarının qurulmasını, iqtisadi fəaliyyətin canlandırılmasını və əhalinin sosial reinteqrasiyasını əhatə edir. Postmünaqişə dövründə həyata keçirilən bu proseslər müasir şəhərsalma konsepsiyalarının – dayanıqlı inkişaf, “ağıllı şəhər və kənd” modelləri, yaşıl enerji zonaları və rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda şəhərsalma ənənələrinin tarixi təkamülü və azad edilmiş ərazilərdə aparılan yenidənqurma prosesi kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində şəhərsalma siyasətinin inkişaf mərhələləri, infrastrukturun bərpası, iqtisadi və maliyyə mexanizmləri, demoqrafik-sosial reinteqrasiya, mədəni irsin qorunması, ekoloji dayanıqlılıq və risklərin idarə olunması kimi əsas istiqamətlər analitik yanaşma əsasında qiymətləndirilir. Məqalənin məqsədi Azərbaycanın şəhərsalma təcrübəsinin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini

ümumiləşdirmək və azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yenidənqurma siyasətinin əsas institusional və iqtisadi mexanizmlərini elmi təhlil kontekstində təqdim etməkdir.

**Tarixi təkamül və şəhərsalma ənənələri.** Sovet ittifaqının yaranmasından əvvəlki mərhələdə şəhərin məkan-logistik məntiqi əsasən müdafiə, ticarət və sənətkarlıq funksiyalarının sintezi üzərində qurulurdu; İçərişəhər kimi tarixi şəhər nüvələri sıx tikinti, dar keçidlər, məhəllə (kvartal) tipli sosial təşkilatlanma və mühafizə divarları ilə səciyyələnərək, həm ritual-dini obyektlərin, həm də bazar-karvansara infrastrukturunun bir-birini tamamladığı “kompakt qarışıq istifadəli” urbanizm modeli yaradırdı. Eyni dövrdə Şəki kimi ipək ticarəti mərkəzlərində təbii relyefə adaptiv yerləşmə, su axınlarının idarə edilməsi və yüksək maili damlı ənənəvi tikililər, şəhər forması ilə iqlim risklərinin (sel, rütubət) minimallaşdırılması arasında funksional əlaqə yaradırdı [1].

Sovet mərhələsində şəhərsalma, planlı iqtisadiyyatın istehsal—məskunlaşma—nəqliyyat üçbucağını mərkəzləşdirilmiş normativlərlə tənzimlədiyi sistem olaraq iri sənaye zonalarının yaşayış massivlərindən sanitar-mühafizə zolaqları ilə ayrılmasını, mikro-rayon prinsipi üzrə sosial infrastrukturun (məktəb, uşaq bağçası, məişət xidməti) piyada əlçatanlıq radiusunda qurulmasını, habelə nəqliyyat magistrallarının radial-halqavari şəbəkə ilə aqlomerasiyaya integrasiya edilməsini prioritetləşdirirdi; bu kontekstdə mikro-rayon konsepsiyasının 1930-cu illərdən etibarən sovet şəhərsalma leksikonunda institusionallaşması, sonrakı onilliklərdə yaşayış planlaşdırmasının dominant “məsaməli blok” tipologiyasını formalaşdırmışdır [2, s.82]. Bakı üzrə sovet dövründə bir neçə baş planın tətbiqi, şəhərin Abşeron yarımadası miqyasında amfiteatr tipli inkişaf trayektoriyasına yönəldilməsi və 1987-ci ildə hazırlanmış son sovet baş planının yeni siyasi-hüquqi şəraitdə icrasında çətinliklərin yaranması, institutların çevikliyinin və yerli planlaşdırma kompetensiyasının bazar şəraitinə adaptasiyasının nə dərəcədə kritik olduğunu göstərən tipik nümunədir.

Post-sovet mərhələdə isə şəhərsalma gündəliyi iki paralel xəttə irəliləmişdir: bir tərəfdən infrastruktur və şəhər imici üzərində dövlətin “kompensator investisiya” siyasəti, digər tərəfdən bazar münasibətlərinin və daşınmaz əmlak gəlirliliyinin yaratdığı təzyiq altında yenilənmə, sıxlaşma və bəzi hallarda demolisiya əsasında yenidənqurma; bu proseslərin sosial nəticələri (məkan üzrə seqreqasiya, kompensasiya mübahisələri, irs zonalarının həssaslığı) akademik ədəbiyyatda xüsusilə diqqətə alınır [3, s.1,2]. Müasir mərhələdə Bakının 2040-cı ilə qədər inkişafını yönləndirməsi nəzərdə tutulan yeni baş planın hazırlanması, beynəlxalq konsaltinq və konsept sənədləşmə vasitəsilə çoxmərkəzlilik, həyat keyfiyyəti, irsin qorunması, postindustrial sektorların təşviqi kimi prioritetlərin bir çərçivədə birləşdirilməsinə çalışır.

**Azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma: infrastruktur, iqtisadiyyat və maliyyələşmə.** Postmünaqişə yenidənqurmanın ilkin şərti kimi təhlükəsizlik və minalardan təmizləmə çıxış edir; bu çərçivədə Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi tərəfindən, “Böyük Qayıdış” proqramının təhlükəsiz məskunlaşma komponenti ilə birbaşa əlaqələndirilən humanitar minatəmizləmə tədbirləri üzrə 2025-ci ildə prioritet layihələr daxil olmaqla 27,2 min hektarın təmizləndiyi barədə rəsmi məlumat yerləşdirilmişdir [4]. Dövlət proqramı çərçivəsində isə 2022–2026 dövründə ümumilikdə 280 min hektarın minalardan təmizlənməsi hədəfi göstərilir ki, bu hədəf həm kənd təsərrüfatı dövryyəsinə qaytarılacaq torpaq fondunun genişlənməsi, həm də kritik infrastruktur layihələrinin (yol, enerji, su) təhlükəsiz icrası üçün “risk öncəlikləndirilməsi” mexanizminin bazasını yaradır [5, s.13]. Beynəlxalq tərəfdaşlıq kontekstində BMT İnkişaf Proqramı mina fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, texniki ekspertiza və potensialın inkişafı istiqamətlərində dəstəyini bəyan etmiş, həmçinin Avropa İttifaqı tərəfindən 4,25 milyon avro maliyyə töhfəsi ilə mina fəaliyyəti layihəsinin başlatıldığını qeyd etmişdir; bu, risklərin azaldılması və məcburi

köçkünlərin təhlükəsiz qayıdışı üçün resurs mobilizasiyasının beynəlxalq komponentini gücləndirir [6].

İnfrastruktur reabilitasiyası “əraziyə giriş—daxili əlaqəlilik—milli şəbəkələrə integrasiya” triadası üzrə qurulduğundan, hava nəqliyyatı və magistral yollar simvolik və funksional baxımdan kritik rol oynayır: Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının 2021-ci ildə istifadəyə verildiyi, uçuş-enmə zolağının 3000×60 metr parametrinə malik olduğu və terminalın saatda ən azı 200 sərnişinə xidmət edə bildiyi, habelə Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının 2022-ci ildə açıldığı və ağır yük təyyarələrini də qəbul etdiyi, Laçın Beynəlxalq Hava Limanının isə 2025-ci ildə açıldığı rəsmi mənbələrdə təsdiqlənir [7]. Dəmir yolu və avtobus daşımalarının integrasiyası baxımından Ağdam Dəmir Yolu və Avtovağzal Kompleksi gündəlik 800–1000 nəfər dəmir yolu sərnişini və 1300–1500 nəfər avtobus sərnişini tutumu ilə regiondaxili mobilliyin bərpasının “şəbəkə qovşağı” kimi təqdim olunur [8].

Maliyyələşmə mexanizmləri baxımından, dövlət büdcəsi birinci kapital qoyuluşlarını təmin edən əsas mənbədir: bərpa və yenidənqurma işləri üçün 2021-ci ildə 2,2 milyard, 2022-ci ildə 2,7 milyard manat vəsait ayrıldığı, 2023-cü il büdcəsində isə 3 milyard manat nəzərdə tutulduğu rəsmi analitik platformada göstərilir; bu artım, eyni zamanda, fiskal prioritetləndirmənin və dövlət investisiya proqramlarının postmünaqişə mərhələdə yenidən kalibrənməsini əks etdirir [9, s.1]. Paralel olaraq Qarabağ Dirçəliş Fondu üzrə maliyyə göstəricilərinin təhlili göstərir ki, 2024-cü ildə fonda daxil olan ianələrin həcmi təxminən 80,3 milyon manat, investisiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər isə 74,6 milyon manat təşkil etmiş, fondun ümumi aktivləri isə 1,62 milyard manat səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu göstəricilər fondun maliyyə idarəetmə modelinin “şəffaf hesabatlılıq və sərbəst vəsaitlərin maliyyə alətlərində yerləşdirilməsi” prinsiplərinə əsaslanaraq əlavə maliyyə çevikliyi yaratdığını nümayiş etdirir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 2023-cü ildə fonda daxil olan ianələrin həcmi təxminən 206,5 milyon manat, dövlət istiqrazları üzrə əldə olunan maliyyə gəlirləri isə 47,2 milyon manat olmuşdur [10].

**Demoqrafik-sosial reintegrasiya və insan kapitalı.** Yenidənqurma yalnız fiziki məkanın bərpası deyil, eyni zamanda əhalinin geri qayıdışı ilə bağlı sosial müqavilənin yenilənməsi olduğuna görə, demoqrafik reintegrasiya “mənzil—xidmət—məşğulluq—identiklik” döndürülmə üzərində dizayn edilir; bu baxımdan dövlət proqram sənədlərində qayıdışın mərhələli təşkili, reintegrasiya və icma əsaslı inkişaf layihələrinin sayının artırılması, qayıdanlar üçün məşğulluq tədbirlərinin hazırlanması kimi tədbirlər paketi müəyyənləşdirilir və 2022–2026-cı illər dövründə 34,5 min ailənin köçürülməsi hədəfi göstərilir. Praktiki icra göstəriciləri kimi, Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən açıqlanan məlumatlarda seçilmiş yaşayış məntəqələrinə köçürülmələrin kəmiyyət parametrləri verilir: Laçın şəhərinə 408 ailə (1555 nəfər), Zabux kəndinə 203 ailə (783 nəfər), Ağalı kəndinə 175 ailə (871 nəfər), Füzuli şəhərinə 380 ailə (1392 nəfər) və Talış kəndinə 20 ailə (90 nəfər) olmaqla ümumilikdə 1186 ailənin (4691 nəfərin) köçürülməsinin təmin edildiyi göstərilir [11]. Bu prosesin demoqrafik bazası isə ölkə üzrə urban-rural strukturun davamlı olaraq şəhər əhalisinin xeyrinə dəyişməsi fonunda qurulur: dövlət statistikasında 2025-ci ilin iyuluna əhalinin 54,4%-nin şəhər, 45,6%-nin kənd əhalisi olduğu bildirilir ki, bu, geri qayıdış prosesində şəhər tipli xidmət paketlərinin (təhsil, səhiyyə, rəqəmsal xidmətlər) planlaşdırma çəkisinin yüksək olacağını göstərir [12].

Sosial reintegrasiyanın məkanlaşdırılması, yeni yaşayış məntəqələrinin sosial infrastrukturla eyni vaxtda qurulmasını tələb etdiyindən, bir neçə nümunədə plan göstəriciləri açıqlanır: Kəngərli kəndinin 2544 nəfər üçün planlaşdırıldığı, iki mərhələdə 632 fərdi evin inşasının nəzərdə tutulduğu, kənddaxili yollar və kommunal xətlərin çəkildiyi rəsmi

xronikada qeyd edilir; bu tip məlumatlar, “yaşayış + ictimai obyekt + məşğulluq infrastrukturunu” paketinin layihə idarəçiliyində vahid portfel kimi götürüldüyünü göstərir. Cəbrayıl rayonunda Horovlu kəndi üzrə perspektivdə 3470 nəfərin (867 ailə) yaşamasının nəzərdə tutulduğu, birinci mərhələdə yüzlərlə fərdi evin tikinti vəziyyəti barədə məlumat verilir ki, bu da mərhələli məskunlaşma modelinin (etaplaşdırma, prioritetləşdirmə, resursların ardıcıl səfərbərliyi) tətbiqini təsdiqləyir [13].

Bu reintegrasiya prosesinin sosial davamlılığı yalnız “fiziki köçürülmə” göstəricisi ilə deyil, həm də adaptasiya, icma idarəçiliyi, xidmət əlçatanlığı və sosial kapitalın bərpası ilə ölçülməlidir; buna görə dövlət proqramında reintegrasiya və icma əsaslı inkişaf layihələrinin həyata keçirilməsi, məlumatlandırma-təbliğat mexanizmləri və hətta sosioloji sorğuların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi kimi tədbirlər nəzərdə tutulur ki, bu yanaşma, “infrastrukturun tikintisi” ilə “davranışsal və institusional uyğunlaşma” arasında körpü qurmağa xidmət edir.

**Mədəni irs, ekoloji dayanıqlılıq və risklərin idarə olunması.** Şəhərsalmanın tarixi ardıcılığında mədəni irs, yalnız “keçmişin qorunması” deyil, həm də turizm, kreativ sənayelər və yerli identiklik əsaslı iqtisadi diversifikasiya üçün aktiv kimi çıxış etdiyindən, dünya irsi nümunələri bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: UNESCO-nun Dünya İrsi siyahısında Bakı şəhərinin qala divarları, Şirvanşahlar sarayı və Qız Qalası kimi obyektlərin mədəni kontinuiteti və çoxqatlı sivilizasiya izlərini əks etdirdiyi, ölkənin urban irs resurslarının beynəlxalq səviyyədə tanındığını göstərir [14]. Eyni zamanda Şəki tarixi mərkəzi və Xan Sarayı üzrə qorunma statusunun milli qanunvericilik, tarixi-memarlıq qoruyucu rejimi və baş plan çərçivəsində konservasiya zonası kimi mexanizmlərlə təmin edildiyi göstərilir ki, bu, “planlaşdırma alətləri vasitəsilə irsin idarəedilməsi” modelinin yerli institusional praktikaya artıq integrasiya olunduğunu nümayiş etdirir.

Azad edilmiş ərazilərdə irsin qorunması xüsusən həssasdır, çünki dağıntıların miqyası və postmünaqişə narrativləri “bərpa” qərarlarının həm texniki, həm də siyasi-simvolik ölçüsünü artırır; dövlət proqramında tarixi abidələrin inventarlaşdırılması, pasportlaşdırılması və mühafizə zonalarının müəyyən edilməsi kimi vəzifələrin ayrıca qeyd olunması bu həssaslığın normativ səviyyədə tanınmasıdır. Şuşa üzrə dini və mədəni abidələrin bərpası, o cümlədən məscid və tarixi komplekslərdə bərpa işlərinin aparılması barədə rəsmi xronikalarda məlumat verilir.

Ekoloji dayanıqlılıq və iqlim riski kontekstində, bərpa prosesinin “yaşıl transformasiya” ilə sinxronlaşdırılması normativ hədəflərə bağlanır: UNFCCC çərçivəsində təqdim olunan sənədlərdə 2030-a qədər 1990 baza ili ilə müqayisədə 35% emissiya azaldılması hədəfi, eləcə də 2050-yə qədər 40% azaldılma niyyəti (beynəlxalq maliyyə, texnologiya transferi) göstərilir; sənəddə ayrıca olaraq 2030-a qədər bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji gücündə ən azı 30% (1500 MVt) paya çatdırılması istiqaməti qeyd olunur ki, bu yanaşma azad edilmiş ərazilərdə “yaşıl enerji zonası”, “ağıllı şəhər/ağıllı kənd” kimi konseptlərin iqtisadi əsaslandırılmasına xidmət edir [15, s.12].

Risqlərin idarə olunmasının ən sərt komponenti kimi minalanma, yalnız insan təhlükəsizliyi deyil, həm də torpaqdan istifadə planlaşdırmasının ardıcılığı üçün determinanta çevrildiyindən, UNDP-ANAMA əməkdaşlığı çərçivəsində beynəlxalq səriştə və təlim infrastrukturunu (məsələn, mina fəaliyyəti üzrə mükəmməllik və təlim mərkəzi təşəbbüsü) barədə məlumat, potensialın artırılması strateji istiqamət kimi götürüldüyünü göstərir; eyni zamanda, mina fəaliyyəti üzrə maliyyə resurslarının artırılması üçün donor dəstəyi, layihə idarəetməsində resurs səfərbərliyi risklərinin yumşaldılmasına kömək edir.

**Nəticə.** Azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma prosesinin uğuru yalnız tikinti və infrastruktur layihələrinin həcmi ilə deyil, həm də institusional koordinasiya, fiskal dayanıqlılıq, effektiv idarəetmə və risklərin proaktiv idarə olunması kimi amillərlə müəyyən

olunur. Bu səbəbdən inkişaf siyasəti qısa, orta və uzunmüddətli mərhələlər üzrə mərhələli yanaşma əsasında həyata keçirilməlidir. Qısa müddətli mərhələdə əsas məqsəd təhlükəsizliyin təmin edilməsi və minimal yaşayış infrastrukturunun yaradılmasıdır. Bu çərçivədə minalanmış ərazilərə dair məlumatların vahid GIS sistemində standartlaşdırılması və prioritet layihələr üçün “təhlükəsizlik sertifikatı” mexanizminin tətbiqi vacib hesab olunur. Eyni zamanda elektrik, su və rabitə kimi ilkin kommunal şəbəkələr üzrə minimal davamlılıq standartları müəyyən edilməli, tikintiyə icazə və nəzarət prosedurları Elektron Tikinti Portalı vasitəsilə rəqəmsal formada həyata keçirilməlidir. İlkin məskunlaşma mərhələsində isə mənzil və əsas sosial obyektlərin (məktəb, tibb məntəqəsi, ASAN və DOST tipli xidmətlər) “həyat dövrü xərcləri” prinsipi əsasında planlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Uzun müddətli perspektivdə isə əsas məqsəd dayanıqlı şəhər sistemlərinin qurulması və regional rəqabət qabiliyyətliliyin artırılmasıdır. Bu istiqamətdə iqlimə uyğun məkan planlaşdırılması, mədəni irsin qorunması və adaptiv istifadəsi, insan kapitalının inkişafı, innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi və bərpa olunan enerji layihələrinin genişləndirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Yenidənqurma prosesinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün təhlükəsizlik, məskunlaşma, infrastruktur, iqtisadi inkişaf, mədəni irsin qorunması və idarəetmə keyfiyyəti kimi sahələr üzrə ölçülə bilən monitoring indikatorlarının tətbiqi zəruri hesab olunur. Bu yanaşma yenidənqurma siyasətinin şəffaflığını artırmaqla yanaşı, regionun uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edən institusional mexanizmlərin formalaşmasına imkan verir

### ***Ədəbiyyat***

1. UNESCO (2019). “Sheki, a significant city at the crossroads of the historic Silk Roads inscribed on UNESCO’s World Heritage List”. <https://en.unesco.org/silkroad/content/sheki-significant-city-crossroads-historic-silk-roads-inscribed-unescos-world-heritage-list>
2. Konysheva E. V. (2023). “Formation of the concept of a residential microdistrict in the Soviet urban planning of the 1930s”. Academia: Architecture and Construction, №4, p.82–92.
3. Valiyev A. (2019). “Post-Soviet urban renewal and its discontents: Gentrification by demolition in Baku. Urban Geography”, №40(2), p.1–21.
4. <https://anama.gov.az/news/332>
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası (2022). “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı (2022–2026)”. 33 səh.
6. <https://www.undp.org/azerbaijan/press-releases/anama-and-undp-join-forces-support-mine-action-azerbaijan>
7. <https://president.az/az/articles/view/65871>
8. <https://president.az/az/articles/view/68770>
9. Quliyeva G. (2023, Fevral 3). Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə sahibkarlıq mühiti. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, səh.1-10
10. <https://qdf.gov.az/en/media-merkezi/xeberler/898-The-Karabakh-Revival-Fund-s-2024-financial-statements-have-successfully-passed-the-audit-conducted-by-PwC-Azerbaijan.html>
11. <https://idp.gov.az/az/law/142/parent/15>
12. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=6377&lang=az>
13. <https://idp.gov.az/az/news/2102>
14. <https://whc.unesco.org/en/list/958/>
15. Ministry of Ecology and Natural Resources. (2023). Second nationally determined contribution (NDC) of the Republic of Azerbaijan under the Paris Agreement. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). 19 p.

## **ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ ГОРОДСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПРОЦЕСС РЕКОНСТРУКЦИИ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ**

*Алиева Лейла Эльхан гызы*

### ***Резюме***

В статье анализируются исторические этапы развития градостроительных традиций в Азербайджане и основные направления процесса восстановления на освобождённых территориях. Исследование показывает, что модель градостроительного развития в разные исторические периоды формировалась под влиянием различных экономических и институциональных принципов. Политика восстановления на освобождённых территориях охватывает такие ключевые направления, как обеспечение безопасности, восстановление инфраструктуры, социальная реинтеграция и сохранение культурного наследия. Подчёркивается важность применения поэтапной стратегии развития и эффективных механизмов управления для формирования устойчивых городских систем.

## **HISTORICAL URBAN PLANNING TRADITIONS IN AZERBAIJAN AND THE RECONSTRUCTION PROCESS IN THE LIBERATED TERRITORIES**

*Aliyeva Leyla Elkhan*

### ***Summary***

The article analyzes the historical stages of urban planning traditions in Azerbaijan and the main directions of the reconstruction process in the liberated territories. The study shows that the urban development model was shaped in different historical periods under the influence of various economic and institutional principles. The reconstruction policy in the liberated territories includes key areas such as security provision, infrastructure rehabilitation, social reintegration, and preservation of cultural heritage. The importance of implementing a phased development strategy and effective governance mechanisms for the formation of sustainable urban systems is emphasized.

*Rəyçi: t.ü.f.d., dos. S.İ.Məmmədova  
Daxil olma tarixi 17 iyul 2026-cı il*

UOT:94.

**UKRAYNA-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ**  
(XX əsrin sonu- XXI əvvəlləri)

*Hacıyeva Nargilə Cabir qızı*  
*Bakı Slavyan Universiteti*  
*Orcid: 0009000036381026*  
*haciyevanargila88@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Ukrayna–Rusiya münasibətlərinin formalaşması, inkişaf mərhələləri və müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri tarixi-siyasi aspektdən təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi SSRİ-nin dağılmasından sonra iki dövlət arasında yaranmış siyasi, hərbi və geosiyasi ziddiyyətlərin səbəblərini və onların beynəlxalq təhlükəsizlik mühitinə təsirini araşdırmaqdır. Bu çərçivədə Ukraynanın müstəqillik əldə etməsindən sonra xarici siyasətdə Avroatlantik integrasiyaya üstünlük verməsi, Rusiyanın isə postsovet məkanında nüfuzunu qorumaq istiqamətində həyata keçirdiyi siyasət müqayisəli şəkildə qiymətləndirilir. Məqalədə Budapeşt Memorandumu, Qara dəniz donanması ilə bağlı razılaşmalar, Krımın 2014-cü ildə ilhaqı, Donetsk və Luqansk bölgələrində baş verən hadisələr, eləcə də 2022-ci ildə başlayan genişmiqyaslı müharibənin səbəbləri və nəticələri tarixi faktlar əsasında təhlil edilir. Eyni zamanda, ABŞ, NATO, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq aktorların münaqişəyə münasibəti, tətbiq olunan sanksiyalar və dəyişən geosiyasi reallıqlar araşdırılır. Nəticə etibarilə müəyyən edilir ki, Rusiya–Ukrayna qarşılıqlı yalnız iki dövlət arasında münaqişə deyil, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə, Avropanın siyasi-hərbi balansına və yeni dünya nizamının formalaşmasına təsir göstərən global geosiyasi prosesdir. Məqalə münaqişənin tarixi köklərini, onun regional və beynəlxalq siyasətdə yaratdığı uzunmüddətli nəticələri elmi əsaslarla ümumiləşdirir.*

**Açar sözlər:** Ukrayna, Rusiya, müharibə, Krım, Luqansk, Donetsk, Qərb dövlətləri

**Keywords:** Ukraine, Russia, war, Crimea, Luhansk, Donetsk, Western countries

**Ключевые слова:** Украина, Россия, война, Крым, Луганск, Донецк, западные государства

**Giriş.** XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılması ilə beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni geosiyasi reallıqlar formalaşmışdır. Bu dövrdə müstəqilliyini bərpa edən Ukrayna Avropa və Avroatlantik integrasiyanı prioritet xarici siyasət istiqaməti kimi müəyyən etmiş, Rusiya isə postsovet məkanında öz təsirini qorumağa çalışmışdır. Bu ziddiyyətlər zamanla iki ölkə arasında siyasi və hərbi qarşıdurmaya səbəb olmuş, xüsusilə Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı və sonrakı hadisələr münasibətləri daha da gərginləşdirmişdir. Məqalədə Ukrayna–Rusiya münasibətlərinin formalaşması, inkişaf mərhələləri və münaqişənin regional və beynəlxalq siyasətə təsiri tarixi-siyasi baxımdan təhlil edilir.

**Əsas mətn.** Rusiya Federasiyası ilə Ukrayna arasında müasir ikitərəfli rəsmi münasibətlər keçmiş Rusiya İmperiyasının Birinci Dünya Müharibəsi illərində siyasi islahatlardan keçməsi ilə başladı. 1920-ci ildə Ukraynanın Rusiya və Polşa Qırmızı Ordusu tərəfindən işğalı ilə iki ölkə arasında ikitərəfli münasibətlər dəyişdi. İkitərəfli münasibətlər 1990-cı illərdə həm Sovet Rusiyasının, həm də Sovet Ukraynasının rəsmi olaraq təsisçi respublikaları olan Sovet İttifaqının dağılmasından qısa müddət sonra yenidən alovlandı.[7]

1991-ci il dekabrın 8-də Rusiya, Ukrayna və Belarus liderləri Belovejsk razılaşmasını imzalayaraq, can verən Sovet İttifaqının aqoniyasına son qoydu, faktiki olaraq “Qırmızı İmperiya”-nı tarixin arxivinə göndərdilər. Rusiya və Ukrayna da daxil olmaqla, 15 müttəfiq

respublika müstəqillik əldə etdi. Rusiya-Ukrayna münasibətlərində gərginlik isə elə ilk vaxtlardan müşahidə olunmağa başladı. Bu gərginlik Qara dəniz donanmasının aqibəti ilə bağlı idi. 100 min hərbi, 6 kreyser daxil olmaqla 800-ə qədər gəmi, 14 K-25 helikopteri və 28 sualtı qayığın cəmləşdiyi Qara dəniz donanması çox ciddi qüvvə idi. Onun əmlakının bölüşdürülməsi, Rusiyanın varisi olacağı donanmanın Ukraynanın Kırım yarımadasında, Sevastopol limanında daimi dislokasiya yerinin dəyişdirilib-dəyişdirilməyəcəyi müzakirə mövzusunda çevrilmişdi. [6]

1997-ci ildə prezidentlər Leonid Kuçma ilə Boris Yeltsin donanmanın iki tərəf arasında bölünməsi və Rusiyanın Qara dəniz donanmasının 2017-ci ilə qədər Krimdə qalması barədə razılıq əldə edirlər. "Böyük Müqavilə" adı alan razılaşmada Rusiya Kırım da daxil olmaqla, Ukraynanın ərazi bütövlüyünü tanıyır.

Bundan əvvəl - 1994-cü il dekabrın 5-də isə o zaman üçün dünyada ABŞ və Rusiyadan sonra ən çox nüvə başlığı olan Ukrayna təhlükəsizlik təminatları qarşılığında öz nüvə başlıqlarını Rusiyaya verir və bu silahdan könüllü imtina edir. Budapeşt Memorandumu adını alan sənəddə ABŞ, Rusiya və Böyük Britaniya Ukraynanın ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə qarşı güc təhdidi və onun tətbiqinə qarşı öhdəlik götürür.

Bundan sonra Rusiya-Ukrayna münasibətləri 2003-cü ilə qədər normal şəkildə davam edir.

2003-cü ilin sentyabrında isə növbəti yüngül gərginlik yaşanır. Rusiyanın Krasnodar vilayətinin Taman yarımadasından Ukraynaya məxsus Tuzla adasına doğru damba tikməsi Ukrayna tərəfinin kəskin etirazı ilə qarşılanır. Hətta Prezident Leonid Kuçma Tuzlaya gedərək Rusiyanın mövqelərini izləyir. Oktyabr ayında intensiv danışıqlar Rusiyanın damba tikintisini dayandırması ilə nəticələnir. 2004-cü ildə keçirilən prezident seçkiləri isə Ukrayna-Rusiya münasibətlərində əsas qırılma nöqtələrindən biri olur.[6]

Sovet rejiminin dağılması və müstəqilliyinin ilk illərindən Ukraynanın Qərb strukturları ilə inteqrasiyanı sürətləndirməsi, Avropa İttifaqı və NATO ilə yaxınlaşma siyasəti Moskva tərəfindən öz təhlükəsizliyinə təhdid kimi qiymətləndirilirdi. Kreml açıq şəkildə Ukraynanın NATO-ya üzvlük perspektivinə qarşı çıxır, Alyansın Şərqi doğru genişlənməsinin dayandırılmasını tələb edirdi. Rusiya tərəfindən irəli sürülən əsas tələblər arasında Ukraynanın neytral statusunun təmin olunması, NATO-nun hərbi infrastrukturunun Rusiya sərhədlərinə yaxın ərazilərdə yerləşdirilməməsi və təhlükəsizlik zəmanətlərinin hüquqi sənədlə təsbit olunması var idi.

Ukrayna isə suveren dövlət kimi öz xarici siyasət kursunu müəyyən etmək hüququna malik olduğunu vurğulayırdı. Kiyev rəhbərliyi üçün Avroatlantik inteqrasiya həm təhlükəsizlik təminatı, həm də siyasi və iqtisadi modernləşmə yolu kimi görülürdü. Bu ziddiyyətli mövqelər diplomatik danışıqlarla həll olunmadı və nəticədə hərbi eskalasiya baş verdi.

Müharibənin başlanması ilə Avropada təhlükəsizlik mühiti köklü şəkildə dəyişdi. Qərb dövlətləri Ukraynaya hərbi, maliyyə və siyasi dəstək göstərməyə başladılar, Rusiyaya qarşı isə misli görünməmiş sanksiyalar tətbiq olundu. Beləliklə, münaqişə regional çərçivədən çıxaraq global geosiyasi qarşıdurmanın əsas xəttinə çevrildi. Dörd il ərzində həm cəbhə xəttində, həm diplomatik müstəvidə, həm də global iqtisadi sistemdə ciddi dəyişikliklər baş verdi.[5]

Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsi ilə başlayan müharibənin əsas geostrateji nəticələrindən biri kimi 1990-cı illərin əvvəllərindən formalaşan post -soyuq müharibə dövrünün başa çatmasını qəbul etmək olar. Daha dəqiq desək, son illərdə ABŞ-nin liberal dominantlığını özündə ehtiva edən post soyuq müharibə dövrünün başa çatması istiqamətində gedən vacib geosiyasi, geoiqtisadi proseslər Ukraynada başlayan müharibə ilə özünün məntiqi

yekununa çatdı. Qlobal nizam yenidən böyük güc mərkəzlərinin sərt rəqabət apardığı, qarşıdurma meyillərinin, geniş miqyaslı müharibə risklərinin artdığı düzənə çevrilib. Bir sıra nüfuzlu beyin mərkəzləri və təhlilçilər də Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanmasını qaydalara əsaslanan dünya düzəninə çökməsinin əsas əlamətlərindən biri kimi dəyərləndirirlər. Dünya siyasətində baş verən bu köklü dəyişikliklər hətta Birləşmiş Ştatlar tərəfindən də qəbul edilir.

1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin çökməsi, soyuq müharibənin başa çatması ilə formalaşan birqütblü dünya nizamı yerini çoxqütblü qlobal sistemə verməkdədir. Yeni dünya düzəninə formalaşması prosesində də böyük güc mərkəzlərinin hər birinin özünəməxsus maraqları və bu maraqları həyata keçirmək üçün strategiyaları var. Məsələn, 1991-ci ildən yeganə fəvqəldövlətə çevrilən Birləşmiş Ştatların yeni formalaşmaqda olan çoxqütblü dünya nizamında da əsas strateji hədəfi liderliyini, üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Bu məqsədini reallaşdırmaq üçün ABŞ Çin, Rusiya, İran kimi qlobal, regional rəqiblərini "cilovlamaq", mövqelərini zəiflətmək və Avro-Atlantik məkanı yenidən öz ətrafında konsolidasiya etmək strategiyasına üstünlük verir. Həmçinin, ABŞ-nin qlobal dominantlığını qəbul etməyən və yaxud, özünü müstəqil oyunçu hesab edən güc mərkəzləri də yeni dünya düzənində xüsusi yer tutmağa çalışır. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki...Rusiya-Ukrayna müharibəsinin doğurduğu geosiyasi reallıqlar fərqli güc mərkəzlərinin, dövlətlərin siyasətinə, davranışlarına birbaşa təsir edir. Bir vacib nüansı da qeyd etmək ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsinin doğurduğu geostrateji reallıqlardan biri də ABŞ-nin Avropada rolunun və təsirinin artmasıdır. Proseslərin gedişi onu deməyə əsas verir ki, Rusiyanı birbaşa təhdid olaraq görən Avropa dövlətləri ABŞ-nin hərbi-siyasi "çətiri" nə daha çox ehtiyac hiss edirlər. Bu səbəbdən də uzun illər bir sıra aparıcı Avropa dövlətlərinin təbliğ etdiyi Avropanın "avtonomlu" şüası ideyası məhz Rusiya-Ukrayna müharibəsi nəticəsində aktuallığını bir qədər itirdi.[10,s.4]

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ukrayna siyasi, iqtisadi və mədəni-humanitar inkişaf, qanunun aliliyinin qurulması və azadlıq və demokratiya prinsipləri üzərində dövlət quruculuğu istiqamətində inamla hərəkət etməyə başladı.

Bir çox ölkələr üçün bu cür yanaşma təbii olsa da, təcavüzkar qonşu-Rusiya Federasiyasının gözündə Ukraynanın seçdiyi vektor qəbul edilməz oldu. Çünki Ukrayna dövlətçiliyinin bu cür quruluşu Kremlin imperialist xəyallarını, xüsusilə də, keçmiş Sovet İttifaqı dövlətləri üzərində tam totalitar nəzarətin geri qaytarılması istəyini darmadağın edir.

Uzun illərdir ki, Rusiya rəsmi Kiyevin siyasi əhval-ruhiyyəsini idarə etməyə və təsir göstərməyə çalışırdı. Ukrayna nəhayət Avropaya yaxın xarici siyasət vektoruna qərar verdikdə, Moskva "silah və zorakılıq dili" ndən istifadə etdi.

20 fevral 2014-cü il Rusiya Federasiyasının Ukraynanın suveren ərazilərini ələ keçirmək üçün məkrli, diqqətlə planlaşdırılan hərbi əməliyyata başladığı gündür. Krım yarımadasının işğalı Rusiyanın Ukraynanı suveren dövlət kimi məhv etmək məqsədinə yaxınlaşdıracaq kiçik mərhələ idi.

Demokratik bir cəmiyyət üçün bütün dünyanın ümumi qlobal problemləri həll etmək və bəşəriyyətin daha da inkişaf etdirilməsi üçün konsolidasiya olunduğu bir dövrdə qonşu dövlətlərin ərazilərini işğal edərək beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərinə məhəl qoyulmayacağını təsəvvür etmək çətin gəlirdi.

Reallıq daha sərt idi-Rusiya işğalçı ordusunun Krım MR, Luqansk və Donetsk vilayətlərinin Ukrayna kənd və şəhərlərinə girişi zəbt edilmiş ərazilərə özü ilə ölüm və arası kəsilməyən dağılma və talanı gətirdi.[7]

Donald Trampın rəhbərliyi altında ABŞ Ukrayna məsələsini "demokratik dəyərlər uğrunda mübarizədən" kommersiya aktivləri və sövdələşmə fişləri kateqoriyasına qəti şəkildə çevirdi. Amerika administrasiyası Kremlə pragmatik bir razılaşma bağlamağa, Moskvanın

digər geosiyasi istiqamətlərdə, istər Çini əhatə edən, istərsə də Yaxın Şərq sülh nizamlanmasında güzəştləri müqabilində münafişəni dondurmağa hazırdır. ABŞ-ın Kiyevə təklif edəcəyi təhlükəsizlik zəmanətləri ciddi şəkildə məhdudlaşır: yaxın gələcəkdə NATO üzvlüyü olmadan sırf müdafiə təchizatı ilə. Bu, Vaşinqtona maneəvər etmək üçün yer buraxır və nüvə gücü ilə birbaşa qarşıdurma riskini minimuma endirir.[8]

Krım yarımadası Ukrayna ilə Rusiya arasında mübahisəli yer kimi qaldığından, bir müddət sonra Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə başa çatdı. Belə ki, Qərblə Rusiya arasında qalan Ukraynada vəziyyətin mürəkkəbləşməsindən istifadə edən qüvvələr Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi məsələsini gündəmə gətirdilər. Krım yarımadasında əksəriyyəti Rusiya-Ukrayna ikili vətəndaşlığı olan ruslar yaşayırlar. Sevastopolda Rusiyanın hərbi-dəniz bazası yerləşir və 2042-ci ilə kimi bu bazada qalmaq hüququna malikdir.

Ukraynada hakimiyyətin Avropa İttifaqı ilə assosiativ razılaşmadan imtina etməsinə qarşı etiraz aksiyaları başlasa da, hərəkət tez bir zamanda istiqamətini korrupsiya və insan hüquqlarının pozulmasına qarşı yönəldi. 2013-cü il noyabrın 30-dan dekabrın 1-nə keçən gecə dinc aksiya iştirakçılarını dağıtmaq cəhdi hakimiyyətə baha başa gəldi və ölkədə durum, faktiki, nəzarətdən çıxdı. Yüz minlərlə aksiya iştirakçısı Azadlıq meydanında iqtidarın istefasını tələb etdi. Ukrayna Prezidenti Viktor Yanukoviç paytaxt Kiyevdən qaçmağa məcbur oldu.[1]

Ukraynada hakimiyyətin dəyişilməsi Rusiya Prezidenti V.V.Putin üçün çətinlik törətdi. Belə ki, prezident böyüklüyünə görə ikinci şərq slavyan ölkəsi olan Ukraynanın gələcəkdə Avropa İttifaqının yanında yer almasından ehtiyat edirdi. Odur ki, Rusiya rüsdilli əhəlinin əksəriyyət təşkil etdiyi rayonlarda olduğu kimi, Krımda da yeni hakimiyyətə qarşı müxalifəti dəstəklədi. İlk növbədə, 2014-cü il martın 16-da Krımın statusu haqqında referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 96 faizdən çoxu Krım Muxtar Respublikasının Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olmasının lehinə səs verdi. Rusiya Prezidenti V.V.Putin 2014-cü il martın 18-də Krım Respublikasının Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil edilməsi haqqında müqavilənin imzalanması barədə sərəncam verdi. Bunun ardınca, Dövlət Duması və Federasiya Şurası Ukraynanın Krım Muxtar Respublikasının Rusiyaya birləşdirilməsinə dair qərar qəbul edərək, yarımadaı Krım Respublikası olaraq Federasiyanın inzibati ərazisinə daxil etdilər.[1]

XX əsrin sonlarında postsovet məkanındakı geosiyasi strukturun keyfiyyətə dəyişilməsi rus mərkəzciliyinə ağır zərbə vurdu. 1991-ci ilin dekabrında Ukraynanın müstəqillik qazanması ilə SSRİ çökdü. Rusiyanın geosiyasi məkanda nüfuzunun aşağı düşməsi xarici güc mərkəzlərinin, xüsusilə də ABŞ-ın mövqeyinin özünü təsdiqləməyə məhkəmlənməsi ilə müşahidə olundu. Qərb ölkələri Rusiyanın və onun "imperiya ambisiyaları"nın qarşısında dura biləcək qüvvə region ölkələri kimi Ukrayna və Özbəkistana daha çox diqqət yetirməyə başladılar. Belə ki, "Ukraynanın itirilməsi rusiyalıların siyasi və etnik mənsəbiyyətinin xarakterini dəyişdirirdi. Rusiya "Pribaltika respublikaları və Polşasız Ukraynanı öz nəzarəti altında saxlamaqla avrasiya imperiyasında öz liderliyini saxlamağa cəhd edə bilirdi. Ukraynasız Rusiya ildən-ilə daha az avropalı, daha çox asiyalı olar". Ukraynanın ərazisində keçmiş SSRİ-nin nüvə potensialının böyük bir hissəsi yerləşirdi. Bu onu dünyada ABŞ və Rusiyadan sonra üçüncü nüvə ölkəsinə çevirmişdi. Ona görə də ABŞ-ın və Rusiyanın qarşısında duran əsas məsələ Ukraynanı "nüvəsiz" dövlətə çevirmək idi.[9]

SSRİ-nin dağılması prosesi zamanı ABŞ prezidenti C.Buş USSR-də yeni dövlət yaranmasının qarşısını almağa çalışsa da buna nail ola bilmədi və 1992-ci ildə Ukraynanın müstəqilliyini tanıdı. Bunun qarşılığında Ukrayna "1991-ci ilin iyulun 31-də bağlanmış "Strateji hücum silahları haqqında" müqavilədən, 1992-ci il mayın 23-də ona əlavə edilmiş ona əlavə edilmiş Lissabon protokolundan və "nüvə silahlarının yayılması haqqında"

müqavilədən irəli gələn vəzifələri həyata keçirməyi öhdəsinə götürdü. Lakin taktiki nüvə silahlarını (2600 mobil raket) Rusiyaya bağışlamış Ukraynanın öz təhlükəsizliyinə qarant kimi nə Rusiyanın, nə NATO-nun heç bir öhdəlik götürməməsi ölkədə narazılıq yaratdı. Belə olduqda rəsmi Kiyev strateji nüvə silahlarının digər hissəsinin Rusiyaya verilməsini dayandırdı. Siyasətçilər silahların Ukraynanın özündə saxlanması və ya bu silahlarla birgə NATO-ya daxil olmaq haqqında fikirlər səsləndirməyə başladılar. Bunun əvəzində Rusiya Krıma (Sevastopola) və Qaradəniz donanmasına ərazi iddiası irəli çıxış etdi. Baş verənlər Ukraynaya münasibətdə ABŞ-ın mövqeyini daha da qətiləşdirdi. ABŞ öz mövqeyini “Ukraynanın müstəqilliyini müdafiə” adlı 120 Nəli sənəddə ifadə etdi. Bu sənəddə Ukraynada islahatlar keçirməyin vacibliyi, Rusiyanın ətrafında yarana biləcək yeni təşkilatın yolverilməzliyi öz əksini tapmışdı. ABŞ 90-cı illərdə məhz nəyin bahasına olursa olsun Ukraynanın Rusiya ilə ittifaqdan uzaq tutmağa çalışan siyasi kurs həyata keçirirdi. [9]

1993-cü ilin mayında ABŞ Milli Təhlükəsizlik Şurasının qapalı iclasında Ukraynaya dair yeni Amerika siyasi konsepsiyası təsdiqləndi. Bu konsepsiyada əsasən Ukraynanın müstəqilliyinə güclü dəstək verilməsi məsələsi önə çəkilirdi. Başlıca istiqaməti Rusiyanın birləşdirici rolundan məhrum edilməsi təşkil edirdi. 1995-ci ildə Harvard universiteti tərəfindən hazırlanmış “ABŞ-ın fəvqaladə maraqlar zonası”na Ukrayna və Baltik ölkələri daxil edilirdi. Buna oxşar ikinci sənəd 1997-ci ilin mayında B.Klinton tərəfindən imzalandı. “Yeni yüzillikdə milli təhlükəsizlik strategiyası” adlanan bu sənəddə Ukrayna ABŞ-ın ən vacib maraq kəsb etdiyi ölkələr sırasına aid edilirdi. ABŞ administrasiyasının nümayəndəsi kimi A.Qor Ukrayna məsələlərini nəzarətdə saxlayırdı. Ukraynanın Transatlantik və Avropa strukturlarına inteqrasiyasının vacibliyi 1993-cü ildə “REND korporeysi” analitiklərinin “ABŞ və Avropa arasındakı yeni strateji saziş “ konsepsiyasında irəli sürüldü. Bu konsepsiyayı reallaşdırmaq üçün Qərbi ölkələrinə “Ukraynaya münasibətdə konstruktiv siyasətin işlənməsi” təklif edilirdi. Məqsəd bu ölkəni Avropa və Rusiya arasında “strateji buferə” çevirmək idi. Bu səbəbdən də, ABŞ prezidenti B. Klintonun 8 illik (1992-2000) hakimiyyəti dövründə onun 1995-ci ilin mayında və 2000-ci ilin iyununda Ukraynaya səfərləri baş tutdu, ABŞ ilə Ukrayna arasında maksimum yaxınlaşma müşahidə olundu. 2000-ci ilin avqustunda ABŞ-da prezident seçkilərinə 3 ay qalmış kiçik C. Buşun məsləhətçisi K.Rays elan etdi ki, “Biz Ukraynaya Avropada “açar” dövlət kimi baxırıq”. Amma reallıq bir başqa idi. C. Buş prezident seçildikdən sonra Ukraynada siyasi böhran baş qaldırdı. ABŞ-ın əvvəlki hakimiyyəti Ukraynadakı rejimi dəstəklədiyinə görə kiçik Buş da Ukraynada siyasi böhranın gərginləşməsində maraqlı olmağa və müxalifəti dəstəkləməyə başladı.[9]

Ukrayna-Rusiya müharibəsi zamanı Moskvanın Ukraynaya fokuslanması Avropanın Cənubi Qafqazda daha fəal siyasət həyata keçirməsinə imkan yaratdı. Sözsüz ki, bölgədə Rusiyanın təsir gücünü azaltmağın əsas şərti sülhün əldə olunmasıdır. Azərbaycan və Ermənistan arasında yaşanan siyasi gərginlik və sülh prosesinin dalana dirənməsi, Avropa Birliyinin maraqları ilə üst-üstə düşmür. Məhz bu səbəbdən münaqişənin real həllinə yönəlmiş görüşlərin təşkilinə Brüssel daha maraqlıdır. Avropa Birliyi regionda yaşanan münaqişənin həllində Rusiyanın iştirakı olmadan nəticə əldə olunmasına çalışır.

Rusiyanın iştirakı olmadan aparılan bu danışıqlar şübhəsiz ki, rəsmi Moskvanın xoşuna gəlmir. Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda Moskvanın geopolitik gücünü itirməsi, ona oluna etimadı beynəlxalq arenada zəiflətdi.[11]

Ukraynanın müstəqilliyinin elan olunduğu dövrdə ölkə HSK-nın tərkibində fəaliyyət göstərən 3 min 594 müəssisədə 3 milyondan artıq işçi çalışırdı. Birbaşa hərbi istehsal sahəsinə daxil olan 700 müəssisə, o cümlədən, 205 istehsalat birliyi və 139 elm-istehsalat birliyində 1 milyon 450 min əməkdaş işləyirdi. Keçmiş SSRi-nin kosmik sənayesinin üçdə biri məhz

Ukrayna da yerləşirdi. Kosmik sferaya aid 140 müəssisə və institutlarda isə 200 min nəfər işlə təmin olunmuşdu. Ukrayna zavodlarında hər il 350 təyyarə istehsal edilirdi.

Ukrayna 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra SSRİ-dən miras olaraq, hərbi qüdrətinə və təchizatına görə ABŞ, Rusiya və Çindən sonra dünyanın 4-cü ən güclü ordusuna malik olmuşdu. Lakin Ukraynanın yeni iqtidarlara bu üstünlükdən dövlət maraqları naminə yararlanmadılar. O miras cəmi 32 milyard dollara xarici ölkələrə satılsa da, o vəsaitin çox az qismi Ukraynanın dövlət büdcəsinə daxil oldu.

Bunun nəticəsində artıq 1997-ci ildə Ukraynanın müdafiə sənayesi üzrə müəssisələrin sayı 5 dəfə azaldı. Ölkə Müdafiə Nazirliyinin 2010-cu ildə açıqladığı rəsmi məlumatda hərbi sənaye üzrə cəmi 143 müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi bildirilirdi. Nəticədə 2011-ci ildə Ukrayna silah ixracatçısı olan əsas ölkələrin ilk onluğunu tərk edərək, 12-ci yerdə qərarlaşdı.

Bununla belə, Rusiya Ukrayna ilə hərbi-texniki əməkdaşlığı davam etdirirdi. Onun sayəsində Ukrayna kosmik buraxılış sahəsinə qitələrarası ballistik raketlərə qulluq, onların istifadə müddətinin uzadılması və ehtiyat hissələrinin hazırlanması ilə məşğul ola bilirdi. Eyni zamanda, Ukraynanın "Motor Siç" korporasiyası Rusiyaya helikopter, aviasiya və raket mühərrikləri ixrac edirdi. Rusiyanın nəqliyyat helikopterləri əsasən, həmin mühərriklərlə təchiz olunurdu.[3]

Ancaq Rusiyanın iştirakı olmadan, Ukrayna yalnız T-80, "Oplot" və "Yatağan" tankları, həmçinin köhnə zirehli transportyorlar istehsal etmək gücündə idi. Dünyanın 45 ölkəsi ilə hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq edən Ukraynanın Rusiya bazarında ixracat payı 50-60 faiz idi.

Xarkov Maşınqayırma Zavodu (FED) Rusiyanın İl-76 sərnəşin təyyarələri üçün xüsusi generatorlar ixrac edirdi. Rusiyanın İl-76 təyyarəsinin modifikasiyası zamanı Ukraynanın 20 müəssisəsinin məhsulları tələb olunurdu. Ukrayna-Rusiya əməkdaşlığına dair bu kimi nümunələr çoxdur. Lakin Ukrayna 2014-cü il martından etibarən, Rusiyaya hərbi təyinatlı məhsulların ixracını dayandırdı. Həmin il iyunun 16-da isə Ukraynanın yeni seçilmiş prezidenti Petro Poroşenko Rusiya ilə hərbi sahədə əməkdaşlığı tamamilə qadağan etdi.[3]

Hələ Rusiyanın Ukrayna ərazilərini işğaldan əvvəl "Slate.fr" proseslərin üç istiqamətdə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırırdı.

Birinci ehtimal odur ki, Rusiya müstəqilliyini elan etmiş vilayətlərin "yardım müraciətinə" cavab olaraq rusdilli regionlara hərbi müdaxilə edəcək. Bu isə həmin regionların Rusiyaya birləşdirilməsi yolunda addım ola bilər. Daha az radikal variant Ukraynanın cənubunda xüsusi dəhlizin yaradılmasıdır. Bu dəhliz Kırım SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiyanın 14-cü ordusu tərəfindən işğal edilən Dnestryanı ərazi ilə birləşdirəcək. Bu ciddi təxribat olardı və Qərb tərəfindən sərt qarşılanacağı şübhəsizdir.

İkinci ehtimal beynəlxalq danışıqların keçirilməsini ehtiva edir. Rusiya Ukraynanın federasiya halına salınmasını israr edir. Rusiyanın xarici işlər naziri Sergey Lavrov...Parisdə amerikalı həmkarı Kerri ilə görüşdə bu ideyanı səsləndirsə də, istənilən cavabı almadı.

Moskvada artıq Ukraynanın yeni dövlət quruluşunun layihəsini hazırlamışdı. Layihəyə görə, Ukrayna federal dövlətə çevrilməli, federasiyaların qonşu dövlətlərlə bağlı müstəqil siyasət yürütmək hüququ olmalıdır. Başqa sözlə, rusdilli regionlar Rusiya ilə imtiyazlı əlaqələr qura biləcək. Bu işğal olmasa da, ondan biz az fərqlənməli idi.

Üçüncü ehtimal isə hərbi təlimlərlə sərhəddəki hazırkı qeyri-stabilliyin, rusdilli regionlardakı nümayişlərin, dövlət binalarına hücumların, təbii qaz qiymətləri ətrafındakı şantajın, Ukrayna məhsullarının Rusiyaya idxalına qadağanın davam etdirilməsidir.

"Qeyri-stabil vəziyyət isə 25 May tarixinə nəzərdə tutulmuş prezident seçkisinin keçirilməsinə, Kiyevdə qanuni hakimiyyətin möhkəmlənməsinə imkan verməyəcəkdi.

Nəticədə isə Ukrayna slavyan dünyasında, ən əsası Rusiya sərhədlərində əsl demokratiyanın nümunəsi ola bilməyəcək".[4]

Rusiya Federasiyasının keçmiş Baş naziri Sergey Степаşin hesab edir ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Rusiya "böyük strateji səhvə" yol verib:

"Ukraynaya gəlincə, biz düşünürdük ki, o, heç yerə getməyəcək... Bu, qardaş xalqdır, bunun öhdəsindən gələcək... amma Qərbi Avropa və hər kəs orada sistemli şəkildə işləyirdi. 90-cı illərdəki çətin vəziyyətə baxmayaraq, Ukraynada müttəfiqlər axtarmaq və onlarla işləmək mümkün idi. Təəssüf ki, onlar gəmini əldən verdilər. Son 30 ildə onların beynləri yuyuldu".[2]

Rusiya-Ukrayna münasibətləri SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya və Ukrayna arasındakı münasibətlər mürəkkəb xarakter daşıyırdı. Ukrayna müstəqilliyini elan etsə də, Rusiya uzun müddət onu öz nüfuz dairəsində saxlamağa çalışırdı. Bu dövr ərzində əsas gərginlik nüvə silahları, Qara Dəniz Donanması və enerji asılılığı məsələləri ətrafında cəmləşmişdi. 1994-cü ildə Budapeşt Memorandumu imzalandı. Bu sənədə əsasən, Ukrayna nüvə arsenalından imtina etdi və nüvə silahlarını Rusiyaya təhvil verdi. Əvəzində isə Rusiya, ABŞ və Böyük Britaniya Ukraynanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə zəmanət verdiklərini bildirdi. İki tərəf arasında nüvə arsenalı məsələsi dinc yolla həll edildikdən sonra Qara Dəniz Donanmasının hansı ölkəyə məxsusluğu məsələsi gündəmə gəldi. SSRİ dövründə Qara Dəniz Donanması, əsasən, Krımda yerləşirdi və Sevastopol onun əsas bazası idi. SSRİ-nin dağılması ilə bu donanmanın taleyi mübahisə mövzusunə çevrildi. 1991-ci ilin dekabrında Ukrayna müstəqilliyini elan etdikdən sonra Qara Dəniz Donanmasının Ukraynaya məxsus olduğunu iddia etdi. Rusiya isə donanmanın SSRİ-nin varisi olaraq ona aid olduğunu bildirdi və Ukraynanın bu donanma üzərində heç bir hüququ olmadığını iddia etdi.[12]

1992-ci ilin fevralında Rusiya prezidenti B. Yeltsin Qara Dəniz Donanmasını Rusiyanın tabeliyinə keçirmək barədə fərman imzaladı. Bu addım Kiyevin sərt etirazına səbəb oldu. Cavab olaraq Ukrayna Ali Radası Krım və Sevastopolu öz ərazisi elan etdi və donanmanın bölüşdürülməsi məsələsini qaldırdı. 1992-ci ilin avqustunda bu donanma MDB Birləşmiş Silahlı Qüvvələrinin tərkibindən çıxarılaraq, Rusiya və Ukraynanın birgə idarəsinə verildi. 1995-ci ilin iyununda Rusiya və Ukraynanın dövlət başçıları Qara Dəniz Donanmasının bölünməsinə, Rusiya və Ukrayna Hərbi-Dəniz Qüvvələrinin yerinin müəyyən edilməsinə həll etdilər. Qəti olaraq bu məsələ 1997-ci ilin mayında öz həllini tapdı. Rusiya Qara Dəniz Donanmasının 87 faizinə sahib olmaqla, Sevastopol hərbi-dəniz bazasını icarəyə götürmək hüququ aldı. 1997-ci il mayın 31-də Rusiya və Ukrayna "Dostluq, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq haqqında müqavilə" imzaladı

2014-cü ildə Rusiyanın Krımı ilhaq etməsindən sonra Rusiya ilə NATO arasındakı münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə pisləşmişdir. NATO, Rusiyanın bu hərəkətini qanunsuz və qeyri-legitim hesab edərək həmin ilin aprel ayında Rusiya ilə bütün praktiki əməkdaşlığı dayandırmaq qərarı almışdır. Bununla belə, siyasi və hərbi kanallar vasitəsilə dialoq açıq saxlanılmışdır. NATO, Rusiyanın Ukraynaya qarşı təcavüzkar hərəkətlərini pisləmiş və Şərqi Avropa ölkələrində öz hərbi mövcudluğunu gücləndirərək müttəfiqlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışmışdır.[12]

2014-cü il Ukrayna inqilabından sonra Rusiyanın Krımı Ukraynadan ilhaq etdi. Bundan başqa Rusiya 2020-ci ilin əvvəlində baş verən müharibədə "Donetsk Xalq Respublikası" və "Luqansk Xalq Respublikası"nın separatçı döyüşçülərinə dəstək verdi. Bütün bunlar 13 000-dən çox insanın ölümünə və Qərbin Rusiyaya qarşı sanksiyalarına səbəb oldu.[13]

Son illərin ən böyük siyasi-hərbi hadisəsi mübahisəsiz olaraq Rusiyanın Ukrayna ərazisinə hərbi müdaxiləsi sayılır. Xatırladaq ki, müharibənin ilkin ştrixləri hələ 2021-ci ildən sezilirdi. O baxımdan ki, Rusiyanın Ukrayna sərhəddinə yaxın bölgələrdə öz hərbi qüvvələrini

möhkəmləndirməsi, ABŞ və digər ölkələrin isə Ukraynanı silahlandırması müharibənin ilkin anonsunu verirdi. Müharibədən öncə xarici ölkələrin kəşfiyyat materiallarının mübadiləsi də onu göstərirdi ki, başlanacaq hərbi qarşıdurma amansız və uzunmüddətli olacaq - məsələn, ABŞ Almaniya və Şərqi Avropaya 3000 əlavə əsgər göndərdiyini elan etmişdi. ABŞ rəsmilərinə istinad edən “Reuters” və “Washington Post” isə Rusiyanın Ukraynaya genişmiqyaslı müdaxilə üçün lazım olan qüvvə və vasitələrin təxminən 70 faizini Ukrayna sərhədlərinə çəkdiyini yazırdı. Amerika kəşfiyyat mənbələrinin məlumatına görə, Ukrayna ilə sərhədə cəmləşdirilən batalyon taktiki qruplarının (BTQ) sayı 83-ə çatırdı - daha 14 qrupun isə yolda olduğu bildirilirdi. Nəzərə alsaq ki, bir batalyon taktiki qrupunda 750 hərbiçi olur - “Washington Post”un yazdığına görə, ilhaq edilmiş Krımdakı hərbiçilərlə bir yerdə Ukrayna sərhədində yerləşdirilən Rusiya hərbiçilərinin sayı 100-130 min nəfər idi.

Müharibə öncəsi nəbzlər yoxlanılırdı - genişmiqyaslı işğal halında mümkün itkilər barədə təxminlər belə paylaşılırdı. Bu hesablamalara görə, Ukrayna hərbiçiləri arasında itkilər 5-25 min arası, Rusiya hərbiçiləri arasında 3-10 min, mülki şəxslər arasında 25-50 min itki ola bilərdi. Bundan əlavə, işğalın Avropa İttifaqı ölkələrində 5 milyona qədər qaçqının didərgin düşməsinə səbəb ola biləcəyi pronozlaşdırılırdı. Hətta bəzi mənbələr rus hərbiçilərinin Kiyevə daxil olması üçün cəmi 2 gün lazım ola biləcəyini yazırdı. Rusiya isə bunun əksinə olaraq, Ukraynanı işğal etmək planının olmadığını bildirir və belə bir təhlükə barədə yazıb-yaradan Qərb siyasətçilərini və medianı tənqid edirdi. Hətta Rusiyanın BMT-dəki daimi nümayəndəsinin müavini Dmitri Polyanski bu iddiaları “dəlilik və təşviş” adlandırırdı.[14]

**Nəticə.** Beləliklə, XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Ukrayna-Rusiya münasibətləri postsovet məkanının ən mürəkkəb və gərgin beynəlxalq münasibətlər nümunələrindən birinə çevrilmişdir. SSRİ-nin süqutundan sonra tərəflər arasında yaranan siyasi, hərbi və geosiyasi ziddiyyətlər zaman keçdikcə dərinləşmiş, Krımın ilhaqı və Donbas hadisələri ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. 2022-ci ildə başlayan genişmiqyaslı müharibə isə bu qarşıdurmanı qlobal təhlükəsizlik məsələsinə çevirmiş, beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni siyasi və hərbi reallıqlar formalaşdırmışdır. Tədqiqat göstərir ki, Ukrayna-Rusiya münasibətlərinin inkişafına yalnız ikitərəfli amillər deyil, həm də NATO, Avropa İttifaqı, ABŞ və digər beynəlxalq aktorların geosiyasi maraqları ciddi təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, münaqişənin tarixi köklərinin və inkişaf dinamikasının öyrənilməsi regionda sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

### Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev T. Müasir Rusiyanın xarici siyasəti
2. <https://kayzen.az/blog/politologiya/27741/m%C3%BCasir-rusiyan%C4%B1n-xarici-siyas%C9%99ti.html>
3. Bənnayeva S. Rusiya 90-cı illərdə böyük strateji səhvə yol verdi – Stepaşın <https://globalinfo.az/545962-2/>
4. Hərbi Monitoring Şöbəsi. [Ukraynanın Hərbi-Sənaye Kompleksi: Rusiya ilə savaştan əvvəl və sonra - Yeni Çağ](https://yenicag.az/ukraynanin-herbi-senaye-kompleksi-rusiya-ile-savasdan-evvel-ve-sonra) <https://yenicag.az/ukraynanin-herbi-senaye-kompleksi-rusiya-ile-savasdan-evvel-ve-sonra>
5. Rzaquliyev K. [Rusiyanın Ukrayna barəsində üç ssenarisi](https://azpolitika.info/?p=819503) <https://azpolitika.info/?p=819503>
6. İsmayılov P. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin 4-cü ili... Yeni Azərbaycan. [https://www.yeniazerbaycan.com/Analitik\\_e137452\\_az.html](https://www.yeniazerbaycan.com/Analitik_e137452_az.html)
7. İsmayılov V. Rusiya-Ukrayna münasibətləri: İki qardaş xalq, mehriban qonşu necə düşməne çevrildi? <https://apa.az/siyasi/rusiya-ukrayna-munasibetleri-iki-qardas-xalq-mehriban-qonsu-nece-dusmene-cevrildi-693877>

8. Kanevki V. Rusiya Federasiyasının Ukraynaya qarşı silahlı təcavüzünün başladılması: dünya xatırlayır <https://azerbaijan.mfa.gov.ua/az/news/rusiya-federasiyasinin-ukraynaya-qarsi-silahli-tecavuzunun-basladilmasi-dunya-xatirlayir>
9. Qəhrəmanov A. Çıxılmaz vəziyyət: 2026-2027-ci illərdə Ukrayna üçün sərt ssenarilər. <https://ayna.az/cixilmaz-veziyyet-2026-2027-ci-illerde-ukrayna-ucun-sert-ssenariler>
10. Qurbanova Ş. Ukraynada ABŞ-Rusiya rəqabəti. Tarix və onun problemləri, № 2 2013
11. Məmmədli M. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin yaratdığı hərbi-siyasi reallıqlarda NATO-nun təhlükəsizlik siyasətinin əsas aspektləri. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlil Mərkəzi. İyun 2023. S.2-4
12. Muradov H., Tağıyeva T. Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda avropa birliyinin cənubi qafqaz siyasəti, başlıca problem və perspektivləri. 2023, İqtisadi və Siyasi Elmlər Jurnalı. Jurnalı. № 1 (18) 2023. Bakı-2023
13. Nəsirli R. Sivilizasiya, Cild 14, № 3, 2025 Bakı Avrasiya Universiteti. Mərkəzi və Şərqi Avropada ABŞ-Rusiya ziddiyyətləri. 25 iyun 2025.
14. Nuri A. Rusiya - Ukrayna müharibəsində bilinməyənlər: Hər şey 8 il öncəki həmin gün başladı Rusiya - Ukrayna müharibəsində bilinməyənlər: Hər şey 8 il öncəki həmin gün başladı » Azxeber.com Azərbaycanca özəl xəbərlər, araşdırmalar, təhlillər və müsahibələrin tək ünvanı
15. Sadayoglu P. Rusiya - Ukrayna müharibəsinin bir ili...
16. [https://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv\\_e81477\\_az.html](https://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv_e81477_az.html)

## UKRAINE–RUSSIA RELATIONS AT THE END OF THE 20TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

*Hacıyeva Nargila Cabir*  
*Summary*

This article examines the development of Ukraine–Russia relations from the late twentieth century to the early twenty-first century, analyzing their evolution and impact on the contemporary system of international relations from a historical and political perspective. The primary objective of the study is to identify the causes of the political, military, and geopolitical contradictions that emerged between the two states following the collapse of the Soviet Union and to assess their influence on the international security environment. Particular attention is devoted to Ukraine's foreign policy orientation toward Euro-Atlantic integration and Russia's efforts to preserve its influence throughout the post-Soviet region. The article analyzes the Budapest Memorandum, agreements concerning the Black Sea Fleet, the annexation of Crimea in 2014, developments in the Donetsk and Luhansk regions, and the causes and consequences of the large-scale war that began in 2022. It also examines the positions of the United States, NATO, the European Union, and other international actors, as well as the impact of sanctions and changing geopolitical realities. The study concludes that the Russia–Ukraine conflict is not merely a bilateral dispute but a global geopolitical process significantly affecting the international security system, the political and military balance in Europe, and the formation of a new world order. The article provides a comprehensive assessment of the historical origins of the conflict and its long-term regional and international implications.

**УКРАИНО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI  
ВЕКА***Hacıyeva Nargilə Cabir qızı**Резюме*

В статье рассматривается развитие украинско-российских отношений в конце XX – начале XXI века, а также их влияние на современную систему международных отношений с историко-политической точки зрения. Основной целью исследования является выявление причин политических, военных и геополитических противоречий, возникших между двумя государствами после распада Советского Союза, и оценка их воздействия на международную систему безопасности. Особое внимание уделено внешнеполитическому курсу Украины на евроатлантическую интеграцию и политике России, направленной на сохранение своего влияния на постсоветском пространстве. В статье анализируются Будапештский меморандум, соглашения по Черноморскому флоту, присоединение Крыма в 2014 году, события в Донецкой и Луганской областях, а также причины и последствия широкомасштабного военного конфликта, начавшегося в 2022 году. Кроме того, исследуется позиция США, НАТО, Европейского союза и других международных акторов, влияние санкционной политики и изменение современной геополитической ситуации. В результате делается вывод, что российско-украинское противостояние представляет собой не только двусторонний конфликт, но и глобальный геополитический процесс, оказывающий существенное влияние на международную безопасность, военно-политический баланс в Европе и формирование нового мирового порядка. Статья обобщает исторические предпосылки конфликта и раскрывает его долгосрочные региональные и международные последствия.

*Daxil olma tarixi 24 iyun 2026-cı il*

UOT:94.

**AMERİKA QİTƏSİNDƏ İNTEQRASIYA**  
(müasir dövr)

*dosent Bəxtiyarlı Hüseyn Əlisahib oğlu*  
*Gəncə Dövlət Universiteti*  
*ORCID ID:0009-0002-1129-2005*  
*bextiyarlilhuseyn@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə II dünya müharibəsindən sonra Amerika qitəsində integrasiya məsələləri araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, müharibənin başa çatmasından sonra əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yarandı. İqtisadi və siyasi əlaqələr xalqları daha da yaxınlaşdırdı. Müxtəlif xarakterli təşkilatlar meydana gəldi. Onlar regionda təhlükəsizliyə və integrasiyaya yol açdı. Beynəlxalq aləmdə integrasiya regionu özünə cəlb etdi. İqtisadi yüksəliş başlandı. Tərəqqi bütün sahələri əhatə etdi. Sənayenin inkişafında dönüş yarandı. Qitə global əməkdaşlığa daxil oldu.*

**Açar sözlər:** qitə, təşkilat, ölkə, integrasiya, əməkdaşlıq

**Ключевые слово:** континент, организация, страна, интеграция, сотрудничество

**Key words:** continent, organization, country, cooperation, integration

Məlum olduğu kimi, İkinci dünya müharibəsi dünya xalqlarının inkişafına son dərəcə ciddi təsir göstərdi. Belə ki, bir çox xalqların iqtisadi geriliyi daha da dərinləşdi, bəzilərinin inkişaf istiqamətləri dəyişdi. Təbii ki, müharibə Latın Amerikasını ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında da müəyyən rol oynadı. Müharibənin doğurduğu nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, xalqlar və millətlər daha sıx birləşməyə başladılar. Bu birləşmə integrasiya prosesini tamamilə dərinləşdirdi, region xalqlarını əhəmiyyətli dərəcədə bir-birinə yaxınlaşdırdı.

Təbii ki, bu prosesdə ABŞ daha fəal mövqe nümayiş etdirməyə başladı. Ümumiyyətlə, ABŞ çalışırdı ki, Latın Amerikasını xalqlarının siyasi həyatında aparıcı mövqe tutsun, bununla integrasiya prosesinin genişlənməsində liderliyi itirməsin. Bütün bunların məntiqi nəticəsi ondan ibarət oldu ki, region xalqları siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan daha da dərin əməkdaşlıq meyli göstərdilər. 40-cı illərdə Qərbi yarımkürəsində regional təşkilat olan Amerika Dövlətləri

Təşkilatının yaradılması beynəlxalq münasibətlər üçün mühüm hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. 1947-ci il sentyabrın 2-də Rio-de-Janeyroda qarşılıqlı yardım haqqında Latın Amerikasının 29 dövləti və ABŞ arasında müqavilə imzalandı. 1948-ci il aprelin 30-da Kolumbiyanın paytaxtı Boqotada IX Amerikan ölkələrarası konfransda Amerika Dövlətləri Təşkilatının nizamnaməsi təsdiq edildi. Həmin nizamnamə 1951-ci il dekabrın 13-də qüvvəyə mindi.

Ayrı-ayrı kitablarda bu məsələlər geniş yer almışdır (1,2).

Təşkilatın yaradılmasında məqsəd: Qitədə sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və möhkəmləndirmək; Qarışmazlıq prinsipinə əsaslanaraq demokratiyanın inkişafına çalışmaq; Üzv ölkələr arasında ola biləcək münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək; Üzv ölkələrin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına birgə dəstək vermək; Üzv dövlətlərin demokratikləşməsinə ləngidən yoxsulluq və bu kimi amillərin aradan qaldırılmasına çalışmaq; Demokratiya və insan hüquqlarının müdafiəsi; Korrupsiya, terrorizm və narkobiznesə qarşı mübarizə.

1990-cı ildən etibarən “Soyuq müharibə”nin başa çatması və Latın Amerikasını ölkələrinin demokratiyaya qayıtması ilə ADT özünü inkişaf etdirməyə başladı. Artıq onun prioritetlərinə: Demokratiyanın güncəndirilməsi, Sülh üçün səy göstərmək, İnsan

hüquqlarının müdafiəsi Azad ticarəti dəstəkləmək, Narkotika ticarətinə qarşı mücadilə, Davamlı inkişafa təşviq.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı Baş Katiblikdən, Daimi Şuradan, Amerikan İqtisadi və Sosial Şurasından və bir sıra komitələrdən ibarətdir. Daimi şura mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş orqandır. 1947-ci il Rio de Janeyro müqaviləsinə əsasən şura müvəqqəti məşvərətçi orqan kimi fəaliyyət göstərir. Ayda iki dəfə toplanır. Amerika Dövlətləri Təşkilatının Baş Katibliyinə rəhbərliyi baş katib edir. O, 5 illiyə və iki dəfədən artıq olmamaq şərti ilə seçilir.

Baş katibin təklifi əsasında sülhə və təhlükəsizliyə təsir barəsində məsələlər Baş Assambleyada və Daimi Şurada müzakirə edilə bilər. Daimi şuranın katibliyi baş katibin müavinidir. Baş Katiblik özü də altı katibliyə bölünür: Siyasi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi; İnkişaf üzrə Katiblik ; Təhlükəsizlik üzrə Katiblik; İdarəetmə və Maliyyə məsələləri üzrə Dövlət Katibliyi; Hüquqi məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi; Xarici Əlaqələr üzrə Dövlət Katibliyi.

Təşkilatın ali orqanı Baş Assambleyadır. Assambleya üzv dövlətlərin nümayəndəliklərindən ibarətdir, ümumi siyasi məsələlərlə məşğul olur, orqanlar arası əlaqələri qurur, büdcəni və baş katibin rəqlamentini qəbul edir. Assambleya ildə 1 dəfə toplanır. Qərarlar 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

ADA Universiteti və Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) arasında əməkdaşlıq sazişi imzalanıb. Ölkəmizin ABŞ-dakı səfirliyindən verilən məlumata görə, bu münasibətlə təşkilatın Vaşinqtonda yerləşən mənzil qərargahında ADA Universitetinin rektoru Hafiz Paşayev və ADT-nin baş katibi Xose Manuel İnsulzanın adından təşkilatın inkişaf üzrə icraçı katibi xanım Şeri Trosun iştirakı ilə imzalama mərasimi olub.

Əməkdaşlıq sazişi ADT-nin müvafiq dəstəyi əsasında, ADA Universiteti və təşkilatın üzv dövlətlərində yerləşən təhsil ocaqları arasında tələbə və müəllim mübadiləsi, birgə tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi və eləcə də qarşılıqlı mədəni proqramlarda iştirakı nəzərdə tutur.

İmzalama mərasiminin ardınca tərəflər arasında yenidən bağlanmış sazişin perspektivləri haqqında fikirlərini bölüşən Hafiz Paşayev həmin sənədin ADA Universitetinə dünyanın bu bölgəsini təmsil edən tələbələrin daha geniş şəkildə cəlb edilməsinə imkan yaradacağını qeyd edib.

O, əlavə edib ki, ADT ilə əməkdaşlıq eyni zamanda Azərbaycanın bu tədris ocağını gələcəyin liderlərini hazırlayan və faydalı əməkdaşlıqları təşviq edən bir təsisat kimi tanıdacaq.

H. Paşayev ADT təmsilçilərini həmçinin ADA Universitetinin qısa tarixçəsi və gələcək planları haqqında məlumatlandırıb. Mərasimdə ADT adından çıxış etmiş inkişaf üzrə icraçı katib Şeri Tros və beynəlxalq münasibətlər üzrə katib Alfonso Qinonez ADT və Azərbaycan arasında əlaqələrə toxunaraq, ADA Universiteti ilə imzalanmış sazişin bu əlaqələrə yetirəcəyi əhəmiyyətli töhfəni vurğulayıb və həmin əməkdaşlıq sazişi və sitəsilə Azərbaycanın ADT üzv dövlətlərində insan kapitalının inkişafına verəcəyi dəstəyin faydasını əlavə edib.

İnternet resurslarında göstərilən problemlərə toxunulmuşdur (6,7,8).

1889-cu ildə təsis edilmiş Amerika Respublikalarının Beynəlxalq İttifaqının varisi olan ADT 35 üzvə malik olaraq, tərkibində Amerika qitəsinin bütün müstəqil dövlətlərini birləşdirir. Bu mənada, ADA Universitetinin imzaladığı əməkdaşlıq sazişi Azərbaycan və geniş coğrafiyanı əhatə edən ADT üzv dövlətləri arasında uzun müddətli insan bağlarının qurulması baxımından mühüm rol oynayacaq.

Saziş bir neçə ildən bəri ADA Universitetinin Amerika qitəsi ölkələri ilə apardığı fəaliyyətləri daha da gücləndirəcək. Belə ki, artıq bu günədək Azərbaycan Xarici İşlər

Nazirliyinin verdiyi təqaüdlər əsasında Meksika, Argentina, Ekvador və Baham adalarından olan tələbələr ADA Universitetində təhsil alıblar və bəzi Latin Amerikasının ölkələrinin diplomatları isə qısa müddətli təlimdən bəhrələnilər.

Nəhayət, Universitet Argentina və Kolumbiya təhsil təsisatları ilə anlaşma memorandumları imzalayıb, Braziliya, Kuba və Argentinadan müəllim heyətini mühazirələr oxumağa dəvət edib və eləcə də arzu edən tələbələrə ispan dilinin tədrisini təmin edib.

60-cı illərdə ABŞ-da Latin Amerikasının ölkələrinə qarşı yeni proqram qəbul edildi. Bu proqram “Tərəqqi naminə ittifaq” adlanırdı. ABŞ prezidenti Kennedi tərəfindən irəli sürülən proqramda başlıca məqsəd bu ölkələrdə xalq inqilablarının inkişafına mane olmaq və Latin Amerikasının burjuaziyasını ABŞ-ın tərəfinə çəkməkdən ibarət idi. Buna görə də 4,5 mlrd. dol. məbləğində maliyyə vəsaiti ayrıldı və bu vəsaitin sərf olunmasına nəzarəti öz üzərinə götürdü.

1975-ci ildə 25 dövlətin iştirakı ilə Latin Amerikasının İqtisadi Sisteminin əsası qoyuldu. Qeyd etmək vacibdir ki, 70-ci illərin sonlarında Latin Amerikasının ölkələri ilə ABŞ arasında münasibətlər davam etdirilmişdir. 1977-ci il sentyabrın 7-də Vaşinqtonda Panama kanalının statusuna dair müqavilə imzalandı. 1978-ci ilin aprel-may aylarında senat bu müqaviləni təsdiq etdi. Müqavilə Panama kanalının 2000-ci ildən tamamilə Panama dövlətinin tabeliyinə keçməsinə müəyyən edirdi.

Latin Amerikasının integrasiya assosiasiyası (uyğun olaraq ing. LAIA yaxud ALADI) Latin Amerikasında azad ticarət zonasını (uyğun olaraq ing.-LAFTA) təsis etmiş 1960-cı il müqaviləsinə əvəz edən, 1980-ci ildə Montevideoda imzalanmış yeni Müqavilə əsasında yaradılmışdır. Yeni Müqavilənin məqsədi regionun sosial-iqtisadi inkişafını harmonizasiya və tarazlaşdırma yolu ilə integrasiya pro-sesinə irəliləməkdən ibarətdir; uzun müddətli məqsəd Latin Amerikasında ümumi bazarın yavaş-yavaş və ardıcıl surətdə qurulması (1-ci maddə).

Yeni Müqavilənin gücü əvvəlkindən daha böyükdür, amma sıx əməkdaşlığa nail olma metodları daha çevikdir, quruluşu isə müəyyən məqsədlərdə nailiyyətlərin əldə olunmasından fərqli olaraq daha pragmatik yanaşma əks etdirir. Müqavilə az inkişaf etmiş üzv-dövlətin başqa regional təşkilatlarla əlaqələrinin qurulmasında kömək edir, regional əməkdaşlıq haqqında regional və subregional sazişlər sistemini, tariflərdə preferensiyaları təmin edir.

Katiblik Montevideoda yerləşir üzv-dövlətlər isə bundan əvvəlki Müqavilədə olanlardır, yəni: Argentina, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Kolumbiya, Meksika, Paraqvay, Peru, Uruqvay, Çili və Ekvadordur. Siyasəti hər üzv-ölkənin lazım gəldikdə toplaşan xarici işlər nazirləri Şurası tərəfindən müəyyən edilir, nümayəndələr Komitəsi isə daimi icraiyyə orqanıdır. Əslində assosiasiya Latin Amerikasının müxtəlif subregional təşkilatlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə kömək edən və müşahidələr aparan “çətir şəkili təşkilat”dır.

Əlavə təşkilatları bunlardır: tərkibinə bütün [Latin Amerikasının](#) ölkələrinin daxil olduğu iqtisadi planlaşdırmanın və siyasətin əlaqələndirilməsinin zərurətini müəyyən edən intervallarla görüşlər keçirən Latin Amerika iqtisadi sistemi (uyğun olaraq ing.-SELA) və İqtisadi və sosial informasiya mənbələrinin iqtisadi tədqiqatlar mərkəzi sayılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Latin Amerikasının Kariblər üçün İqtisadi komissiyası. Komissiya Çilinin Santyaqo şəhərində yerləşir.

Amerika qitəsində integrasiyanın inkişafında Mərkəzi Amerika Müştərək Bazarı və 1981-ci ildə fəaliyyətə başlamış Latin Amerikasının Azad Ticarət Assosiasiyası birlikləri mühüm rol oynamışdılar. Assosiasiyaya Latin Amerikasının bir sıra dövlətləri, o cümlədən Argentina, Boliviya, Venesuela, Kolumbiya, Meksika, Paraqvay, Peru, Uruqvay, Çili və Ekvador dövlətləri daxil idi. 80-ci illərdə Latin Amerikasının xalqlarının həm sosial-iqtisadi, həm də siyasi inkişafında bu birliklərin böyük rolu olmuşdur. Dünya siyasi

proseslərində kifayət qədər aktiv rol oynamayan region dövlətləri beynəlxalq aləmə integrasiyaya geniş miqyasda cəlb olunmuşlar.

Latın Amerikasının iqtisadi inkişafında Azad ticarət zonasının yaradılması və onun fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyırmışdır. 1989-cu ildə ABŞ-ın təşəbbüsü ilə bölgədə Azad ticarət zonası yaradılmışdır. Yeni quruma Kanada, Meksika, Çili, Qvatemala, Honduras, Salvador, Nikaraqua, Kosta-Rika dövlətləri daxil idi. Göründüyü kimi, Latın Amerikasının dövlətləri 80-ci illərin sonlarında ABŞ-ın yardımı ilə iqtisadi potensialı artırmaqla yanaşı, onu daha da intensivləşdirmişlər. Bunun nəticəsi olaraq, region ölkələrinin iqtisadiyyatı kifayət qədər yüksəlmişdir.

Karib dövlətləri assosiasiyası siyasi və iqtisadi danışıqlarda regionun işgüzar dairələrinin statusunun möhkəmləndirilməsi məqsədilə əlaqələndirici təşkilat qismində 1995-ci ildə təsis edilmişdir. Assosiasiya qarşılıqlı marağın mədəni, iqtisadi və texniki, həm də turizm və nəqliyyat sahələrində konsultasiyalar, əməkdaşlıq və fəaliyyət uzlaşması üçün forumlarını keçirir. Assosiasiyaya kontinental ölkələrlə (Kolumbiya, Meksika, Surinam və Venesuela) Karib adaları dövlətləri, həmçinin altı müşahidəçi-dövlət daxildir. Assosiasiyanın katibliyi Port-of-Speyndə, Trini-dadda və Tobaqoda yerləşir.

İntegrasiyanın belə inkişafı ciddi araşdırılmışdır (3,4,5).

Karib birliyi (KARİKOM-CARİCOM-of the Caribbean Communitydan ixtisarla Red. qeydi) Karib adalarında aparıcı iqtisadi təşkilatdır. Birliyin əsas tapşırığı ümumi Karib bazarının yaradılmasından ibarətdir, təşkilatın fəaliyyəti iqtisadi və bir-birinə çox yaxın məsələlərin həll edilməsidir. Karib birliyinin üzvləri: Antiqua və Barbuda, Barbados, Beliz, Qayana, Qrenada, Dominikan Respublikası, Montserrat, Sent-Vinsent və Qrenadina, Sent-Kits və Nevis, Sent-Lyusiya, Trinidad və Tobaqo, Tyorks və Kaykos adaları, həmçinin, Britaniya və Virciniya adalarıdır. Hökumət başçıların konfransı Birliyin siyasətini müəyyən edir, ümumi bazar üzrə nazirlər Şurası ümumi bazarın vəziyyətinə cavab verir. Katibliyi Qayananın Corctaun şəhərində yerləşir.

Şərqi karib dövlətləri Təşkilatına (uyğun olaraq ing. OECS) Antiqua və Barbuda, Qrenada, Dominikan Respublikası, Montserrat, Sent-Vinsent və Qrenadina, Sent-Kits və Nevis, Sent-Lyusiya, yəni əvvəllər ümumi valyuta və ədliyyə sistemi kimi ümumi xidmətlərə malik olan ölkələr daxildir. Bu xidmətlərin fəaliyyəti razılaşdırılmış xarici siyasəti və birgə diplomatik nümayəndəliklərin təşkilini əhatə edir. Əsas məqsədi hökumətlərarası danışıqlarda şərqi karib ölkələrinin işgüzar dairələrinin statusunun möhkəmləndirilməsidir.

Beləliklə, II dünya müharibəsi sona çatdıqdan sonra qlobal əməkdaşlıq üçün kifayət qədər münbit şərait yarandı. Latın Amerikasının dövlətləri yeni əməkdaşlıq şəraitinə uyğun olaraq integrasiya prosesinə daxil oldular. Qısa zaman kəsiyində iqtisadi və siyasi quruluşlu təşkilatlar formalaşdı ki, onlar həm sülh və təhlükəsizlik məsələlərini həll etdilər, həm də sosial firavanlıq üçün vacib proqramları reallaşdırdılar. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq XX yısında üzüllüyün II yarısında region ölkələri xarici təcavüzə məruz qalmadılar. Əksinə, bölgənin maliyyə-iqtisadi gücü artdı ki, nəticə etibarilə integrasiya dərin xarakter aldı.

İntegrasiyanın belə vəziyyətini izləyən ABŞ rəhbərliyi keçən əsrin 60-cı illərindən bəşləyərək regiona müxtəlif layihələr təqdim etdi. Bununla özünün aparıcı mövqeyini itirmək istəmir, iqtisadi və siyasi asılılığın yeni formalarını tətbiq edirdi. ABŞ-ın bu mövqeyi regionun iri burjua dairələri tərəfindən ciddi şəkildə müdafiə olunurdu. Həmin dairələrin bağlı olduqları dövlətlər sırasında Kuba müstəmləkəçiliyin bu formasına qarşı açıq şəkildə çıxmağa başladı ki, bu da güclü inqilabi çıxışlara səbəb oldu.

İnqilabi həyəcanlar böyük inqilab dalğası yaratdı ki, nəticədə Kuba beynəlxalq münasibətlər sistemində region ölkələrindən fərqli inkişaf yolu müəyyən etdi. Qərbin

təzyiqlərinə baxmayaraq, Kuba dövlətinin rəhbərliyi müstəqil siyasəti uğurla davam etdirdi və müasir qolallaşama şəraitində özünə layiqli yer tuta bildi.

### *Ədəbiyyat*

1. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. B. 2011.
2. История дипломатии. Т. 4-5. М. 1975-1979.
3. История мировой экономики (под. Ред. Г. Г. Поляка, А. Н. Марковой). М. 1999.
4. Мировая экономика и международные отношения. М. 2000-2006.
5. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. М. 2001.
6. www.google.az.Amerikada integrasiya.
7. www.google.az.Amerika qitəsində integrasiya.
8. www.google.az.Integrasiya.

## **ИНТЕГРАЦИЯ НА АМЕРИКАНСКОМ КОНТИНЕНТЕ**

*Бахтиярлы Гусейн*

### *Резюме*

В статье рассматривается развитие интеграции на американском континенте с конца 40-х годов прошлого века. Отмечается, что после окончания войны была создана реальная основа сотрудничества. Появились различные организации. Эти организации дали толчок интеграции. Тем самым в регионе начался новый этап.

## **INTEGRATION ON THE AMERICAN CONTINENT**

*Bakhtiyarlı Huseyn*

### *Summary*

The article examines the development of integration on the American continent since the late 40s of the last century. It is noted that after the end of the war, a real basis for cooperation was created. Various organizations have emerged. These organizations gave impetus to integration. Thus, a new stage began in the region.

*Rəyçi: dos. Etibar Musayev*

*Daxil olma tarixi 02 iyul 2026-cı il*

UOT:94(479.24).

**XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA BEYNƏLXALQ TİCARƏTDƏ  
AZƏRBAYCANIN ROLUNA DAİR**

*t.ü.f.d. Məmmədova Yeganə Ehsan qızı*  
*Gəncə Dövlət Universiteti*  
*Orchid: 0009-0005-7796-0354*  
*yegana.mammadova68@mail.ru*

**Xülasə:** *XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəlindən beynəlxalq ticarət yollarının istiqamətlərinin dəyişilməsi prosesi başlasa da, köhnə dünya ticarəti yolları hələ bütünlüklə sıradan çıxmamışdı. Hindistana dəniz yolunu demək olar ki, bütünlüklə öz nəzarətlərində saxlayan portəgizlər digər Avropa dövlətlərinin həmin yol vasitəsilə Hindistanla əlaqə qurmalarına maneə yaradırdılar. Digər tərəfdən isə köhnə yolların Osmanlı imperiyasının və Venesiya respublikasının əlində olması da əsas maneələrdən idi. Bu səbəbdən də XVI əsrin əvvəllərində Şimali Avropanın bir sıra ölkələrinin ticarət burjuaziyası dairələrində Moskva dövləti və Xəzər dənizindən keçməklə İran və Hindistana gedən şimal dəniz yolunun mənimsənilməsi ideyası yaranır. Nəticədə Volqa-Xəzər dəniz yolu meydana çıxır və bu yol XVI əsrin II yarısında beynəlxalq ticarətdə Azərbaycanın əhəmiyyətinin qorunub saxlanılmasına şərait yaradırdı.*

**Açar sözlər:** XVI yüzil, beynəlxalq ticarət, Hindistan, Azərbaycan, Volqa-Xəzər ticarət yolu.

**Ключевые слова:** XVI столетия, международная торговля, Индия, Азербайджан, Волго-Каспийский торговый путь.

**Keywords:** XVI century, XVI century, international trade, India, Azerbaijan, Volga-Caspian trade route

Hələ lap qədimdən Avropanın şərq dövlətləri, xüsusilə də, Hindistanla ticarət əlaqələrində Azərbaycan mühüm əhəmiyyətə malik bir ölkə olmuşdur. Qərblə Şərqi birləşdirən qədim karvan yolları məhz Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ilə əlaqələrini tədqiq etmiş Y. Mahmudov doğru olaraq, qeyd etmişdir ki: “Yaxın və Orta Şərqlin ən böyük ticarət mərkəzlərindən olan Azərbaycan Şərq-Qərb ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı” (5, 3). Doğrudur, artıq XV yüzilliyin sonları – XVI yüzilliyin əvvəllərində portəgizlər tərəfindən Hindistana dəniz yolunun açılması Avropa-Asiya ticarətində qədim karvan yollarının əhəmiyyətini müəyyən qədər azaltmağa nail olmuşdu və beynəlxalq ticarət yollarının istiqamətlərinin dəyişilməsi prosesi başlamışdı. Lakin bəhs olunan zamanda dünya ticarət dövriyyəsinin istiqamətləri hələlik bütünlüklə dəyişməmişdi. Belə ki, bilavasitə okeanlara çıxışı olmayan ölkələr üçün ənənəvi tranzit ticarəti əsas olaraq qalmaqda idi və buna görə də karvan ticarəti hələ XVII yüzilliyin sonlarına kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilirdi.

Hindistana dəniz yolunun demək olar ki, bütünlüklə portəgizlərin ixtiyarında olması və onların digər Avropa dövlətlərinin bu yol vasitəsilə şərqə çıxmalarına mane olmaları, köhnə yolların isə Osmanlı imperiyasının və Venesiya respublikasının əlində olması XVI yüzilliyin əvvəllərində Şimali Avropanın bir sıra ölkələrinin ticarət burjuaziyası dairələrində Moskva dövləti və Xəzər dənizindən keçməklə İran və Hindistana gedən şimal dəniz yolunun mənimsənilməsi ideyasının yaranmasına səbəb olur. Volqa-Xəzər adlanan bu yolun mənimsənilməsinin əsas təşəbbüsçüləri ilk vaxtlar ingilis tacirləri oldular. Belə ki, XVI yüzilliyin ikinci yarısında İngiltərə nüfuz dairələri uğrunda mübarizəyə başlayır. Ancaq eyni zamanda da, dünya okeanlarında aqalığ uğrunda açıq mübarizəyə hazır olmadığı üçün

İspaniya və Portuqaliyanın Atlantik okeanından keçən dəniz ticarət yolları üzərindəki müstəsna hüquqlarına “hörmət etmək” məcburiyyətində idi. Buna görə də Hindistana aparacaq alternativ yolların axtarılması lazım gəlirdi. Buna görə də 1553-cü ildə London tacirləri Moskva adlı kompaniya təşkil edirlər. Onlar Şimal Buzlu okeanından keçməklə Hindistana ticarət yollarını tapmağa cəhd edirdilər. Həmin bu cəhdlər Rusiya dövlətilə, daha sonra isə Rusiya ərazilərindən keçməklə Səfəvilər dövlətilə ticarət əlaqələrinin yaradılmasına gətirib çıxardır və Moskva kompaniyasının təsisçiləri Volqa-Xəzər ticarət yolunun mənimsənilməsinə, habelə ingilis səyyah-tacirlərinin Azərbaycana, İrana və xüsusilə də, Hindistana kəşfiyyat xarakterli səfərlərinin təşkil edilməsinə xüsusi diqqət yetirməyə başlayırlar (1, 67). Həmçinin onlar Yaxın və Orta Şərqdə venesiyalıların rəqabətinə üstün gələrək Səfəvilər dövlətinə tabe olan ölkələrlə özlərinin ticarət əlaqələrini bərqərar etməyə çalışırdılar. Əsas məqsəd isə əlbəttə ki, Hindistanla bilavasitə ticarət əlaqələrinin yaradılması idi.

Bunun üçün isə ən əlverişli yol isə əlbəttə ki, Azərbaycan ərazisindən keçən Volqa-Xəzər ticarət magistralı idi. Bu ticarət yolu məhz XVI yüzilliyin ortalarından mühüm əhəmiyyət qazanmağa başlayır. Belə ki, Moskva kompaniyasının ticarət agentləri hind mallarının İrandan və Xəzər dənizindən keçməklə qısa bir vaxt ərzində təhlükəsiz İngiltərəyə çatdırılmasının mümkün olduğunu qeyd edirdilər (4, 247).

Beləliklə, XVI yüzillikdə İngiltərə, eləcə də, onun kimi İspaniya və Portuqaliyanın Atlantik okeanından keçən ticarət yolları üzərində müstəsna hüquqlarını “tanımaq” məcburiyyətində qalan digər Avropa dövlətləri üçün Hindistanla ticarət əlaqələrinin yaradılmasında Azərbaycanın son dərəcə böyük əhəmiyyəti vardı. Hindistanın, eləcə də, Avropa dövlətlərinin tranzit ticarətində iştirak etmək vətənimiz üçün də sərfəli idi. Belə ki, bu həmin yolun üzərində olan Azərbaycan şəhərlərinin inkişaf etməsinə şərait yaradır, habelə, Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün də əhəmiyyət kəsb edirdi. Orta əsrlərdə Hindistanla Azərbaycan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrini, habelə Bakı şəhərinin tarixini tədqiq etmiş məşhur tarixçimiz Sara xanım Aşurbəyli bununla bağlı belə yazırdı: “Ta qədimdən bəri Hindistandan mallar Avropaya quru karvan yolları ilə daşınırdı ki, bu da çox baha olmaqla bərabər, həm də xeyli vaxr tələb edirdi. Ancaq XVI yüzildən Şərqi Avropadan, Ağ dənizdən, Şimali Dvina və Xəzər dənizindən keçməklə Azərbaycana, İrana və Hindiatana Volqa-Xəzər yolu adlandırılan magistral mənimsənilməyə başlanılır. Bu yolun Xəzəryanı vilayətlər, xüsusilə ipək istehsal edilən Şirvan və Gilan üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Bununla əlaqədar olaraq, ipək ticarətində mühüm liman şəhəri kimi Bakının əhəmiyyəti artır” (2, 244).

Bakıdan başqa digər Azərbaycan şəhərləri: Şamaxı, Şabran, Ərdəbil, Təbriz də Volqa-Xəzər yolunun üzərində olan əsas ticarət mərkəzləri idilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Moskva kompaniyasının təsisçiləri əsasən Hindistanla bilavasitə ticarət əlaqələrinin yaradılmasına çalışırdılar. Qarşıya qoyulan məqsədləri həyata keçirməkdən ötrü 1562-ci ildən 1581-ci ilə kimi Səfəvilər dövlətinə 6 ticarət ekspedisiyası göndərilmişdi. Həmin ekspedisiyaların başçıları Qəzvində Səfəvi sarayında olmuşdurlar. Bu kompaniyanın nümayəndələri Səfəvilər dövlətində özləri üçün əlverişli ticarət əlaqələrinin qurulmasına çalışmaq bərabər həm də, eyni zamanda buradan Hindistana yol axtarır, burbaşa hind tacirlərilə əlaqələr yaratmağa cəhdlər edirdilər (4, 205).

İlk olaraq Moskva kompaniyası 1562-ci ildə özünün təcrübəli nümayəndəsini, diribaş tacir Antoni Cenkinsonu Səfəvilər dövlətinə göndərir. Cenkinson bu səfər zamanı bir çox məsələni həll etməli idi. Onun həyata keçirməli olduğu əsas məqsədlərdən biri də Hindistanla birbaşa ticarət əlaqələrinin yaratmaq idi və o, məhz bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Cenkinsonun yol qeydləri XVI yüzilliyin ikinci yarısında Hindistanla Azərbaycan arasındakı ticarət əlaqələrini öyrənmək baxımından qiymətlidir. Belə ki, o,

Azərbaycan şəhərlərində müxtəlif hind məhsullarının satıldığını, hindistanlı tacirlərin burada olduqlarını bildirir. Məsələn, Şamaxıda satılan mallar haqda Cenkinson belə yazırdı: “Bu dövlətdə müxtəlif keyfiyyətli və lazımı mallar – hamar və kələ-kötür qozlar, pambıq parçalar, zəy, təbii ki, bu ölkədə istehsal olunan xam ipək, demək olar ki, ədviyyatın bütün növləri, rəngsazlıq malları və Şərqi Hindistandan buraya gətirilən bəzi mallar” (4, 205).

Cenkinson qarşısına qoyulmuş əsas vəzifəni yerinə yetirməkdən ötrü demək olar ki, olduğu bütün şəhərlərdə: Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Cavad və Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Qəzvində olarkən Hindistandan olan müxtəlif tacirlərlə görüşüb, məsləhətləşir, öz məqsədini həyata keçirmək üçün müəyyən cəhdlər edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hind tacirləri də həmçinin, bilavasitə avropalı tacirlərlə əlaqə yaratmağa çalışırdılar. Bu Cenkinsonun özünün verdiyi məlumatlardan aydın olur: “mənəm Qəzvində olduğum müddətdə Hindistandan olan müxtəlif tacirlər yanıma gəlirdilər. Mən onlarla ədviyyat ticarəti barədə məsləhətləşirdim. Onlar deyirdilər ki, yalnız müvəffəqiyyətli satışa əmin olduqları halda ədviyyatların bütün növlərindən istənilən miqdarda gətirə bilirlər. Mən onlara satışı təmin etməyi vəd etdim və şübhə eləmirəm ki, vaxtdan-vaxta İran vasitəsilə bol ədviyyat əldə etmək mümkün olacaqdır (4, 210).

Buradan göründüyü kimi yalnız ingilis tacirləri deyil, hind tacirləri də bilavasitə ticarət əlaqələrinin qurulmasında maraqlı idilər. İngilislər bundan başqa, həm də Səfəvilər dövlətindən keçməklə Hindistanın özünə də səfər etməyə çalışırdılar. Lakin XVI yüzilliyin ikinci yarısında ingilislər öz niyyətlərini həyata keçirə bilmirlər. İstər Cenkinsonun, istərsə də, Moskva kompaniyasının Səfəvilər dövlətinə səfər edən digər nümayəndələrinin cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir. İngilislərin Hindistana səfər etmək barədə xahişlər I Şah Təhmasib və ondan sonra hakimiyyətə gəlmiş Səfəvi hökmdarları tərəfindən rədd edilir. Çünki Səfəvilər dövlətinin ərazisində hind tacirlərlə ingilislərin birbaşa ticarət əlaqələrinin yaranması bilavasitə dövlətin mənafeyinə zidd idi. Bu onunla izah edilirdi ki, Səfəvi tacirləri hind malları ilə, o cümlədən də, ədviyyatla ticarətdə vasitəçilik edir və bundan da çoxlu qazanc əldə edirdilər. Buna görə də ingilis tacirlərinin Səfəvilər dövləti ərazilərindən keçərək Hindistanla birbaşa ticarət əlaqələrinin yaradılmasına, həmçinin, bilavasitə dövlətin öz daxilində hind tacirlərlə ingilislərin əlaqələr yaratmalarına icazə verilmir. Beləliklə də, XVI yüzilliyin ikinci yarısında ingilislərin Hindistanla bilavasitə ticarət münasibətlərinə daxil olmaq, bu dövlətin ərazisindən keçməklə Hindistana soxulmaq cəhdləri baş tutmur və artıq həmin əsrin səksəncinci illərinin başlanğıcında İngiltərənin Rusiya ərazisindən Səfəvilər dövlətilə ticarət əlaqələri kəsilmiş olur. Çox güman ki, bu həm də Səfəvilər dövləti vasitəsilə Hindistana nüfuz etməyin mümkün olmaması ilə də bağlı idi.

Beləliklə, XVI əsrin ikinci yarısında Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayan regionlardan biri kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Lakin dünya ticarət yollarının qəti şəkildə dəyişməsi sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycanın əhəmiyyətini azaldır.

### ***Ədəbiyyat***

1. Ахмедов Б. К вопросу об участие английского флота в изгнание португальцев из Ормуза. Место государства Сефевидов в экспансионистских планах Англии к началу XVII века. – Tarix və onun problemləri, 1999, № 1, s. 67-72
2. Ашурбейли С.Б. «История города Баку», Б.: Азернешр, 1992, 408
3. Ашурбейли С.Б. «Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века», Б.: ЭЛМ, 1992, 149 с.
4. Английские путешественники в Московском государстве. Перевод Готье. М.-Л., 1937

5. Mahmudov Y. M. Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər). B.: Azərbaycan diplomatiyası nəşriyyatı, 1996, 289 s.

## **О РОЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА**

*Маммадова Йегана Есан кызы*

### *Резюме*

Несмотря на то, что с конца XV века и начале XVI века направление международный торговых путей начинается изменяется, старые мировые торговые пути еще не исчезли полностью. Португалцы, которые полностью сохранявшие на своем контроле морские пути в Индию, препятствовали установлению контактов с Индией другими европейскими странами по этому маршруту. С другой стороны, тот факт, что старые дороги находились в руках Османской империи и Венецианской республики, также представлял собой серьезное препятствие. По этой причине в начале XVI века в кругах торговой буржуазии ряда стран Северной Европы возникла идея освоения северного морского пути в Иран и Индию через Московское государство и Каспийское море. В результате возник Волго-Каспийский морской путь, создавший условия для сохранения важности Азербайджана в международной торговле во второй половине XVI века.

## **ON THE ROLE OF AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL TRADE IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY**

*Mammadova Yegana Ehsan*

### *Summary*

Although the direction of international trade routes began to change in the late 15th and early 16th centuries, the old world trade routes had not yet completely disappeared. The Portuguese, who retained complete control over the sea routes to India, prevented other European countries from establishing contacts with India along this route. On the other hand, the fact that the old roads were in the hands of the Ottoman Empire and the Venetian Republic also presented a serious obstacle. For this reason, at the beginning of the 16th century, in the circles of the trading bourgeoisie of a number of Northern European countries, the idea of developing the northern sea route to Iran and India through the Moscow state and the Caspian Sea arose. As a result, the Volga-Caspian sea route emerged, creating the conditions for Azerbaijan to maintain its importance in international trade in the second half of the 16th century.

*Rəyçi: dos. Etibar Musayev*

*Daxil olma tarixi 08 iyul 2026-cı il*

UOT:94(479.24).

## ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜ

*Şamilova Aysel Məhəmməd qızı**Sumqayıt Dövlət Universiteti**ORCID: 0000-0001-7531-9081**aysel.shamilova.555@gmail.com*

**Xülasə:** Müstəqil Azərbaycanın qorunması və möhkəmlənməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. O, 20 Yanvar hadisələrindən sonra Sovet rəhbərliyini açıq şəkildə ittiham edərək Naxçıvana qayıtdı və burada milli dövlətçilik istiqamətində mühüm addımlar atdı. Azərbaycanın üçrəngli bayrağı ilk dəfə dövlət bayrağı kimi qəbul edildi, SSRİ referendumundan imtina olundu və Naxçıvan ağır blokada şəraitində qorunub saxlanıldı. 1992-ci ildə onun rəhbərliyi ilə Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı. 1993-cü ildə ölkədə yaranmış siyasi böhran zamanı xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev Azərbaycanda sabitliyi bərpa etdi, dövlət quruculuğunu və iqtisadi inkişafı gücləndirdi.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyası 2016–2020-ci illərdə də Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında özünü göstərdi. Bu dövrdə ölkədə sabitlik qorundu, iqtisadi və sosial layihələr həyata keçirildi, beynəlxalq əlaqələr genişləndirildi. Xüsusilə 2020-ci ildə Vətən müharibəsində qazanılan Qələbə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və milli birliyinin daha da möhkəmlənməsinin göstəricisi oldu.

**Açar sözlər:** Naxçıvan, Heydər Əliyev, YAP, Azərbaycan, Prezident, dövlət

**Ключевые слова:** Нахчыван, Гейдар Алиев, ПЕА, Азербайджан, Президент, государство

**Key words:** Nakhchivan, Heydar Aliyev, YAP, Azerbaijan, President, state

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın xilasında mühüm rol oynamışdır. O, daim azərbaycançılıq ideyasına xidmət etmiş, 1990-cı ilin 20 Yanvar faciəsini kəskin şəkildə pisləmişdir. Bu hadisədən sonra Moskvada qalması mümkün olmadığından Bakıya, daha sonra isə Naxçıvana qayıdaraq Azərbaycanın qurtuluş mübarizəsinə rəhbərlik etmişdir. Tarixçi alim Zəhmət Şahverdiyevin qeyd etdiyi kimi “90-cı il iyulun 22-də dünya miqyaslı xüsusi xadim Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, yerli əhali ilə birlikdə olması bu diyarı gələcək bəlalardan qurtardı, əhalinin inam və mübarizəsinə güc və qüvvət verdi”. [3, s.3].

Üçrəngli bayrağımızın ilk dəfə olaraq 1990-cı il noyabrın 17-də Ulu Öndərin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan parlamentinin iclasında qaldırılması, Naxçıvan MR-nın adından “Sovet Sosisalist” sözlərinin çıxarılması, SSRİ-in qorunub saxlanması ilə bağlı keçirilən referendumda Naxçıvan MR-ın iştirak etməməsi, Azərbaycanda ilk milli ordu quuculuğuna Naxçıvan MR-da başlanılması müstəqil dövlətçilik yolunda atılan ilk addımlar idi. Parlament “Muxtar Respublikanın üçrəngli dövlət bayrağı və digər rəmzləri haqqında qərar qəbul etmiş, Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırmışdı” [2, s.55].

Azərbaycanın siyasi hakimiyyət nümayəndələrinin Naxçıvanın taleyi ilə maraqlanmadıqları bir şəraitdə, Muxtar Respublikada iqtisadi vəziyyətin gərgin olduğu bir dövrdə, dəmir yolunun zəif işləməsi, 1992-ci il aprelın 24-dən isə tamamilə dayanması, 1991-ci ilin dekabrından Muxtar Respublikaya qazın verilməməsi, elektirik enerjisinin isə 1992-ci il iyulun 13-dən tamamilə kəsilməsi mövcud böhranı daha da dərinləşdirmişdi. Belə bir vaxtda Muxtar Respublikanın Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev bölgənin məhdud daxili imkanlarından maksimum istifadə etməyə çalışır, qonşu dövlətlərlə Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün zəruri tədbirlər həyata keçirirdi. Qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi

əlaqələr yaradıldı. 1992-ci il martın 24-də Ankarada Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlanmış iş birliyi protokolu, İran İslam Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında bağlanmış 24 avqust 1992-ci il tarixli protokol bölgənin ağır böhrandan çıxmasında mühüm rol oynadı.

Həmin müqavilələrdə iqtisadi, ticarət, mədəni əlaqələrin inkişafı və Naxçıvan üçün həyati vacib bəzi məsələlərin həlli, Muxtar Respublikaya iqtisadi yardımların göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. XX əsr Naxçıvan tarixinin tədqiqatçısı Xəzər Hüseynov “Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı (1950 - 2004-cü illər)” adlı dərs vəsaitində qeyd edir ki “Naxçıvan MR Ali Məclisinə rəhbərlik edən cənab Heydər Əliyevin təcrübəsi ilə Muxtar Respublikanın düşdüyü iqtisadi çətinlikləri, blokadanın vurduğu ziyanı aradan qaldırmaq üçün qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradıldı. Sədarək, Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqələri fəaliyyətə başladı.”[1,s.109]

Muxtar Respublikanın ağır blokada şəraitində Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət addımları müasir Azərbaycan diplomatiyasının ilk uğurlu nümunələrindən oldu. Türkiyə və İranla qurulan əməkdaşlıq əlaqələri Naxçıvanı humanitar böhrandan qorumaqla yanaşı, erməni təcavüzünə qarşı strateji çəkəndirmə rolunu oynadı. Bununla da Heydər Əliyev gələcək müstəqil Azərbaycanın pragmatik və çoxvektorlu xarici siyasət modelinin əsasını formalaşdırdı. Belə bir vaxtda Naxçıvandan fərqli olaraq, ölkənin ayrı-ayrı yerlərində siyasi qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəallaşdılar, hətta silahlı çıxışlar etməyə başladılar. Gəncə, Qazax, Lənkəran, Masallı, Astara bölgələrində və digər yerlərdə silahlı dəstələr hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Ölkədə kəskin ictimai-siyasi vəziyyət və hərbi-siyasi böhran yarandı. Talış Muğan respublikasının yaranması haqqında həyəcanlı xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını narahat etməyə başladı. Vətən parçalanma təhlükəsi qarşısında idi. Vəziyyət son dərəcə təhlükəli xarakter almış, cəbhələrdə isə erməni silahlı qüvvələri kənd və şəhərlərimizi bir-birinin ardınca işğal edirdilər. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi, müstəqil gənc dövlətimiz təhlükə qarşısında qalmışdı.

1992-ci ildə Azərbaycanın 91 ziyalısi Heydər Əliyevə müraciət edərək Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasını və ona rəhbərlik etməsini xahiş etdi. Heydər Əliyev müraciətə cavabında Yeni Azərbaycan Partiyasının ölkənin inkişafı və dövlətçiliyin möhkəmlənməsində mühüm rol oynaya biləcəyini vurğulayaraq YAP-ın fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu rəsmən bildirdi. YAP-ın təsis konfransının Bakıda keçirilməsinə imkan vermədilər. Buna görə də konfrans 1992-ci il noyabrın 21- də Naxçıvan şəhərində keçirildi. Təsis konfransında Azərbaycanın müxtəlif regionlarından təəssübkeş qruplarının 550-dən çox nümayəndəsi iştirak edirdi. YAP-ın təsis konfransını giriş sözü ilə təşkilat komitəsinin sədri Heydər Əliyev açdı. Konfrans YAP-ın yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. YAP-ın şəxsən Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış proqram və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə YAP-ın sədri seçildi. YAP-ın rəhbər orqanları olan siyasi şura, təftiş komissiyası və 12 nəfərdən ibarət idarə heyəti yaradıldı. YAP-ın yaranmasının ikinci ildönümü münasibəti ilə keçirilən Ümumrespublika müşavirəsində Heydər Əliyev YAP-ın yaradılmasını həmin dövrün tarixi zərurət olduğunu bildirirək onu da qeyd edirdi ki, “Yeni Azərbaycan Partiyasının Proqramının da, Nizamnaməsinin də yazılması və hazırlanması işləri ilə şəxsən mən özüm bilavasitə məşğul oldum. Mən o vaxta qədər də belə bir partiyanın yaranmasının zəruriliyini qəbul edirdim. Amma özümün bu partiya da iştirakıma razı olduğum halda mən onun hansı əsaslarla yaradılması üçün lazım bildiyim fikirlərimi söylədim. Ona görə də partiyanın həm proqramının, həm də nizamnaməsinin yazılması ilə özüm məşğul oldum. Siz Proqram və Nizamnamə ilə də yaxşı tanışsınız, bilirsiniz ki, o Proqram və Nizamnamə bir dövlət yaradılması barədə sənədlərdir” [5].

Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə YAP-ın yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında və tarixi müqəddəratında mühüm rol oynadı. YAP-ın vəzifələri, məqsədi və prinsipləri geniş şərh edildi və göstərildi ki, YAP dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, hüquqi demokratik dövlətin yaradılması, möhkəm əmin-əmanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda çıxış edən parlament tipli siyasi partiyadır.

1993-cü ilin yazında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi, vətəndaş qarşıdurması təhlükəli həddə çatdı və əslində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Azərbaycanda yaranan qarışıq vəziyyət ölkəni iflic vəziyyətinə saldı. Ciddi və dərin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi böhran yarandı. Artıq vətəndaş müharibəsi başlanmış, günahsız adamlar öldürülmüşdü. Cənub bölgəsində “Talış Muğan Respublikası”nın yaranması haqqında xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını ciddi narahat etməyə başladı. Ölkə fəlakət qarşısında idi. Azərbaycanın müstəqilliyi sual altında idi. Bir çox hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşdü. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin Sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi. Əslində ölkə heç bir qurum tərəfindən idarə olunmurdu. Ölkə od içində idi. Gəncədə başlanan qiyam vətəndaş müharibəsinin başlanmasından xəbər verirdi. Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda gücsüzlüyünü dərk edən iqtidar son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. Lakin Heydər Əliyev yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtmaq fikrində olmadığını bildirərək bu təklifi qəbul etmədi. İyunun 7 və 8-də Naxçıvana göndərilmiş xüsusi təyyarə ilə Bakıya gəlməkdən imtina edən bu dahi şəxsiyyət respublikada vəziyyətin getdikcə daha da gərginləşərək dövlətçilik üçün təhlükəli xarakter kəsb etməsini və xalqın arzusunu nəzərə alaraq Ə.Əliyevəin təkidli xahişi ilə nəhayət, iyunun 9-da Bakıya gəldi. Yaranmış gərgin tarixi şəraiti xalq, dövlət və bütün insanlar çox gözəl anlayırdı. Belə bir zamanda dövlətçiliyi qorumağa qadir şəxsiyyət yalnız Heydər Əliyev ola bilərdi.

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü tariximizdə Yeni Azərbaycan Partiyasının formalaşması dövrü kimi xarakterizə edilir. YAP I qurultayında hesabat məruzəsində bu barədə deyilirdi: “Partiya dərhal səfərbər oldu və öz sədri ilə birlikdə Azərbaycanın xilasını, onun dövlətçiliyinin qorunması və taleyüklü məsələlərin həlli sahəsində həyata keçirilən işlərə qoşuldu. Bu mərhələ həm müstəqil Azərbaycan dövlətinin, həm də Yeni Azərbaycan Partiyasının tarixində əbədi həkk olunmuş cəhanşümul, taleyüklü məsələlərin həlli, dövlətçiliyinin qurtuluşu, xalqımızın tərəqqisinin başlanğıcı kimi yadda qalmışdır” [4].

Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya ölkəni ağır siyasi və iqtisadi böhrandan xilas etmək üçün gəldi. O dövrdə ölkədə anarxiya hökm sürür, ordu və vahid idarəetmə sistemi zəif idi. Heydər Əliyev böyük cəsarətlə Gəncəyə gedərək vəziyyəti araşdırdı, insanlarla görüşdü və problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Bakıya qayıtdıqdan sonra Ali Sovetdə çıxış etdi və 15 iyun tarixində yekdilliklə Ali Sovetin Sədri seçildi. Bu gün Azərbaycan tarixinə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu.

1993-cü ilin oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk gündən apardığı məqsədyönlü siyasət ölkədə sabitliyin bərpasına, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə şərait yaratdı. O, mürəkkəb siyasi və sosial problemləri həll edərək Azərbaycanın inkişaf yolunu müəyyənləşdirə bildi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda Bakıya qayıdışı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xaosdan nizama, parçalanmadan bütövlüyə keçidin rəsmi başlanğıcı oldu. Ölkəni bürümüş dərin hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi böhran, regional separatizm

meyilləri və vətəndaş müharibəsi təhlükəsi məhz ümummilli liderin fenomenal idarəçilik təcrübəsi, sarsılmaz qətiyyəti və xalqın ona olan sonsuz inamı sayəsində dəf edildi. 15 iyun tarixi sadəcə parlament rəhbərliyinin dəyişməsi hadisəsi deyil, bütöv bir millətin tarix sahəsindən silinmək təhlükəsindən xilas olduğu Milli Qurtuluş fəlsəfəsinin bərqərar olmasıdır. Bu qurtuluş sonrakı illərdə Azərbaycanda demokratik, hüquqi islahatların genişlənməsinə, iqtisadi dirçəlişə və XXI əsrdə ölkəmizin qazanacağı böyük tarixi uğurlara, o cümlədən müasir dövrdə ictimai-siyasi sabitliyin tam təmin olunmasına aparan strateji yolun fundamental təməlini qoydu.

### *Ədəbiyyat*

1. Hüseynov X.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı (1950-2004-cü illər). (Dərs vəsaiti). Bakı-2012, 158 səh.
2. Hacıyev İ.M. «Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində. Tarix elm. dokt. diss. avtoref. Bakı, «Elm» RHPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir. 1999, 65 s.
3. Şahverdiyev Z. Zeynalov İ.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001, Bakı, «Qismət» nəşriyyatı, 2002, 168 s.
4. YAP I qurultayına hesabat məruzəsindən, 20 dekabr 1999-cu il. YAP-ın I qurultayının materialları. Stenoqrafik hesabat. Bakı, 2000-ci il.
5. YAP II ildönümü münasibətilə keçirilən ümumrespublika müşavirəsində Heydər Əliyevin nitqi. 19 noyabr 1994-cü il. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 22 noyabr 1994.

### **НАХИЧЕВАНСКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬ-ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА**

*Шамилова Айсел Магомедовна*

#### *Резюме*

Сохранение и укрепление независимости Азербайджана тесно связано с политической деятельностью общенационального лидера Гейдар Алиев. После трагических событий 20 января 1990 года он открыто осудил руководство СССР и вернулся в Нахчыван, где были реализованы важные меры, направленные на укрепление национальной государственности. В этот период в Нахчыване впервые был официально принят трехцветный флаг Азербайджана, республика отказалась участвовать в референдуме СССР, а также были предприняты политические и экономические шаги по защите региона в условиях блокады. В 1992 году под руководством Гейдара Алиева была создана Партия «Новый Азербайджан», которая в короткие сроки стала ведущей политической силой страны. В 1993 году, в условиях глубокого политического кризиса и угрозы гражданской войны, Гейдар Алиев по требованию народа вернулся к власти. Его деятельность способствовала восстановлению политической стабильности, укреплению государственных институтов и началу социально-экономических реформ, заложивших основу независимого развития Азербайджана.

Политический курс и стратегия государственного строительства, сформированные Гейдаром Алиевым, продолжали оказывать значительное влияние на общественно-политическую жизнь Азербайджана в 2016–2020 годах. В этот период в стране сохранялась политическая стабильность, реализовывались масштабные социально-экономические реформы и укреплялись международные позиции

Азербайджана. Победа в Отечественной войне 2020 года стала важным показателем укрепления национального единства и дальнейшего развития независимого азербайджанского государства.

**THE WAKHICHEVAN PERIOD IN THE ACTIVITY OF NATIONAL LEADER  
QEYDAR ALIEV**

*Shamilov Aysel Mahammad*

*Summary*

The preservation and consolidation of Azerbaijan's independence are closely associated with the political activity of Heydar Aliyev. Following the January 20, 1990 tragedy, he publicly condemned the Soviet leadership and returned to Nakhchivan, where significant measures aimed at strengthening national statehood were implemented. During this period, Azerbaijan's tricolor flag was officially adopted in Nakhchivan, participation in the USSR referendum was rejected, and important political and economic steps were taken to protect the region under blockade conditions. In 1992, New Azerbaijan Party was established under his leadership and soon became the country's leading political force. In 1993, amid severe political instability and the threat of civil conflict, Heydar Aliyev returned to power at the request of the Azerbaijani people. His administration succeeded in restoring political stability, strengthening state institutions, and initiating socio-economic reforms that laid the foundation for Azerbaijan's independent development.

The political course and state-building strategy established by Heydar Aliyev continued to shape Azerbaijan's socio-political life during 2016–2020. Throughout this period, political stability was maintained, large-scale social and economic reforms were implemented, and Azerbaijan's international position was further strengthened. The victory achieved in the 2020 Patriotic War demonstrated the consolidation of national unity and the continued development of Azerbaijan as an independent state.

*Rəyçi: Dosent Elmar Xəlilov*

*Daxil olma tarixi 09 iyul 2026-cı il*

UOT:94(479.24).

**HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN***dosent Səlimov MəhİR Məhəmmədali oğlu**ADPU-un Ağcabədi filialı**mahir.0707@mail.ru*

**Xülasə:** *Vətəni və milləti qarşısında misilsiz xidmətləri olan, müstəqilliyimizin müəllifi və müasir dövlətimizin memarı ulu öndər Heydər Əliyevin xalq qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri də, Azərbaycanın gələcək taleyində əvəzsiz rolu, milləti və dövləti qarşısında müstəsna xidmətləri olan cənab İlham Əliyev kimi bütün ali insani keyfiyyətlərə malik böyük şəxsiyyət və müdrik bir lider yetişdirməsi olmuşdur. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, vətəninə canından çox sevən uzaqgörən insanı Azərbaycanın təkə özünün rəhbərlik etdiyi dövr üçün deyil, ondan sonrakı taleyi də düşündürürdü. 2003-cü ildə səhhətində ciddi problemlər yaranan vaxtlarda belə öz sağlamlığını deyil, xalqını və Azərbaycanın firavan gələcəyini fikirləşən böyük qəlbli şəxsiyyət Heydər Əliyev ictimai rəyə və ümumxalq mövqeyinə əsaslanmaqla Azərbaycan xalqına müraciət edərkən cənab İlham Əliyevi ölkəyə rəhbərlik etməyə qadir lider kimi gördüyünü bildirmişdir.*

**Açar sözlər.** Heydər Əliyev, Ümumilli Lider, İlham Əliyev, Azərbaycan, dövlətçilik.

**Keywords.** Heydar Aliyev, National Leader, Ilham Aliyev, Azerbaijan, statehood.

**Ключевые слова:** Гейдар Алиев, Национальный лидер, Ильхам Алиев, Азербайджан, государственность.

Vətəni və milləti qarşısında misilsiz xidmətləri olan, müstəqilliyimizin müəllifi və müasir dövlətimizin memarı ulu öndər Heydər Əliyevin xalq qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri də, Azərbaycanın gələcək taleyində əvəzsiz rolu, milləti və dövləti qarşısında müstəsna xidmətləri olan cənab İlham Əliyev kimi bütün ali insani keyfiyyətlərə malik böyük şəxsiyyət və müdrik bir lider yetişdirməsi olmuşdur. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, vətəninə canından çox sevən uzaqgörən insanı Azərbaycanın təkə özünün rəhbərlik etdiyi dövr üçün deyil, ondan sonrakı taleyi də düşündürürdü. 2003-cü ildə səhhətində ciddi problemlər yaranan vaxtlarda belə öz sağlamlığını deyil, xalqını və Azərbaycanın firavan gələcəyini fikirləşən böyük qəlbli şəxsiyyət Heydər Əliyev ictimai rəyə və ümumxalq mövqeyinə əsaslanmaqla Azərbaycan xalqına müraciət edərkən cənab İlham Əliyevi ölkəyə rəhbərlik etməyə qadir lider kimi gördüyünü bildirmişdir. Ölkəmizin taleyinin həlledici məqamlarında hər zaman olduğu kimi, yenə də Heydər Əliyevin müdrik məsləhətinin intizarında olan xalq məhz sonsuz inam bəslədiyi rəhbərin millətinin və dövlətinin gələcəyini düşünməklə verdiyi çox dəyərli tövsiyəsindən bəhrələnərək düzgün seçim etməklə, bu gün digər dövlət başçılarına örnək olan böyük tarixi şəxsiyyət cənab İlham Əliyevi Prezident seçdi. Aqıl liderin prezidentliyi dövründə onun rəhbərliyi ilə görülməli böyük işlərin sayəsində 2006-cı ildə Xəzər və Aralıq dənizlərini birləşdirən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri istifadəyə verilmişdir. Bundan başqa, 2018-ci ildə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin, həmçinin Azərbaycanın perspektiv inkişafının və iqtisadi maraqlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayan Cənub Qaz Dəhlizinin və onun tərkib hissəsi olan TANAP boru kəmərinin Bakıda rəsmi açılış mərasimləri keçirilmişdir. Bundan əlavə, 20 sentyabr 1994-cü il tarixdə Bakıda imzalanmış "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş'in müddəti 2017-ci ilin sentyabr ayının 14-də yeni, ölkəmiz üçün daha əlverişli şərtlərlə 2050-ci ilə qədər uzadılmış, bu işə Azərbaycanda bundan sonra da uzun illər neftin hasilat səviyyəsinin sabit qalmasına, neft sektoruna xarici investisiya qoyuluşunun təmin olunmasına zəmin yaratmışdır. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, pragmatik lider cənab İlham Əliyevin yürütdüyü son dərəcə təmkinli, səbirli, balanslaşdırılmış siyasət sayəsində 12 avqust 2018-ci il tarixdə Qazaxıstanın Aktau şəhərində 5 Xəzəryanı dövlət başçılarının iştirakı ilə imzalanan tarixi Aktau Konvensiyası ilə 1996-cı ildən davam edən Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı 22 illik danışıqlar milli maraqlarımızı qane edən sonluqla bitmiş və Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi birdəfəlik öz həllini tapmışdır. 2018-ci ilin oktyabr ayının 19-da Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının təzahürü olaraq birgə səylərlə reallaşdırılan, hər iki ölkənin iqtisadi

inkışafına, bütövlükdə regionun tərəqqisinə böyük töhfə olan "STAR" neft emalı zavodunun açılışı da neft strategiyasının uğurlarından olmuşdur. [1]

Azərbaycandan Avropa bazarlarına təbii qazı ixrac etmək üçün ən qısa və birbaşa yol kimi seçilmiş, Cənub Qaz Dəhlizinin sonuncu seqmenti olan TAP layihəsi də artıq yekunlaşdırılmışdır. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Avropa və Asiyanı birləşdirən Şərq- Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması istiqamətində də müstəsna əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Belə ki, təməli 2007-ci ildə qoyulmuş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun 2017-ci il oktyabrın 30-da Bakıda rəsmi açılışı olmuşdur. 2018-ci il sentyabrın 18-də isə yeni Ələt-Astara-İran İslam Respublikası magistral avtomobil yolunun istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan ərazisində "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizi layihəsinin reallaşması üçün işlər başa çatdırılmışdır.[2]

Sözsüz ki, dövlət başçısının rəhbərliyi ilə ölkəmizin əldə etdiyi uğurları iqtisadi islahatların siyasi islahatlarla paralel şəkildə və yüksək peşəkarlıqla aparılması şərtləndirir.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrik və zamanı önləyən siyasətini dövrün tələblərinə uyğun uğurla davam etdirən dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin yüksək erudisiyası, mükəmməl siyasi strategiyası, sarsılmaz qətiyyəti, polad iradəsi, yorulmaz fəaliyyəti və xalqla iqtidar arasında olan sıx birliyin sayəsində planetimizin üzləşdiyi çoxsaylı qlobal çətinliklərə, ümumbəşəri ciddi və mürəkkəb problemlərə, eləcə də bütün dünyanı bürüyən koronavirus (COVID- 19) pandemiyasına, həmçinin müharibədən yeni çıxmış ölkə olmağımıza rəğmən, respublikamızda iqtisadiyyat güclənir, bütün sahələrdə mütəmadi olaraq mütərəqqi islahatlar həyata keçirilir, regionların tarazlı inkişafının davamlılığı təmin olunur, hər bir istiqamət üzrə ardıcıl uğurlar əldə edilir ki, nəticədə dövlətimiz daha da qüdrətlənir və doğma Azərbaycanımız durmadan çiçəklənir. Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə nəhəng layihələr reallaşdı- rılır, qeyri- neft məhsullarının istehsalının və ixracının artırılması üzrə kompleks stimullaşdırıcı tədbirlər görülür, dövlət-sahibkar münasibətlərinin və biznes-investisiya mühitinin daha da sağlamlaşdırılması, özəl sektorda təşviq alətlərinin tətbiqi, aqrar sektora, kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Milli iqtisadiyyat və onun əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri, konsepsiyalar və digər dövlət proqramları çərçivəsində müəyyən olunmuş tədbirlərin icrası uğurla həyata keçirilir. Dünyada gedən neqativ proseslərlə əlaqədar olaraq yaranmış beynəlxalq iqtisadi böhran Azərbaycan iqtisadiyyatına dövlət başçısının tapşırığı ilə görülməli qabaqlayıcı tədbirlər nəticəsində ciddi təsir göstərməmişdir. Reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlərdən və işlərdən heç birinin, o cümlədən, hər hansı bir sosial layihənin icrasının təxirə salınmaması da bunun növbəti təzahürüdür. Vurğulanmalıdır ki, ölkəmizdə gedən sürətli inkişaf beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də hər zaman yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, ən nüfuzlu aparıcı beynəlxalq qurumlardan biri olan Dünya Bankının "Doing Business" proqramında 190 ölkə arasında Azərbaycan 28-ci yeri tutmuşdur. Bundan əlavə, respublikamız 10 ən islahatçı dövlət sırasına daxil edilmişdir. Dünyanın bir nömrəli forumu olan Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun hesabatına əsasən, inkişaf etməkdə olan 74 ölkə arasında dövlətimiz əhalinin elektrik təchizatı səviyyəsinə görə 2-ci yerdə, inklüziv inkişaf indeksi üzrə 3-cü yerdə, hökumətin dəyişməyə cavabdehliyi, yəni, islahatçı obrazı əmsalına görə 5-ci yerdə, hökumətin uzunmüddətli strategiyasına görə 10-cu yerdə, hökumətin siyasi sabitliyi təmin etməsinə görə 11-ci yerdə qərarlaşmaqla dünyanın bir çox ölkələrini geridə qoymuşdur. Göründüyü kimi, dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən mükəmməl daxili və xarici siyasət sayəsində ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitlik hökm sürür, respublikamız hazırda da eyni templə inkişaf edir, beynəlxalq əlaqələr genişlənir və vətənimiz Azərbaycan dünya ölkələri sırasında tutduğu layiqli mövqeyini hərtərəfli möhkəmləndirir.[3]

Sirr deyil ki, dövlətimizin qüdrətlənməsində və əldə olunan uğurlarda, eləcə də ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində, milli-mənəvi dəyərlərimizin və mədəniyyətimizin bütün dünyaya tanıtılmasında zəngin biliklərə, dərin düşüncəyə və yüksək idarəçilik qabiliyyətinə malik böyük dövlət xadimi – Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın çoxşaxəli fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Onun respublikamızda təhsilin, elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin, idmanın və digər sahələrin inkişafında xidmətləri, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və beynəlxalq səviyyədə geniş təbliği istiqamətində gördüyü böyük işlər dövlətimizin tərəqqisinə və xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına töhfələr verməkdədir. Qeyd olunanlar,

eləcə də Mehriban xanımın sadəliyi, təvazökarlığı, səmimiliyi, bütün məsələlərdə ədalətli mövqeyi, vətəninə və xalqına bağlılığı, insanlığın təntənəsinə xidmət edən təşəbbüsləri və saysız- hesabsız xeyirxah əməlləri bu nəcib insana sonsuz xalq məhəbbətini qazandırmışdır. Mehriban xanımın bəşər mədəniyyətinin inkişafı istiqamətindəki səriştəli fəaliyyəti, dövlətlərarası dialoq prosesinə verdiyi töhfələr və dünyanın müxtəlif yerlərində həyata keçirdiyi humanitar tədbirlər isə ona Azərbaycan xalqının sevgisi ilə bərabər, bir sıra xarici ölkə vətəndaşlarının da rəğbətini qazandırmışdır. Birinci vitse-prezidentin, xüsusən də, Şərqlə Qərb arasında mədəni dialoqa nail olmaq, fərqli sivilizasiyaları ümumbəşəri maraqlar naminə bir araya gətirmək, dini tolerantlığı, multikulturalizmi gücləndirmək, gender bərabərliyini təmin etmək istiqamətindəki fədakar fəaliyyəti beynəlxalq səviyyədə təqdir olunur. Təsədüfi deyil ki, şöhrəti respublikamızın hüduqlarından kənara çıxan Mehriban xanım Əliyevanın gördüyü böyük işlərin sədası dünyanın ən nüfuzlu kütləvi informasiya vasitələrindən gəlir və Birinci vitse-prezidentin səmərəli fəaliyyəti digər ölkələr tərəfindən də ali dövlət mükafatları verilməklə yüksək qiymətləndirilir.

Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan mükəmməl siyasətdən bəhs edərkən, bu gün dünyada bir nömrəli problemə çevrilən və planetimizi cənginə alan koronavirus infeksiyasına qarşı ölkəmizdə aparılan uğurlu mübarizəni xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, bu təhlükəli virusun qlobal problemə çevrilməyə başladığı ilk vaxtdan etibarən onun yayılmasının və fəsadlarının qarşısının alınması, xalqımızın bu bələdan daha az zərər və minimal itki ilə çıxması üçün dövlət başçımızın çox tədbirli davranmaqla zamanında müdrik qərarlar verməsi, həmçinin qətiyyətli addımlar atmaqla aidiyyəti dövlət orqanlarını və digər qurumları səfərbər edərək onlara göstərişlər, eyni zamanda, dəyərli tövsiyələr verməklə bütün preventiv tədbirlərin görülməsini təmin etməsi ümumbəşəri bəla ilə mübarizədə dövlətimizin uğurlarını şərtləndirdi. Bununla da, vaxtında qəbul edilən doğru qərarlar və görülmən ciddi tədbirlər nəticəsində koronavirus infeksiyasının ölkəmizdə geniş yayılmasının qarşısı qətiyyətlə alınır və dövlətimiz bu sınaqdan da uğurla çıxır.[4]

Ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyevə və Mehriban xanıma sonsuz inamı olan xalqın elə ilk günlərdən onların çağırışına yekdilliklə dəstək olaraq xüsusi karantin rejimi qaydalarına şərtsiz əməl etməsi də sözügedən məsələyə öz müsbət təsirini göstərdi. Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin "Biz birlikdə güclüyük!" şüarı dillərdə əzbər olmaqla xalqı öz liderinin ətrafında daha da sıx birləşdirərək insanlarda pandemiya qarşı mübarizə əzmi və böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Eyni zamanda, Mehriban xanımın "evdə qal" çağırışını böyükdən kiçiyə hamı rəğbətlə qarşıladı və heç kim zərurət olmadan evdən çölə çıxmadı. Çünki sağlam düşüncəli hər kəs yaxşı dərk edir ki, istər cənab Prezident İlham Əliyevin, istərsə də Mehriban xanımın hər bir çağırışı həmişə milli maraqların təmin edilməsinə, dövlətin qüdrətlənməsinə, xalqın rifahına və ölkədə firavan həyatın davamlılığına hesablanır. Xeyirxah məqsədlərə köklənmiş nəcib xarakteri ilə ürəkləri fəth etmiş Mehriban xanım Əliyevanın koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar ölkədə xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunduğu müddətdə talassemiya və hemofiliya, eləcə də, leykoz xəstəliyindən əziyyət çəkənlər üçün qan ehtiyatının yaradılmasına dəstək çağırışı, onun hər zaman xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların yanında olduğunun növbəti təzahürü idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın şəhid ailələri, müharibə əlilləri və veteranları ilə mütəmadi olaraq görüşmələri, onların qayğıları ilə maraqlanmaları, problemlərini həll etmələri Vətən uğrunda, xalq yolunda öz qanını və canını əsirgəməyən, bu yolda xidmətləri olan insanlara qarşı yüksək diqqətin təcəssümü olmaqla bərabər, həmçinin hərbi qulluqçularımızda böyük ruh yüksəkliyi yaradaraq döyüş əzmini artırırdı ki, bu da haqq mübarizəsində qələbəmizə rəvac verdi.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, cənab Prezidentin ən sədaqətli məsləkdəşi Mehriban xanım Əliyevanın Vətən müharibəsi zamanı da yorulmaz fəaliyyəti diqqəti cəlb etmişdir. Birinci xanım ölkəmizin ədalətli mübarizəsi barədə həqiqətlərin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün vətənpərvər çağırışları ilə hər bir azərbaycanlıyı informasiya platformalarında mübarizəyə səfərbər etməyə müyəssər oldu. Cəbhədə döyüşən qəhrəman hərbiçilərimizə, o cümlədən yaralılarıımıza duaları və hərtərəfli dəstəyi ilə yardımçı olan, şəhidlərimizin, eləcə də həlak olan dinc insanlarımızın əzizlərinin ağrı-acısına şərik çıxaraq bir ana, bir bacı kimi doğma və qayğılı münasibəti ilə onları ovunduran Birinci vitse-prezident xalqımıza böyük təsəlli oldu.

Bu gün cənab Prezidentə ünvanlanan minnətdarlıq məktublarının ardı-arasının kəsilməməsi, Mehriban xanımın saysız-hesabsız xeyirxah təşəbbüslərinə görə insanların məmnunluq hissləri ilə dolu təşəkkürlərini ifadə edən müraciətlərinin səngiməməsi ölkədə həyata keçirilən uğurlu siyasətin qədirlən xalq tərəfindən dəyərləndirilməsinin və dəstəklənməsinin təcəssümü, hər iki vətənpərvər və xalqını sevən insana olan sonsuz xalq məhəbbətinin təzahürüdür.

Ölkəmizin uğurlarından bəhs edərkən ötən il xalqımızın müasir Azərbaycan tarixinin ən böyük uğurlarından birini əldə etdiyini sonsuz fərəh və qürur hissləri ilə xüsusi vurğulamaq zəruridir. Bu gün böyük iftixarla deyirik ki, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə damlası düşmənin bütövlükdə vücudundan dəyərli olan qanları ilə şanlı tarix yazan hərbiçilərimiz parlaq qələbəmizi təmin etmiş, nəticədə hərbi və siyasi-diplomatik yolla 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olan dədə-baba torpaqlarımız azad edilərək, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa olunmuşdur. Dövrünün gərdisini dəyişən müdrik lider və yenilməz sərkərdə - İlham Heydər oğlu Əliyev düşmənin Azərbaycanı qazandırdığı möhtəşəm qələbə xalqa ən dəyərli ərməğan olmuşdur.

Həyata keçirilən uğurlu xarici siyasətin və görülməyən böyük işlərin nəticəsində bütün dünyaya məlum idi ki, Ermənistan uzun zaman ərzində Azərbaycanın 20 faiz ərazisini, beynəlxalq səviyyədə tanınmış tarixi torpaqlarını – Dağlıq Qarabağı və ölkəmizin digər 7 rayonunu işğal altında saxlayır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin dərhal, qeyd-şərtsiz və tamamilə qaytarılmasını nəzərdə tutan müddəaları özündə əks etdirən 822, 853, 874 və 884 sayılı dörd qətnaməsinin qəbul olmasına baxmayaraq, həmin qətnamələr icra olunmur, bununla əlaqədar aidiyyəti beynəlxalq təşkilatlar isə heç bir tədbir görmürdü. Ermənistan da bu illər ərzində mövcud vəziyyətdən istifadə edərək qeyd olunan qətnamələri yerinə yetirmir, hər vaxtlə münaqişəni mümkün qədər çox və daha uzun müddətə dondurmağa çalışır və status-kvonun qəbul edilməz və dəyişdirilməli olması barədə beynəlxalq ictimaiyyətin, o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan ölkələrin bütün çağırışlarına məhəl qoymayaraq onları cavabsız qoyurdu.[3]

Qazanılan diplomatik uğurlara baxmayaraq, gedən proseslər, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul olunmuş qərar və qətnamələrin icra edilməməsi bu qənaətə gəlməyə əsas verirdi ki, beynəlxalq hüquq sözügedən məsələyə dair hissədə işləmir. Bütün bunları nəzərə alan müdrik rəhbərimiz cənab İlham Əliyev münaqişənin həlli ilə bağlı hər iki istiqamətdə işini etibarlı tutaraq, beynəlxalq dəstək və hüquqi baza yaratmaqla bərabər, həm də rəşadətli Silahlı Qüvvələr formalaşdırmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin ordu quruculuğu strategiyasını zamanın tələbləri ilə uzlaşdırmaqla reallaşdıran möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bu sahədə həyata keçirilən köklü islahatların və kompleks tədbirlərin nəticəsi olaraq Silahlı Qüvvələrimizin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, arsenalı ən müasir silah-sursat və hərbi texnika ilə zənginləşdirilmiş, hərbi qulluqçuların nəzəri və peşə bilikləri, mənəvi-psixoloji hazırlığı artırılmışdır. Bununla da, artıq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri müasir tələblərə tam cavab verən, istənilən döyüş tapşırığını ən yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə qadir idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev hər dəfə mötəbər kürsülərdən deyirdi: "...Əgər bu məsələ sülh yolu ilə həll olunmasa, bunu hərbi yolla həll edəcəyik...". Hər bir azərbaycanlı, o cümlədən Silahlı Qüvvələrimizin əsgəri, çavuşu, giziri, zabiti və generalı tarixi torpaqlarımızı düşmənlərdən azad etmək üçün Ali Baş Komandanın əmrini gözləyir və buna hər an hazır idi. Xalqımız tam əmin idi ki, möhtərəm Prezidentimizin rəhbərliyi ilə işğal altında olan tarixi torpaqlarımız tezliklə düşmənlərdən təmizlənəcək və doğma yurdumuzun hər bir guşəsində Azərbaycan bayrağı dalğalanacaqdır.

Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz tarixi qələbə göstərdi ki, Azərbaycan uzun müddət işğal altında olan torpaqlarını bu vaxta qədər istənilən an hərbi yolla düşmənlərdən azad edə bilərdi. Bununla belə, ölkəmiz bu məsələnin beynəlxalq hüquqla və sülh yolu ilə öz həllini tapmasının tərəfdarı olduğundan bu qədər səbrlə davranmış, lakin düşmənin ikrah doğuran hərəkətləri, o cümlədən məlum son təxribatları haqq savaşının başlanmasını labüd etmişdir.[2]

27 sentyabr 2020-ci il tarixdə səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin növbəti dəfə təxribat törədərək genişmiqyaslı şəkildə cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan Ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutması ordumuzu mənfur düşmənin layiqli cavabını verməyə vadar

etdiyindən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatları həyata keçirdi və bununla da ikinci Qarabağ müharibəsi başladı. Böyükdən kiçiyə hər kəs Vətən müharibəsinin qələbə ilə başa çatmasını qarşıya məqsəd qoydu. Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevə olan sonsuz inam xalqı öz liderinin ətrafında daha da sıx birləşdirərək mülki vətəndaşlarda mübarizə əzmi, hərbiçilərimizdə isə böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Silahlı Qüvvələrimiz tərəfindən işğal altında olan ərazilərimizin bir-birinin ardınca qısa zamanda erməni qəsbkarlarından təmizlənməsi düşmənin zəbt etdiyi torpaqlarımızın tezliklə tam azad ediləcəyindən və ərazi bütövlüyümüzün bərpa olunacağından xəbər verirdi ki, bu da xalqda, o cümlədən orduda olan ruh yüksəkliyini daha da artırırdı. Elə ilk günlərdən düşməni sarsıdıcı zərbələr vuran qəhrəman övladların ardıcıl zəfərlər qazanmaqla kəndlərimizi, qəsəbələrimizi, yaşayış məntəqələrimizi, eləcə də şəhərlərimizi, o cümlədən 4 oktyabrda Cəbrayıl, 17 oktyabrda Füzuli, 20 oktyabrda Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı və nəhayət 8 noyabrda Şuşa şəhərini işğaldan azad etməsi Ermənistanı sülhə sövq etdi və düşmənin kapitulyasiya aktını imzalaması ilə nəticələndi. Ardınca 20 noyabrda Ağdam, 25 noyabrda Kəlbəcər və 1 dekabrda Laçın işğaldan azad edildi. Bununla da, haqq mübarizəsi hərbi- siyasi qələbəmizlə başa çatdı və ədalət bərpa olundu. Təbii ki, bütün bunlar müzəffər Ali Baş Komandanın mükəmməl siyasətinin və sarsılmaz qətiyyətinin, dövlətimizin qüdrətinin, Silahlı Qüvvələrimizin gücünün, hərbi qulluqçularımızın qəhrəmanlığının və xalqımızın mübarizliyinin sıx vəhdətinin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qeyd etmək zəruridir ki, Ermənistanın növbəti təxribatlarının qarşısını almaq və düşməni sülhə sövq etmək məqsədi ilə gedən 44 günlük müharibədə müdrik və qətiyyətli Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə qüdrətli Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbiçilərinin şücaəti hərbi tariximizin qəhrəmanlıq salnaməsini yaratmağa müvəffəq oldu. Təsədüfi deyil ki, NATO, eləcə də ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Ukrayna və digər ölkələrin hərbiçiləri Azərbaycanın Vətən müharibəsi təcrübəsindən bəhrələnmək, bununla əlaqədar öz ordularında müəyyən dəyişikliklər aparmaq fikirlərində ol- duqlarını açıq etiraf edirlər. Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyev demişdir: "...heç bir xarici qüvvə Azərbaycanın qazandığı Qələbəyə kölgə sala bilməz...". Fərsətdən istifadə edib, uca Allahdan Vətən müharibəsində qəhrəmancasına həlak olan bütün şəhidlərimizə rəhmət, yaralılarıımıza isə şəfa diləyirəm.[4]

Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri də işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda düşməni vəhşiliyi nəticəsində dağıdılmış yaşayış məntəqələrimizin, təhsil ocaqlarımızın, erməni vandalizminə məruz qalmış mədəni və dini abidələrimizin bərpası, quruculuq işlərinin həyata keçirilməsidir. Bu məsələ siyasətində quruculuq, abadlıq prioritet istiqamət olan və Azərbaycanın hər bir guşəsini cənnətə çevirmiş cənab Prezidentin şəxsi nəzarətindədir. Hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma işləri yüksək sürətlə uğurla davam etdirilir. Belə ki, elektrik enerjisi, su və təbii qaz təminatı kimi təxirəsalınmaz kommunal təchizatı, həmçinin yol nəqliyyat və digər sosial infrastruktur yenidən qurulur, eyni zamanda, Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə rəhbəri olduğu və ulu öndərin xeyirxah ideyalarını layiqincə davam etdirən Heydər Əliyev Fondu tərəfindən dini abidələrimizin, o cümlədən məscidlərimizin bərpası üzrə layihələr icra olunur. Dövlət başçısının təşəbbüsü və tapşırıqları ilə "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyalarının reallaşdırılması nəzərdə tutulur ki, bu da pandemiya şəraitində dünya iqtisadiyyatında böyük problemlərin yarandığı bir dövrdə respublikamızın güc və qüdrətini sübut edən növbəti bariz nümunədir. Hər kəsə məlumdur ki, ölkə rəhbəri artıq bir neçə dəfə ailəsi ilə birlikdə işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə səfər edərək, quruculuq və abadlıq işləri ilə şəxsən tanış olmuş, bu prosesə öz dəyərli tövsiyələrini vermiş və bir neçə nəhəng layihənin təməlini qoymuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın tarixi torpaqlarımızda sevinc və qürur dolu davranışları, səmimi paylaşımları hər birimizdə sözlə ifadə oluna bilməyən iftixar hissləri yaratmaqla, xalqımız tərəfindən böyük maraq və fərəhlə qarşılanır. Bütün bunlar dövlət başçısının və birinci xanımın vətənə, yurda, torpağa və xalqa bağlılığının təəcəssümüdür.

Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyev demişdir: "...Bütün şəhərlərimiz, kəndlərimiz bərpa ediləcəkdir. Biz Böyük Qayıdış astanasındayıq və Azərbaycan dövləti əlindən gələni edəcək ki, işğal

olunmuş və azad edilmiş torpaqlara qayıdacaq Azərbaycan vətəndaşları rahat yaşasınlar, əmin-amanlıq şəraitində yaşasınlar. Bu torpaqlarda həyat canlanacaqdır...". Qeyd olunanlar bir daha vətənpərvər liderimizin doğma Azərbaycanın hər qarışına, eləcə də hər bir vətəndaşının rifah halının yüksəldilməsinə verdiyi önəmin və fəaliyyətinin əsas prinsipi olan "mən hər bir Azərbaycan vətəndaşının Prezidentiyəm" ifadəsinin reallığının təzahürüdür.[5]

Göründüyü kimi, "Xalqın, Vətənin taleyi hər bir insanın taleyinə çevrilməlidir" - deyən ulu öndər Heydər Əliyev təkcə öz həyatını dövlətinə və millətinə fəda etməklə kifayətlənməmiş, həm də Azərbaycan üçün atasitək ömrünü Vətəninə və xalqına həsr edən cənab İlham Əliyev kimi nəhəng tarixi şəxsiyyət bəxş etmiş, əsl lider hazırlamışdır.

Bütün bunlar qəti əminliklə onu deməyə əsas verir ki, qədirbilən Azərbaycan xalqı Vətəni və milləti qarşısındakı bənzərsiz xidmətləri ilə "Dünyanın ən böyük azərbaycanlısı" adını qazanmış nəhəng tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevi hər zaman yüksək ehtiramla xatırlayacaq, onun əziz və unudulmaz xatirəsini daim xüsusi hörmətlə yad edəcəkdir.

### *Ədəbiyyat*

1. Xəlilov Səlahəddin. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. — Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2002 — 232 səh.
2. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997, səh.8.
3. Fəttah Heydərov: "Müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin şah əsəridir". <https://sesqazeti.az/news/politics/651625.html>
4. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 60 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqdakı çıxışı. Bakı 2015.
5. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı, 2002.

## **HEYDAR ALIYEV'S IDEAS AND MODERN AZERBAIJAN**

*Salimov Mahir Mahammadali oğlu*

### *Summary*

One of the greatest services of the great leader Heydar Aliyev, who had unparalleled services to his homeland and nation, the author of our independence and the architect of our modern state, to the people was to raise a great personality and wise leader with all the highest human qualities, such as Mr. Ilham Aliyev, who had an irreplaceable role in the future destiny of Azerbaijan and exceptional services to his nation and state. This was due to the fact that the far-sighted person who loved his homeland more than his life made Azerbaijan think not only for the period he led, but also for its future. In 2003, even when he had serious health problems, Heydar Aliyev, a great-hearted personality who thought not about his own health, but about his people and the prosperous future of Azerbaijan, based on public opinion and national position, addressed the Azerbaijani people and stated that he saw Mr. Ilham Aliyev as a leader capable of leading the country.

## **ИДЕИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН**

*Салимов Махир Махаммадали оглы*

### *Резюме*

Одна из величайших заслуг великого лидера Гейдара Алиева, оказавшего непревзойденные услуги своей родине и нации, автора нашей независимости и архитектора нашего современного государства, народу, заключалась в воспитании великой личности и мудрого лидера, обладающего всеми высшими человеческими качествами, такого как Ильхам Алиев, сыгравший незаменимую роль в будущей судьбе Азербайджана и оказавший исключительные услуги своей нации и государству. Это объясняется тем, что этот

дальновидный человек, любивший свою родину больше жизни, заставил Азербайджан думать не только о периоде своего правления, но и о своем будущем. В 2003 году, даже имея серьезные проблемы со здоровьем, Гейдар Алиев, великодушная личность, которая думала не о собственном здоровье, а о своем народе и процветающем будущем Азербайджана, опираясь на общественное мнение и национальную позицию, обратился к азербайджанскому народу и заявил, что видит в Ильхаме Алиеве лидера, способного руководить страной.

*Rəyçi: İctimai, təbiət fənləri onların tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti Məhəmməd Hüseynov.  
Daxil olma tarixi 31 iyul 2026-cı il*

UOT:94(479.24).

**AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRSALMA VƏ MEMARLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN  
.TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ**

*t.e.d., professor Səlimov Şirxan Dadaş oğlu,  
Vəliyeva Dürdanə Mübariz qızı, Mirzəyeva Kəmalə Kamal qızı  
Sumqayıt Dövlət Universiteti  
Orcid: 0000-0002-5723-2123  
salimov.shirxan@sdu.edu.az  
durdana.velyeva@sdu.edu.az; samedovakamalya@mail.ru*

**Xülasə:** Məqalədə Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin tarixi inkişafı araşdırılmış, bu inkişafın formalaşmasına təsir edən əsas amillər elmi-tarixi aspektdən təhlil edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi və zəngin iqtisadi potensialı şəhərsalma proseslərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan şəhərləri qədim dövrlərdən etibarən mühüm ticarət, mədəniyyət və yaşayış mərkəzi kimi formalaşmışdır.

Araşdırmada Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövründən şəhərsalma xüsusiyyətləri, qala divarları daxilində formalaşmış kompakt yaşayış sistemi, şəhərlərin tarixi əhəmiyyəti və şəhərin memarlıq irsinin əsas nümunələri geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Qız qalası, Şirvanşahlar Sarayı kompleksi, karvansaraylar və digər tarixi memarlıq abidələri Azərbaycan memarlıq məktəbinin inkişafının mühüm göstəriciləri kimi qiymətləndirilmişdir. XIX–XX əsrlərdə neft sənayesinin sürətli inkişafı Bakı və Azərbaycanın digər ərazilərində şəhərsalma strukturunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, şəhərin sənaye və ticarət mərkəzinə çevrilməsini sürətləndirmişdir. Bu mərhələdə Şərq və Qərb memarlıq üslublarının sintezi nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinin özünəməxsus urban siması formalaşmışdır.

Məqalədə həmçinin XX əsrdən başlayaraq dövlət siyasəti çərçivəsində şəhərsalmanın planlı şəkildə həyata keçirilməsi, müasir infrastrukturun qurulması və memarlıq irsinin qorunması məsələləri də araşdırılmışdır. Müasir dövrdə “ağıllı şəhər” və “yaşıl şəhər” konsepsiyalarının tətbiqi, xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni şəhərsalma modelinin qurulması Azərbaycanın urban inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilmişdir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin inkişafı tarixi irsin qorunması ilə müasir urbanizasiya prinsiplərinin vəhdəti əsasında formalaşmışdır.

**Açar sözlər:** şəhərsalma, memarlıq, urbanizasiya, tarixi irs, Bakı, memarlıq ənənələri

**Keywords:** urban planning, architecture, urbanization, historical heritage, Baku, architectural traditions

**Ключевые слова:** градостроительство, архитектура, урбанизация, историческое наследие, Баку, архитектурные традиции

**Giriş.** Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin çoxəsrlik zəngin bir keçmişi vardır. İpək Yolu üzərində yerləşən və mühüm ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət mərkəzləri kimi Şərq ölkələri ilə sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr quran iri şəhərlərimizin özünəməxsus simasının formalaşmasında qiymətli memarlıq abidələri müstəsna rol oynamışdır.

**Əsas mətn.** Qədim dövrlərdən formalaşmış şəhərsalma və memarlıq ənənələri şəhərlərin tarixi simasının müəyyənəşdirilməsində mühüm rol oynamış, onların inkişaf mərhələlərinin ardıcıl şəkildə izlənilməsinə imkan yaratmışdır. Bu ənənələr müasir

urbanistika kontekstində də xüsusilə əhəmiyyət daşıyaraq, ənənə ilə yeniliyin vəhdətinin vacibliyini qlobal miqyasda nümayiş etdirir.

Azərbaycanda şəhərsalma mədəniyyətinin formalaşması hələ Tunc dövründən etibarən müşahidə olunur. Sonrakı Dəmir dövrü, Antik və Orta əsrlər mərhələlərində bu proses ictimai-iqtisadi şəraitin dəyişən tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etmiş, yeni funksional xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bununla yanaşı, şəhərsalma ənənələri özünəməxsus lokal xüsusiyyətlərini qoruyaraq ümumbəşəri memarlıq və mədəni irsin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir [14].

Qədim şəhərlər əsas etibarilə sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi formalaşmış, xüsusilə “Boyalı qablar mədəniyyəti”nin yüksək səviyyəli nümunələri ilə dünya mədəni irsinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Naxçıvan, Şahtaxtı, Qızılburun və II Kültəpə kimi yaşayış məntəqələri ilkin şəhər sənətkarlığının formalaşdığı əsas ocaqlar kimi fərqləndirilir.

Eyni zamanda regionun Yaxın Şərq–Anadolu–Cənubi Qafqaz kəsişməsində yerləşməsi iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə əlverişli şərait yaratmış, bu da şəhər tipli yaşayış məskənlərinin erkən dövrlərdən etibarən inkişafına təkan vermişdir. Bu dövrdə yaşayış məskənləri planlı strukturu, müdafiə istehkamlarının mövcudluğu və ictimai məkanların təşkili ilə seçilmiş, şəhərlər isə əsasən təsərrüfat, sənətkarlıq və ticarət funksiyalarını özündə birləşdirən mərkəzlər kimi formalaşmışdır.

II Kültəpə, Şahtaxtı, Naxçıvan və Qızılburun kimi ərazilərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar Tunc dövründə artıq inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinin mövcudluğunu təsdiqləyən mühüm maddi sübutlar ortaya qoymuşdur [14].

Aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, Abşeron yarımadası qədim dövrlərdən etibarən insan məskunlaşması üçün əlverişli ərazilərdən biri olmuşdur. Pirallahı, Zığ gölü ətrafı, Şüvəlan, Mərdəkan, Binəqədi, Əmircan və digər yaşayış məntəqələrində aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri eramızdan əvvəl III–I minilliklərə aid edilir və bu ərazidə erkən məskunlaşma proseslərinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Bakı şəhərinin yerləşdiyi coğrafi məkan Abşeron yarımadasının əsas hissəsini, həmçinin Abşeron və Bakı arxipelaqlarını, eləcə də Qobustanın bir hissəsini əhatə edir və cənub-qərb istiqamətində Xəzər dənizi sahili boyunca Cənub-Şərqi Şirvan düzünə qədər uzanır. Bu coğrafi mövqe şəhərin strateji və iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Tarixi Bakı qalası, yəni qədim şəhər nüvəsi, Bakı platosunun cənub yamacında, yarımsəhra iqlim zonasına xas relyefdə amfiteatr formasında yerləşmişdir. Şəhərin mərkəzi hissəsi isə Bakı buxtasına doğru pilləvari enən relyef üzərində formalaşaraq özünəməxsus şəhərsalma strukturu yaratmışdır.

Bakı yalnız Azərbaycanın deyil, eyni zamanda bütövlükdə Yaxın Şərq regionunun qədim şəhərlərindən biri kimi formalaşmış, zamanla mühüm iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar Abşeron yarımadasına yaxın ərazilərin, xüsusilə Qobustanın, hələ Daş dövründən etibarən insan məskəni olduğunu sübut edir. Bununla yanaşı, Abşeron ərazisində Tunc və Dəmir dövrlərinə aid inkişaf etmiş yaşayış məskənlərinin mövcudluğu da müəyyən edilmişdir [8].

Şəhər insanların gündəlik həyat tərzini, dünyagörüşünü və mədəni davranış modelini formalaşdıran canlı sosial-mədəni sistem kimi çıxış edir. Danılmaz bir həqiqətdir ki, Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ənənələri uzun əsrlərin təcrübəsinə söykənən zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan tarixən mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınmış, bu da şəhər mədəniyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Şərq ölkələri ilə qurulan sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr iri şəhərlərin inkişafına və struktur baxımından formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Məhz bu

qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsində meydana gələn memarlıq nümunələri və tarixi abidələr şəhərlərin ümumi şəhərsalma simasını müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir [10].

Abşeron və Qobustan ərazilərində aşkar edilmiş, təxminən 12 min il əvvələ aid qayaüstü təsvirlər və arxeoloji tapıntılar bu bölgələrin qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut edir. Bu abidələr regionda ibtidai icma dövründən etibarən formalaşmış mədəni həyatın mövcudluğunu təsdiqləyir.

Eyni zamanda Bakı ətrafında yerləşən Zığ gölü, Şüvəlan, Mərdəkan, Binəqədi və Əmircan kimi yaşayış məntəqələrində eramızdan əvvəl III–I minilliklərə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin aşkar olunması bu ərazidə erkən dövrlərdən yüksək mədəni inkişaf səviyyəsinin mövcud olduğunu göstərir.

Bundan əlavə, eramızdan əvvəl I əsrdə Roma sərkərdələri Pompey və Lukullun Cənubi Qafqaza yürüşləri zamanı Bakı ətrafında, təxminən 40 kilometr cənub istiqamətində yerləşən ərazilərdə hərbi düşərgələrin salınması barədə məlumatlar və imperator Avqust Qay Oktavianın adı ilə əlaqələndirilən daş kitabə bu bölgənin antik dövrdə mühüm strateji əhəmiyyət daşıdığını nümayiş etdirir.

Bakının ətraf kəndlərinin də qədim və maraqlı tarixi vardır. Məsələn, Maştağa Bakı ərazisinin ən böyük kəndlərindən biri olmaqla yanaşı, adının massaget tayfaları ilə əlaqələndirildiyi ehtimal olunur. Türkan kəndinin tarixi isə Xəzər dənizinin cənub və şimal sahilləri boyunca hərəkət edən türkmən tayfalarının bölgəyə yayılması ilə izah edilir və bu toponimin də həmin türk mənşəli tayfaların burada daimi məskunlaşması ilə bağlı olduğu güman edilir [5].

Bakının neft və qaz ehtiyatları ilə zəngin ərazilərindən biri olan Suraxanı bölgəsində təxminən 2,5 min il əvvəl təbii qaz sızmalarının yaratdığı daimi alovlar üzərində formalaşmış dini kompleks uzun müddət atəşpərəstlərin ibadət məkanı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu məkan Bakı nefti və təbii qazının qədim dövrlərdən etibarən tanınmasına və bölgənin “od diyarı” kimi şöhrət qazanmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Sonrakı tarixi mərhələlərdə İslam dininin yayılması ilə paralel olaraq bu ərazi Hindistandan gələn zərdüşti icmalar tərəfindən də ziyarət edilən müqəddəs məkan kimi tanınmışdır. XIX əsrdə bölgəyə səfər etmiş Aleksandr Düma burada atəşpərəst inanclarına mənsub insanlarla qarşılaşdığını öz qeydlərində qeyd etmişdir. Əsrlər boyu fəaliyyət göstərmiş bu dini kompleks – Atəşgah – hazırda tarixi-mədəni abidə və muzey kimi qorunaraq həm yerli, həm də xarici turistlərin diqqətini cəlb edir. Abidə üzərində saxlanılan Sanskrit dilində yazılar onun çoxqatlı mədəni və tarixi əhəmiyyətini daha da artırır. Ümumilikdə, Bakıda od kultu ilə bağlı qədim ənənələr şəhərin adının mənşəyi ilə bağlı müxtəlif elmi yanaşmalarda da öz əksini tapmışdır [3].

Antik dövrdə formalaşan paytaxt şəhərləri Azərbaycanda qədim dövlətçilik ənənələrinin varlığını təsdiq edən maddi mənbələr olaraq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Antik dövr Azərbaycan şəhərlərinin funksiyasında nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir... Eramızdan əvvəl I minillikdən başlayaraq eramızın ilk əsrlərinədək davam edən bu zaman kontekstində şəhərsalma daha da inkişaf etmiş, ictimai sənətkarlıq mərkəzləri olmaqdan çox siyasi-inzibati mərkəzlərə çevrilmişdir [14].

Şəhərin formalaşmasına təsir göstərən əsas amilləri ümumilikdə daxili və xarici qruplara ayırmaq mümkündür. Daxili amillər sırasında şəhər icmasının sosial strukturu, həyat tərzı və iqtisadi fəaliyyət formaları mühüm yer tutur və bu elementlər urban inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir.

Xarici amillərə isə təbii-coğrafi və iqlim şəraiti, yerləşdiyi strateji mövqe, eləcə də müdafiə imkanları və xarici hücumlara qarşı dayanıqlılıq faktorları daxildir. Bu amillər şəhərin həm yaranmasına, həm də uzunmüddətli inkişaf dinamikasına birbaşa təsir

göstərmişdir. Şəhər strukturunun inkişafında mühüm xüsusiyyətlərdən biri onun mərhələli və çoxqatlı şəkildə formalaşmasıdır. Bakının urban quruluşunun kompleks təhlili şəhərin tarixi inkişaf prosesinin müxtəlif mərhələlərini aydın şəkildə izləməyə imkan verir. Bu proses şəhərin ilkin yaranma mərhələsindən başlayaraq, tədricən iqtisadi, ticarət və siyasi mərkəzə çevrilməsinə qədər uzanan inkişaf xəttini əhatə edir. Stratiqrafik və arxeoloji tədqiqatlar Bakıda çoxqatlı mədəni təbəqələrin mövcudluğunu üzə çıxarmışdır. Şəhərin ilkin urban nüvəsi erkən orta əsrlərdə qala ərazisində yerləşən yüksəklikdə formalaşsa da, həmin zonada aşkar edilən daha qədim maddi izlər bu məkanın tarixinin erkən dövrlərə qədər uzandığını göstərir [15].

Qədim dövrdə formalaşmış şəhərsalma ənənələri sonrakı mərhələlərdə tamamilə yox olmamış, əksinə, yeni ictimai-iqtisadi şəraitə uyğun şəkildə transformasiya olunaraq orta əsr şəhər modelinin əsasını təşkil etmişdir.

Şirvan dövlətinin tərkib hissəsi olan Abşeron yarımadası özünəməxsus təbii və təsərrüfat xüsusiyyətlərinə görə ayrıca coğrafi və iqtisadi məkan kimi fərqlənirdi. Bu ərazinin əsas iqtisadi və siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri ətraf kənd təsərrüfatı məntəqələri ilə sıx bağlı olmuş və Şirvanşahlara tabe olan feodal torpaqlarının vahid təsərrüfat sistemini formalaşdırmışdır [6].

IX-X əsrlərdə inkişaf etmiş Azərbaycan şəhərlərində tikilinin əsasını xarici qala divarı (burada, daxili şəhər “şəhristan” və xarici şəhər “rabad” adlanırdı) təşkil edirdi. Qalanın və şəhərin mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi - onlar xəndəklərlə, güclü qala divarları və bürclərlə əhatə olunmuşdu. [8].

Bakı şəhəri və ümumilikdə Abşeron yarımadası qədim dövrlərdən etibarən insanların məskunlaşdığı ərazilərdən biri olmuşdur. Bu məskunlaşmanın əsas səbəbləri sırasında regionun əlverişli fiziki-coğrafi mövqeyi, şimal-cənub və qərb-şərq istiqamətlərində uzanan miqrasiya və ticarət yollarının, o cümlədən “İpək Yolu”nun üzərində yerləşməsi, mülayim iqlim şəraiti və yer səthinə çıxan neft (nafta) kimi təbii enerji ehtiyatlarının mövcudluğu xüsusi rol oynamışdır [6].

X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından Əbu Duləf əl-Yənbui müxtəlif ölkələrə etdiyi səfərlər zamanı Azərbaycan ərazisinə də gəlmiş və öz müşahidələrini əsasən risalə, yəni məktub xarakterli qeydlər şəklində qələmə almışdır. Onun əsərləri üslub və ifadə baxımından dövrün digər müəlliflərinin yazılarından fərqlənir və daha çox şəxsi müşahidəyə əsaslanan məlumatlar xarakteri daşıyır. Əbu Duləf öz qeydlərində Xəzər (Təbəristan) dənizi sahilində yerləşən Muğan bölgəsi və Şirvan dövlətinə daxil olan Bakıya şəhəri haqqında da məlumat vermişdir. O, həmin ərazilərdə çıxarılan ağ və qara neft növlərinə diqqət çəkərək bu təbii sərvətlərin iqtisadi əhəmiyyətini və regiona gətirdiyi gəliri xüsusi olaraq qeyd etmişdir [11, s.2].

Şirvanşahlar dövlətinin təşəkkülü dövründə Bakının strateji və iqtisadi əhəmiyyəti daha da artmışdır. X əsrdən etibarən şəhər Xəzər dənizi sahilində mühüm liman məntəqəsi kimi tanınmağa başlamış, XI əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində isə intensiv inkişaf mərhələsi keçmişdir. 1191-ci ildə Qızıl Arslanın Şamaxını ələ keçirməsindən sonra Şirvanşahların paytaxtının müvəqqəti olaraq Bakıya köçürülməsi şəhərin siyasi statusunu daha da yüksəltmişdir. Bu dövrdə Bakı şəhərinin müdafiə sisteminin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, XII əsrdə şəhər ikiqat qala divarları və müdafiə xəndəkləri ilə əhatə olunmuşdur. Qız Qalası da həmin müdafiə kompleksinin mühüm tərkib hissəsi kimi strateji məqsədlərlə istifadə edilmişdir. Eyni zamanda Şirvanşahlar Xəzər dənizində güclü donanma formalaşdıraraq Bakının dəniz ticarəti və hərbi baxımdan əhəmiyyətini artırmışlar. Bu amillər bütövlükdə şəhərin həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan inkişafına əlverişli şərait yaratmış və Bakını regionun əsas strateji mərkəzlərindən birinə çevirmişdir [5].

XIII əsrin 30-cu illərində monqollar Azərbaycana hücum edərək bir çox şəhərləri işğal etdilər. İşğalçıların gəldiyi böyük yoldan kənarda yerləşən Bakı, görünür, başqa şəhərlərə nisbətən az zərər çəkmişdi. Hərçənd, monqollar şəhəri alarkən Qız qalasının yuxarı hissəsi dağıdılmışdı. Monqol istilasına və ölkənin viran edilməsi şəhərin iqtisadiyyatını dağıtdı, Abşeronun və Bakının neft təsərrüfatını müvəqqəti olaraq pozdu. [6].

Şirvanşah I Xəlilullahın hakimiyyəti dövründə (1417–1462) şəhərdə geniş tikinti işləri həyata keçirilmişdir. Məhz bu mərhələdə Bakının memarlıq incilərindən biri sayılan Şirvanşahlar saray kompleksi inşa edilmişdir [5].

XIII əsrin sonu – XIV–XV əsrlərdə Bakı Xəzər dənizində əsas liman şəhərlərindən biri kimi daha da ön plana çıxmış, Dərbəndilər sülaləsinin Şirvanşahlar dövlətində hakimiyyəti dövründə isə şəhər nəinki Azərbaycanın, həm də bütün Yaxın Şərqin mühüm ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu dövrdə Bakı beynəlxalq tranzit ipək ticarətində və ümumilikdə Şərqlə Qərb arasında həyata keçirilən mal dövriyyəsində fəal iştirak edərək iqtisadi baxımdan mühüm rol oynamışdır. Bu mərhələ şəhərin feodal inkişafının yüksəliş dövrü kimi xarakterizə olunur.

Bakının adının tarixi mənbələrdə qorunub saxlanılmasında İçərişəhər ərazisində yerləşən dini və ictimai tikililərin divar kitabələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qız Qalası yaxınlığındakı Cümə məscidinin minarəsinin bünövrə daşında Elxani hökmdarı Sultan Məhəmməd Olcaytunun (1304–1316) fərmanı haqq olunmuş və həmin yazıda şəhərin adı “Bakuyə” formasında qeyd edilmişdir. Eyni şəkildə, Elxanilər, Cəlairilər və Şirvanşahlar dövrünə aid XIV–XV əsr sikkələrində də şəhərin adı “Bakuyə” kimi əks olunmuşdur. Rus mənbələrində isə Bakı “Baka” formasında qeyd edilir, yerli əhali və Abşeron sakinləri isə tarixən şəhəri “Bakı” adı ilə tanımış və bu ad günümüzədək qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan şəhərlərinin planlaşdırma quruluşu və memarlıq üslubunda XIX əsrin ortalarına doğru müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlamışdır. Sürətli sənayeləşmə prosesinə daxil olan Bakı şəhəri bu dövrdən etibarən Şərq və Qərb memarlıq ənənələrinin sintezində formalaşan, qədimliklə müasirliyin vəhdətini əks etdirən özünəməxsus şəhər görünüşünü almağa başlamışdır [2].

Şirvan memarlıq ənənələrinin kompozisiya xüsusiyyətləri Ərdəbildə yerləşən Şeyx Səfi kompleksi, Səmərqənddəki Şahi-Zində ansamblı və İstanbulun bir sıra memarlıq abidələrində aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu fakt həmin memarlıq məktəbinin geniş coğrafiyada təsir gücünə malik olduğunu göstərir [12, s.5].

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın şəhərsalma tarixində yeni və keyfiyyətə fərqli inkişaf mərhələsi müşahidə olunur. Bu dövrdə xüsusilə Bakının sürətli sənayeləşməsi urban planlaşdırma sahəsində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Abşeronun neft mənbələrindən geniş istifadə edilməsi, habelə gəmiçiliyin və ticarətin genişlənməsi şəhərin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur [9, s.6].

Azərbaycan Respublikasında şəhərsalma və memarlıq fəaliyyətində milli ənənələrin yaradıcı şəkildə tətbiqinə XX əsrdə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu mərhələdə bir sıra şəhərlərin yenidən qurulması həyata keçirilmiş, onların tarixi görünüşündə və planlaşdırma strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Eyni zamanda regionlarda şəhərsalma prosesinin elmi əsaslarla planlaşdırılması daha sistemli xarakter almışdır. Bu dövrün memarlıq inkişafında görkəmli Azərbaycan memarları Mikayıl Hüseynov və Sadıq Dadaşovun fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Onların yaradıcılığı milli memarlıq ənənələrinin müasir memarlıq prinsipləri ilə uzlaşdırılması istiqamətində mühüm rol oynamış və nəticədə yeni memarlıq üslubunun formalaşmasına zəmin yaratmışdır [2].

Şərq və Qərb memarlıq ənənələrinin sintezi, xüsusilə 1872–1920-ci illəri əhatə edən ilk neft bumu dövründə inşa olunmuş tikililər Bakının müasir memarlıq mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu mərhələdə şəhərsalma prosesində baş verən dəyişikliklər Bakının urban simasına yeni estetik və funksional çalarlar əlavə etmişdir.

Bakının ən qədim tarixi izləri əsasən İçərişəhər ərazisində qorunub saxlanılmışdır. Şəhər uzun əsrlər boyu qala divarları daxilində yerləşən kompakt və sıx planlı yaşayış məkanı kimi inkişaf etmişdir. Bu gün həmin ərazidə 50-dən artıq tarixi və memarlıq abidəsi mövcuddur ki, bunlar Bakının zəngin mədəni irsini əks etdirir. Onların sırasında XII əsrə aid və şəhərin simvolu hesab edilən Qız Qalası, eləcə də XV əsrdə inşa olunmuş Şirvanşahlar Sarayı kompleksi xüsusi yer tutur və Bakı şəhərinin tarixi memarlıq inkişafının ən mühüm nümunələri kimi qiymətləndirilir [3].

Azərbaycan şəhərləri tarixən təbii-coğrafi şərait və cəmiyyətin sosial ehtiyacları əsasında formalaşmışdır. Ənənəvi şəhər mühitinə xas olan dar küçələr, kölgəli həyətlər və milli memarlıq üslubuna uyğun tikililər insan yaşayışı üçün funksional və komfortlu mühitin yaradılmasına xidmət etmişdir.

Zaman keçdikcə əhali artımı, nəqliyyatın intensivləşməsi və urbanizasiya proseslərinin sürətlənməsi şəhərsalma sahəsində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu dəyişikliklər geniş prospektlərin salınması, müasir park və yaşıllıq zonalarının yaradılması, eləcə də çoxmərtəbəli yaşayış komplekslərinin inşası ilə özünü göstərmişdir.

Son illərdə həyata keçirilən yenidənqurma və abadlıq tədbirləri şəhər mühitinin müasirləşdirilməsinə və funksional baxımdan təkmilləşdirilməsinə ciddi təkan vermişdir. Bu proseslər yalnız paytaxt Bakı ilə məhdudlaşmayaraq, ölkənin müxtəlif regionlarında da müasir memarlıq layihələrinin tətbiqi ilə müşahidə olunur. Bununla yanaşı, əsas strateji istiqamət təkcə yeni tikililərin inşası deyil, həm də tarixi-mədəni irsin qorunması ilə müasir urban inkişafın uzlaşdırılmasıdır. Məhz bu balans şəhərlərin tarixi kimliyinin saxlanmasına və onların gələcək nəsillər üçün davamlı şəkildə qorunmasına xidmət edir [10].

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi tarix boyunca onun şəhərlərinin inkişaf istiqamətini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış etmişdir. Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi ölkə ərazisini ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət və ideyaların mübadiləsi üçün açıq tranzit məkanına çevirmiş, bu isə şəhərsalma prosesində və memarlıq formalaşmasında özünəməxsus izlər buraxmışdır.

Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Təbriz və Bakı kimi iri şəhərlər təkcə iqtisadi mərkəzlər kimi deyil, həm də siyasi idarəetmənin həyata keçirildiyi, elmi biliklərin və dini-fəlsəfi düşüncənin formalaşdığı mühüm mədəniyyət ocaqları kimi inkişaf etmişdir. Bu şəhərlərin genişlənməsi təsadüfi deyil, dövrün sosial-iqtisadi tələblərinə uyğun şəkildə baş vermiş və eyni zamanda yerli şəhərsalma ənənələri qorunaraq inkişaf etdirilmişdir. Şəhərsalma strukturunda məhəllə sistemi, ictimai məkanların funksional bölgüsü, eləcə də dini və mülki tikililər arasında qarşılıqlı əlaqə Azərbaycan şəhər mədəniyyətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi formalaşmışdır [13].

Eyni zamanda Şəki şəhərinin tarixi mərkəzi və Xan Sarayı Azərbaycan milli memarlıq zövqünün yüksək bədii-estetik səviyyəsini nümayiş etdirən nadir memarlıq nümunələri sırasında xüsusi yer tutur. Bu abidələr ölkənin zəngin memarlıq irsinin yalnız milli deyil, həm də ümumbəşəri mədəni dəyərlər sistemində əhəmiyyətli mövqeyə malik olduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycan memarlıq məktəbinin inkişafında görkəmli sənətkar Əcəmi Naxçıvani mühüm rol oynamışdır. Onun yaradıcılığı təkcə yerli memarlıq ənənələrinin formalaşmasına deyil, eyni zamanda bütövlükdə Yaxın Şərq regionunda orta əsr memarlıq düşüncəsinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. UNESCO səviyyəsində yubileyi qeyd edilən bu memarın

əsərləri dövrün yüksək sənətkarlıq mədəniyyətini və estetik baxışlarını dolğun şəkildə əks etdirir.

Müasir mərhələdə Azərbaycan şəhərləri qlobal şəhərsalma tendensiyalarına inteqrasiya olunsada, öz tarixi-mədəni kimliyini, coğrafi xüsusiyyətlərini və memarlıq ənənələrini qorumaqla inkişaf yolunu davam etdirir [10].

Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq irsinin XX əsrdən etibarən inkişafı təsadüfi xarakter daşımamış, məqsədyönlü dövlət siyasəti və siyasi iradə nəticəsində formalaşmışdır. Əvvəlki tarixi mərhələlərdə şəhərlərin yaranması daha çox təbii-coğrafi, ticarət və mədəni zərurətlərlə bağlı idisə, XX əsrdən başlayaraq şəhərsalma prosesi planlı və idarə olunan strateji fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir.

Bu dövrdə şəhər mühiti yalnız estetik və funksional məkan kimi deyil, eyni zamanda sosial rifahın yüksəldilməsi, milli-mədəni kimliyin qorunması və dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən sistem kimi qəbul edilməyə başlanmışdır. Nəticə etibarilə şəhərsalma və memarlıq fəaliyyəti dövlət idarəçiliyinin tərkib hissəsinə çevrilmiş, planlaşdırma institutları formalaşdırılmış və regional inkişaf siyasəti daha sistemli şəkildə həyata keçirilmişdir.

Bir çox şəhərlərin yenidən qurulması, yeni yaşayış massivlərinin salınması və ictimai məkanların təşkili milli memarlıq ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi prinsipi əsasında aparılmışdır. Bu mərhələdə fəaliyyət göstərən görkəmli memarlar Mikayıl Hüseynov və Sadıq Dadaşov şəhərsalma proseslərinin ideya-bədii istiqamətini müəyyən edən əsas simalar kimi çıxış etmişlər. Onların yaradıcılığında milli ornamentika və tarixi memarlıq elementləri müasir funksional həllərlə uzlaşdırılmış, nəticədə Azərbaycan şəhərlərinin memarlıq simasında həm yenilikçi, həm də milli köklərə bağlı üslubun formalaşmasına zəmin yaranmışdır [13].

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdən etibarən Azərbaycanda yaşayış və ictimai təyinatlı binaların inşası ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. Bu mərhələdə ölkənin görkəmli memarları Mikayıl Hüseynov, Sadıq Dadaşov, H. Məcidov, E. Qasımlı, Q. Əlizadə, Q. Ələsgərov və digər memarların yaradıcılığı nəticəsində Bakı şəhərinin mərkəzi hissəsi və yeni salınan yaşayış rayonları müasir memarlıq nümunələri ilə zənginləşdirilmişdir.

Bakı həmin dövrdə keçmiş SSRİ-nin mühüm nəqliyyat qovşaqlarından biri kimi strateji əhəmiyyət daşımışdır. Şəhər yük dövriyyəsinin həcminə görə ittifaq miqyasında ön sıralarda yer almış, Bakı Dəniz Ticarət Limanı isə Xəzər hövzəsinin ən iri limanlarından biri olmaqla yanaşı, ümumittifaq nəqliyyat sistemində xüsusi strateji rol oynamışdır.

Bu dövrün mühüm hadisələrindən biri də 1967-ci ildə Bakıda metropolitenin istifadəyə verilməsi olmuşdur ki, bu da şəhərin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir [7].

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə şəhərsalma və memarlıq sahəsində yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır. Bu dövrdə Bakı şəhəri təkcə ölkənin paytaxtı kimi deyil, həm də regionun mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri kimi sürətlə inkişaf etmişdir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən kompleks inkişaf strategiyaları şəhər mühitinin yenidən qurulmasına və müasir şəhərsalma konsepsiyalarının tətbiqinə geniş imkanlar yaratmışdır.

Müasir şəhərsalma siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri şəhər infrastrukturunun modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlıdır. Bu çərçivədə Bakı şəhərində nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi, yeni yaşayış komplekslərinin inşası, ictimai məkanların genişləndirilməsi və ekoloji tarazlığın qorunmasına yönəlmiş çoxsaylı layihələr həyata keçirilmişdir.

Memarlıq baxımından müasir Bakı şəhəri həm qlobal memarlıq tendensiyalarının, həm də innovativ layihə yanaşmalarının tətbiqi ilə seçilir. Yeni memarlıq nümunələri şəhərin vizual simasını dəyişdirməklə yanaşı, onun funksional imkanlarını da əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir [16].

2026-cı ildə Bakının Ümumdünya Şəhərsalma Forumuna ev sahibliyi etməsi Azərbaycanın bu sahədə qazandığı beynəlxalq nüfuzun göstəricisidir. Bu tədbir yalnız beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından deyil, həm də ölkənin şəhərsalma təcrübəsinin qlobal miqyasda təqdim olunması və yerli mütəxəssislərin beynəlxalq proseslərə daha fəal integrasiyası üçün mühüm platforma rolunu oynayır [16].

Son illərdə Azərbaycanın şəhərsalma siyasətində yeni yanaşmalar – “ağıllı şəhər” və “yaşıl şəhər” konsepsiyaları mühüm yer tutmağa başlamışdır. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma layihələrində bu prinsiplərin tətbiqi müasir inkişafın əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşmalar enerji səmərəliliyi, rəqəmsal idarəetmə və ekoloji davamlılıq kimi amilləri özündə birləşdirir

**Nəticə.** Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq ənənələri uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olaraq formalaşmış və müxtəlif mərhələlərdə fərqli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu inkişafın əsas istiqamətləri coğrafi mövqe, iqtisadi amillər və mədəni təsirlərlə müəyyən olunmuş, şəhər mühitinin formalaşmasında kompleks xarakter daşımışdır.

Bununla yanaşı, müasir şəhərsalma siyasətində “ağıllı şəhər” və “yaşıl şəhər” konsepsiyalarının tətbiqi Azərbaycanın urban inkişaf modelinin gələcək istiqamətlərini müəyyən edir. Bu yanaşmalar şəhər mühitində ekoloji tarazlığın qorunması, resurslardan səmərəli istifadə və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

### *Ədəbiyyat*

1. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü. Bakı, "APOSTROF" Çap Evi, 2009, 390 s.
2. Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://arxkom.gov.az/media/xeberler/2026-ci-il-sehersalma-ve-memarliq-ili-elan-edilib>
3. Azərbaycanın paytaxtı Bakı haqqında ümumi məlumat. <https://www.e-gov.az/az/content/read/23>
4. Bakı 2003-2013: hədəflər, inkişaf, nəticələr. Bakı, 2013, 252 s.
5. Bakı şəhəri. <https://worldcup2023.fide.com/page/1>
6. Bakı şəhərinin tarixi. <https://baku-ih.gov.az/az/page/64.html>
7. Bakı şəhərinin tarixi. <https://kayzen.az/blog/azerbaycan/7762/bak%C4%B1-%C5%9F%C9%99h%C9%99rinin-tarixi.html>
8. Bakının yaranması və etimologiyası. <https://bakucity.preslib.az/az/page/wBX2Vaq4bG>
9. Dadaşov C., Hüseynov M. Bakının memarlıq abidələri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1955, 90 s.
10. Əliyeva Z. 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan olunması bu sahədə tarixi ənənələrin yaşadılmasına və mütərəqqi yanaşmaların tətbiqinə çağırışdır" Azərbaycan <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/2026-ci-ilin-sehersalma-ve-memarliq-ili-elan-olunmasi-bu-sahede-tarixi-enenelerin-yasadilmasina-ve-mutereqqi-yanasmalarin-tetbiqine-cagirisdir-1766444426/378355>
11. Fərhadoglu K. Bakı. İçərişəhər. Bakı, Çinar-ça", 2006, s.2

12. Fətullayev Ş. Bakı memarları. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində. Nəşriyyat Evi, 2013, - 296 səh..s.5
13. Qənbərov K. Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq irsinin tarixdən dövlət strategiyasına keçidi. <https://www.xalqgazeti.az/az/sosial-heyat/251292-azerbaycanin-sehersalma-memarliq-irsinin-tarixden>
14. Quliyeva Z. Milli şəhərsalma irsimiz tarixin yaddaşında. <https://www.xalqgazeti.az/az/sosial-heyat/255281-milli-sehersalma-irsimiz-tarixin-yaddasinda>
15. Orucov S. Səlimova A. Bakının tarixi şəhər strukturunun transformasiyası [https://www.utudas.org/Makaleler/1762435398\\_XI.%202C.%2068.pdf](https://www.utudas.org/Makaleler/1762435398_XI.%202C.%2068.pdf)
16. Sultanova P. Tariximizə, mədəniyyətimizə və milli kimliyimizə bağlılığın təzahürü: “Şəhərsalma və Memarlıq İli” <https://525.az/news/316474-tariximize-medeniyyetimize-ve-milli-kimliyimize-baglilikin-tezahuru-sehersalma-ve-memarliq-ili>

## HISTORICAL DEVELOPMENT STAGES OF URBAN PLANNING AND ARCHITECTURAL TRADITIONS IN AZERBAIJAN

*Salimov Shirkhan Dadash*

*Valiyeva Durdana Mubariz, Mirzayeva Kamala Kamal*

### *Summary*

The article examines the historical development of urban planning and architectural traditions in Azerbaijan through the example of the city of Baku, analyzing the main factors that influenced this development from a scientific and historical perspective. The study demonstrates that Azerbaijan's favorable geographical location, its position on the Great Silk Road, and its rich economic potential played a significant role in the evolution of urban planning processes. In this regard, Baku has developed since ancient times as an important center of trade, culture, and settlement.

The research analyzes in detail the urban planning characteristics of Baku during the ancient and medieval periods, the compact residential system formed within fortress walls, the historical significance of Icherisheher, and the main examples of the city's architectural heritage. The Maiden Tower, the Shirvanshahs' Palace Complex, caravanserais, and other historical architectural monuments are regarded as significant indicators of the development of the Azerbaijani architectural school. In the nineteenth and twentieth centuries, the rapid development of the oil industry caused fundamental changes in Baku's urban structure and accelerated its transformation into an industrial and commercial center. During this period, the synthesis of Eastern and Western architectural styles shaped Baku's unique urban identity.

The article also examines the implementation of planned urban policy since the twentieth century, the construction of modern infrastructure, and the preservation of architectural heritage. In the modern era, the application of “smart city” and “green city” concepts, especially in the liberated territories, has been evaluated as one of the main directions of Azerbaijan's urban development strategy. As a result, the development of Azerbaijan's urban planning and architectural traditions has been shaped by the unity of preserving historical heritage and applying modern urbanization principles.

## ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГРАДОСТРОИТЕЛЬНЫХ И АРХИТЕКТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

*Салимов Ширхан Дадаш оглы,  
Велиева Дурдана Мубаризовна, Мирзоева Камала Камаловна*  
**Резюме**

В статье исследуется историческое развитие градостроительных и архитектурных традиций Азербайджана на примере города Баку, а также анализируются основные факторы, оказавшие влияние на этот процесс с научно-исторической точки зрения. Исследование показывает, что выгодное географическое положение Азербайджана, его расположение на Великом шелковом пути и богатый экономический потенциал сыграли важную роль в развитии градостроительных процессов. В этом контексте Баку с древнейших времен развивался как важный центр торговли, культуры и проживания.

В исследовании подробно анализируются особенности градостроительства Баку в древний и средневековый периоды, компактная система проживания внутри крепостных стен, историческое значение Ичеришехер и основные образцы архитектурного наследия города. Девичья башня, комплекс Дворца Ширваншахов, караван-сарай и другие исторические архитектурные памятники рассматриваются как важные показатели развития азербайджанской архитектурной школы. В XIX–XX веках стремительное развитие нефтяной промышленности вызвало коренные изменения в градостроительной структуре Баку и ускорило превращение города в промышленный и торговый центр. В этот период синтез восточных и западных архитектурных стилей сформировал уникальный городской облик Баку.

В статье также рассматриваются вопросы планового развития градостроительной политики с XX века, создания современной инфраструктуры и сохранения архитектурного наследия. В современный период применение концепций «умный город» и «зеленый город», особенно на освобожденных территориях, оценивается как одно из основных направлений стратегии городского развития Азербайджана. В результате развитие градостроительных и архитектурных традиций Азербайджана сформировалось на основе единства сохранения исторического наследия и применения современных принципов урбанизации.

*Rəyçi: dosent İsayev Əmirxan İsmayıl oğlu  
Daxil olma tarixi 21 iyul 2026-cı il*

**PEDAQOGİKA****İNFORMASIYA NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏDRİSİNİN CƏBRİ ASPEKTLƏRİ***Aslanova Natiqə Şikar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**natiqacabbarova@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə informasiya nəzəriyyəsinin cəbri əsasları öyrənilir. Onun ölçü vahidi entropiyanın miqdarı şəklində şərh olunur. İnformasiyanın ötürülməsi, mühafizəsi və emalının yolları tədqiq olunur. Kriptografiyanın elementləri barədə məlumat verilir və şifrələmə məsələlərinə baxılır.*

**Açar sözlər:** İnformasiya, entropiya, kodlaşma, şifrələmə üsulları, Şennon teoremləri.

**Ключевые слова:** информация, энтропия, кодирование способы шифрования, теоремы Шеннона.

**Key words:** Information, entropy, coding methods, Shannon's theorems.

**Ümumi anlayışlar.**

İnformasiya nəzəriyyəsi informasiyanın qəbulu, mühafizə olunması, emalı və ötürülməsinin kəmiyyət, xüsusiyyət və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi ilə məşğul olur [1-4, 6].

İnformasiya anlayışı obyektiv reallığı öyrənmək istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malik olan bir kateqoriyadır [4, 6]. Bəzən informasiya anlayışının, insanın subyektiv hissi qavrayışı ilə bağlı olması ilə əlaqədar olaraq, real aləmlə bağlı olmadan yaranmasını və real aləmin bir simulyasiya olmasını, yəni hər şeyin beynin məhsulu olduğunu hökm edirlər. Fəlsəfi dildə desək bu, subyektiv idealizmin yeni təzahüründən başqa bir şey deyil. Beynin əsas xüsusiyyətlərindən biri obyektiv reallığı əks etdirmək-dir. Onun obyektivliyi inikasin, fərdlərdən asılı olmadan, hamı üçün eyni (xəstə psixikanın məhsulu istisna olmaqla) olması ilə xarakterizə olunur. Xarici aləmdə baş verən hər bir dyişkenlik informasiya doğurur, çünki hər bir dəyişkenlik eyni zamanda ətraf mühiti də dəyişdirir və bu yolla mühitə informasiya ötürür.

İnformatika, əsas etibarilə informasiya ilə bağlı fəlsəfi xarakterli məsələlərdən daha çox informasiya proseslərinin riyazi xarakterli məsələlərini öyrənir. İnformasiya prosesləri müəyyən sistem daxilində baş verir. Məsələn, idarəedici orqan tərəfindən icra aparatına verilən informasiya idarəetmə sistemində baş verir. Bu informasiya mübadiləsi qarşılıqlı ola bilər, yəni icra orqanından əks əlaqə də yarana bilər. Sistemin bir həlqəsindən digərinə informasiya başqa bir vasitənin –ötürücünün iştirakı ilə həyata keçirilir. Hər bir halda, informasiyanın ötürülməsi kodlaşma yolu ilə həyata keçirilir, yəni informasiya simvollarla çevrilərək, bu yolla ötürülür. Kodlaşma zamanı X sisteminin vəziyyəti başqa bir Y sisteminin vəziyyəti ilə ifadə olunur. Məsələn, yazıçı, elmi işçi və i. a. öz fiirlərinin dilin simvilları və qanunlarından istifadə etməklə cümlələr, düsturlar və s. vasitəsi ilə istifadəçiyə ötürür.

İnformasiya nəzəriyyəsinin istənilən məsələsi aşağıdakı kimi tipik şəkildə qoyulur: hər hansı informasiya mənbəyi müəyyən ötürücü kanal vasitəsi ilə informasiyanı (yəni X

sistemi xarakterizə edən məlumatı) K ötürücü kanalı vasitəsi ilə Y sistemində -qəbulediciyə ötürür. Əslində isə informasiya prosesləri bu şəkildə çoxlu sayda üçlüklərin ardıcıl düzülüşü ilə həyata keçirilir. Bu yolla X sistemindən Y-ə ötürülən informasiya o zaman qiymətli olar ki, həmin informasiya müəyyən yeniliklərlə müşayiət olunsun. Qəbul olunmuş informasiya yeniliyə malik deyilsə, o mübadilə əhəmiyyətsizdir və sistemin vəziyyətində yeniliyə səbəb olmur. Məsələn, verilən saatda insanın dayandığı yerdə və həmin anda yağıntı haqda hava məlumatını başqa mənbədən almağın əhəmiyyəti yoxdur (bu proqnoz səhv də ola bilər).

Real aləmdə X sisteminin qeyri-müəyyənliyi onun müxtəlif vəziyyətlərdə ola bilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, elektrik mənbəyi, açar və lampadan ibarət fiziki sistemdə (elektrik dövrəsində) iki hal ola bilər: dövrə qapanmışdır (lampa yanır), yaxud dövrə açıqdır (lampa sönmüşdür). Zərin atılması zamanı 6 müxtəlif vəziyyət mümkündür. İnformasiya mənbəyi zərin atılması, ötürücü kanal -müşhidə edən apatrat (insanın gözləri, kamera çəkilişi və s.), Y sistemi isə zər atışının nəticəsidir. X sistemində qeyri-müəyyənlik var, informasiyanın ötürülməsi ilə Y müəyyən sistemi alınmışdır.

Tutaq ki, X sistemi sonlu sayda vəziyyətlərdə ola bilər:  $x_1, \dots, x_n$ . X sistemində qeyri-müəyyənlik onunla xarakterizə olunur ki, X kəmiyyəti  $x_i$  vəziyyətinin müəyyən bir  $p_i$  ehtimalı ilə ala bilər. Sistemdə olan qeyri-müəyyənlik entropiya deyilən bir anlayışla xarakterizə olunur. X sisteminin entropiyası aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$H(X) = -p_1 \log p_1 - \dots - p_i \log p_i - \dots - p_n \log p_n = -\sum_{i=1}^n p_i \log p_i.$$

Burada loqarifm hər hansı əsasə görə götürülür. İnformasiya nəzəriyyəsində onun əsası 2-yə bərabər götürülür. Entropiyanın aşağıdakı xassələri vardır:

1) Sistem müəyyən olarsa, yəni onun bir vəziyyəti varsa, onda onun ehtimalı 1 -ə bərabərdir və bu halda  $H(X) = 1 \log_2 1 = 0$ .

2) Əgər bütün vəziyyətlər eyni ehtimalla malik olarsa, entropiya maksimal qiymət alır (bütün hallar eyni dərəcədə mümkündür).

3) Asılı olmayan iki vəziyyətə malik mürəkkəb sistemin entropiyası bu sistemlərin entropiyalarının cəminə bərabərdir:  $H(X_1 + X_2) = H(X_1) + H(X_2)$ .

Əgər X sistemi iki vəziyyətlə xarakterizə olarsa, onda entropiy belə hesablanır:

$$H(X) = -\left(\frac{1}{2}\right) \log_2 \left(\frac{1}{2}\right) - \left(\frac{1}{2}\right) \log_2 \left(\frac{1}{2}\right) = \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1.$$

Bu ən sadə sistemin entropiyası entropiyanın vahidi qəbul olunur. Beləliklə, sistemin vəziyyətinin aydınlaşması elə informasiyanın ötürülməsi deməkdir ki, bu informasiya entropiyanı 0 -a çevirir, yəni ötürülən informasiya miqdarı entropiyanın azalmasına bərabərdir. Yuxarıdakı sistemin entropiyası 1 olduğu üçün uyğun informasiya 1 bit qəbul olunur. Sistemin müəyyənləşməsi bir rəqəmlə (0 və ya 1) ilə müəyyən olunur.

İnformasiya mənbədən qəbulediciyə rabitə kanalı ilə, kodlaşdırılmış halda ötürülür. Kodlaşma dedikdə bir sistemin sonlu sayda vəziyyətlərinin başqa bir sonlu sistemin vəziyyətləri vasitəsi ilə göstərilməsi deməkdir. Məsələn, gəmiçilikdə çox vaxt Morze kodlaşmasından istifadə olunur. Bu zaman əlifbanın hərfləri Morze əlifbasının dörd elementar simvolu ilə (nöqtə, tire, probel və böyük probel) işarə edilir. Birinci sistemin vəziyyətlərinin sayı (32) ikinci sistemin vəziyyətlərinin sayından (4) böyük olduğu üçün onun vəziyyətləri

ikinci sistemin elementar simvollarının kombinasiyası vasitəsi ilə ifadə olunur. Bu yolla kodlaşma həyata keçirilir.

Kodlaşma (şifrələnmə) öz funksiyasına görə iki növ olur: açıq aşarlı kodlaşma (simmetrik şifrələnmə, yəni şifrələmə və deşifrələmə eyni üsulla həyata keçirilir) və gizli aşarlı kodlaşma (yəni asimmetrik şifrələnmə). Bu zaman şifrələmə və deşifrələmə müxtəlif üsullarla aparılır. Hər iki şifrələmə üsulunun əsasında cəbri metodlar dayanır.

Elementar simvolları iki işarədən ibarət olan (0 və 1) kodlaşma ikilik kodlaşma adlanır. Ən sadə kodlaşma üsulu (model kimi rus əlifbasının kodlaşmasına baxılır) əlifbanın 32 hərfinin ikilik kodlaşmasından ibarətdir. Rus dilində Ъ və Ы simvollarının bir simvolla işarə olunması heç bir anlaşılmazlığa gətirmədiyi üçün birincinin yerinə tire ( “—”) simvolu işlədilməklə aşağıdakı əlifba alınır (32 simvolla):

а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, э, ю, я, --.

Bu hərflərin sıra nömrələrinin ikilik sistemdə yazılışından kodlaşma üçün istifadə edərək 5 simvolla kodlar alırıq:

а -00000, б-00001, в-00002, г-00003,....,—“-11111.

Lakin bu kodlaşma optimal deyil. Məsələ burasındadır ki, rus dilində müxtəlif hərflər eyni tezliklə istifadə olunmur. Çoxlu sayda rus mətnlərinin araşdırılması göstərir ki, rus hərfləri müxtəlif tezliklərə malikdir. Ona görə praktikada istifadə olunan elementar simvol sayının azaldılması nəminə Şennon-Feno kodlaşması adlanan kodlaşmadan istifadə olunur.

Bu üsulun mahiyyəti aşağıdakından ibarətdir. Cədvəlin hərfləri iki hissəyə bölünür. Birinci hissəyə tezliklərin cəmi 0,5-ə ən yaxın hərflər daxil olunur. Qalan tezliklərin cəmi 0,502-dir. Kodlaşma belə həyata keçirilir: Birinci hissənin hərflərinin ilk rəqəmi 0, ikinci hissənin hərflərinin ilk rəqəmi isə 1 götürülür. Sonra birinci hissənin hərfləri yenə iki qrupa bölünür. Yenə birinci qrupun ikinci rəqəmi 0, ikinci qrupun ikinci rəqəmi 1 qəbul olunur. Eyni qayda ilə ikinci hissənin hərfləri iki qrupa bölünərək, eyni proses davam olunur. Bu əməliyyat hər qruplaşmada 1 hərf alınanadək davam olunur. Bu kodlaşma Şennon –Feno kodlaşması adlanır.

Lakin bu kodlaşma da optimal deyil. Daha mükəmməl kodlaşma müəyyən hərf birləşməsi və söz birləşmələrinin tezliklərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Belə kodlaşmanın çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, kodlaşmadan istifadə ciddi şəkildə dəqiqlik tələb edir. Bir simvolun səhv işlədilməsi kodlaşmanın uğursuzluğu ilə nəticələnə bilər və dekodlaşma mümkün olmaya bilər.

Kodlaşma nəzəriyyəsinin əsasını Şennonun iki teoremi təşkil edir.

**Şennonun 1-ci teoremi.** Əgər rabitə kanalının vahid zamanda  $C$  ötürücülük qabiliyyəti onun entropiyasından böyük olarsa, ixtiyari informasiya kanal vasitəsi ilə gecikmədən ötürülə bilər. Əksinə, ötürücülük entropiyadan kiçik olarsa, gecikmədən ötürmə mümkün deyil.

**Şennonun 2-ci teoremi.** Əgər rabitə kanalının vahid zamanda  $C$  ötürücülük qabiliyyəti onun entropiyasından böyük olarsa, ixtiyari informasiya müəyyən kodlaşmadan sonra kanal vasitəsi ilə vahidə kifayət qədər yaxın ehtimalla gecikmədən və təhrif olunmadan ötürülə bilər. Əksinə, ötürücülük entropiyadan kiçik olarsa, gecikmədən və təhrif olunmadan ötürmə mümkün deyil.

## 2. İnformasiyanın açıq açarlı kodlaşdırılması.

Açıq açarlı kodlaşdırma üsulları içərisində ən geniş yayılmış üsul müəyyən əsasə malik olan mövqeli say sistemlərindən istifadə etməkdir. Belə say sistemləri içərisində geniş yayılmış olanı 2-lik, 4-lük, 8-lik, 16-lıq say sistemləridir [4, 6]. Say sistemləri mövzusu informatikanın tədrisi metodikasında mühüm yer tutur. Məlumdur ki, onluq say sistemində hər bir natural  $N$  ədədini aşağıdakı kimi yazmaq olar

$$N = a_n \cdot 10^{n-1} + a_{n-1} \cdot 10^{n-2} + \dots + a_2 \cdot 10 + a_1; \quad (1)$$

burada  $a_n, a_{n-1}, \dots, a_2, a_1$  rəqəmləri göstərir və onlar aşağıdakı bərabərsizlikləri ödəyir

$$a_n \neq 0, 0 \leq a_i \leq 9, i=1, \dots, n-1.$$

(1) yazılışında 10 ədədi ikinci mərtəbə vahidi adlanır. Bəzən (1) yazılışı qısaca  $N_{(10)}$  kimi işarə olunur. İkinci mərtəbə vahidi 10 əvəzinə istənilən vahiddən böyük natural ədəd götürmək olar. Bu aşağıdakı teoremə əsaslanır.

**Teorem 1.** Tutaq ki,  $g > 1$  natural ədəddir. Hər bir  $N$  natural ədədi yeganə qayda ilə

$$N = a_n g^{n-1} + a_{n-1} g^{n-2} + \dots + a_2 g + a_1; \quad (2)$$

şəklində göstərilə bilər; burada  $a_n \neq 0$  olmaqla  $0 \leq a_i < g, i=1, \dots, n$ .

**Tərif 1.** (2) göstərilişinə  $N$  ədədinin  $g$  –lik (sistemdə) göstərilişi deyilir,  $g$  ədədinə sistemin əsası,  $a_i$  ədədlərinə isə  $g$  –lik rəqəmlər deyilir.

(2) ayrılışı  $N=(a_n a_{n-1} \dots a_1)_{(g)}$  kimi işarə olunur. Ədədin  $g$ -lik sistemdə yazılışının tapılması alqoritmə aşağıdakı kimidir. Verilmiş ədəd  $g$  –yə gəlirlilik bölünür. Alınmış natamam qismət yenidən  $g$  –yə gəlirlilik bölünür və i.ə. Bu proses sıfıra bərabər natamam qismət alınana qədər davam etdirilir. Alınmış qalıqlar  $g$  –lik rəqəmlər kimi tərs ardıcılıqla düzülür.

*Misal 1.*  $N=324$  ədədini  $g=7$  –lik sistemdə yazmaq.  $324=46 \cdot 7 + 2, 46=6 \cdot 7 + 4, 6=0 \cdot 7 + 6$ .

Deməli,  $(324)_{(10)}=(642)_{(7)}$ .

2.  $N=(1258)_{(10)}$  ədədini 12 –lik sistemdə yazmaq.  $1258=12 \cdot 104 + 10, 104=12 \cdot 8 + 8, 8=12 \cdot 0 + 8$ . Deməli,  $(1258)_{(10)}=(88A)_{(12)}$ ; (rəqəmlər bunlardır: 0,1,2,3,4,5,6,7, 8,9,A,B).

Müxtəlif say sistemlərindən istifadə edərkən bir say sistemindən digərinə keçid zərurəti meydana gəlir. Bu keçid müxtəlif üsullarla yerinə yetirilə bilər.

1. Qeyri –onluq say sistemindən onluq say sistemə keçid. Bu zaman qeyri –onluq say sisteminin rəqəmləri və əsası onluq say sistemdə yazılıraq, (2) cəmi hesablanır.

2. Onluq say sistemindən qeyri –onluq say sistemə keçid zamanı verilən ədəd yuxarıda olduğu kimi sistemin əsasına qalıqlıq bölünür və alınan natamam qismət yenidən əsasə qalıqlıq bölünür və proses bu qayda ilə sıfıra bərabər natamam qismət alınana qədər davam etdirilir.

3. Qeyri –onluq say sistemindən digər qeyri –onluq say sistemə keçid.

Onluq sistemdə olduğu kimi məxrəci  $g$  –nin qüvvəti olan hər bir kəsri sonlu, digər belə göstərilişə malik olmayan kəsrləri isə sonsuz  $g$  –lik kəsrlər kimi yazmaq olar. Belə kəsrlər sistemə kəsrlər adlanır və onlar üzərində əməllər onluq kəsrlər üzərində əməllər kimi yerinə yetirilir.

Say sistemlərində bir sistemdən digərinə keçid işini sadələşdirmək üçün Python dilində kod nümunələri aşağıdakı verilmişdir.

1. Kompüter elmlərində istifadə olunan əsas say sistemləri aşağıdakılardır.

İkilik (Binary): Əsas - 2, rəqəmlər: {0,1}

Səkkizlik (Octal): Əsas - 8, rəqəmlər: {0,1,...,7}

Onluq (Decimal): Əsas - 10, rəqəmlər: {0,1,...,9}

Onaltılıq (Hexadecimal): Əsas - 16, rəqəmlər: {0,...,9,A,B,C,D,E,F}

Python-da Çevirmə Funksiyaları aşağıdakılardır:

| Funksiya            | Təsvir                                |
|---------------------|---------------------------------------|
| <code>bin(n)</code> | Onluq ədədi ikilik formata çevirir    |
| <code>oct(n)</code> | Onluq ədədi səkkizlik formata çevirir |
| <code>hex(n)</code> | Onluq ədədi onaltılıq formata çevirir |

Ədədlərin onluq sistemdən yuxarıda verilən sistemlərə çevrilməsi aşağıdakı kodlar vasitəsi ilə həyata keçirilir:

```
number = 255
```

```
print(f"Onluq: {number}")
```

```
255
```

```
print(f"İkilik: {bin(number)}")
```

```
11111111
```

```
print(f"Səkkizlik: {oct(number)}")
```

```
377
```

```
print(f"Onaltılıq: {hex(number)}")
```

```
ff
```

İxtiyari Sistemdən Onluq Sisteme Çevirmə aşağıdakı kodlarla həyata keçirilir

`int()` funksiyası ikinci argument olaraq say sisteminin əsasını qəbul edir və ədədi onluq sistemə çevirir.

```
# İkilikdən onluğa keçid: 1011_2 = 11_{10}
```

```
print(int("1011", 2))
```

```
# Onaltılıqdan onluğa keçid: 1A_16 = 26_{10}
```

```
print(int("1A", 16))
```

Laboratoriya Tapşırığı Nümunəsi olaraq tələbələrə verilmiş ədədi ikilik sistemə çevirə bilən proqram tərtib etmək təklif oluna bilər

```
def decimal_to_binary(n):
```

```
    if n == 0: return "0"
```

```
    binary = ""
```

```
    while n > 0:
```

```
        binary = str(n % 2) + binary
```

```
        n = n // 2
```

```
return binary
```

```
print(decimal_to_binary(13)) # Nəticə: 1101
```

### 3. Gizli açarlı şifrələnmə.

İnformasiyanın qəbulu, saxlanması və emal olunması bir çox hallarda məxfiliyin qorunmasını tələb edir. Belə hallarda asimmetrik şifrələnmədən istifadə olunur. İnformasiyanın hakerlər və yaxud kənar istifadəçi tərəfindən mənimsənilməməsi üçün onun şifrələnməsi və istifadə edərkən deşifrələnməsi müxtəlif yollarla həyata keçirilir.

Bu proses bir çox hallarda dövlət əhəmiyyətli informasiyanın və ya iri şirkətlərin maliyyə informasiyasının qorunması məqsədi ilə aparılır və olduqca böyük məsuliyyət tələb edir. Bu məsələ kriptografiya adlanan elmin obyektini təşkil edir. Tarixən bu elmin elementləri kompüter texnologiyaları yaranmamışdan çox-çox əvvəl, vergilərin toplanmasında, hərbi yürüşlərdə, tarixi mənbələrin oxunmasında və s. yaranmışdır və olduqca qədim tarixə malikdir.

Uğurlu və təhlükəsiz şifrələnmə aparmaq üçün etibarlı şifrələmə texnikası tələb olunur. Etibarlılıq dəqiqliyin və şifrələyici sitemin olduqca böyük mümkün vəziyyətlərinin olmasını tələb edir. Kiçik bir səhvın olması informasiyanın məhvinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də kriptografiyada şifrələmə üçün tapılması bəzən böyük hesablamalar tələb edən prosedurlar vasitəsi ilə aparılır. Burada əhəmiyyətli vasitə rolunu cəbri üsullar və ədədlər nəzəriyyəsinin teoremləri oynayır. Ən etibarlı vasitə sadə ədədlərin paylanmasıdakı qeyri-müntəzəmliklə əlaqədar olaraq, mümkün qədər böyük sadə ədədlərin tapılması və onun xassələrindən istifadə olunmasıdır. Sadə ədədlərin, sadə modula görə ibtidai köklərin və indekslərin tapılması və kodlaşmada ondan istifadə olunması etibarlı şifrələmə və deşifrələmə üsulları verir. Bu məsələdə modula görə müqayisələrin xassələri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Böyük sadə ədədlərin xassələrinə əsaslanan kodlaşma deşifrələmə istiqamətində böyük uğurlar qazanan hakerlərdən informasiyanı qorumağa kömək edə bilər. Etibarlı şifrələmə eyni bir simvolu bir deyil bir neçə parametrlə müəyyən olunan kortejlərlə xarakterizə etməyi tələb edir ki, bu parametrlərdən hər biri bir deyil, bir neçə şifrələmə mexanizmi vasitəsi ilə müəyyən olunur.

Aşağıda sonlu meydanlarda tərs matrisin elementləri vasitəsi ilə həyata keçirilən şifrələmə üsuluna baxılır. Bu üsul sadə modula görə sonlu meydanlarda tərs matrisin elementlərinin əvvəlki matrisin elementlərinin yerdəyişməsi olduğuna əsaslanır.

Buna görə də belə meydanlarda mətnlərin şifrələnməsi məsələlərində tərs matrisdən istifadə etmək olar. Hərfləri  $6 \times 6$  şəklində kvadrat cədvəl kimi düzək. Azərbaycan (yaxud hər hansı başqa dil) dilinin hərflərini 0-dan 31-ədək ardıcıl nömrələyə. 32, 33, 34, 35 ədədlərini sual, tire, nöqtə və vergül üçün istifadə edək. Şifrələnməsi tələb olunan mətni  $N \times N$  ölçülü matris şəklində yazaq. Lazım gələrsə, mətn bir neçə elə hissələrə bölənər ki, bu hissələr kvadrat matris kimi düzəlsün. Kvadrat matrisədək tamamlamaq üçün durğu işarələrindən simvol kimi elə istifadə etmək lazımdır ki, alınan matrisin determinantı 37-yə bölünməsin. 37 moduluna görə çıxışlar halqasında alınan matrislərin tərsini taparaq, nəticədəki matrisdə

ədədləri verilən matrisdə uyğun yerlərdə yazmaqla şifrələnmiş yazı alırıq. Lazım gəldikdə eyni qayda ilə tərs matrisi tapmaqla düz koda keçə bilərik.

**Nümunə.** “kriptoqrafiya” ifadəsini şifrələmək üçün kod tərtib edək.

Hərflərin sayı az olduğundan, 17 modulunu götürək.

İfadəyə daxil olan hərfləri nömrələyək.  $k \rightarrow 7, r \rightarrow 8, i \rightarrow 9, p \rightarrow 10, t \rightarrow 11, o \rightarrow 12, q \rightarrow 0, a \rightarrow 1, f \rightarrow 2, y \rightarrow 3, “?” \rightarrow 4, “.” \rightarrow 5, “_” \rightarrow 6, “:” \rightarrow 13, “;” \rightarrow 15, n \rightarrow 16$ . Onda hərflərin sayını 16-ya tamamlayaraq, “kriptoqrafiya...” ifadəsini simvollara çevirən aşağıdakı matrisi alırıq:

$$A = \begin{pmatrix} k & r & i & p \\ t & o & q & r \\ a & f & i & y \\ a & . & . & . \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 7 & 8 & 9 & 10 \\ 11 & 12 & 0 & 8 \\ 1 & 2 & 9 & 3 \\ 1 & 5 & 5 & 5 \end{pmatrix}$$

Tərs matris üçün düstura əsasən

$$A^{-1} = (\det A)^{-1} A^{\wedge}$$

Ən sadə hallarda belə hesablamaları kompütersiz aparmaq olduqca böyük həcmli işə çevrilir. Bunun üçün internet mühitləri əlverişlidir [5]. SAGE mühitindən istifadə edək. Tərs matrisi tapmaq üçün aşağıdakı kodları SEGE SELL onlayn sistemində yazaq.

```
sage: M = MatrixSpace(GF(17),4,4)
sage: A = M([7,8,9,10,11,12,0,8, 1,2,9,3, 1,5,6,4])
sage: Y = M([1,0, 0, 0,0,1,0,0,0,0,1,0,0,0,0,1])
sage: X = A.solve_right(Y)
sage: X
```

“Evaluate” düyməsini sıxıaq. Nəticə belə olar:

```
[13 1 12 6]
[ 3 6 0 15]
[ 7 10 9 2]
[ 1 11 9 16]
```

Qeyd edək ki, kod nəticə verməzsə, bu determinantın 17-yə bölündüyünü göstərir. Bu halda əlavə olunan simvolları dəyişməklə determinantın 17-yə bölünməyən olmasını təmin etmək lazımdır. Beləliklə:

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} 13 & 1 & 12 & 6 \\ 3 & 6 & 0 & 15 \\ 7 & 10 & 9 & 2 \\ 1 & 11 & 9 & 16 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} : & a & o & - \\ y & - & q & ; \\ k & p & i & f \\ a & t & i & n \end{pmatrix}.$$

Deməli, “kriptoqrafiya...” ifadəsi belə şifrələnmiş olur: “:ao\_y\_q;kpifatin”. Alınan matrisin tərsini hesablamaqla biz düz kodu yəni “kriptoqrafiya. “ ifadəsini alırıq.

Doğrudan da eyni qayda ilə sonuncu matrisin tərsini Sage vasitəsi ilə hesablasaq, alırıq:

[ 7 8 9 10]

[11 12 0 8]

[ 1 2 9 3]

[ 1 5 5 5]

Bu da yenə də “kriptoqrafiya...” sözünü verir.

### *Ədəbiyyat*

1. Aslanova N.Ş. Cəbr fənninin e-təlim vasitəsi ilə tədrisinin metodoloji problemləri // Gəncə: GDU. Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası. 2022. №3, s.150-155.
2. Aslanova N.Ş. Elektron təlimin psixoloji aspektləri // Bakı: BSU. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, 2022. №4, s. 226-230.
3. Ağayev, Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Ə.Ə.Ağayev. –Bakı:Adiloğ-lu,2006. 138
4. Əhədov, R.Ə. İnformatikanın tədrisi metodikası / R.Ə.Əhədov. Gəncə: 1992.
5. Əliyev, N.Ə. Müasir dövrün sosial-kommunikativ məkanında internetin rolu. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri // -Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, -2016. № 4, - s.236-239.
6. Pələngov, Ə.Q. Orta məktəbdə İnformatikanın tədrisi metodikası / Ə.Q.Pələngov, M.V.Abdullayeva. -Bakı: Elm, -2015. -189s.

## **ALGEBRAIC ASPECTS OF THE TEACHING OF INFORMATION THEORY**

*Aslanova Natiga Şikar*

### *Summary*

In the article, algebraic aspects of information theory. The unit of information is defined as a variation of the entropy. The ways of the transfer, saving, and handling of the information are considered. The elements of cryptography and coding theory are studied.

## **АЛГЕБРАИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕОРИИ ИНФОРМАЦИИ**

*Асланова Натига Шикаровна*

### *Резюме*

В статье изучаются алгебраические основы теории информации. Единица информации определяется как изменение количества энтропии. Исследуются способы передачи, хранения и обработки информации. Рассматриваются вопросы кодирования и даются сведения об элементах криптографии.

*Rəyçi: dosent Cabbarov İlqar*

*Daxil olma tarixi 09 iyul 2026-cı il*

UOT:372.0:002

**RIYAZİYYAT VƏ İNFORMATIKANIN İNTEQRASIYASININ ŞAĞIRDLƏRDƏ  
ALQORİTMİK TƏFƏKKÜR VƏ PROBLEM HƏLLETMƏ  
BACARIQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ**

*p.ü.f.d. Hacıyeva Fatma Ramiz qızı*  
*Naxçıvan Dövlət Universiteti*  
*Orchid: 0009-0003-6948-6889*  
*Fatmahacıyeva022@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyası əsasında şagirdlərdə alqoritmik təfəkkürün və problem həlletmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Müasir informasiya cəmiyyətində alqoritmik düşüncə, məntiqi təhlil və problemlərin sistemli həlli XXI əsr bacarıqlarının mühüm komponentləri hesab olunur. Bu baxımdan riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyası şagirdlərdə analitik düşüncə, məntiqi nəticə çıxarma və yaradıcı problem həlli kompetensiyalarının formalaşdırılması üçün əlverişli tədris mühiti yaradır.*

*Tədqiqatda riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyasının şagirdlərin alqoritmik təfəkkürünün və problem həlli bacarıqlarının inkişafına təsirini qiymətləndirmək məqsədilə kəmiyyət tədqiqat metodologiyasına əsaslanan təsviri-korrelyasiya tədqiqat modelindən istifadə edilmişdir. Araşdırmada ümumtəhsil məktəblərinin V–IX siniflərində təhsil alan 125 şagird iştirak etmişdir. Məlumatların toplanması məqsədilə strukturlaşdırılmış sorğu anketi və alqoritmik düşüncəni qiymətləndirən praktik tapşırıqlar tətbiq edilmişdir.*

*Tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, riyaziyyat və informatikanın integrativ şəkildə tədrisi şagirdlərin alqoritmik təfəkkürünün, məntiqi analiz bacarıqlarının və problem həlli kompetensiyalarının inkişafına müsbət təsir göstərir. İnteraktiv və layihə əsaslı fəaliyyətlər, proqramlaşdırma elementləri, riyazi modelləşdirmə və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi şagirdlərin problemlərə sistemli yanaşmasını, həll strategiyaları qurmasını və əldə olunan nəticələri təhlil etməsini asanlaşdırmışdır. Statistik təhlil nəticələri integrativ təlim fəaliyyəti ilə alqoritmik təfəkkür səviyyəsi arasında müsbət və əhəmiyyətli əlaqənin mövcud olduğunu müəyyən etmişdir.*

*Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, riyaziyyat və informatikanın integrasiyası yalnız akademik nailiyyətlərin yüksəldilməsinə deyil, həm də şagirdlərdə rəqəmsal kompetensiyaların, yaradıcı düşüncənin və qərar qəbul etmə bacarıqlarının formalaşmasına mühüm töhfə verir. Buna görə də ümumtəhsil məktəblərində integrativ təlim yanaşmalarının genişləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə sistemli şəkildə integrasiyası məqsədəuyğun hesab olunur.*

**Açar sözlər:** riyaziyyat, informatika, fənlərarası integrasiya, alqoritmik təfəkkür, problem həlli bacarıqları, rəqəmsal kompetensiyalar, proqramlaşdırma, təhsil texnologiyaları.

**Ключевые слова:** математика, информатика, междисциплинарная интеграция, алгоритмическое мышление, навыки решения проблем, цифровые компетенции, программирование, образовательные технологии.

**Keywords:** mathematics, computer science, interdisciplinary integration, algorithmic thinking, problem-solving skills, digital competencies, programming, educational technologies.

**Giriş.** Müasir informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı təhsil sisteminin qarşısında yeni tələblər qoyur. Bu tələblər şagirdlərin yalnız faktoloji biliklərə yiyələnməsini deyil, həm də məntiqi düşüncə, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmə, problemləri təhlil etmə və

alqoritmik həll yolları qurma bacarıqlarının formalaşdırılmasını zəruri edir. XXI əsrin əsas kompetensiyaları sırasında yer alan alqoritmik təfəkkür fərdlərin mürəkkəb problemləri sistemli şəkildə təhlil etməsinə, onları daha kiçik hissələrə ayırmasına və optimal həll strategiyaları hazırlamasına imkan yaradır [1].

Pedaqoji müşahidələr göstərir ki, bir çox şagirdlər anlayışları dəqiq müəyyənləşdirməkdə, hadisələr arasında məntiqi əlaqələr qurmaqda, səbəb-nəticə münasibətlərini izah etməkdə və mürəkkəb problemlərin həll ardıcılığını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu baxımdan alqoritmik və məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi müasir təhsilin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

İnformatika fənnində alqoritmik təfəkkürün formalaşdırılması əsasən alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma fəaliyyətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Tədris prosesində şagirdlər müxtəlif problemlərin həlli üçün alqoritm qurmağı, onları təhlil etməyi və tətbiq etməyi öyrənirlər. Bu məqsədlə informatika kurikulumunda “Alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırmanın əsasları” bölməsi xüsusi yer tutur. Bölmənin əsas məqsədi şagirdlərdə sistemli düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların problemlərə strukturlaşdırılmış yanaşmasını təmin etməkdir.

Riyaziyyat və informatika arasında mövcud olan sıx əlaqə alqoritmik təfəkkürün inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Riyaziyyat müxtəlif problemlərin həllində ümumi qanunauyğunluqların və universal həll üsullarının müəyyənləşdirilməsinə yönəldiyi üçün alqoritmik düşüncənin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Xüsusilə mətn məsələlərinin həlli prosesində şagirdlər problemin şərtini təhlil edir, verilənləri və axtarılanları müəyyənləşdirir, həll planı qurur və nəticələri qiymətləndirirlər. Bu proses alqoritmik fəaliyyətin əsas mərhələlərini özündə əks etdirir [2].

Mətn məsələlərinin həlli zamanı riyazi modelləşdirmədən istifadə şagirdlərin analitik və alqoritmik bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Riyazi modelin qurulması problemin strukturlaşdırılmasına, obyektlər arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə və optimal həll strategiyasının seçilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma şagirdlərdə məlumatların təhlili, modelləşdirmə, planlaşdırma və nəticələrin interpretasiyası kimi vacib bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır.

Riyaziyyat və informatikanın inteqrasiyası tədris prosesində nəzəri biliklərin praktik tətbiqini də gücləndirir. Məsələn, həndəsə mövzularının elektron cədvəl proqramları ilə inteqrasiyası şagirdlərə müxtəlif həndəsi fiqurların sahələrinin hesablanmasını avtomatlaşdırmağa, gündəlik həyatda rast gəlinən praktik problemlərin həllini modelləşdirməyə və əldə olunan nəticələri təhlil etməyə imkan verir. Bu cür fəaliyyətlər həm riyazi biliklərin möhkəmləndirilməsinə, həm də rəqəmsal kompetensiyaların inkişafına xidmət edir.

Alqoritmik təfəkkürün inkişafında fəal təlim metodlarının tətbiqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Oyun əsaslı öyrənmə, layihə fəaliyyəti, yaradıcı tapşırıqlar, diferensiallaşdırılmış təlim və problem əsaslı öyrənmə metodları şagirdlərin təlim motivasiyasını artırır və onların müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Xüsusilə tədqiqat və layihə xarakterli tapşırıqlar şagirdlərin “niyə?” və “necə?” suallarına cavab axtarmasını təşviq edir, nəticədə onların məntiqi və yaradıcı təfəkkürü daha da inkişaf edir.

Beləliklə, riyaziyyat və informatikanın inteqrasiyası şagirdlərdə alqoritmik təfəkkürün, məntiqi analiz bacarıqlarının və problem həlli kompetensiyalarının inkişafı üçün əlverişli tədris mühiti yaradır. Bu inteqrativ yanaşma şagirdlərin həm akademik nailiyyətlərinin yüksəldilməsinə, həm də onların gələcək peşə fəaliyyətində tələb olunan XXI əsr bacarıqlarına yiyələnməsinə mühüm töhfə verir [3].

Metodologiya. Bu tədqiqat riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyasının şagirdlərdə alqoritmik təfəkkürün və problem həlli bacarıqlarının inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqatda kəmiyyət tədqiqat metodologiyasından istifadə edilmiş və təsviri-korrelyasiya xarakterli tədqiqat modeli seçilmişdir. Bu yanaşma şagirdlərin integrativ təlim fəaliyyətlərinə münasibətlərini, alqoritmik düşünmə səviyyələrini və problem həlli bacarıqlarını sistemli şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Araşdırmanın iştirakçılarını Naxçıvan şəhərində yerləşən 7, 12 və 15 № li tam orta məktəblərinin V–IX siniflərində təhsil alan 125 şagird təşkil etmişdir. İştirakçılar təsadüfi seçmə üsulu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqata müxtəlif akademik göstəricilərə malik şagirdlərin cəlb edilməsi nəticələrin obyektivliyini və ümumiləşdirilmə imkanlarını artırmışdır. Tədqiqatın həyata keçirilməsi zamanı iştirakçıların könüllülük prinsipi əsasında iştirak etmələri təmin edilmiş, valideynlərə və məktəb rəhbərliyinə tədqiqatın məqsədi barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Məlumatların toplanması üçün əsas alət kimi müəllif tərəfindən hazırlanmış strukturlaşdırılmış sorğu anketindən istifadə olunmuşdur. Sorğu 20 bənddən ibarət olmuş və şagirdlərin riyaziyyat və informatika fənlərinə marağını, alqoritmik təfəkkür səviyyəsini, problem həlli strategiyalarından istifadə bacarıqlarını, integrativ dərslərin effektivliyinə münasibətlərini və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarıqlarını əhatə etmişdir. Sorğunun bütün maddələri beşballı Likert şkalası əsasında qiymətləndirilmişdir. Şkala üzrə “1” tam razı deyiləm, “2” razı deyiləm, “3” qismən razıyam, “4” razıyam, “5” isə tam razıyam cavab variantlarını ifadə etmişdir.

Sorğu nəticələrinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi məqsədilə şagirdlər üçün praktik tapşırıqlar da hazırlanmışdır. Bu tapşırıqlar riyazi modelləşdirmə, məntiqi düşünmə, alqoritm qurma və proqramlaşdırma elementlərini özündə birləşdirmişdir. Şagirdlərə təqdim olunan tapşırıqlar onların problemi təhlil etmə, həll planı hazırlama, ardıcıl addımlar müəyyənləşdirmə və əldə olunan nəticələri qiymətləndirmə bacarıqlarını ölçməyə yönəlmişdir. Praktik fəaliyyətlər zamanı şagirdlərin alqoritmləri qurmaq və tətbiq etmək bacarıqları xüsusi müşahidə edilmişdir.

Tədqiqat üç mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə ilkin diaqnostik qiymətləndirmə aparılmış və şagirdlərin mövcud alqoritmik təfəkkür səviyyələri müəyyən edilmişdir. Bu mərhələdə həm sorğu nəticələri, həm də praktik tapşırıqların icra göstəriciləri təhlil edilmişdir. İkinci mərhələdə səkkiz həftə müddətində riyaziyyat və informatikanın integrasiyasına əsaslanan tədris fəaliyyəti təşkil olunmuşdur. Tədris prosesində mətn məsələlərinin alqoritmləşdirilməsi, elektron cədvəllərlə hesablama əməliyyatlarının aparılması, proqramlaşdırma elementlərindən istifadə, riyazi modellərin qurulması və problem əsaslı öyrənmə fəaliyyətləri tətbiq edilmişdir. Şagirdlər fərdi və qrup şəklində müxtəlif layihə və tədqiqat tapşırıqları yerinə yetirmiş, real həyatdan götürülmüş problemlərin həllinə yönəlmiş fəaliyyətlərdə iştirak etmişlər.

İntegrativ təlim prosesində xüsusilə məntiqi məsələlər, kombinator tapşırıqlar, alqoritmik oyunlar, proqramlaşdırma mühitlərində sadə layihələrin hazırlanması və elektron cədvəllər vasitəsilə hesablamaların aparılması kimi fəaliyyətlərdən istifadə edilmişdir. Tədris fəaliyyətləri zamanı şagirdlərin müstəqil qərar qəbul etmə, yaradıcı yanaşma nümayiş etdirmə və alternativ həll yolları təklif etmə bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Üçüncü mərhələdə yekun qiymətləndirmə aparılmış və əldə olunan nəticələr ilkin göstəricilərlə müqayisə edilmişdir. Məlumatların statistik emalı üçün SPSS proqram paketindən istifadə edilmişdir. Təhlil prosesində təsviri statistika metodları, orta göstəricilər, faiz payları və standart sapma göstəriciləri hesablanmışdır. Bundan əlavə, integrativ təlim

fəaliyyətləri ilə alqoritmik təfəkkür və problem həlli bacarıqları arasındakı əlaqəni müəyyən etmək məqsədilə korrelyasiya təhlilindən istifadə olunmuşdur. Sorğu alətinin daxili etibarlılığı Cronbach Alpha əmsali vasitəsilə qiymətləndirilmişdir.

Beləliklə, tətbiq edilən metodologiya riyaziyyat və informatikanın integrasiyasının şagirdlərin alqoritmik təfəkkürünə və problem həlli bacarıqlarına təsirini kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermiş, əldə olunan nəticələrin elmi etibarlılığını və praktik əhəmiyyətini təmin etmişdir.

**Nəticə və müzakirə.** Tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyası şagirdlərin alqoritmik təfəkkürünün və problem həlli bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Sorğu nəticələrinin təhlili integrativ təlim fəaliyyətlərində iştirak edən şagirdlərin əksəriyyətinin bu yanaşmanı faydalı hesab etdiyini ortaya qoymuşdur. İştirakçıların 82,4%-i riyaziyyat və informatikanın birlikdə öyrənilməsinin problemlərin həllini daha asanlaşdırdığını bildirmiş, 79,2%-i isə belə dərslərin məntiqi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini qeyd etmişdir. Respondentlərin 76,8%-i integrativ tapşırıqların gündəlik həyatda rast gəlinən problemlərin həlli üçün praktik bacarıqlar qazandığını vurğulamışdır.

Praktik tapşırıqların nəticələri də şagirdlərin alqoritmik düşünmə bacarıqlarında irəliləyişin müşahidə olunduğunu göstərmişdir. İlk qiymətləndirmə mərhələsində şagirdlərin bir hissəsi problemi mərhələlərə ayırmaqda, həll planı hazırlamaqda və nəticələri təhlil etməkdə çətinlik çəkmişdir. Lakin integrativ tədris fəaliyyətlərinin tətbiqindən sonra onların böyük əksəriyyəti verilmiş problemlər üçün daha sistemli həll strategiyaları hazırlaya bilmişdir. Şagirdlərin alqoritm qurma və tətbiq etmə bacarıqlarında nəzərəcərpacaq inkişaf qeydə alınmışdır.

Statistik təhlilin nəticələri riyaziyyat və informatikanın integrasiyası ilə alqoritmik təfəkkür səviyyəsi arasında müsbət və statistik baxımdan əhəmiyyətli əlaqənin mövcud olduğunu göstərmişdir ( $p < 0.05$ ). Bu nəticə integrativ təlim fəaliyyətlərinin şagirdlərin problem həlli prosesinə daha sistemli yanaşmasına və məntiqi əlaqələri daha asan müəyyənləşdirməsinə şərait yaratdığını təsdiq edir. Eyni zamanda əldə olunan nəticələr göstərmişdir ki, rəqəmsal texnologiyaların və proqramlaşdırma elementlərinin riyaziyyat dərslərinə integrasiyası şagirdlərin motivasiyasını artırır və onların təlim prosesində fəal iştirakını stimullaşdırır.

Tədqiqat nəticələri beynəlxalq elmi ədəbiyyatda təqdim olunan araşdırmaların nəticələri ilə uyğunluq təşkil edir. Bir sıra tədqiqatlarda qeyd olunur ki, fənlərarası integrasiya şagirdlərin yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına, yaradıcı fəaliyyətlərinin genişlənməsinə və analitik təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə riyaziyyat və informatikanın integrasiyası alqoritmik düşüncənin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır, çünki hər iki fənn problem həllinə sistemli və məntiqi yanaşmanı tələb edir.

Müzakirə göstərir ki, integrativ təlim yalnız biliklərin mənimsənilməsinə deyil, həm də onların praktik tətbiqinə xidmət edir. Şagirdlər riyazi anlayışları proqramlaşdırma, modelləşdirmə və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə tətbiq etdikdə, mövzuların mahiyyətini daha dərinlən dərk edir və əldə etdikləri bilikləri yeni situasiyalara transfer etmək bacarığı qazanırlar. Bu isə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Araşdırma nəticələri onu göstərir ki, riyaziyyat və informatikanın integrasiyası əsasında təşkil olunan tədris fəaliyyəti şagirdlərdə analitik düşünmə, alqoritmik təfəkkür, yaradıcı problem həlli və rəqəmsal kompetensiyaların inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Buna görə də ümumtəhsil məktəblərində integrativ dərslərin sayının artırılması, proqramlaşdırma və riyazi modelləşdirmə elementlərinin tədris prosesinə daha geniş şəkildə daxil edilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilər.

**Yekun nəticə.** Müasir təhsil sistemində şagirdlərin yalnız nəzəri biliklərə yiyələnməsi deyil, eyni zamanda həmin bilikləri praktik fəaliyyətlərdə tətbiq edə bilməsi, problemləri təhlil etməsi və müstəqil həll yolları müəyyənləşdirməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan riyaziyyat və informatika fənlərinin integrasiyası alqoritmik təfəkkürün, məntiqi düşüncənin və problem həlli bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün effektiv pedaqoji yanaşmalardan biri hesab edilə bilər.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, riyaziyyat və informatikanın integrativ şəkildə tədrisi şagirdlərin problemlərə sistemli yanaşma bacarıqlarının formalaşmasına, hadisələr arasındakı məntiqi əlaqələri daha düzgün müəyyənləşdirməsinə və həll prosesini mərhələlər üzrə planlaşdırmasına müsbət təsir göstərir. İntegrativ fəaliyyətlər zamanı tətbiq edilən proqramlaşdırma elementləri, riyazi modelləşdirmə, elektron cədvəllərlə iş, məntiqi və yaradıcı tapşırıqlar şagirdlərin alqoritmik düşüncə bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

Araşdırma həmçinin göstərmişdir ki, fənlərarası integrasiya təlim prosesinin praktik yönümlülüyünü artırır, şagirdlərin təlim motivasiyasını yüksəldir və onların rəqəmsal kompetensiyalarının formalaşmasına şərait yaradır. Riyazi biliklərin informatika vasitəsilə tətbiqi şagirdlərə öyrəndikləri anlayışların real həyat problemlərinin həllində istifadəsini nümayiş etdirməyə imkan verir. Bu isə biliklərin daha dərinlən mənimsənilməsinə və uzunmüddətli yaddaşda möhkəmlənməsinə təmin edir.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, riyaziyyat və informatikanın integrasiyası XXI əsr bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu integrasiya şagirdlərdə analitik düşüncə, yaradıcı yanaşma, qərar qəbul etmə və problem həlli kimi vacib kompetensiyaların inkişafını dəstəkləyir. Buna görə də ümumtəhsil məktəblərində integrativ dərslərin təşkili, proqramlaşdırma və riyazi modelləşdirmə fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, həmçinin müasir rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə daha fəal şəkildə cəlb edilməsi məqsəduyğun hesab olunur.

Gələcək tədqiqatlarda müxtəlif yaş qruplarını əhatə edən daha geniş nümunələr üzərində araşdırmaların aparılması, integrativ təlim metodlarının uzunmüddətli təsirlərinin öyrənilməsi və süni intellekt əsaslı təhsil texnologiyalarının alqoritmik təfəkkürün inkişafına təsirinin araşdırılması bu sahədə yeni elmi nəticələrin əldə edilməsinə imkan yarada bilər.

### **Ədəbiyyat**

1. Abbasova Ü.R. Riyaziyyat müəllimlərinin rəqəmsal kompetensiyalarının inkişafı yolları. – 2024. – № 2. – S. 80–87.
2. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. *Ümumtəhsildə rəqəmsal bacarıqların inkişafı üzrə metodik tövsiyələr*. – Bakı, 2024. – s.
3. Cəfərova A.S. Onlayn və hibrid təhsildə riyaziyyat fənninin tədrisi problemləri. – 2025. – № 2. – S. 39–46.
4. Əliyev R.H. Riyaziyyat fənninin tədrisində informasiya texnologiyalarından istifadənin pedaqoji əsasları. – 2021. – № 4. – S. 33–40.
5. Həsənov F.M. Orta məktəbdə riyaziyyat dərslərində rəqəmsal vasitələrin tətbiqi imkanları. – 2022. – № 2. – S. 71–78.
6. İsmayılov T.N. Rəqəmsal təlim alətlərinin riyaziyyat dərslərində tətbiqinin effektivliyi. – 2025. – № 1. – S. 54–61.
7. Kərimov E.S. STEAM yanaşması və rəqəmsal texnologiyaların riyaziyyat tədrisinə integrasiyası. – 2023. – № 4. – S. 25–32.
8. Quliyeva N.T. İnteraktiv təlim texnologiyalarının şagirdlərin riyazi təfəkkürünə təsiri. – 2022. – № 1. – S. 44–50.

9. Məmmədov S.A. Rəqəmsal təhsil mühitində riyaziyyat tədrisinin təşkili. – 2021. – № 3. – S. 58–65.
10. Rzayeva L.A. Rəqəmsal platformaların riyaziyyat təlimində istifadəsi: müəllim baxışı. – 2023. – № 3. – S. 62–69.

### **THE IMPACT OF THE INTEGRATION OF MATHEMATICS AND COMPUTER SCIENCE ON THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' ALGORITHMIC THINKING AND PROBLEM-SOLVING SKILLS**

*Hajiyeva Fatma Ramiz*

#### *Summary*

This article examines the development of students' algorithmic thinking and problem-solving skills through the integration of mathematics and computer science. In the modern information society, algorithmic thinking, logical analysis, and systematic problem-solving are considered essential components of 21st-century skills. In this context, the integration of mathematics and computer science creates a favorable learning environment for fostering analytical thinking, logical reasoning, and creative problem-solving competencies among students.

The study employed a quantitative research methodology based on a descriptive-correlational design. A total of 125 students from grades V–IX of general education schools participated in the research. Data were collected through a structured questionnaire and practical tasks designed to assess algorithmic thinking skills. The collected data were analyzed using SPSS software, applying descriptive statistics and correlation analysis methods.

The findings revealed that the integrated teaching of mathematics and computer science has a positive impact on the development of students' algorithmic thinking, logical reasoning abilities, and problem-solving competencies. Interactive and project-based activities, programming elements, mathematical modeling, and the use of digital technologies facilitated students' systematic approach to problems, their ability to develop solution strategies, and their capacity to analyze outcomes. Statistical analysis also indicated a positive and significant relationship between integrated learning activities and the level of algorithmic thinking.

The study further demonstrated that the integration of mathematics and computer science contributes not only to improved academic achievement but also to the development of students' digital competencies, creative thinking, and decision-making skills. Therefore, expanding interdisciplinary teaching approaches and systematically integrating digital technologies into the educational process are recommended for general education schools.

### **ВЛИЯНИЕ ИНТЕГРАЦИИ МАТЕМАТИКИ И ИНФОРМАТИКИ НА РАЗВИТИЕ АЛГОРИТМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И НАВЫКОВ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ У УЧАЩИХСЯ**

*Гаджиева Фатма Рамиз кызы*

#### *Резюме*

В данной статье рассматриваются вопросы развития алгоритмического мышления и навыков решения проблем у учащихся на основе интеграции математики и информатики. В современном информационном обществе алгоритмическое мышление, логический анализ и системный подход к решению задач рассматриваются как

важнейшие компоненты компетенций XXI века. В этом контексте интеграция математики и информатики создает благоприятную образовательную среду для формирования у учащихся аналитического мышления, логического рассуждения и творческих навыков решения проблем.

В исследовании использована количественная методология с применением описательно-корреляционного дизайна. В исследовании приняли участие 125 учащихся V–IX классов общеобразовательных школ. Для сбора данных использовались структурированная анкета и практические задания, направленные на оценку уровня алгоритмического мышления. Обработка полученных данных осуществлялась с помощью программы SPSS с использованием методов описательной статистики и корреляционного анализа.

Результаты исследования показали, что интегрированное обучение математике и информатике оказывает положительное влияние на развитие алгоритмического мышления, логико-аналитических способностей и компетенций в области решения проблем. Интерактивные и проектно-ориентированные виды деятельности, элементы программирования, математическое моделирование и использование цифровых технологий способствовали формированию у учащихся системного подхода к решению задач, умения разрабатывать стратегии решения и анализировать полученные результаты. Статистический анализ также выявил положительную и статистически значимую связь между интегрированным обучением и уровнем развития алгоритмического мышления.

Исследование показало, что интеграция математики и информатики способствует не только повышению академической успеваемости, но и развитию цифровых компетенций, творческого мышления и навыков принятия решений. В связи с этим представляется целесообразным расширение практики междисциплинарного обучения и систематическое внедрение цифровых технологий в образовательный процесс общеобразовательных школ.

*Rəyçi: dosent Yaqub Məmmədov*  
*Daxil olma tarixi 12 iyun 2026-cı il*

UOT:37.

**DUAL TƏHSİL MODELİNİ HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNDƏ TƏTBİQİNİN  
ÜSÜNLÜKLƏRİ***Doktorant Quliyeva Şəbnəm Seymur qızı**Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut**ORCID:009-007-6142-3196**[qsebnem5@gmail.com](mailto:qsebnem5@gmail.com)*

**Xülasə:** Məqalədə müasir hərbi təhsil sistemində keyfiyyətin artırılması, nəzəri biliklərlə praktiki vərdişlərin uzlaşdırılması məqsədilə Dual Təhsil Modelinin tətbiqi imkanları və üstünlükləri təhlil olunur.

Məqalədə dual təhsilin konseptual əsasları, hərbi mühitə adaptasiyası, kadr hazırlığının operativliyinə və döyüş hazırlığına təsiri araşdırılır. Həmçinin international təcrübə işığında hərbi təhsil müəssisələrində dual modelin tətbiqi zamanı ortaya çıxacaq funksional və təşkilati çağırışlar, onların həlli yolları müəyyənləşdirilmişdir.

**Açar sözlər:** Dual təhsil, hərbi təhsil, döyüş hazırlığı, hərbi kadrolar, praktiki vərdişlər, kurikulum integrasiyası, hərbi-sənaye kompleksi.

**Keywords:** Dual education, military education, combat readiness, military personnel, practical skills, curriculum integration, military-industrial complex

**Ключевые слова:** дуальное образование, военное образование, боевая готовность, военные кадры, практические навыки, интеграция учебных программ, военно-промышленный комплекс

**Giriş.** Müasir dövrdə baş verən hərbi münaqişələrin xarakteri, müharibə şəraitində tətbiq olunan yüksək texnologiyalar, pilotsuz uçuş aparatları, süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemləri və kibertəhlükəsizlik amilləri hərbi kadrların hazırlığına olan tələbləri köklü şəkildə dəyişmişdir. Hərbi təhsil sisteminin qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri mənimsənilən nəzəri biliklərin real xidmət mühitində tətbiqi arasında müəyyən zaman və təcrübə boşluğunun (qapının) yaranmasıdır. Bu boşluğu aradan qaldırmağın ən səmərəli mexanizmlərindən biri peşə təhsilində özünü doğrultmuş Dual Təhsil Modelinin (Dual Education System) hərbi təhsilə adaptasiya edilməsidir.

**Aktuallıq.** Müasir dövrdə global iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, texnoloji transformasiyalar və struktur dəyişiklikləri təhsil sistemində, xüsusilə də hərbi təhsil sahəsinə yeni və daha mürəkkəb tələblər irəli sürür. Dual təhsil modelinin hərbi təhsil müəssisələrində tətbiqinin metodoloji və praktiki üstünlüklərini araşdırmaq, bu yanaşmanın hərbi kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə necə töhfə verdiyini əsaslandırmaq və onun hərbi təhsil sistemində qazandıra biləcəyi strateji üstünlükləri müəyyən etməkdir.

Klassik anlayışda dual təhsil – tələbənin eyni zamanda həm təhsil müəssisəsində nəzəri biliklərə yiyələnməsini, həm də müəssisədə praktiki təcrübə keçərək əmək haqqı və ya təcrübə qazanmasını təmin edən sistemdir. Bu model ilk dəfə Almaniya, İsveçrə və Avstriya kimi ölkələrdə uğurla tətbiq olunmuş və peşəkar kadr hazırlığında yüksək səmərəlilik nümayiş etdirmişdir. [1.Euler,2013;Dessinger,2015] Dual təhsil modelinin əsas prinsipləri Azərbaycanın hərbi təhsil sistemində də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut kursantların nəzəri hazırlığı ilə praktiki fəaliyyətinin integrasiyasına xüsusi diqqət yetirir. İnstitutda tədris olunan hərbi, texniki və idarəetmə yönümlü fənlər üzrə əldə edilən nəzəri biliklər müxtəlif hərbi hissələrdə, təlim mərkəzlərində, poliqonlarda və səhra şəraitində keçirilən məşğələlər vasitəsilə praktikada tətbiq edilir. Kursantlar təhsil müddətində müxtəlif qoşun növlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə tanış olur,

hərbi texnika və silah sistemlərinin istismarı üzrə bacarıqlar əldə edir, eləcə də gələcək zabıt kimi idarəetmə və qərarqəbuletmə vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Yay təcrübələri, səhra toplanışları, taktiki-xüsusi təlimlər və hərbi hissələrdə keçirilən staj proqramları kursantların real xidmət şəraitinə uyğunlaşmasına imkan yaradır. Bu baxımdan, hərbi təhsil müəssisələrində tətbiq olunan hazırlıq sistemi dual təhsil modelinin əsas elementlərini özündə ehtiva edir. Lakin klassik dual təhsildən fərqli olaraq, burada praktiki hazırlıq kommersiya müəssisələrində deyil, birbaşa Silahlı Qüvvələrin struktur bölmələrində həyata keçirilir. Nəticədə kursantlar məzun olduqdan sonra xidmətə başladıkları ilk gündən peşə fəaliyyətinə daha hazırlıqlı olur, nəzəri biliklərini real hərbi şəraitdə tətbiq etmək bacarığı qazanırlar. Bu isə zabıt hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, şəxsi heyətin idarə olunmasında peşəkarlığın artırılmasına və Silahlı Qüvvələrin kadr potensialının gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Hərbi təhsil müəssisələrinə (ali hərbi məktəblər, hərbi kolleclər və liseylər) bu model şamil edildikdə "iş yeri" anlayışı spesifik məzmun kəsb edir. Hərbi kontekstdə dual model aşağıdakı üçbucağın integrasiyasını ifadə edir:

**1. Hərbi Təhsil Müəssisəsi:** Hərbi nəzəriyyə, hərbi hüquq, taktiki planlaşdırma, ümumi elmi və humanitar fənlər, əsas intizam standartları.

**2. Hərbi Hissələr və Poliqonlar:** Real xidmət mühiti, döyüş texnikasının praktiki idarə olunması, canlı atışlar, şəxsi heyətlə iş və gündəlik xidmət rejiminin mənimsənilməsi.

**3. Hərbi-Sənaye Kompleksi və Təmir Bazaları:** Hərbi texnika və silahların quruluşu, təmiri, texniki xidməti və müasir hərbi texnologiyaların mənimsənilməsi. Dual modelin hərbi təhsilə gətirdiyi əsas yenilik kursantın təhsilinin yalnız son kurslarında təcrübəyə göndərilməsi praktikasından imtina edilməsi, təlimin ilk illərindən etibarən nəzəriyyə ilə praktikanın paralel həyata keçirilməsidir.

Dual təhsil modelinin hərbi təhsil sistemində integrasiyası kursantların peşəkar hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, hərbi təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və Silahlı Qüvvələrin kadr potensialının gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Bu modelin üstünlükləri fərdi (kursant), institusional (hərbi təhsil müəssisəsi) və strateji (Silahlı Qüvvələr) səviyyələrdə özünü göstərir. İlk növbədə, kursantlar nəzəri biliklərlə praktiki fəaliyyət arasında əlaqəni daha yaxşı mənimsəyirlər. Tədris prosesində əldə etdikləri bilikləri hərbi hissələrdə, təlim mərkəzlərində və poliqonlarda tətbiq etmək imkanı onların peşəkar bacarıqlarının daha sürətli formalaşmasına şərait yaradır. Bu yanaşma kursantlarda analitik düşünmə, operativ qərarvermə, liderlik və məsuliyyət hissinin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, real xidmət şəraiti ilə erkən tanışlıq məzunların gələcək vəzifələrə uyğunlaşma müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. İnstitusional baxımdan dual model hərbi təhsil müəssisələri ilə Silahlı Qüvvələrin müxtəlif struktur bölmələri arasında əməkdaşlığın güclənməsinə xidmət edir. Beləliklə, dual təhsil modeli hərbi təhsil sistemində nəzəri biliklərin praktik fəaliyyətlə integrasiyasını təmin etməklə kursantların peşəkar hazırlığını gücləndirir, hərbi təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin effektivliyini artırır və Silahlı Qüvvələrin müasir tələblərə cavab verən yüksək ixtisaslı zabıt kadrlarla təmin olunmasına şərait yaradır. Dual model sayəsində hərbi məktəb bahalı simulyatorlar və ya yeni texnikaları kütləvi şəkildə almaq məcburiyyətində qalmır. Kursantlar birbaşa qoşunların istifadəsində olan ən son texnika və avadanlıqları hərbi hissələrdə və ya təmir bazalarında canlı şəkildə öyrənirlər. Səriştəli komandir yalnız auditoriyada mühazirə dinləməklə formalaşa bilməz. Dual təhsil kursantlara real tabelikdə olan şəxsi heyətlə ünsiyyət qurmaq, onların psixologiyasını anlamaq, intizamı saxlamaq və böhran anlarında qərar vermək bacarıqlarını praktiki olaraq aşılayır. Bu, gələcək zabitin emosional intellektini və psixoloji dözümlülüyünü artırır.

Müasir dövrdə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin hərbi təhsil sistemlərində dual təhsilin əsas prinsiplərindən geniş istifadə olunur.. Almaniyanın hərbi təhsil sistemi bu sahədə uğurlu nümunələrdən biri hesab olunur. Bundesverin hazırlıq proqramlarında nəzəri təhsil praktiki fəaliyyətlə sıx əlaqələndirilir. ABŞ-da da dual təhsilin elementləri geniş tətbiq edilir. Xüsusilə ROTC (Reserve Officers' Training Corps) proqramı tələbələrə mülki universitetlərdə ali təhsil almaqla yanaşı, hərbi hazırlıq keçmək imkanı yaradır. Təhsil alanlar nəzəri bilikləri mənimsəyərkən eyni zamanda hərbi hissələrdə və təlim bazalarında praktiki fəaliyyətə cəlb olunurlar. Nəticədə məzunlar həm akademik hazırlığa, həm də zabit kimi xidmət üçün zəruri peşəkar bacarıqlara malik olurlar.[2. NATO Standardization Office,2018].

Türkiyənin hərbi təhsil sistemi də nəzəri və praktiki hazırlığın vəhdətinə xüsusi önəm verir. Türkiyə Milli Müdafiə Universitetinin tabeliyində fəaliyyət göstərən hərbi məktəblərdə və Astsubay peşə məktəblərində kursantlar nəzəri dərslərlə yanaşı, müxtəlif təlim mərkəzlərində ASELSAN, ROKETSAN kimi sənaye müəssisələrində praktiki hazırlıq keçirlər.[3.Türkiyə Milli Müdafiə Universiteti,2021] Bundan əlavə, müdafiə sənayesi müəssisələri ilə əməkdaşlıq gələcək hərbi mütəxəssislərin müasir texnologiyalar və istehsal prosesləri ilə tanış olmasına imkan yaradır. Beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, dual təhsil modeli hərbi kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Nəzəri biliklərin praktiki fəaliyyətlə birləşdirilməsi gələcək zabitlərin peşəkar səriştələrinin daha sürətli formalaşmasına, onların real xidmət şəraitinə uyğunlaşmasının asanlaşmasına və müasir hərbi çağırışlara daha hazırlıqlı olmalarına şərait yaradır. Bu səbəbdən dual təhsil yanaşmasının hərbi təhsil sistemində tətbiqi kadr hazırlığının səmərəliliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

**Nəticə** Müasir dövrdə hərbi təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri nəzəri biliklərlə praktiki hazırlıq arasında balansın təmin edilməsi və Silahlı Qüvvələrin ehtiyaclarına uyğun yüksək ixtisaslı zabit kadrların hazırlanmasıdır. Bu baxımdan dual təhsil modeli hərbi təhsil müəssisələri üçün perspektivli və səmərəli yanaşma kimi çıxış edir.

Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, dual təhsil modelinin hərbi təhsil sistemində inteqrasiyası kursantların peşəkar səriştələrinin formalaşmasına, onların real xidmət şəraitinə daha sürətli uyğunlaşmasına və əldə etdikləri nəzəri bilikləri praktik fəaliyyətdə tətbiq etmələrinə geniş imkan yaradır. Eyni zamanda bu model hərbi təhsil müəssisələri ilə Silahlı Qüvvələrin struktur bölmələri arasında əməkdaşlığın güclənməsinə, tədris proqramlarının xidmətin real tələblərinə uyğunlaşdırılmasına və kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi də təsdiq edir ki, dual təhsilin prinsiplərinin tətbiqi hərbi qulluqçuların peşəkar hazırlığının daha effektiv təşkilinə, onların həm hərbi-taktiki, həm də texniki bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Almaniya, ABŞ və Türkiyə kimi ölkələrin təcrübəsi bu modelin hərbi təhsil sahəsində uğurlu nəticələr verdiyini nümayiş etdirir.

Beləliklə, dual təhsil modeli hərbi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, peşəkar zabit hazırlığının təkmilləşdirilməsi və Silahlı Qüvvələrin müasir tələblərə cavab verən insan resursları ilə təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu modelin hərbi təhsil sistemində daha geniş tətbiqi gələcəkdə ölkənin müdafiə potensialının gücləndirilməsinə və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

### **Ədəbiyyat**

1. Euler, D. (2013). *Germany's dual vocational training system: Possibilities for transfer*. Bertelsmann Stiftung.
- Deissinger, T. (2015). *The German dual system: Historical background and contemporary challenges*. Journal of Vocational Education & Training, 67(2), 167-183.

2. NATO Standardization Office. (2018). *ATrainP-1: Allied Joint Doctrine for Individual Training and Education*. Brussels: NATO HQ.
3. Türkiyə Milli Müdafiə Universiteti. (2021). *Hərbi Təhsildə Yeni Yaklaşımlar və Tərəqqi Strategiyaları Reportu*. Ankara.

## **ADVANTAGES OF IMPLEMENTING THE DUAL EDUCATION MODEL IN MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

*Guliyeva Shabnam Seymur*

### **Summary**

This article analyses the opportunities and advantages of implementing the Dual Education Model in the modern military education system to improve educational quality and ensure the integration of theoretical knowledge with practical skills.

The study examines the conceptual foundations of dual education, its adaptation to the military environment, and its impact on the operational effectiveness of personnel training and combat readiness. Furthermore, based on international experience, the article identifies the functional and organisational challenges that may arise during the implementation of the dual model in military educational institutions and proposes possible solutions to address them.

## **ПРЕИМУЩЕСТВА ВНЕДРЕНИЯ МОДЕЛИ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ**

*Гулиева Шабнам Сеймур кызы*

### **Резюме**

В статье анализируются возможности и преимущества внедрения модели дуального образования в современной системе военного образования с целью повышения качества подготовки, а также обеспечения эффективной интеграции теоретических знаний и практических навыков.

Рассматриваются концептуальные основы дуального образования, особенности его адаптации к военной среде, а также влияние данной модели на оперативность подготовки военных кадров и повышение уровня боевой готовности. Кроме того, на основе международного опыта определяются функциональные и организационные проблемы, которые могут возникнуть при внедрении дуальной модели в военных образовательных учреждениях, и предлагаются возможные пути их решения.

*Rəyçi: dos. Ş. Quliyeva*

*Daxil olma tarixi 30 iyul 2026-cı il*

*FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ*

BBK:88.4

**TƏLİMƏ KONSTRUKTİV YANAŞMANIN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS  
İSTİQAMƏTLƏRİ**

*Prof. İbrahimov Cəfər Hüseyn oğlu*  
*Gəncə Dövlət Universiteti*  
*İbrahimov – cefer @list.ru*

**Xülasə:** *İbtidai siniflərdə yeni təlim texnologiyalarından istifadənin pedaqoji – psixoloji məsələlərindən bəhs olunur. Ölkəmizdə təhsil islahatının həyata keçirildiyi müasir dövrdə ümumtəhsil sisteminin yenidən qurulması istiqamətində müəyyən işlər görülür. Ümumtəhsil məktəblərinin strukturunda, xüsusilə onun məzmununu müasir inkişafetdirici təlim prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Buna görə də ibtidai təhsil də daxil olmaqla, bütün təhsil səviyyələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər etmək, strategiya və yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin və şagirdlərə məzmun standartlarının tələb etdiyi bacarıqları öyrətmək, yeni təlim texnologiyalarından istifadəni zəruri edir.*

**Açar sözlər:** yeni pedaqoji texnologiyalar, təfəkkür prosesləri, müqayisə, təhlil;

**Ключевые слова:** новые педагогические технологии, процесс мышления, анализ, сравнение;

**Key words:** new teaching technologies, thinking process, analyze, comparison.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda, ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial – iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu istiqamətdə innovativ təlim metodlarının tətbiq edilməsi və təhsilin məzmununda səmərəliliyin artırılması nəzərdə tutulur[1.s.7].

Məktəb formalaşmış ilk addımlarını atanda dövrün pedaqoji fikirlərində tədris – dərs anlayışı əmələ gəldi. Bu anlayış uzunömürlü və hətta güzəran psixologiyası səviyyəsində yaşadı. Elə ki, təlim nəzəriyyələri inkişaf etdi, dövrün psixoloji – pedaqoji arenasında təlim anlayışı bərqərar oldu. Bu əsasda “tədris” və “təlim” kateqoriyalarının özünəməxsus portreti yarandı. Tədris – təlim proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi etixyasında müxtəlif təlim modelləri yarandı.

XX əsrdə məşhur Piaje məktəbində konstruktiv təlim modeli təsvir olundu. Konstruktiv təlim pedaqoji təcrübədə bu və ya digər səviyyədə yaşamış direktiv təlimə alternativ konsepsiya kimi əmələ gəlmişdir.

Direktiv təlim prosesində müəllim təlim informasiyalarını sadəcə olaraq şagirdlərə açıqlayır, şagirdlər isə öz növbələrində onları mənimsəyirlər.

Konstruktiv təlim isə köklü surətdə fərqli olaraq şagirdin təlim prosesində aktiv iştirakına xüsusi məna verir. Biliklər şagirdlərə sadəcə olaraq verilmir. Onların öz söyləri ilə yaradılır – konstruktiv təlimin başlıca istiqaməti belədir. Şagirdin intellektual inkişafı təlim prosesinin ana xətti kimi dəyərləndirilir.

Təhsilin fəlsəfəsində bu problemlərin özünəməxsus interpretasiyası olub. Donald S.Andersonun araşdırmalarında da şagirdin obrazı fəlsəfi ölçülərlə yaradılıb. D.S.Anderson iki fəlsəfi təlim konsepsiyasının müqayisəli təhlili əsasında müəllimin funksiyalarını araşdırır. Onun birinci təlim modelində müəllim ənənəvi pedaqoji ölçülərlə işıqlandırılır və şagird təlim prosesinin fon hissəsi kimi dəyərləndirilir. Müəllif ikinci fəlsəfəni humanizm meyarları ilə təsvir edir. Bu humanizmin önəmli parametrləri şagird obrazına söykənir.

D.S.Andersonun təhlilləri, şübhəsiz ki, Jan Piajenin konstruktiv konsepsiyasını xatırladır. Müxtəlif fəlsəfi ölçülərlə şagirdlərin intellektual konsepsiyasını xatırladır. Müxtəlif fəlsəfi ölçülərlə şagirdlərin intellektual inkişafını təlim prosesinin prioritet zonası kimi qiymətləndirir.

Müasir təhsil nəzəriyyəsi istər təhsilin fəlsəfi, istərsədə psixoloji konsepsiyalarını sistemli olaraq mənimsəyib. Bu nəzəriyyədə köklü psixopedaqoji prinsiplər – inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipləri, başqa sözlə desək, şəxsiyyətyönümlü təlim konsepsiyası formalaşmışdır.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həmrəylik, müstəqillik, cəmiyyətin demokratikləşdirilməsindən, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsindən asılıdır. İnkişafetdirici təlim metodunun əsası J. Piajenin intellektin inkişaf nəzəriyyəsinə, yəni məktəb təliminin məzmun strukturlarının tamlığının formal məntiq əsasında qurulmasına əsaslanır. Belə yanaşma göstərir ki, biliyin strukturu real təfəkkürün strukturuna adekvat olaraq qurulmuşdur. Sonralar inkişafetdirici təlim nəzəriyyəsinə və metodkəsinə Vıqotski, Rubinşteyn, Davıdov, Elkonin, Zankov, Bruner və başqaları dəyərli töhfələr vermişlər. İnkişafetdirici təlimin (konstruktiv təlim) psixoloji – pedaqoji ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmasına baxmayaraq, məktəb praktikasında onun geniş tətbiq olunmamasının əsas səbəbi, bu vaxtadək təhsilənlərin əqli cəhətdən inkişafının xüsusiyyətləri, motivasiya və təlim – tədris əməyinin əsas şərtləri nəzərə alınaraq idrak (dərkətmə) fəaliyyətinin texnologiyaları dəqiq işlənilməmişdir.

Prof. A. Mehrabovun araşdırmalarına əsasən [2], konstruktiv təlimdə təhsilənlər təfəkkür əməliyyatlarının köməkliyi ilə təlim prosesində sərbəst hərəkət edir, əvvəlki biliklərə istinad edərək bütövlük sxemində “yeni biliklər” sistemi yaradır. Beləliklə, konstruktiv təlim əməliyyat – yaradıcı xarakteri daşıyır. Təhsil alanlar öyrəndəndən, dərsləkdən və digər mənbələrdən əldə etdiyi informasiyalar üzərində məntiqi əməliyyatlar apararaq öz daxili duyumu, qavrayışı, başa düşmə qabiliyyəti hesabına xüsusidən ümumiyyə istiqamətlənərək (induksiya qanunu) yeni biliklər formalaşdırır. Beləliklə konstruktiv təlim əməliyyat - yaradıcı xarakteri daşıyır.

Tədris prosesində qabaqcıl pedaqoji texnologiyalardan istifadənin tətbiqi müəllimin işini asanlaşdırmaqla yanaşı, fənnə marağın artmasına, şagirdlərin daha da inkişaf etmələrinə səbəb olur. Texnologiyalardan səmərəli istifadə etməklə təlim prosesini layihələşdirmək mümkündür. Ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı, yeni metodlardan da istifadə olunması, pedaqoji texnologiyaların tətbiqi öyrənmələri fəallaşdırır, onların mövzuları şüurlu mənimsəmələrinə şərait yaradır. Nəticədə, təlim prosesi öyrənmədə fəallığı, məntiqi düşüncəni, ətrafda baş verən hadisələrə tənqidi yanaşmanı, biliklərə müstəqil yiyələnməyi, müstəqilliyi inkişaf etdirir. Bir sözlə, tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyaları məqsədəuyğun və kompleks şəkildə tətbiq etməklə şagirdin hərtərəfli şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə, uğurlar qazanmasına nail olmaq mümkündür. Bu zaman məqsədə və təlimin məzmununa uyğun seçim etmək əsas şərtədir. Şəxsiyyətyönümlü inkişafetdirici pedaqoji texnologiyalardan olan əməkdaşlıqla, layihələr metodu ilə, modullarla təlim hazırda daha çox istifadə olunan texnologiyalardandır.

*Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası.* Bu təlim texnologiyasında əsas ideya hər hansı tapşırığı birlikdə öyrənməkdir. Kollektiv təlim texnologiyası XX əsrin 80-ci illərində İsrail pedaqoqu Ravin və onun şagirdləri tərəfindən işlənməmişdir [3]. Bu təlim texnologiyasının aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- Müntəzəm şəkildə təkrar olunan çalışmalar nəticəsində şagirdlərdə anlama vərdişləri və məntiqi təfəkkür təkmilləşir;

- Görülmüş işlərin müzakirəsi və şifahi nitq prosesində şagirdlərin fikri fəaliyyəti inkişaf edir, qazandıqları təcrübə və biliklər aktuallaşır;
- Qruplarda işləyən hər bir uşaq özünü sərbəst hiss edir, təlim tapşırıqlarını özünəməxsus sürətlə yerinə yetirir;
- Uşaq həm öz işini, həm də kollektiv işin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır;
- Uşaqda öz şəxsi keyfiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlərini qiymətləndirmək bacarığı formalaşır;
- Bir informasiyanın bir neçə tərəfdəşlə müzakirəsi assosiativ əlaqələrin sayını artırır. Nəticədə mənimsəmə daha da möhkəmlənir.

*Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası.* Layihələr metodu XX əsrin 20-ci illərindən ABŞ-da Con Djuji və onun şagirdi Kill Patrin tərəfindən hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. “Bu metoda görə fəal təlim şagirdin məqsədəuyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun qurulmuşdur. Metodun əsas mahiyyəti uşaqların əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazım olmasını göstərməkdir”[4]. Tədris prosesində şagirdə tanış olmayan, lakin onun üçün əhəmiyyət daşıyan, real həyatdan götürülmüş ən vacib problemin həllində onun malik olduğu və yiyələnəcəyi biliklərdən istifadə etmək öyrədilir. Müəllim şagirdə yeni informasiyaların alınma mənbəyini və ya bu informasiyanı axtarıb tapmağın yollarını göstərsə, onu istiqamətləndirə bilər. Bu metodda uşaqlar müəyyən vaxt ərzində fərdi, cütlər və qruplar şəklində fəaliyyət göstərməyə, hər hansı bir problemi həll etməyə istiqamətləndirilirlər. Problemin həllində rəngarəng təlim metodları və vasitələri tətbiq etməklə müxtəlif elm, texnika sahələrində sınaqdan çıxmış biliklərdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Layihələr metodu bir kompleks problem üzrə müasir pedaqoji texnologiyaların bünövrəsi kimi müxtəlif təlim vasitələri və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə reallaşır. Burada həm müasir (kompüter telekommunikasiyaları, elektron baza göstəriciləri, video və multimedia vasitələri, faks, video – rabitə və s.), həm də ənənəvi (məlumat kitabları, video yazılar və s.) tədris vasitələrindən istifadə edilə bilər.

Məktəblərdə tətbiqinə geniş maraq göstərilən yeni pedaqoji texnologiyalardan biri də *modulla təlim texnologiyasıdır*. Modulla təlim texnologiyası təlimdə şəxsiyyətyönlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, onların müxtəlif şəraitdə, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir.

Modullarla təlim texnologiyası (modulyasiya - hissə, dəyişmə) dedikdə, şagirdlərin dərslə və dərslənkənar vaxtlarda konkret təlim məqsədlərinə müstəqil nail olmaları başa düşülür. Görkəmli tədqiqatçı alimlər A.Mehrabov, Ə.Ağayev, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov və b. texnoloji yanaşmanın strukturunu şaquli və üfuqi olmaqla iki yerə ayırırlar. Belə texnoloji yanaşmanın şaquli strukturunda bir – biri ilə əlaqəli olan mətə, mezo, makro, və mikrotexnologiyaları ayırmaq lazımdır.

Matetexnologiya – təhsil sahəsində sosial siyasəti sosial – pedaqoji səviyyədə həyata keçirməyə imkan verən ümumpedaqoji texnologiyadır.

Mezotexnologiya və ya lokal modul texnologiya təlim – tərbiyə prosesinin ayrı – ayrı hissələri (modulları), xüsusi didaktik, metodik və ya tərbiyənin müəyyən bir problem sahəsi ilə bağlı məsələləri həll etmək üçün tətbiq olunan texnologiyadır.

Makrotexnologiya və ya təhsil sahələri üzrə texnologiya hər hansı təhsil sahəsinin, təlim – tərbiyə prosesinin müəyyən istiqamətini, ümumipedaqoji və ümumimetodiki səviyyədə fənnin tədrisi ilə bağlı fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

Mikrotexnologiya – təlim fəaliyyətinin subyektləri arasındakı operativ məsələlərin, qarşılıqlı əlaqələrin, yazı vərdişlərinin həlli ilə bağlı texnologiyadır. Belə texnologiyalara

misal olaraq yazı vərdişlərinin formalaşdırılması, subyektin (şəxsiyyətin, tədris prosesinin iştirakçılarının) şəxsi keyfiyyətlərinin korreksiyası üçün treninqlərin təşkili ilə bağlı texnologiyaları göstərmək olar.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi prosesində müəllim şəxsiyyəti, onun rolu haqqında prof. A. Mehrabov yazırdı: "...Təkcə texnologiya, yaxud onların cəmi, pedaqoji praktika kifayət etmir. Bunun üçün ümidverici, inkişafetdirici texnologiyaların fədakar, aparıcı müəllim şəxsiyyəti ilə birləşməsi lazımdır. Ona görə də yeni texnologiyalardan danışarkən qeyd edilməlidir ki, onlardan tətbiqi yaradıcılıq tələb etməklə, texnologiyaların prinsip və təlimatlarına, digər tərəfdən müəllimin istiqamət götürdüyü mədəni situasiyaya söykənməli, həm də bu zaman tətbiqetmə müəllimin və şagirdlərin şəxsiyyətinə istiqamətləndirilməlidir"[5].

Təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini, keyfiyyətini yüksəldən amil olduğundan, belə nəticəyə gəlmək olar:

- Tədris nəticəyönümlü proses olduğundan, məqsədi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş və şagirdə istiqamətləndirilmiş təlim həyata keçirilməlidir.

- Tədris və təlim texnologiyaları bir – biri ilə sıx bağlı olduğundan daim qarşılıqlı əlaqədə götürülməlidir.

- Təlim prosesi hər birinin öz rolu və statusu olan bir neçə fərdin əməkdaşlığından irəli gələn sosial bir proses olub, daim inkişaf rejimində fəaliyyət göstərməlidir.

- Təlim prosesi qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən, mühitin xüsusiyyətlərindən, təhsil müəssisəsinin əhatəsindən asılı olub, onların daxili quruluşundan irəli gələn verbal və sensor davranışların məcmusunu özündə birləşdirir[6].

Müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə etməklə dərsləri daha maraqlı edən, şagirdləri, sağlam mühakimələr irəli sürməyə, real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım göstərən mühüm vasitələrə çevirə bilirlər. Deməli, yeni təlim metodları təhsilin məzmununu daha yaxşı mənimsəmək və şagirdlərin müstəqil cavab vermələri məqsədilə tələb olunan təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır.

Yeni pedaqoji texnologiyaların hər hansı variantının uğurlu alınması üçün müəllimlərdən təlim şəraitini, şagirdlərin hazırlıq səviyyələrini və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işə yaradıcı yanaşmaq tələb olunur. Yaradıcı yanaşma və pedaqoji ustalığı müvəffəqiyyətin rəhnidir. Təhsilin yeni pedaqoji texnologiyalar əsasında qurulmasında, təşkilatçılıq, istiqamətvericilik vəzifəsini öz üzərinə götürən müəllim şagirdlərdə əsl fəallıq yaratmış olur.

Fəal və müstəqil yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olan, daim özünütəhsilə və özünütəkmilləşdirməyə maraq göstərən şagirdlərin hazırlığı problemi məktəbin qarşısında qoyulan mühüm məsələlərdən biridir. Müəllimin bələdçiliyi ilə dərstdə problemi şagirdlərin özləri tərəfindən həll olunması təlimin əsas ideyasıdır. Müəllim (bələdçi) tədqiqatların aparılması istiqamətində şagirdlərə şərait yaradır, istiqamət verir, təlim prosesini əvvəlcədən layihələndirir.

Müasir təlim texnologiyalarının təlim prosesinə daxil edilməsi şagirdlərin qeyri – fəallığının aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin formalaşdırılmasına, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradaraq, respublikamızda təhsil sahəsində islahat programında göstərilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, diferensiallaşdırma, fərdiləşmə, integrasiya və humanitarlaşdırma prinsiplərini həyata keçirməyə imkan verir.

Yeni texnologiyalar bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir: şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problem – situasiyanın yaradılması, şagirdlər tərəfindən biliklərin müstəqil əldə olunması və s.

Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilən dərslərin müşahidəsi aşağıdakıları deməyə imkan verir:

- Müasir təlim texnologiyaları motivasiya probleminin həllini asanlaşdırır;
- Şagirdlərin təlim fəallığını təmin edir;
- Biliklərin qarşılıqlı ünsiyyət, əməkdaşlıq şəraitində əldə edilməsinə imkan yaranır;
- Təlim zamanı şagirdlərin yaddaşın yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilir, onların düşünmə qabiliyyətləri müstəqil şəkildə, müntəzəm inkişaf etdirilir;
- Konstruktiv öyrənmə şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edir.

Aparığımız müşahidələr belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hər bir şagirdin və bütövlükdə konkret sinfin ümumi, fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərinin və mənimsəmə imkanlarının nəzərə alınması zəminində keçilmiş materialların qavranılması və onların ideya məzmununun dərk olunması işini uğurla həyata keçirmək mümkündür.

### ***Ədəbiyyat***

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası //Azərbaycan məktəbi, 2013, №5. s.5-17
2. Mehrabov A. Təhsildə konstruktiv təlim, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri. //Azərbaycan məktəbi,2010, №6. s.14-21
3. Məmmədova K. Azərbaycan dili dərslərində yeni təlim texnologiyalarından istifadə. //Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2017, №3. s.48-54
4. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları (Dərs vəsaiti). Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2012. s.14
5. Mehrabov A. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006. S.11
6. Məmmədova İ., Həsənova G. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə. //Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2019, №1. s.21-24

## **СУЩНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ**

***Ибрагимов Джафар Гусейн оглы***  
***Резюме***

Раскрывается сущность, характерные признаки и принципы использования новых педагогических технологий. Новые педагогические технологии констатируются как основной фактор повышения качества обучения. Отмечается, что при систематическом, научном и последовательном использовании педагогических и новых технологий обучения у учащихся формируются такие качества как анализирование, сравнение и творческие способности.

## **USE OF NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING EDUCATION QUALITY**

***Ibrahimov Cafar Huseyn oglu***  
***Summary***

The article reveals the essence? Characteristic features and principles of the use of new educational technologies. New pedagogical technologies are stated as a major factor in improving the quality of education. It is noted that with the systematic, scientific and consistent use of pedagogical and new learning technologies? Students form such qualities as analysis, comparison and creative abilities.

***Rəyçi: dosent Aslanova Zülalə***  
***Daxilholma tarixi 03 may 2026-cı il***

UOT:159.9.

**PSIXOLOJİ SABİTLİYİN MAHİYYƏTİ**

*Abdullayeva Gülnar Vahid qızı, Qasımova Aysən Oruc qızı*  
*Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali*  
*0009-0001-2007-4272*  
*Abdullayevagulnar03@gmail.com*  
*aysenoruc1995@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə şəxsiyyətin sabitliyinin psixoloji mahiyyəti haqqında bəhs edilir. Dayanıqlıq terminin mahiyyəti şərh edilir. Psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin psixoloji dayanıqlığı və sabitliyi ilə bağlı fikirlər təhlil edilir. E.Erikson, Q.Olport, E.From kimi psixoloqların məsələ ilə bağlı fikirlərinə müraciət olunur. Psixoloji dayanıqlıqda iradi tənzimləmənin, dini təsirlərin, mistik təsəvvürlərin, ailənin, sosial mühitin və aktivliyin rolu haqqında bəhs edilir.*

**Açar sözlər:** psixoloji dayanıqlıq, sabitlik, iradi tənzimləmə, din, ailə mühiti, sosial mühit, aktivlik.

**Ключевые слова:** психологическая устойчивость, стабильность, волевая регуляция, религия, семейная среда, социальная среда, деятельность.

**Keywords:** psychological stability, stability, volitional regulation, religion, family environment, social environment, activity.

**Giriş.** Dünyanın bir çox dillərində "dayanıqlıq" sözü "stabil, sabit, davamlı, möhkəm, möhkəmlik" deməkdir. Sabitlik termini aşağıdakı kimi tərcümə olunur: 1) sabitlik, tarazlıq vəziyyəti; 2) davamlılıq, möhkəmlik və s.[1].

Psixoloji sabitliyin şərhinə müxtəlif mümkün yanaşmalar mövcuddur. Bu, şəxsiyyətin davamlılığı və dəyişkənliyinin mütənəsibliyi kimi başa düşülə bilər. Söhbət əsas həyat prinsiplərinin və məqsədlərinin, dominant motivlərin, davranış tərzinin və tipik situasiyalarda reaksiyanın davamlılığından gedir. Dəyişkənlik motivlərin dinamikasında, yeni davranış üsullarının yaranmasında, yeni fəaliyyət yollarının axtarışında, situasiyalara reaksiyanın yeni formalarının inkişafında özünü göstərir. Deyə bilərik ki, şəxsiyyətin psixoloji dayanıqlığının əsasını şəxsiyyət sabitliyi və dinamizminin bir-birini tamamlayan birləşməsi, ahəngdar vəhdəti təşkil edir.

**Əsas hissə.** Şəxsin həyat yolu sabitlik təməli üzərində qurulur; onsuz həyat məqsədlərinə çatmaq mümkün deyil. O, özünə hörməti gücləndirir, bir insanın fərd və şəxsiyyət kimi özünü qəbul etməyə kömək edir. Şəxsiyyətin ayrı-ayrı istiqamətlərində və bütövlüyündə baş verən dəyişikliklər olmadan inkişaf mümkün deyil; onlar həm daxili dinamika, həm də ətraf mühitin təsirləri ilə müəyyən edilir. Əslində şəxsiyyətin inkişafı onun dəyişikliklərinin məcmusudur. Şəxsin psixoloji dayanıqlığı üçün özünü inkişaf etdirmək və öz fərdiliyini formalaşdırmaq bacarığı lazımdır. Sabitlik psixi keyfiyyətlərin təsbiti, psixi mexanizmlərin sərtliliyi kimi başa düşülməməlidir. Bu, uyğunlaşma proseslərinin məcmusu, şəxsiyyətin əsas funksiyalarının ardıcılığının, onların həyata keçirilməsinin sabitliyinin qorunması mənasında şəxsiyyətin inteqrasiyasıdır.

Şəxsiyyətin psixoloji sabitliyini fərdin mürəkkəb keyfiyyəti, fərdi keyfiyyət və qabiliyyətlərin sintezi kimi qiymətləndirmək olar. Psixoloji sabitliyin komponentlərinə aşağıdakılar daxildir: şəxsiyyətdaxili konfliktlərin (dəyər, motivasiya, rol) vaxtında və adekvat həlli ilə şəxsi inkişaf bacarığı; emosional tonun nisbi sabitliyi və əlverişli əhval-ruhiyyə; iradi tənzimləmə. Bundan başqa psixoloji sabitlik aşağıdakıları özündə birləşdirən

mürəkkəb şəxsiyyət xüsusiyyətləri birləşdirir: tarazlıq, mütənasiblik; davamlılıq, sabitlik; müqavimət.

Psixoloji sabitlik daxili və xarici resurslar (şəxslərarası, sosial dəstək) tərəfindən dəstəklənir. Sosial mühitin amilləri özünə hörməti, bədənin adaptiv potensialını və enerji ehtiyatlarını dəstəkləyirsə, özünü həyata keçirməyə kömək edirsə, psixoloji dəstək alırsa, bütün bunlar bütövlükdə ahəngdar əhval-ruhiyyənin yaranmasına və uyğunlaşma qabiliyyətinin qorunmasına kömək edir. Ətraf mühitin sosial amilləri özünə hörməti azaldırsa, bədənin adaptiv potensialı və enerji ehtiyatları özünü həyata keçirməyi məhdudlaşdırırsa, insanı emosional dəstəkdən məhrum edirsə, bütün bunlar disharmonik əhval-ruhiyyənin yaranmasına və uyğunsuzluq vəziyyətinin yaranmasına kömək edir. Biz hesab edirik ki, əhval-ruhiyyəni yalnız bir vəziyyət növü kimi nəzərdən keçirmək səmərəsizdir. Əhval psixi vəziyyətlərin nisbətən sabit tərkib hissəsidir, şəxsiyyət strukturları ilə psixi vəziyyətlərin müxtəlif komponentləri (hisslər və emosiyalar, fərdin mənəvi, sosial və fiziki həyatında baş verən hadisələrin təcrübələri, fərdin əqli və fiziki ton.) arasındakı əlaqənin əsas əlaqəsidir [9].

Bunlar olduğu zaman psixoloji sabitlik azalır, şəxsiyyətdaxili münaqişələr, fiziki pozğunluqlar yaranır. R.G.Rozenman və G.Fridman tədqiqatçı kimi ürək-damar xəstəliklərinin inkişaf riski dərəcəsi ilə fərqlənən iki davranış növünü təsvir etdilər. Riski artırən şəxsiyyət xüsusiyyətləri və ya koronar tipi L tipi, riski azaldanlar isə B tipi adlanırdı [8]. Koronar tip aşağıdakılarla xarakterizə olunur; iddialılıq; təsdiqedilmə ehtiyacı; impulsivlik; səbirsizlik; fəaliyyəti azaltmaq mümkün olmaması; hər şeyi etmək arzusu; emosionallıq; qıcıqlanma; düşmənçilik; qəzəb. R.G.Rozenman və G.Fridman, fərdi xüsusiyyətlərə əlavə olaraq, ürək-damar xəstəliyinə meylli şəxslərdə havanın sürətli, güclü, səsin partlayıcı intonasiyasını, cümlələrdə müəyyən sözləri vurğulamağı, üz və bədən əzələlərində gərginliyi, normal söhbət zamanı tez-tez yumruqları sıxmağı, onunla söhbətin gedişatını sürətləndirmək və ya ara vermək istəyini qeyd etdilər. L tipli davranışı ürək-damar xəstəliklərinin inkişaf riskini təxminən iki dəfə artırır.

B tipi isə əksinə xüsusiyyətlərə malikdir. Amerikalı psixoloqların fikrincə, bu tip kifayət qədər yaygındır; ABŞ əhalisinin yarısını belə təsnif etmək olar. B tipi daha müsbət mənlik təsəvvürləri, sakitlik, həyatdan məmnunluq və tələskənlik ilə xarakterizə olunur. Onlar iş və istirahəti bir-birini əvəz edir, onlar daha az emosional gərginlik və L tipinə zidd olan digər keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Davranış növünün həyat qabiliyyəti ilə birmənalı əlaqəsi yoxdur. L tipli insanların ikinci infarktdan xilas olmaq şansı B tipli insanlardan daha yüksəkdir.

***Psixoloji dayanıqlıqda inamın rolu.*** Psixoloji dayanıqlıqda inamın rolu böyükdür. İnəm fərdi və ictimai şüurun zəruri elementi, insan fəaliyyətinin mühüm cəhətidir. İnanc obyektləri - faktlar, hadisələr və təbii və sosial reallığın inkişaf tendensiyləri - subyektə həssas olaraq verilmir və yalnız bir imkan kimi görünür. Bu zaman iman obyektı realıqda, obrazlı şəkildə mövcud kimi təqdim edilir və təqdimat kifayət qədər güclü təcrübələrlə müşayiət olunur. [9].

E.Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsində ilk psixososial mərhələdə şəxsiyyətin müsbət inkişafı insanın ümid etmək qabiliyyətini formalaşdırır. Erikson qeyd etdi ki, “din əsrlər boyu nizamlı aralıqlarla iman şəklində inam hissini bərpa etməyə xidmət edir, eyni zamanda, xaric edəcəyini vəd etdiyi şəxsin maddi forma verir”. Beləliklə, din və dini inanc psixososial inkişafın birinci mərhələsinə xas olan eqonun inkişafını dəstəkləyir və “əsas inamı” gücləndirərək “əsas inamsızlıqdan” xilas olmağa imkan verir. Din cəmiyyətin sosial və mədəni varlığının digər formaları ilə əvəz oluna bilər, onlar da bu eqo gücünü dəstəkləyə bilərlər. E.Erikson “yoldaşlıq, məhsuldar iş, ictimai fəaliyyət, elmi araşdırmalar və bədii yaradıcılığı” bəzi insanlar üçün iman mənbələri kimi sadalayır. [8]

Psixoloji dayanıqlıqda sosial mühitin rolu. Sosial mühit (makromühit və mikromühit) fərdin mövcudluğunun əsas mühiti olduğundan, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə psixoloji sabitlik prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Şəxslərarası qarşılıqlı əlaqə baxımından etibarlı və özünü təsdiqləmə bacarığı ön plana çıxır. Etibar insanın öz fikir və hisslərini sosial cəhətdən məqbul formada, yəni başqalarının ləyaqətini alçaltmadan ifadə etmək bacarığında təzahür edir; hərəkətləriniz üçün məsuliyyət götürməyə hazır olmaq; problemin həllinə konstruktiv yanaşmada və s. Özünə güvənən insan nəyisə dəyişdirmək üçün başqa bir şəxsə öz istək və ya xahişini bildirməyə bilər, çətinliklə düşmədən bu barədə birbaşa danışa, fikir ayrılığına və ya etirazlara qulaq asar.

Psixoloji dayanıqlığa mistikanın təsiri. Sehrli güclərə inam insanı məsuliyyətdən azad edir, qərarlar qəbul edilmədiyi üçün qərar verməyə mümkün səhvədən yaranan narahatlığı aradan qaldırır. Həyatı vacib qərarlar tale tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilir. Falçı, görən, astroloq vasitəsilə taleyin səsi eşidilir, ona tabe olmaq lazımdır. Sehrli güclərə inam zəif inkişaf etmiş, parçalanmış dini fikirlərdən irəli gəlir, lakin dini hissləri yaşamaq üçün açıq bir ehtiyac var. Dini hisslərin, hər hansı digər hisslər kimi, bir növ enerji mənbəyi olmalıdır. Hər hansı bir ənənəvi etirafın dini təcrübəsi bu hisslər üçün enerji vermir. Onda az yenilik, az əsəb verici qeyri-müəyyənlik, təcrübənin kəskinliyi azdır. Sehrliliyə inam da gözləmə, möcüzə üçün ehtiraslı arzu ilə bağlıdır. Öz-özünə hipnozun təsiri və müxtəlif növ sehrbazların təklifi ilə insan daha tez-tez kiçik və ya böyük möcüzələr tapmağa başlayır. Dini oriyentasiya seçimi şəxsi xüsusiyyətlər, sosial mühit, mövcud həyat şəraitinin xarakteri və bir sıra digər amillərlə müəyyən edilir.

Q.Olport dini oriyentasiyanın iki formasını fərqləndirmək zərurətində təkid edirdi: zəhəri və daxili. Xarici dini oriyentasiya ilə, bir çox insanlar üçün din mərasimləri, ailə rahatlığı, şəxsi rahatlıq üçün istifadə olunan bir vərdiş və ya ümumi bir ixtiradır. Bu növ dindarlıq insanda çoxlu sayda xurafatın olması ilə əlaqələndirilir.[6.44] Daxili dini oriyentasiya nə qorxu ilə mübarizə yolu, nə ünsiyyət və ya uyğunluq forması, nə də istəkləri həyata keçirmək üçün bir vasitədir. Olport inanırdı ki, xarici deyil, daxili dini oriyentasiya insanın psixi sağlamlığının qorunmasına kömək edir. Daxilən dinə bağlı olan adamın insanlardan qorxusu az olur.

Psixoloji dayanıqlığın şəxsin aktivliyindən asılılığı. Fərdin psixoloji sabitliyi aspektində bütün fəaliyyət növləri üstünlük təşkil edə bilər: idrak, aktiv, kommunikativ. Hər bir dominant şüurun müəyyən bir istiqaməti kimi eyni vaxtda mövcuddur. Şüurun bu və ya digər istiqamətinin mexanizmini izah edən daha tanış bir anlayış müəyyən bir münasibətə hazırlıq, meyl, reaksiya, şərh, davranış, fəaliyyət kimi münasibətdir [5.81].

Nəticə. Şəxsiyyətin psixoloji dayanıqlığı şəxsiyyətin inkişafında çox böyük rol oynayır. Psixoloji dayanıqlıq insanın iradi keyfiyyətlərindən, dini təsəvvürlərindən, ailə tərbiyəsindən, yaşadığı sosial mühitdən asılıdır.

### **Ədəbiyyat**

1. Bayramov R. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin linqvistik təhlili. Bakı, 2024.
2. Şəfiyeva E.İ. Klinik psixologiya. BDU nəşriyyatı, 2002.
3. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Dərslik. Bakı, 1992.
4. İsmayılov N., İsmayılov F. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2008.
5. Куликов Л.В., Проблема описания психических состояний. СПб. Питер. 2020. С. 11-42.
6. Олпорт Г. Личность в психологии. — М.; СПб. 2019.
7. Никифоров Г. С. Самоконтроль человека. — Л., 2017.
8. Никифоров Г. С. Психология здоровья. — СПб., 2022.
9. Фромм Э. Человек для себя. — Минск, 2002.

**СУТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ**

*Абдуллаева Гульнар Вахид кызы, Касумова Айшен Орудж кызы*  
*Резюме*

В статье рассматривается психологическая сущность стабильности личности. Объясняется суть термина «стабильность». Анализируются представления о психологической стабильности и стабильности личности в психологической литературе. Рассматриваются идеи таких психологов, как Э. Эриксон, Г. Олпорт, Э. Фромм, по этому вопросу. Обсуждается роль волевой регуляции, религиозных влияний, мистических идей, семьи, социальной среды и деятельности в психологической стабильности.

**PSYCHOLOGICAL STABILITY OF PERSONALITY**

*Abdullayeva Gulnar Vaxid, Gasimova Ayshan Oruc*  
*Summary*

The article discusses the psychological essence of personality stability. The essence of the term stability is explained. The ideas about the psychological stability of personality in the psychological literature are analyzed. The ideas of psychologists such as E. Erikson, G. Allport, E. Fromm on the issue are addressed. The role of volitional regulation, religious influences, mystical ideas, family, social environment and activity in psychological stability is discussed.

*Rəyçi: dos. Bayramova Sabirə*  
*Daxil olma tarixi 07 iyul 2026-cı il*

## FİLOLOGİYA

UOT:81.

## ONOMASTİK VAHİDLƏRİN DİLDƏKİ FUNKSİYALARI

*Abbasbəyli Validə Şəraf qızı*  
*AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*  
*Doktorant*  
*Orcid: 0009-0002-4909-504X*  
*abbaslivalide97@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə onomastik vahidlərin dil sistemində yerinə yetirdiyi əsas funksiyalar müasir dilçilik yanaşmaları əsasında təhlil olunur. Tədqiqatda xüsusi adların yalnız nominativ vasitə kimi deyil, həm də semantik, kommunikativ, pragmatik, identifikasiyaedici, ekspressiv və lingvokulturoloji funksiyalar daşıyan çoxşaxəli dil vahidləri olduğu göstərilir. Onomastik vahidlərin insanın idrak fəaliyyəti, milli-mədəni yaddaşı və kollektiv təcrübəsi ilə sıx bağlı olduğu əsaslandırılır. Məqalədə antroponim, toponim, etnonim, hidronim və digər onomastik kateqoriyaların müxtəlif diskurs mühitlərində yerinə yetirdiyi funksiyalar müqayisəli şəkildə araşdırılır. Xüsusi adların bədii, publisistik və elmi üslublarda fərqli funksional yük daşdığı, mətnin semantik bütövlüyünün və pragmatik təsir gücünün formalaşmasında mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Eyni zamanda onomastik vahidlərin milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni irsin qorunmasında əhəmiyyəti vurğulanır. Tədqiqat göstərir ki, xüsusi adlar yalnız referensiya funksiyası ilə məhdudlaşmış, həm də qiymətləndirmə, assosiativ əlaqələrin yaradılması, emosional-ekspressiv təsir və konseptual informasiyanın ötürülməsi kimi funksiyaları yerinə yetirir. Məqalədə onomastik vahidlərin koqnitiv və diskursiv xüsusiyyətləri müasir onomalogiyanın nailiyyətləri kontekstində şərh olunur və onların dilin leksik-semantik sistemində xüsusi mövqeyə malik olduğu göstərilir. Araşdırmanın nəticələri onomastikanın dilçilikdə yalnız advermə sahəsi deyil, həm də dil, mədəniyyət və təfəkkür əlaqələrini öyrənən mühüm istiqamətlərdən biri olduğunu təsdiq edir.*

**Açar sözlər:** onomastik vahidlər, xüsusi adlar, dil funksiyaları, lingvokulturologiya, koqnitiv yanaşma, diskurs

**Key words:** onomastic units, proper names, language functions, linguoculturology, cognitive approach, discourse

**Ключевые слова:** ономастические единицы, собственные имена, функции языка, лингвокультурология, когнитивный подход, дискурс.

Onomastika adların öyrənilməsi ilə məşğul olan elmi sahədir və dilin ən mühüm komponentlərindən biri olan adların, xüsusilə şəxsi adlar, coğrafi adlar və digər xüsusi adların sistemini tədqiq edir. Onomastik vahidlər isə xüsusi adlar və bu adların daşdığı semantik, sosial və mədəni yükü ifadə edən dil vahidləridir. Onomastik vahidlərin funksionallığı həm dilin strukturu, həm də onun cəmiyyətlə əlaqəsi baxımından çox vacibdir.

Onomastik vahidlər dilin xüsusi adlar sistemini təşkil edir. Bu vahidlər, ümumiyyətlə, aşağıdakı qruplara ayrılır: *Şəxsi adlar* –şəxs adları, soyadlar, ləqəb və təxəllüslər.

*Coğrafi adlar* – ölkə, şəhər, kənd, dağ, çay və digər təbii və inzibati obyektlərin adları. *Ktematonimlər* –maddi və mənəvi mədəniyyətə aid obyektlər, müəssisələr və əşyalar. marka, şirkət və kommersiya obyektlərinin adları. Bədii əsər adları, ədəbiyyat, kino və digər sənət sahələrində istifadə olunan xüsusi adlar.

Hər bir onomastik vahid dilin sosial və kommunikativ funksiyalarını yerinə yetirən mühüm bir komponentdir. “*Onomastik vahidlərin ən əsas funksiyalarından biri kommunikativ funksiya olub intensiv kommunikasiya zamanı şəxs və ya obyektin konkret tanınmasını təmin*

edir” [1, s.54]. Məsələn, şəxsi və coğrafi adlar, dil istifadəçilərinə konkret insanları və yerləri tanımağa imkan verir, eyni zamanda müəyyən bir məna yükünü özündə saxlayıb və insanların gündəlik həyatında təsadüfi deyil, xüsusi olaraq istifadə edilir.

Bir şəxsin adı, həmin şəxsə bağlı olan sosial, mədəni və ailəvi konteksti də ifadə edir. Coğrafi adlar isə, müəyyən bir əraziyə aid spesifik mədəniyyəti və tarixi irsi əks etdirir. Bir sözlə, coğrafi mövqeyi deyil, həm də həmin ərazinin sosial və mədəni xüsusiyyətlərini təmsil edir. Məsələn, “Bakı” adı sadəcə bir şəhəri deyil, həmin şəhərin tarixi, mədəniyyəti və sosial strukturlarını da ifadə edir.

*“Onomastik vahidlər, dilin sosial funksiyalarını həyata keçirməkdə də mühüm rol oynayır. Adlar, cəmiyyətdə sosial əlaqələrin qurulmasında vacibdir. Xüsusilə şəxsi adlar, insanın sosial statusunu, mənsubiyyətini və müəyyən bir ailənin və ya nəslin üzvü olduğunu göstərir”* [2, s.98]. Azərbaycan dilində soyadların müəyyən bir qəbilə və ya tayfaya, mədəni və etnik mənsubiyyətə işarə etməsi bunun bariz nümunəsidir.

*“Soyadların bir çoxu cəmiyyətin tarixi, adətləri və sosial strukturu ilə sıx əlaqədədir. Bəzi soyadlar müəyyən bir nəsil və ya tayfaya aid olmaqla yanaşı, həmin şəxsin cəmiyyətindəki yerini də təmsil edir. Digər tərəfdən, coğrafi adlar da bir ərazinin mənsub olduğu dövlətin və ya xalqın kimliyini ifadə edir. Hər bir coğrafi ad tarix və mədəniyyətin dərin izlərini daşıyır”* [3, s.30].

Onomastik vahidlər dilin mədəni funksiyasını həyata keçirməkdə də mühüm rol oynayan xalqın mədəniyyətini, tarixini və dəyərlərini əks etdirir. Məsələn, Azərbaycanın qədim şəhərlərinin və məkanlarının adları bu yerlərin tarixi və mədəni əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, xalqın keçmişini və mədəni mirasını qorumağa kömək edir. *Şuşa, Quba, Gəncə, Gədəbəy, Mərzə, Qobustan* kimi coğrafi adlar, yalnız həmin yerlərin adları deyil, həm də həmin yerlərin mədəniyyəti, folkloru və tarixinin bir hissəsidir.

Dini, milli və folklor təsirlərinin onomastik vahidlərə yansımaları da çox vacibdir. Məsələn, *Məmməd, Fatimə, Əli* kimi adlar yalnız şəxsi adlar kimi deyil, həm də dini mədəniyyətin təzahürüdür. Bu adlar bir xalqın dini inanc sistemini və sosial əxlaqını da ifadə edir. Həmçinin, adların dəyişməsi və ya yenilənməsi də xalqın mədəni dinamikasını göstərir.

Onomastik vahidlərin psixoloji funksiyası da diqqəti cəlb edir. İnsan adları şəxsiyyətin formalaşmasında və onun psixoloji vəziyyətində mühüm rol oynayır. Bir çox adlar onu daşıyan şəxsə müəyyən xüsusiyyətlər, uğur və ya həyat yolunun istiqamətini müəyyən etməyə çalışır. Məsələn, *İlham, Nigar, Vüqar* kimi adlar, həm də bu adları daşıyan şəxsin həyatına uğurlar və yaxşılıqlar gətirəcəyinə inanılan mənalara əlaqələndirilir. Eyni zamanda, adlar insanın sosial psixologiyasına da təsir edir. Məsələn, müəyyən bir adın şərti olaraq cəmiyyətin bir qisminə müsbət və ya mənfi təsir etməsi, o adın insanların gözündəki imicini formalaşdırır.

Xüsusi adlar dil sistemində bir sıra mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Onların əsas funksiyalarından biri nominativ funksiyadır. Bu funksiya əşyaların, şəxslərin və coğrafi obyektlərin adlandırılmasını təmin edir. Məsələn, *Elçin* şəxs adını, *Gəncə* və *Tovuz* isə yaşayış məntəqələrini bildirərək obyektlərin dil vasitəsilə tanınmasına şərait yaradır.

Xüsusi adların mühüm funksiyalarından biri də ayırdedici funksiyadır. Bu funksiya eyni kateqoriyaya aid obyektlərin bir-birindən fərqləndirilməsini təmin edir. Məsələn, *Araz* və *Kür* adları hər ikisi çay adı olsalar da, konkret olaraq iki fərqli coğrafi obyekti bildirirlər.

*İdentifikasiya funksiyası* xüsusi adların şəxsi və ya coğrafi kimliyi müəyyənləşdirməsində özünü göstərir. Bu funksiya vasitəsilə fərdin və ya məkanın konkretliyi təmin olunur [9, s.8]. Məsələn, *Səid Rüstəmov* adı müəyyən bir şəxsiyyətə, *Zəngilan rayonu* isə konkret bir coğrafi məkanı tanıdır.

Xüsusi adlar eyni zamanda *mənsubluq funksiyasını* da yerinə yetirir. Bu funksiya şəxsin və ya obyektin müəyyən bir yerə, tayfaya və ya etnik qrupa aid olduğunu göstərir. *Qazaxlı, Gədəbəyli, ləzgi, talış, tata, avar* kimi adlandırmalar məkan və etnik mənsubiyyəti ifadə edən onomastik vahidlərdir.

*Tarixi-mədəni funksiya* xüsusi adların kollektiv yaddaşı və tarixi təcrübəni əks etdirməsi ilə bağlıdır. Bu cür adlar xalqın tarixi keçmişini, mədəni dəyərlərini və milli kimliyini simvollaşdırır. Məsələn, *Babək* adı milli qəhrəman obrazı ilə assosiasiya olunur, *Xocalı* isə soyqırımını faciəsinin tarixi yaddaşdakı simvoluna çevrilmişdir.

Xüsusi adların *emosional və estetik funksiyası* əsasən antroponimlərdə müşahidə olunur. Bu funksiya adın emosional çalarlar və estetik təsir yaratması ilə xarakterizə olunur. *Şirin, Gözəl, Aybəniz* kimi adlar müsbət emosional qiymətləndirmə və bədii təsir gücü ilə seçilir.

Nəhayət, "*simvolik funksiya* xüsusi adların mifoloji, ideoloji və milli simvol dəyəri daşması ilə bağlıdır. Bu cür adlar yalnız konkret obyekti deyil, həm də geniş mədəni və ideoloji mənə yükünü ifadə edir" [6, s.110]. *Koroğlu, Qurd dərəsi, Bozqurd, Həcər, Qaçaq Nəbi* kimi adlar milli-mifoloji düşüncənin və kollektiv şüurun simvolik göstəriciləridir. Dildə funksionallığı formalaşdıran müxtəlif səviyyələr mövcuddur və bu səviyyələrdən biri də mədəni-məişət səviyyəsidir. Bu səviyyə dilin yalnız kommunikativ vasitə kimi deyil, həm də sosial münasibətlərin, milli-mədəni dəyərlərin və gündəlik həyatın ifadəçisi kimi çıxış etməsini təmin edir. Məhz bu kontekstdə onomastik vahidlər xüsusilə adlar, soyadlar və təxəllüslər dilin funksional sistemində mühüm yer tutur. Adlar insanlar arasında ünsiyyət prosesində ilk növbədə identifikasiya və çağırış funksiyasını yerinə yetirir. Hər bir şəxs adı konkret fərdi digər insanlardan fərqləndirməyə xidmət etməklə yanaşı, ünsiyyətin operativliyini və dəqiqliyini təmin edir. Bununla yanaşı, adlar yalnız nominativ xarakter daşımır, eyni zamanda müəyyən emosional-ekspressiv çalarlar da kəsb edə bilər. Məsələn, eyni adın müxtəlif formalarının, qısaldılmış, əzizləmə, rəsmi variantlar və s. işlədilməsi ünsiyyət iştirakçıları arasındakı sosial məsafəni, yaxınlıq dərəcəsini və münasibətlərin xarakterini əks etdirir. Mədəni-məişət səviyyəsində advermə ənənələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Adlar çox vaxt xalqın tarixi yaddaşını, dini inanclarını, estetik zövqünü və ideoloji dəyərlərini özündə əks etdirir. Bu baxımdan adlar yalnız dil vahidi deyil, həm də linqvokulturoloji fenomen kimi çıxış edir. Məsələn, müəyyən dövrlərdə qəhrəmanlıq, dini şəxsiyyətlər və ya tarixi fiqurlarla bağlı adların geniş yayılması cəmiyyətin dəyər sistemini əks etdirir.

Soyadlar isə fərdi identifikasiyadan daha geniş funksional yük daşıyaraq şəxsin ailə mənsubiyyətini, nəsil bağlılığını və sosial köklərini ifadə edir. "*Azərbaycan dilində soyadların formalaşması tarixən müxtəlif modellər əsasında baş vermişdir və bu modellər həm milli, həm də tarixi-siyasi təsirlərlə bağlıdır. Soyadlar vasitəsilə insanın hansı nəsildən olduğu, bəzən isə onun coğrafi və sosial mənsəyi haqqında da məlumat əldə etmək mümkündür. Bu xüsusiyyət soyadları yalnız dil vahidi deyil, həm də sosial marker kimi səciyyələndirir*" [5, s.80].

Təxəllüslər isə əsasən yaradıcı və ictimai fəaliyyət sahəsində fərdin özünüifadə vasitəsi kimi meydana çıxır. Yazıçılar, şairlər, sənət adamları və digər ictimai fiqurlar təxəllüs vasitəsilə ya öz ideoloji mövqelərini, ya da estetik baxışlarını ifadə edirlər. Təxəllüslər çox zaman simvolik mənə daşıyır və müəllifin daxili dünyasını, yaradıcılıq istiqamətini və ya ictimai mövqeyini əks etdirir. Bu baxımdan təxəllüs həm də yaradıcı identiklik göstəricisi kimi çıxış edir.

"*Adlar, soyadlar və təxəllüslər mədəni-məişət səviyyəsində dilin funksionallığını təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Onlar yalnız ünsiyyətin texniki tərəfini deyil, həm də sosial münasibətləri, mədəni kodları və fərdi-ictimai identiklikləri ifadə edərək dilin çoxqatlı funksional strukturunu formalaşdırır*" [4, s.120].

*Rəsmi və hüquqi səviyyə:* Şəxsiyyət sənədlərində, xəritələrdə, qanunvericilikdə formallaşdırılmış adlandırma sistemi kimi çıxış edir. *Ədəbi-bədii səviyyə:* Təxəllüslər və obraz adları bədii ədəbiyyatda tipikləşdirmə funksiyası daşıyır. Məsələn, Dədə Qorqud, Molla Nəsrəddin, Koroğlu. *İdeoloji-siyasi səviyyədə:* Onomastik adlar siyasi və ideoloji mənalar daşıyır. Məs.: Zəfər yolu, Şəhidlər xiyabanı, Ulu Öndər və s. *Onomastik vahidlərin yardımçı funksional xüsusiyyətlərinə isə bunlar aiddir: lingvistik sabitlik. Uzun illər dəyişmədən işlənən adlar (Bakı, Araz, Qarabağ, Məhəmməd, Xankəndi, Xəzər, Kür, Banu və s.); kontekstual dəyərlənmə – eyni onomastik vahid fərqli mətnə müxtəlif mənə kəsb edə bilər. Multifunksionallıq – Eyni ad həm şəxs, həm də yer adı ola bilər (məs.: Şahin – insan adı və quş adı); sinfonik yüklənmə.* Multifunksionallıq onomastik vahidlərin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Bu anlayış xüsusi adların yalnız bir semantik sahə ilə məhdudlaşmadığını, müxtəlif kontekstlərdə fərqli funksiyalar yerinə yetirə bildiyini göstərir. Azərbaycan dilində eyni leksik vahid həm antroponim (şəxs adı), həm toponim (yer adı), həm də apelyativ (ümumi isim) kimi çıxış edə bilər. Bu isə dilin semantik elastikliyi və söz yaradıcılığı potensialını artırır. Məsələn, *Şahin* sözü ilkin olaraq quş adı (apelyativ) kimi mövcuddur. Lakin bu söz sonradan şəxs adı kimi geniş yayılmış, eyni zamanda bəzi hallarda toponim kimi də işlənmişdir. Beləliklə, *Şahin* vahidi üç müxtəlif funksiyada çıxış edir: *quş adı* (ümumi isim), *kişi adı* (antroponim), *müəyyən məkan adı* (toponim).

Eyni hal digər nümunələrdə də müşahidə olunur: *Araz* – çay adı (hidronim), *kişi adı* (antroponim); *Turan* – tarixi-coğrafi məkan adı, *kişi və qadın adı*; *Ceyran* – heyvan adı və *qadın adı*; *Göyçay* – yer adı, lakin “göy çay” komponentləri ümumi leksik vahidlərdir; *Elbrus* – dağ adı və şəxs adı kimi işləyə bilər. Bu tip nümunələr göstərir ki, onomastik vahidlər kateqoriyalararası keçid imkanına malikdir və bu da onların funksional diapazonunu genişləndirir. Onomastik vahidlərin multifunksionallığı ilə sıx bağlı olan digər mühüm xüsusiyyət semantik çoxqatlılıqdır. Bu zaman eyni ad yalnız bir obyektə işarə etmir, həm də müxtəlif mədəni, emosional və assosiativ mənalar daşıyır. Məsələn: *Babək* adı yalnız tarixi şəxsiyyətin adı deyil, eyni zamanda qəhrəmanlıq, azadlıq və mübarizə simvolu kimi qəbul edilir; *Leyla* adı sadəcə qadın adı olmaqla kifayətlənmir, klassik ədəbiyyatda məhəbbət və sədaqət konseptini ifadə edir (Leyli və Məcnun kontekstində); *Qarabağ* toponimi yalnız coğrafi məkan deyil, həm də tarixi yaddaş, vətənpərvərlik və milli identiklik mənalarını ehtiva edir; *Xəzər* adı dəniz adı olmaqla yanaşı, həm də genişlik, dərinlik və bəzən romantik obrazlarla assosiasiya olunur. Bu nümunələrdə görünür ki, onomastik vahidlər bir növ “semantik rezonans” yaradır, yəni onların hər biri yalnız birbaşa nominativ funksiyayı deyil, həm də kollektiv yaddaşda formalaşmış əlavə mənaları aktivləşdirir. “*Onomastik vahidlərin multifunksionallığı və sinfonik yüklənməsi onların yalnız adlandırma vasitəsi olmadığını, həm də çoxqatlı semantik və funksional struktur daşıyıcısı olduğunu göstərir*” [7, s.77]. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının inkişafına, semantik dinamikanın genişlənməsinə və dilin mədəni potensialının güclənməsinə mühüm təsir göstərir. *Tarixi şəxsiyyətlərin adları ideoloji mənə daşıya bilər (Nəsimi – azad fikir simvolu).* Onomastik vahidlərin müəyyən semantik yükü mövcud olur. Bu semantik yük motivasiya əsaslı olur və ad verilirərkən adlandırılan obyektin fiziki, coğrafi, tarixi və sosial xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, *Qazaxlı (Qazaxdan olan), Sarıkənd (torpağı sarı olan kənd), Dağlı (dağdan gələn) və s.*

Onomastik vahidlərin simvolik funksiyaları dedikdə isə o nəzərdə tutulur ki, – adın təkcə leksik mənası deyil, kultural və emosional mənası da olur. Məsələn: *Zəfər (qələbə rəmzi), Qələbə parkı, Ana Vətən, Şəhidlər xiyabanı və s.*

Onomastik vahidlər, yalnız sadə adlar deyil, dilin və xalqın tarixi, mədəniyyəti, psixologiyası, dünyagörüşü və emosional yaddaşını daşıyan dil vahidləridir. Onların dilin

nominativ, identifikasiya, emosional və ideoloji sahələrində aktivdir şəkildə funksionallaşır, dilin söz yaradıcılığı, bədii ifadə və mədəni təmsil imkanlarını genişləndirir, həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dildə tez-tez və məqsədli şəkildə istifadə olunur. Onomastik vahidlər dilin ən vacib komponentlərindən biri olmaqla yanaşı, çoxşaxəli funksiyalar yerinə yetirir. Onlar yalnız dilin strukturunu və məna quruluşunu təmsil etmir, eyni zamanda sosial, mədəni, psixoloji və kommunikativ sahələrdə də əhəmiyyətli rol oynayır. *“Xüsusi adlar bir xalqın kimliyini, tarixini, mədəniyyətini və sosial quruluşunu ifadə edir. Onomastika, bu vahidlərin dildəki funksionallığını araşdırmaqla, həm də bir toplumun düşüncə tərzini, həyat fəlsəfəsini və sosial həyatını daha yaxşı anlamağa kömək edir”* [8, s.5].

Onomastik vahidlər dildə adlandırma və fərqləndirmə funksiyasını həyata keçirən əsas leksik vahidlərdən biridir. Onlar kommunikasiya prosesində şəxs, məkan, obyekt və hadisələrin dəqiq tanıdılmasına xidmət edir. Onomastik vahidlər yalnız nominativ xarakter daşıyır, həm də milli-mədəni informasiya və tarixi yaddaşı özündə qoruyur. Nəticədə bu vahidlərin işlənməsi ünsiyyətin konkretliyini, informativliyini və ekspressivliyini artırır. Buna görə də onomastik vahidlərin funksionallığının araşdırılması dilin sosial, tarixi və üslubi imkanlarının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, onomastik vahidlər dilin leksik sistemində yalnız nominativ funksiyayı yerinə yetirən xüsusi adlar deyil, həm də mürəkkəb semantik, pragmatik və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərə malik dil vahidləridir. Onlar cəmiyyətin tarixi inkişafını, milli-mədəni yaddaşını, etnik kimliyini və dünyagörüşünü əks etdirən mühüm informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, onomastik vahidlər identifikasiya, fərqləndirmə, kommunikativ, ekspressiv, estetik, simvolik və mədəni funksiyaları qarşılıqlı şəkildə həyata keçirərək nitqin məzmununu zənginləşdirir və diskursun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, bu vahidlər bədii, publisistik və elmi üslublarda müxtəlif funksional çalarlar qazanaraq mətnin informativliyini və təsir gücünü artırır. Onomastik vahidlərin funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilin dinamik inkişaf qanunauyğunluqlarını, söz yaradıcılığı proseslərini və dil-mədəniyyət əlaqələrini daha dərindən anlamağa imkan verir. Bu baxımdan, onomastik vahidlərin funksional aspektdən tədqiqi müasir dilçiliyin aktual istiqamətlərindən biri olmaqla yanaşı, gələcək onomastik, koqnitiv və linqvokulturoloji araşdırmalar üçün də mühüm elmi baza yaradır.

### Ədəbiyyat

1. Həbibli, R. Azərbaycan tətbiqi onomastikası: filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyası / R. Həbibli. – Bakı, – 2021.
2. Hüseynova, M. N. XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikası (Dərələyaz mahalı üzrə) / –Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, –2015.
3. Xalıqova, R. Adqoymada məqsəd və ənənələr Azərbaycan onomastikası məsələləri //– Bakı:– 2000. № VIII, – s.30
4. Qurbanov, A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası / A.Qurbanov.– Bakı: Elm və təhsil, – 1988.–288s.
5. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cildə]. / A. Qurbanov. – Bakı: Elm və təhsil, -c.2.– 2019. – 280 s.
6. Paşayev, A. Azərbaycan. onomastikası / A. Paşayev. –Bakı: Elm, – 2019.–210s.
7. Бояринова, Л. З. Межуровневые отношения в структуре словообразовательного гнезда личных имен / Л. З. Бояринова // Разноуровневые характеристики лексических единиц. – Смоленск, 2001. – Вып. 42. – с.185

8. Кизюкевич, А. А. Структурно-семантические и ономазиологические аспекты транспозиции как особого способа наименования явлений действительности: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Кизюкевич. – Москва, 1989. – 17 с.
9. Ковлакас, Е. Ф. Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. Ф. Ковлакас. – Краснодар, 2009. – 24 с.

## THE FUNCTIONS OF ONOMASTIC UNITS WITHIN THE LANGUAGE SYSTEM

*Abbasbeyli Valide SHaraf*

### *Summary*

This article examines the principal functions of onomastic units within the language system from the perspective of contemporary linguistic theories. It argues that proper names should not be regarded merely as nominative elements but as multifunctional linguistic units performing semantic, communicative, pragmatic, identificational, expressive, and linguocultural functions. The study demonstrates that onomastic units are closely connected with human cognition, collective memory, and national cultural identity. The functional characteristics of anthroponyms, toponyms, ethnonyms, hydronyms, and other categories of proper names are analyzed comparatively across different types of discourse. Particular attention is paid to the role of proper names in literary, journalistic, and scientific texts, where they contribute to semantic coherence, textual organization, and pragmatic impact. The article also emphasizes the importance of onomastic units in preserving historical memory, cultural heritage, and national identity. The findings indicate that proper names extend beyond simple reference by expressing evaluation, creating associative links, conveying emotional and stylistic meanings, and transmitting conceptual information. Their cognitive and discourse-related features are interpreted within the framework of modern onomastic studies, revealing their significant place in the lexical-semantic system of language. The research concludes that onomastic units represent not only an essential component of naming practices but also an important linguistic phenomenon reflecting the interaction between language, culture, cognition, and communication. Therefore, the functional analysis of proper names contributes to a deeper understanding of contemporary linguistic and onomastic research.

## ФУНКЦИИ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

*Аббасбейли Валида Шарафовна*

### *Резюме*

В статье рассматриваются основные функции ономастических единиц в системе языка с позиций современной лингвистики. Исследование показывает, что собственные имена представляют собой не только номинативные средства, но и многофункциональные языковые единицы, выполняющие семантическую, коммуникативную, прагматическую, идентификационную, экспрессивную и лингвокультурологическую функции. Обосновывается тесная связь ономастических единиц с когнитивной деятельностью человека, коллективной памятью и национально-культурным опытом. В статье сопоставительно анализируются функциональные особенности антропонимов, топонимов, этнонимов, гидронимов и других разрядов собственных имен в различных типах дискурса. Особое внимание уделяется функционированию собственных имен в художественном, публицистическом и

научном стилях речи, где они обеспечивают смысловую целостность текста, усиливают его прагматическое воздействие и участвуют в формировании авторской интенции. Подчеркивается роль ономастических единиц в сохранении исторической памяти, культурного наследия и национальной идентичности. Результаты исследования свидетельствуют о том, что собственные имена выполняют не только референтную функцию, но и служат средством оценки, формирования ассоциативных связей, передачи эмоционально-экспрессивной окраски и концептуальной информации. Когнитивные и дискурсивные свойства ономастических единиц рассматриваются в контексте современных достижений ономастики. Сделан вывод о том, что функциональное изучение собственных имен способствует более глубокому пониманию взаимосвязи языка, культуры, мышления и коммуникации.

*Rəyçi: professor İsmayıl Məmmədov*  
*Daxil olma tarixi 09 iyul 2026-cı il*

UOT:81.

**FORMALISM AND DESCRIPTIVISM IN LINGUISTICS:  
THE COPENHAGEN AND AMERICAN STRUCTURALIST TRADITIONS**

**Abdurahman Roya Gazanfar**  
*Azerbaijan University of Languages*  
*PhD, assoc. professor*  
<https://orcid.org/0009-0002-1577-4482>  
[abdurr.roya@adu.edu.az](mailto:abdurr.roya@adu.edu.az)

**Annotasiya:** *This article explores the theoretical underpinnings and significant advancements of the Copenhagen and American structuralist traditions, highlighting their unique perspectives on linguistic structure, formal analysis, and methodology for description. Hjelmslev's glossematics aimed to create a systematic and abstract theory of language by differentiating between expression and content and by focusing on the formal relationships that underlie linguistic structures. Conversely, American structuralism adopted a strongly empirical and distributional method for analyzing language.*

**Key words:** Structural linguistics, Copenhagen School, American descriptivism, glossematics

**Ключевые слова:** Структурная лингвистика, Копенгагенская школа, американская описательная лингвистика, глоссематика

**Açar sözlər:** Struktur dilçilik, Kopenhagen Məktəbi, Amerika deskriptivizmi, qlossematika

**Introduction**

The term structuralism, which has been used since antiquity, emerged in linguistics in the early 20th century [1]. The Oxford Dictionary defines structuralism in literature, language and social science as "*(In literature, language and social science) a theory that considers any text as a structure whose various parts have only one meaning when they are considered in relation to each-other*" kimi təyin edir [15].

F. de Saussure's Course in *General Linguistics*, published after his death in 1916, emphasized the study of language as a dynamic system of interconnected units [13].

**Copenhagen (Glossematica) School of Structural Linguistics**

The Copenhagen (Glossematica) School of Structural Linguistics, although not as well known as the Prague School, was an important school of structuralism and influenced subsequent semiotic developments. Glossematica is a theory that analyzes language by dividing it into its smallest meaningful units, that is, glossemas, and focuses on the structure and relationships within language. The work of linguists such as O. Jespersen, Viggo Brondal, and L. Hjelmslev is associated with the Copenhagen School. L. Hjelmslev officially founded the Copenhagen Linguistic Society in 1931 and, together with V. Brondal, was a co-founder of its leading journal. The prominent linguist of the Copenhagen School developed a formal theory that described language as a system of interconnected signs. The main principles of the Copenhagen School can be considered the following:

Language is not just a collection of words or sounds, but a complex system built on systematic and structured relationships between meaning and means of expression.

Language consists of **content and expression**, which are related to each other through a system of rules. For example, the content of the word *cats* includes several cats, and the expression includes the letters and sounds in the word. Every language is divided into two parallel planes: the content plane (meaning/ideas) and the expression plane (sounds/symbols).

In language, **form and substance** are distinguished from each other. For example: The grammatical structure of the sentence *Cats are playful* (Subject+Verb+Complement) is its form, and the sounds and words are its substance. In short, language is strictly a form, not a physical or psychological substance (e.g., actual sound waves or raw concepts).

**Sequence and System:** Language operates simultaneously through horizontal chains (sequence or syntax/linear order) and vertical choices (systems or paradigms). That is, words are connected in a

certain sequence (horizontal-syntagmatic relations) and we choose from among the words that we can use in that position (vertical-paradigmatic relations). For example, *The boy reads a book*.

This linear relation is called a syntagmatic relation. If we change the position of the words, the sentence loses its meaning. So, syntax studies the sequential relationship of language units. In paradigmatic relations, there are alternative options. For example, in the sentence *The boy reads a book*, instead of the definite article *the*, we can put *this*, *that*, *a*, etc. Similarly, instead of *reads*, we can use *opens*, *calls*, *studies*, *writes*, etc. That is, the speaker chooses from among the various elements existing in the language system.

**Commutation-** If any change in the expression plan also causes a change in the content plan, this mutual correspondence structure is considered the basis for determining the linguistic unit. For example, *pin-bin*. Here, by changing one sound in the expression, a change also occurs in the content plan: *pin-bin*

**Immanent approach**—This approach involves determining the essence of the language on the basis of its own internal relations and structural connections. According to this approach, the main object of study of linguistics is the structure of the language itself. When explaining the language, the internal relations that determine how it is organized should be taken as a basis. For this reason, when explaining the structure of the language, history, society, psychology and other external factors are not considered as the determining elements of the primary analysis. For example, the analysis of the forms *book*, *books*, *book's*, *books'* allows us to reveal the internal morphological relations between the root and suffixes and the grammatical functions of the suffixes, rather than the external factors that determine their formation. Here, the addition of the suffix *-s* to the form *book* caused a change in its expression plan. As a result, a grammatical change occurs in the content plan (singular-plural, nominative-possessive case)

The preference for the language system over speech is given to the study of the abstract and systematic **La Langue**-language system, which is based on the examples of concrete use in the language, rather than speech (**parole**) expressing concrete examples of use in the language. For example: Although concrete expressions such as *The boy reads a book*, *The girl reads a book* are realized in parole, the syntactic model Subject+Verb+Object can be generalized at the Langue level. At the same time, although the comparisons *book-books* *boy-boys* *girl-girls* act as different examples when used in the language, behind them lies the abstract structural rule of the plural formation system of the quantitative category of nouns in English. Thus, the attention of the Copenhagen school of linguistics is focused on the internal and structural regularities of the language system that makes these acts possible, rather than on individual speech acts.

The most comprehensive theoretical explanation of the paradigmatic organization of language as a factor that determines and classifies the formation of syntagmatic configurations was presented by Louis Helmslev in his *Prolegomena to a theory of Language* [8].

Thus, the Copenhagen school of linguistics was a supporter of the construction of a formal and theoretical system. Its main goal was to create a universal and formal theory of language, and therefore it considered language as a set of interconnected formal systems. In all analyses, the deductive and formal method was often used, and linguistics was separated from psychology.

#### **American descriptivism**

This trend, supported by Leonard Bloomfield and later developed by other scholars, which is found in the linguistic literature under names such as American structuralism and American descriptive linguistics, dominated American linguistics from the 1930s to the 1950s [12, p.xii, 3 p. 419]. After L. Bloomfield, a number of prominent American linguists played an important role in the development and enrichment of this theory. Among them are Edward Sapir, Zellig Harris, George Trager, Bernard Bloch, Martin Joos, Charles Hockett and others [12]. Post Bloomfieldian Structuralism dominated the American linguistic scene from the 1930s to the 1950s. [12, p.xii, 3 p. 419]. This school of linguistics, which was very empirical and behaviorist, stayed away from rationalism and focused on observing corpora to classify language elements, and made intensive use of Immediate Constituent (IC) Analysis to break down sentences into layers. This is why this school of linguistics is often called American structuralism [3, 14]. L.Bloomfield's approach had a significant

impact on the formation of the structuralist direction in American linguistics and was later developed by his followers [6, p.6]. L. Bloomfield was initially influenced by Wilhelm Wundt's theory and psychological view of *Völkerpsychologie*, and later changed his approach to language under the influence of behaviorism [10, p.254,258]. Although L. Bloomfield was influenced by the ideas of F. de Saussure, his theoretical approaches did not fully coincide with F. de Saussure's ideas. In later periods, Bloomfield's structuralism gradually weakened and lost its dominance with the rise of generative grammar.

These linguists made important contributions to the development of the theoretical and methodological foundations of American structuralism. American structuralists after L. Bloomfield were more critical and skeptical of the research conducted within the framework of structural linguistics in Europe. The positivist, empiricist, and behavioral worldview of American linguists, as well as the special attention paid to the study of indigenous languages of the Americas and field research, led to a deepening of theoretical and methodological disagreements between the American and European linguistic traditions. Many American linguists considered European linguistic theories to be "*mystical*" [12, p.53] and emphasized their insufficient terminological precision and lack of terminological precision [7]. The Prague Circle terminology, however, has two dangers: First, it gives the impression that there are two objects of possible investigation, the *Sprechakt* (speech) and the *Sprachgebilde* (language structure), whereas the latter is merely the scientific arrangement of the former. [7, p.345].

At the same time, representatives of the European structural school criticized representatives of the American structural school for their indifference to issues of meaning and functionality.[9] Some American linguists went too far by developing theories disconnected from reality. Z. Harris, for example, focused only on the distribution of words and ignored their meaning. This mechanical approach fails to consider important expressive and stylistic differences that are essential for human communication [9, p.80]. Nevertheless, the main principles of both the European and American structuralist schools remained the same [11]. American structuralists are genuinely structuralists because they believed linguistic units are defined by their relationships with other units not independently. Phonemes and morphemes are identified through their contacts within a language. This approach was a major achievement of structuralism, especially in phonology [11, p.146]. It can be said that American structuralists viewed these principles not from a theoretical and philosophical European point of view, but from a methodological and operational point of view.

The descriptivist approach focused strongly on recommendations and the methods used to describe languages. Its lasting influence was shifting attention from languages themselves to the tools to analyze them [3, p.419-437].

In contrast to the historical-comparative study of languages, L. Bloomfield emphasized the importance of the descriptive-linguistic approach and noted the importance of staying away from philosophical-psychological prejudices in the study of language [4, p.19]. L. Bloomfield clearly spoke about 3 traditions of language study as historical comparative, philosophical-descriptive, and practical-descriptive description [4, p.xiii]. The concept of autonomy (autonomy) was also explained in different ways: while in the structuralist approach the determination of language categories within the language itself was emphasized, especially starting from L. Bloomfield, the idea of syntax being independent of semantics, that is, autonomous, developed, and this approach was further systematized in transformational-generative grammar with the principle of "autonomy of syntax". [2, p.117-148] In general, there were insoluble discrepancies between the psychological and positivist direction of the Bloomfield school and the semiotic direction of the structuralists. Noam Chomsky's criticism of behaviorism, particularly as manifested in Skinner's *Verbal Behavior* (1957), can also be seen as a broader theoretical objection to the explanation of language and higher mental processes in general based solely on behavioral principles. Thus, Chomsky's opposition to behaviorism, particularly as manifested in Skinner's *Verbal Behavior* (1957), challenged the behaviorist approach to the explanation verbal behavior.[4; 5, p.26-28].

Thus, American descriptivism was concerned with the empirical description and structuring of languages and used more inductive and empirical methods in describing language. Within the

framework of this theory, the structure of concrete languages was described as objectively as possible. Proponents of the theory accepted language as a system of observable units and their distribution. Distributive analysis, especially the description of phonemes and morphemes, was one of the main working principles of this linguistic school. Behavioral theory was especially clearly manifested in the works of L. Bloomfield.

### Conclusion

Overall, although there are notable divergences, both traditions played a vital role in the evolution of structural linguistics by perceiving language as an organized system where elements can be scrutinized through systematic relationships. Their differing methodologies also laid crucial groundwork for later advancements in formal, functional, and generative linguistic theories. This perspective reinforced the methodological foundations of linguistic fieldwork and descriptive analysis, while its dismissal of mentalistic interpretations set it apart from more formal and rationalist theories of language. Despite these distinctions, both traditions shared a core structuralist belief: language is an organized system where linguistic elements derive their characteristics through relationships within that framework. Therefore, the two traditions should not be seen merely as opposing forms of structuralism. Developments in formal linguistics, generative grammar, and other approaches to linguistic structure were subsequently impacted by their theoretical and methodological legacies.

### References

1. Allan, K. 2010. The Western Classical Tradition in Linguistics/ K.Allan. – London: Equinox, – 2010. – 440 p.
2. Anderson, J. M. Structuralism and Autonomy: From Saussure to Chomsky // *Historiographia Linguistica*. – 2005. Vol.32 № 1/2. – p.117-148
3. Blevins, J.P. American Descriptivism (“Structuralism”) // *The Oxford Handbook of the History of Linguistics* / ed. K. Allan. – Oxford University Press, – 2013. – p 418-437.
4. Bloomfield, L. *Language*/ L. Bloomfield – New York: Henry Holt and Company, 1933.564 p.
5. Chomsky N. A Review of B.V.Skinner’s “Verbal Behavior” // *Language*. – 1959.– Vol. 35, № 1.– p. 26-58
6. Dosse, F. *History of Structuralism Vol. 2: The Sign sets 1967-present* / F.Dosse; transl. D. Glassman. –Minneapolis:University of Minnesota Press, – 1997. – 517p.
7. Harris, Z. S.; Review of *Grundzüge der Phonologie* by N.S. Trubetzkoy // *Language*-1941. – Vol. 17 №4.– p. 345-349
8. Hjelmslev, L. *Prolegomena to a Theory of Language*/ L. Hjelmslev; trans F. J. Whitfield. – London: University of Wisconsin Press, London – 1969 – 144 p.
9. Leroy, M. *Main Trends in Modern Linguistics*/M.Leroy. – Oxford: Backwell, – 1967. – 155p.
10. Levelt, W.J.M. *A History of Psycholinguistics: The Pre-Chomskyan Era*/ W.J.M. Levelt. – Oxford: Oxford University Press, – 2012.
11. Matthews, P. H. *A Short History of Structural Linguistics* / P.H.Matthews. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – 433 p.
- 12.Newmeyer, F.J. *American Linguistics in Transition: From Post Bloomfieldian Structuralism to Generative Grammar*. / F.J. Newmeyer. – Oxford: Oxford University Press, – 2022. – 433p.
- 13.Saussure, F.. de 1986 *Course in General Linguistics* / F. de Saussure; ed. C. Bally, A. Sechehaye; with the collaboration of A. Riedlinger; trans. And annot. R. Harris. – LaSalle, IL: Open Court, – 1986.– 236 p.
- 14.Thomas, M. *American Structuralism* // *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. – Oxford: Oxford University Press, – 2019.
- 15.Structuralism//OxfordLearner’sDictionaries.2026.URL:<https://oxfordlearnersdictionaries.com>

**DİLÇİLİKDƏ FORMALİZM VƏ DESCRIPTİVİZM:  
KOPENHAGEN VƏ AMERİKA STRUKTURALİST ƏNƏNƏLƏRİ**

*Abdurahmanova Rəya Qəzənfər qızı*  
*Xülasə*

Məqalədə Kopenhagen və Amerika strukturalist ənənələrinin nəzəri əsasları və əhəmiyyətli irəliləyişləri araşdırılır, onların dil strukturu, formal təhlili və təsvir metodologiyası ilə bağlı unikal perspektivlər vurğulanır. L.Yelmslevin qlossematikası ifadə və məzmun arasında fərq qoymaqla və dil strukturlarının əsasını təşkil edən formal əlaqələrə diqqət yetirməklə dilin sistemli və mücərrəd nəzəriyyəsini yaratmağı hədəfləyirdi. Əksinə, Amerika strukturalizmi dilin təhlili üçün güclü empirik və paylama metodunu qəbul edirdi.

**ФОРМАЛИЗМ И ДЕСКРИПТИВИЗМ В ЛИНГВИСТИКЕ:  
КОПЕНГАГЕНСКАЯ И АМЕРИКАНСКАЯ СТРУКТУРАЛИСТИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ**

*Абдурахманова Роя Газанфар*  
*Резюме*

В данной статье рассматриваются теоретические основы и значительные достижения копенгагенской и американской структуралистских традиций, подчеркиваются их уникальные взгляды на лингвистическую структуру, формальный анализ и методологию описания. Глоссематика Хельмслева стремилась создать систематическую и абстрактную теорию языка, разграничивая выражение и содержание и фокусируясь на формальных отношениях, лежащих в основе лингвистических структур. Напротив, американский структурализм принял строго эмпирический и дистрибутивный метод анализа языка.

*Rəyçi: f.f.d., dos. F.F.Qurbanova*  
*Daxil olma tarixi 08 sentyabr 2026-cı il*

UOT:82-09.

**TOFIQ HACIYEVİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN  
İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Əhmədova Aygün Mobil qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Orcid.org/0009-0002-52**Aygun.ahmadova1982@mail.ru*

**Xülasə:** *Məqalədə Tofiq Hacıyevin əsərlərində Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi də ümumən Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin üzvi bir hissəsi kimi, Azərbaycan xalqının əsrlərin mübarizəsindən uğurla qoruyub saxladığı ümummədəni hadisələr tarixi hesab edilir. Bu nəzərə alınaraq ədəbi dillə milli dil anlayışları müxtəlif prizmadan yanaşıaraq təhlil olunmuşdur. Aydınlaşdırılır ki, ədəbi dildən, məhəlli dialektdən fərqli olaraq, milli dil hər bir xalqın tarixində millətin yaranması dövrü ilə bağlanır. Alimin gəldiyi qənaətə görə, Azərbaycan ərazisində etnik proseslərlə yanaşı dil təşəkkülü prosesi də başlayır və türkdilli tayfaların birləşməsi nəticəsində ümumi ünsiyyət vasitəsinə ehtiyac vardır. Nəticə olaraq, ictimai-siyasi və mədəni şəraitlə yanaşı tarixi-siyasi vəziyyət də Azərbaycan - türk dilini ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi nə çıxır.*

**Acar sözlər:** milli dil, ədəbi dil, etnik, dil təşəkkülü, etnos, formalaşma, ünsiyyət

**Ключевые слова:** национальный язык, литературный язык, этнический, языковое формирование, этнос, формирование, коммуникация

**Keywords:** national language, literary language, ethnic, linguistic formation, ethnos, formation, communication

Ədəbi dilin tarixi xalqın mədəniyyətinin tarixinin bir hissəsi hesab olunur və deməli, xalqın öz tarixi ilə üst-üstə düşür. Bu mənada Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi də ümumən Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin üzvi bir hissəsi kimi, Azərbaycan xalqının əsrlərin mübarizəsindən uğurla qoruyub saxladığı ümummədəni hadisələr tarixi hesab edilir [3, s.5].

Doğrudur, bu məsələyə münasibət heç də birmənalı deyil. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dilçilər ədəbi dili milli dillə eyniləşdirir və bu məsələyə eyni prizmadan yanaşırlar. Bu barədə danışarkən A.Axundov yazır: “Ədəbi dil problemi, eyni zamanda ədəbi dil məsələsi ilə möhkəm surətdə bağlıdır” [1, s.112].

Lakin daha sonra alim bu anlayışları fərqləndirərək bu qənaətə gəlir ki, ədəbi dildən, məhəlli dialektdən fərqli olaraq, milli dil dilin yaşama formalarından deyil. O, tarixi kateqoriya olub, hər bir xalqın tarixində millətin yaranması dövrü ilə bağlanır. Beləliklə, milli dil, əslində sinxronik aspektdə deyil, diaxronik yöndə oppozisiya təşkil edib qəbilə, tayfa və xalq dillərinə qarşı qoyulur ” [1, s.112].

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindən danışarkən A.Axundov dil xüsusiyyətlərinə və ictimai amillərinə görə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin iki dövrə bölməyin mümkün olduğunu qeyd edir:

1. Köhnə Azərbaycan dili;
2. Yeni Azərbaycan dili. [8, s.7].

Alimin elmi konsepsiyasına əsasən, Azərbaycan ədəbi dilinin təkamül prosesində ilkin mərhələ XIII yüzilliyi əhatə edir və bu dövr XIX əsrin başlanğıcına qədər davamlı bir xətt izləyir. “Köhnə Azərbaycan dili” adlanan bu mərhələnin ən səciyyəvi cəhəti onun feodalizm dövrünün ictimai ehtiyaclarına cavab verməsi və xalqın canlı danışq dilinə sıx şəkildə söykənməsidir. Beləliklə, bu dövr dili öz strukturunu feodal ictimai-iqtisadi formasiyasının

tələbləri çərçivəsində formalaşdırmışdır [8, s.7]. Göründüyü kimi, alim ədəbi dili milli dildən ayırır və feodalizm dövrünə məxsus xalq dilini də ədəbi dil kimi qəbul edir.

Tofiq Hacıyevin bu məsələyə münasibəti də maraq doğurur. Alimin fikrincə, ədəbi dil öz inkişafında həmişə ümumxalq dilini qabaqlayır, onun avanqardı kimi çıxış edir. Dilçilik elminin prinsiplərinə görə, xalq dili daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına söykəndiyi halda, ədəbi dil daha çox kənar amillərin (siyasi, mədəni, sosioloji) təsirinə açıqdır. Ədəbi dilin dinamik quruluşu onun normalarının zamanın tələblərinə uyğun olaraq çevik şəkildə dəyişməsinə şərait yaradır. Məhz bu səbəbdən, vahid bir milli dil dövrü çərçivəsində ədəbi dilin bir neçə fərqli inkişaf mərhələsini müşahidə etmək mümkündür [6, s.78].

Göründüyü kimi, Tofiq Hacıyev də xalq dilini və milli dilin ədəbi dil üçün baza rolunu oynaya biləcəyini qeyd edir. Deməli, ədəbi dilin milli dillə bağlılığı məsələsində Tofiq Hacıyev də Ağamusa Axundovla eyni fikri bölüşür.

Bu fikirlərə biz bir sıra tədqiqatlarda da rast gələ bilərik. Alimlərin bir qismi bu fikri dəstəkləyir ki, XIII əsərdən əvvəl Azərbaycanda ərəb və fars dilləri hakim idi və ərəb dili elm dili kimi, fars dili isə əsasən şeir dili kimi işlənirdi və həm də sevilirdi. XIII əsərdən Azərbaycanda yaranmış çoxdillilik məhz ənənəvi ərəb və fars dilləri ilə rəqabətə girən türki (Azərbaycan türkcəsi) dilinin üçüncü bir ədəbi dil kimi fəaliyyət göstərməsi ilə reallaşdı. Türki dili şeir-sənət dili olmaqla, həm də özünü dövlət dili kimi möhkəmləndirmək istiqamətində təkmilləşdirdi (XV əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin fəaliyyətində bu inkişaf özünün apogey səviyyəsini yaşadı) [3, s.16].

Ümumiyyətlə, Tofiq Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi ədəbi dilin mərhələlərinin ayrılmasında müəyyən əlamətlər sistemi olmalıdır. Tədqiqatçıya görə, ədəbi dilin inkişafını müəyyən edən əsas meyarlar sırasında üslubi rəngarəngliyin miqyası, bu üslubların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və yerinə yetirdikləri sosial funksiyalar mühüm yer tutur. Bundan əlavə, dilin həm struktur, həm də funksional cəhətdən səciyyələndirilməsi, habelə ədəbi dilin öz daxili quruluşu və həcmi ilə xalq dilinin (qeyri-ədəbi formaların) münasibətlər sistemi bu prosesdə həlledici rol oynayır [6, s.71].

Ədəbi dil ilk növbədə öz norması ilə seçilir. Bu mənada normanı ədəbi dil üçün əsas atribut hesab edən alim ədəbi dilin dövrləşməsində başlıca meyar kimi normanı götürməyi məqsəduyğun sayır. Bununla yanaşı, hər bir konkret dil üçün daha spesifik ölçünün ola biləcəyini də inkar etmir. Alimin fikrincə, məsələn, Azərbaycan dili üçün də belə spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Bura alim, XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin bədii dilin, poetik nitqin tarixinə bərabər olmasını və bu vəziyyətin Azərbaycanda ərəb və fars dillərinin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı olması ilə əlaqələndirir. Alimin fikrincə, belə vəziyyətdə normanın inkişafında və dövrləşmədə bədii söz mühüm rola malikdir. Azərbaycan dilinin funksional üslublarının yaranmasında və inkişafında bədii üslubun təsiri çox güclüdür. Alimin fikrincə, hətta bəzi elmi abidələrin elmi üslubda yazılması, publisist üslubun bəzi qollarının da bədii üslubla əlaqəsinin qalması ədəbi dilin inkişafında bədii üslubun nə dərəcədə böyük rol oynadığından xəbər verir oynayır [6, s.78].

Nizami Cəfərov da bu mənada Azərbaycan ədəbi dilinin digər dillərdən fərqləndiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, Azərbaycan türk ədəbi dili milliləşənə qədər (və milliləşmə prosesində) ümumiyyətlə, türk dilləri (ədəbi və qeyri-ədəbi formalar) ilə tarixi-tipoloji əlaqədə inkişaf etmişdir, ona görə də Azərbaycan türk ədəbi dilinin təşəkkülü, təkamülü və milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunması kimi məsələlərin izahı ümumtürk kontekstindən çıxış etməklə mümkündür [4, s.56].

Göründüyü kimi, alim Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasının özünəməxsus qanunauyğunluqlarının olduğunu və bu xüsusiyyətlərin spesifikliyini önə çəkir. Alimin fikrincə, bu mənada türk dillərini roman dilləri ilə müqayisə etmək olar və ilkin orta

əsərlərdən etibarən əvvəl qədim türk (runik) mətnlərində, uyğur abidələrində, sonra isə türk xalqlarının yayıldığı geniş coğrafiyada – müxtəlif regionlarda əsasən XI – XII əsərlərdən başlayaraq mövcud olan (yazılı abidələrdə təmsil olunan) türki, prinsip etibarilə, klassik latını xatırladır, bununla belə, xalq dilinə müəyyən qədər yaxınlığı və ona görə də, klassik latından fərqli olaraq, regional xüsusiyyətlər kəsb etməsi ilə diqqəti cəlb edir: XI – XII əsərlərdən başlayaraq türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə türkinin ən azı üç müstəqil (Qafqaz – Kiçik Asiya, Orta Asiya, Ural – Volqaboyu) və bir sıra yarım-müstəqil (keçid xarakterli) regional şəkildə mövcud olmuşdur [4, s.56].

Azərbaycan ədəbi dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də heç şübhəsiz, bu dilin şifahi qolunun ədəbi dilin inkişafında özünəməxsus rol oynaması ilə bağlıdır. Tofiq Hacıyev də bu məsələni xüsusi olaraq qeyd edir və Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülündən başlayaraq zaman-zaman dövlət dili, elmi dil və ümumiyyətlə, yazılı dil hüququnda başqa dillərin fəaliyyət göstərməsi səbəbindən Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolunun daha geniş yayılmasını qeyd edir. Alimin fikrincə, yazılı – bədii dil də zaman-zaman öz inkişafında az və ya çox dərəcədə xalq yaradıcılığı nümunələrinin dilindən də daim qidalanmışdır. Eyni zamanda, şifahi ədəbiyyatın dili isə xalq dilinin ənənələrini əsrlər boyu mühafizəkarcasına yaşadır. Burada isə ikitərəfli təsirin baş verdiyini qeyd edən alimin fikrincə, bir tərəfdən, əgər şifahi ədəbi dil xalqın qədim yaradıcılıq nümunələrini öz ilkin dil standartlarında kənd-kənd, şəhər-şəhər yayır və bu ənənəni nəsildən-nəslə ötürür. Tofiq Hacıyev haqlı olaraq qeyd edir ki, əcnəbi ədəbi dillə əhatə olunan xalq böyük şifahi xalq ustaları yetişdirir ki, onlar dərin fəlsəfi məzmun ifadə edə bilən mükəmməl bədii dil hazırlayırlar [6, s.78]. Heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında əsas amillərdən biri yazılı dilə nisbətən şifahi dilin daha geniş inkişaf etməsidir. Buna səbəb isə dövlət dili statusunda zaman-zaman başqa dillərin çıxış etməsidir. Tofiq Hacıyevin fikrincə, Azərbaycan dili xalq dilinin təşəkkülündən başlayaraq yazılı dil hüququnda ümumən başqa dillər fəaliyyət göstərmişdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan yazılı-bədii dilinin də xalq yaradıcılığında daim yararlandığı qeyd edən alim, şifahi ədəbiyyatın dilinin Azərbaycan xalq dilinin ənənələrini daim yaşatdığını qeyd edir. Onun fikrincə, burada bir nəticəyə gətirən ikitərəfli təsir baş verir: bir tərəfdən, şifahi ədəbi dil xalqın qədim yaradıcılıq nümunələrini öz ilkin dil standartlarında kənd-kənd, şəhər-şəhər yayır və ənənəvi olaraq nəsillərdən-nəsillərə verilir; əcnəbi ədəbi dillə əhatə olunan xalq böyük söz ustaları yetişdirmişdir ki, onlar dərin fəlsəfi məzmun ifadə edə bilən mükəmməl bədii dil hazırlamışlar. Digər tərəfdən, öz dilini məhv olmaq təhlükəsi qarşısında görən xalq ondan dörd əllə yapışmış, onda öz qəhrəmanlıq keçmişini, babalarının zehni inkişafını görərək, ondan möhkəmcə tutmuş, hətta buna görə ona bir qədər də mühafizəkarcasına yanaşmışdır. Pozulmaq, məhv olmaq təhlükəsini bir canlı orqanizm kimi hiss edən ana dili özünü səfərbər etmiş, fəvqəlgüclə yad dillərə qarşı mübarizə aparmışdır. Yuxarılardan himayə görməyən dil aşağıların danışığı kimi bütün daxili enerjisini şifahi yaşanısa vermiş, gələcək yazılı fürsətə qədər şifahi ədəbiyyata ikiqat, üçqat güc sərf etmişdir, yazılı fəaliyyətə hazırlanmışdır.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi” çoxcildliliyinin müəllifləri də bu fikirlə razılaşırlar ki, bir çox tədqiqatçılar obyektiv olaraq bu əqidədirlər ki, xalq dilində yazının və ya yazılı ədəbiyyatın olmaması heç də bu ədəbi dilin ümdə cəhəti deyil: ədəbi dillər yazıya qədər də xalq ədəbiyyatı və ya şifahi ədəbiyyat şəklində mövcud olmuşdur [3, s.21].

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında və inkişafında yazılı nümunələrlə yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də xüsusi rol oynamışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan ədəbi dilinin yaranmasında və inkişafında şifahi xalq nümunələrinin də mühüm rolu olmuşdur. Bu səbəbdən də Azərbaycan ədəbi dilinin ilk rüşeymlərinə biz hələ yazıya qədər də rast gələ bilərik. Doğrudur, mütəxəssislərin əksəriyyəti

bu fikirdədir ki, ədəbi dilimizin tarixi məhz yazılı dilimizin ilk nümunəsi ilə başlayır. Ümumilikdə, müasir Azərbaycan ədəbi dili uzunmüddətli tarixi sınaqlardan keçərək formalaşmışdır. Bu inkişaf prosesi xətti deyil, mürəkkəb bir dialektika ilə müşayiət olunmuşdur: ümumi danışq dilindən yazılı ənənəyə keçid, normaların bərqərar olması, dilin kütləviləşməsi (xəlqiləşmə) və milli dövlətçilik çərçivəsində inkişafı. Hər dövrün siyasi və mədəni mühiti ədəbi dilin lüğət fondunda və qrammatik sistemində silinməz izlər qoyaraq, dilin funksional imkanlarını genişləndirmişdir.

Məhz xalq dilinin ədəbi dilə təsiri nəzərə alaraq bir çox alimlər kimi, Tofiq Hacıyev də Azərbaycan ədəbi dilinin yazıyaqədərki dövrünü öz dövrləşməsində xüsusi olaraq qeyd edir. Alimin fikrincə, ədəbi dil anlayışında yazı mühüm amil olsa da təsnif zamanı xalqın keçdiyi inkişaf və təşəkkülün bütün mərhələlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi ilə yanaşı həmin cəmiyyətin və eyni zamanda qeyd edilən dövrdə dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Bütün bu halların dilə və üslablara da təsiri olduğunu qeyd edən alim bu baxımdan Azərbaycan - türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmağın daha münasib olduğunu qeyd edir:

1. Yazıyaqədərki dövr;
2. Yazılı dövr [6, s.80].

Sonralar bir sıra dilçilər, o cümlədən, Nizami Xudiyev sonradan öz əvvəlki dövrləşməsini dəyişmiş və Tofiq Hacıyevin dövrləşdirməsi əsasında yeni dövrləşmə hazırlamışdır. N.Xudiyevin əvvəlki dövrləşməsi Ə.Dəmirçizadənin dövrləşməsinə əsaslanırdı. Alimin “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü” əsərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini üç dövrə bölür:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (VII – VIII əsərlərdən XIX əsrin 20-ci illərinə qədər).

2. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında sabitləşməsi dövrü (XIX əsrin 20-ci illərindən XX əsrin 20-ci illərinə qədər).

3. Azərbaycan ədəbi dilinin sosialist milli dili əsasında normalaşması dövrü – sovet dövrü (XX əsrin 20-ci ilindən müasir dövrümüzə qədər) [8, s.3].

4. N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü” kitabında Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin olduğunu, Ə.Dəmirçizadə və T.Hacıyevin bölgülərinin daha geniş yayıldığını, Ə.Dəmirçizadənin dilxarici, T.Hacıyevin isə dildaxili amillərə daha çox üstünlük verdiyini, verilən bölgünün isə I dövr istisna olmaqla Ə.Dəmirçizadənin bölgüsünə əsaslandığını qeyd edir.

Alim qeyd edir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayır və bu əsərin tarixi isə təxminən V – IX əsrlərin dili hesab olunur (yaxud abidənin əsas dil-üslub potensialı qeyd edilən dövrə aiddir), başqa sözlə, V – IX əsrlərdən etibarən Azərbaycan dili ədəbi səviyyədə işlək olmuşdur. Bu dövrdə ədəbi dilimizin yazılı abidələri, şübhəsiz, yaranmışdı, lakin hələlik onların heç bir nümunəsi bizə məlum deyil. Alim bu qənaətə gəlir ki, ərəb işğalına qarşı mübarizə dövründə yazılı mənbələr ya məhv edilmiş, ya da Azərbaycandan kənara aparılmışdır.

N.Xudiyev özünün son tədqiqatlarında öz bölgüsündə dəqiqləşmələr aparmış və artıq qeyd edildiyi kimi, Tofiq Hacıyevin bölgüsü ilə üst-üstə düşən bölgü vermişdir. Alim özü bu barədə “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində yazır: “*Müəllifin bir neçə il bundan əvvəl nəşr olunmuş kitabının “Giriş”ində, eləcə də pedaqoji institutlar üçün nəzərdə tutulmuş proqramında Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi o zamana qədərki ənənələr əsasında dövrləşdirilmişdi (xüsusilə, prof. Ə.Dəmirçizadənin dövrləşməsinə istinad olunmuşdu). Bu kitabda isə əvvəldən fərqli olaraq müəllifin uzun zaman davam edən tədqiqatlarının məhsulu kimi, yeni dövrləşdirmə təqdim olunur*” [7, s.4].

Alim tədqiqatında aşağıdakı bölgünü verir:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XII əsrə qədər).
2. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər).
3. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər) [7, s.4].

4. Göründüyü kimi, bölgüdə əsas dəyişiklik Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin tarixinə münasibət heç şübhəsiz, birmənalı olmamışdır. Bu səbəbdən də zaman-zaman dilimizin tarixinə münasibət də fərqli olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan dilinin tarixi təşəkkülü də dilçi tədqiqatçıların maraq dairəsində olan məsələlərdən olmuşdur. Qədim türk dilinin eramızdan əvvəl, təxminən birinci minilliyin ortalarında Altay dilinin bölünməsi ilə əlaqədar təşəkkül tapıb formalaşdığını qeyd edən N.Cəfərovun fikrincə, bu bölgü bir neçə min il davam edib. Azərbaycan ərazisində türk dilinin - türkcənin, Nizami Cəfərovun terminologiyasında “prototürkcə”nin, yaxud da “altayca”nın hansı dövrdən başlayaraq yayılmasının dəqiq vaxtı mübahisə olduğundan alim bu dövrü “tarixə qədərki dövr” adlandırır. Alimin yanaşmasına görə, əsas diqqət mərkəzi “tarixi epoxa” amili olmalıdır. Qafqaz və qonşu ərazilərə aid müxtəlif dilli qaynaqlar sübut edir ki, türklər (altay və ya prototürk kimi ümumi adlarla deyil, məhz formalaşmış türk etnosu kimi) eramızın başlanğıcından etibarən Azərbaycan coğrafiyasında məskunlaşmışdılar. Birinci minilliyin sonlarından ikinci minilliyin əvvəllərinə qədər olan zaman kəsiyində ölkənin hər iki hissəsində türk faktorunun güclənməsi, ana dilimizin regional İran və Qafqaz dillərini üstələməsi prosesi gedib. Bu baxımdan, eramızın birinci min ili Azərbaycanın etnik cəhətdən tam türkləşmə mərhələsi kimi səciyyələndirilməlidir. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycanın türkləşmə prosesini daha çox linqvistik bir proses hesab etməyə, həmin hadisənin mürəkkəb etnososial təbiətini nəzərə almamağa meyillidirlər [5, s.19].

Ümumiyyətlə, məhz bu məsələyə münasibətdə Azərbaycan dilçiliyində həmişə mübahisəli məqamlar olmuşdur. Bu səbəbdən də Tofiq Hacıyevin tədqiqatlarında Azərbaycan dil tarixinin yazıyaqədərki dövrünə xüsusi diqqət verilir. Alimin fikrincə, tarixən “türkcə” kimi bilinən “Azərbaycan dili” adı ilk dəfə Xətib Təbrizinin adı ilə bağlı olmuşdur. Alim “azəri” sözünün də bu sözdən olduğunu və ərəblərin Azərbaycana o vaxt “Azərbaycan” dediyini qeyd edir. Tofiq Hacıyevin fikrincə, “Xətib Təbrizinin dediyi “Azərbaycan əhalisi” müasir mənada azərbaycanlılar, “azərbaycan dili” isə Azərbaycan dili deməkdir.

T.Hacıyev haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin türk mənşəliliyi Azərbaycan xalqının etnogenezəsi ilə bağlıdır və bu etnogenezdə türk xalqları əsas yer tutur. Özünəqədərki tədqiqatçıların artıq XX əsrin 70 – 80-ci illərindən Midiya, Albaniya və Atropatena kimi dövlətlərin ərazisində türk tayfalarının yaşadığını qeyd etdiklərini vurğulayır.

Alim tarixi qaynaqları və dil materiallarının təsvirini verdikdən sonra bu qənaətə gəlir ki, hələ eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində türk etnosları yaşamışlar və artıq bizim eramın birinci minilliyinin ortalarından Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və morfologiyası müəyyənlanmış halda olmuşdur. Azərbaycan xalqının formalaşmasında bu ərazidə qədim dövrlərdən yaşayan Midiya və Albaniya türklərinin qaynayıb-qarışmasının mühüm rol oynadığını qeyd edən alimin fikrincə, bu qaynayıb-qarışma tarixin dərinliyindən gəlir. T.Hacıyevin fikrincə, hər iki halda Azərbaycan ərazisinə müxtəlif vaxtlarda gələn türklər də bura olan yerli aborigen türklərlə qaynayıb-qarışmış və ictimai-siyasi şəraitin formalaşmasında özünəməxsus rol oynamışdır. Lakin Azərbaycan xalqının formalaşmasında başqa türk daha çox tayfaları ilə müqayisədə oğuz və qıpçaqlar daha çox rol oynamışlar [79, s.61].

Alimin gəldiyi qənaətə görə, Azərbaycan ərazisində etnik proseslərlə yanaşı dil təşəkkülü prosesi də başlayır və türkdilli tayfaların birləşməsi nəticəsində ümumi ünsiyyət vasitəsinə ehtiyac yaradır. Nəticə olaraq, ictimai-siyasi və mədəni şəraitlə yanaşı tarixi-siyasi vəziyyət də Azərbaycan - türk dilini ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi önə çıxır.

Alim son olaraq bu qənaətə gəlir ki, *Azərbaycan xalqının etnik formalaşması və dil mənşəyi birbaşa türk köklərinə bağlıdır. Bu dil sistemi hər hansı kənar dilin təsiri altında yaranmış bir struktur deyil, öz daxili təkamülü ilə formalaşmışdır. Tarixi sənədlər Azərbaycan coğrafiyasında türklərin qədim zamanlardan bəri mövcud olduğunu təsdiqləyir. Zaman keçdikcə Şərq istiqamətindən baş verən yeni türk köçləri isə bölgədəki türk etnosunun həm demoqrafik üstünlüyünü, həm də dövlətçilik və siyasi nüfuzunu daha da möhkəmləndirmişdir* [6, s.61].

Təxminən eyni fikirlərə biz, N.Xudiyevin tədqiqatında da rast gələ bilirik. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, alim öz təsnifində sonralar dəyişiklik etmiş və Tofiq Hacıyevin qədim dövrə bağlı konsepsiyasını qəbul etmişdir. Bu səbəbdən də alimin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” kitabında “Azərbaycan dilinin qədim tarixinə dair” başlıqda verdiyi hissədə eyni konsepsiya ilə demək olar ki, eyni fikirlər irəli sürür. N.Xudiyevin fikrincə, 1. Ümumxalq Azərbaycan dili qədim dövrlərdən bu ərazidə yaşayan və eramızdan əvvəl birinci minilliyin ortalarından başlayaraq müxtəlif fasilələrlə, lakin ardıcıl və davamlı olaraq bu ərazilərə gələn türkdilli etnosların konsolidasiyası, eyni zamanda qeyri-türk mənşəli etnosları öz ətrafında birləşdirməsi nəticəsində III – VII əsrlərdə formalaşmışdır.

3. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin formalaşmasından dərhal sonra müəyyənləşdirilməyə başlamış və bu proses iki mərhələdən keçmişdir:

I.III – V əsrlərdən VII – VIII əsrlərə qədər;

II. VII – VIII əsrlərdən IX – XI əsrlərə qədər;

III. IX – XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili şifahi və yazılı formalarda böyük kommunikativ (əlaqə, ünsiyyət) vasitələrinə və poetik imkanlara malik olmuşdur, lakin həmin dövrə aid heç bir yazılı abidə (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa) əldə edilməmişdir [7, s.78].

IV. Bu mənada N.Cəfərovun fikirləri də maraq doğurur. Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan - türk şifahi ədəbi dili, artıq, VII-VIII əsrlərə qədər tam mənası ilə təşəkkül etmiş, səlisləşmiş və təkmilləşmiş və beləliklə də, yazılı ədəbi dilin təşəkkül tapması üçün möhkəm bir bünövrəyə çevrilmişdir.

Ümumilikdə, qeyd etmək lazımdır ki, akademik Tofiq Hacıyevin ədəbi dilin dövrləşməsi ilə bağlı apardığı tədqiqatlar son illər daha çox aktualıq qazanmış və demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu mənada Tofiq Hacıyevin onilliklər boyu apardığı tədqiqatlar öz bəhrəsini vermiş və nəinki dilçi alimlər üçün, o cümlədən bütün elmi ictimaiyyət də böyük marağa səbəb olmuşdur. Bu tədqiqatlar sonrakı mərhələdə Azərbaycan tarixşünaslığında da inqilabi dəyişikliklərin olması ilə nəticələnmiş, Azərbaycan xalqının etnogenezinin araşdırılması baxımından da böyük dəyişikliklərin olması ilə nəticələnmişdir.

### Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik / A. Axundov. – Bakı: Şərq – Qərb, – 2006., 280 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi // Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / A.Axundov. – Bakı: Elm və təhsil, – c 2. – 2012. – s.133-226
3. Aslanov, V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar: [3 cildə] / Aslanov V. – Bakı: Elm, – c 3. – 2012. 187 s.
4. Cahangirov, M.M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. [2 cildə] / M.Cahangirov. - Bakı: Elm, c. 1. - 1978, - 236 s.

5. Cəfərov N., Çobanov M., Paşayeva Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları / N.Cəfərov. – Bakı: Azatam, 2013, 352 s.
6. Hacıyev, T.İ. “Molla Nəsrəddin” yarandığı zaman Azərbaycan ədəbi dilində özünü göstərən müxtəlif üslublar haqqında // Bakı: ADU. “Elmi əsərlər”, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1963. №6, s.69-77
7. Hacıyev, T.İ. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil / T.Hacıyev. – Bakı: Maarif, – 1979. - 132 s.
8. Hacıyev, T.İ. Zaman, janr və dil // Bakı: Azərbaycan, – 1980, №4, – s.174-183

## **ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОФИКА ГАДЖЕВА**

*Ахмедова Айгун Мобилловна*

*Резюме*

В статье рассматриваются особенности развития азербайджанского литературного языка в произведениях Тофика Гаджиева. Как отмечается, история азербайджанского литературного языка в целом рассматривается как органическая часть истории азербайджанской культуры, истории общекультурных событий, которые азербайджанский народ успешно сохранил в ходе многовековой борьбы. С учетом этого, понятия литературного языка и национального языка были проанализированы с разных точек зрения. Уточняется, что, в отличие от литературного языка и местного диалекта, национальный язык связан с периодом формирования нации в истории каждого народа. Согласно заключению учёного, наряду с этническими процессами на территории Азербайджана начинается процесс языкового формирования, и в результате объединения тюркоязычных племен возникает потребность в общем средстве коммуникации. В результате, наряду с социально-политическими и культурными условиями, историко-политическая ситуация также выдвигает азербайджанско-тюркский язык на первый план как общее средство коммуникации.

## **FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE IN THE WORKS OF TOFIK HAJIYEV**

*Ahmadova Aygun Mobil*

*Summary*

This article examines the development of the Azerbaijani literary language in the works of Tofik Hajiyev. It is noted that the history of the Azerbaijani literary language is generally viewed as an integral part of the history of Azerbaijani culture, a history of common cultural events that the Azerbaijani people have successfully preserved throughout centuries of struggle. With this in mind, the concepts of literary language and national language were analyzed from different perspectives. It is clarified that, unlike a literary language or a local dialect, a national language is associated with the period of national formation in the history of each people. According to the scholar's conclusion, alongside ethnic processes, a process of linguistic formation begins in Azerbaijan, and the unification of Turkic-speaking tribes creates the need for a common means of communication. Consequently, along with socio-political and cultural conditions, the historical and political situation also places the Azerbaijani-Turkic language at the forefront as a common means of communication.

*Rəyçi: Prof. Telman Quliyev*

*Daxil olma tarixi 29 iyul 2026-cı il*

UOT:81.

## KOQNİTİV DİLÇİLİYİN TARİXİ VƏ MAHİYYƏTİ

*Əhmədova Günel Rzaqulu qızı**Azərbaycan Universiteti**ORCID-ID-gunel.1987**Gunel.Ahmadova@au.edu.az*

**Xülasə:** *Koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarında struktur və formalist dilçilik nəzəriyyələrinə alternativ kimi formalaşmış elmi istiqamətdir. Onun əsas məqsədi dili insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqədə öyrənməkdir. Bu yanaşmaya görə, dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də insanın dünyanı dərk etmə üsuludur. Koqnitiv dilçiliyin əsasını George Lakoff, Ronald Langacker, Leonard Talmy, Charles Fillmore kimi alimlər qoymuşlar. Onların fikrincə, məna dilin mərkəzi anlayışıdır və grammatik strukturlar insanın düşüncə sistemindən ayrılmazdır. 1970-1980-ci illərdə "metaforik konseptualizasiya", "mental məkanlar", "çərçivə semantikasi" kimi anlayışlar yaranaraq bu sahənin inkişafına təkan verdi. Koqnitiv dilçilik psixologiya, neyrolinqvistika və fəlsəfə ilə sıx əlaqədədir, çünki o, dilin arxasında duran idrak proseslərini izah etməyə çalışır. Müasir dövrdə bu istiqamət korpus dilçiliyi, koqnitiv semantika və tətbiqi dilçilik sahələrində də geniş tətbiq olunur. Beləliklə, koqnitiv dilçilik insan təfəkkürünü, qavrayış və mənalandırma mexanizmlərini dil vasitəsilə anlamağa yönələn dinamik bir paradımadır.*

**Açar sözlər:** koqnitiv dilçilik, məna, konseptual metafora, idrak, dil və düşüncə və s.

**Keywords:** cognitive linguistics, meaning, conceptual metaphor, cognition, language and thought

**Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, значение, концептуальная метафора, познание, язык и мышление

**Giriş.**

Koqnitiv dilçilik müasir dilçilik elminin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. O, dilin yalnız struktur və formal tərəflərini deyil, həm də onun insan düşüncəsi, idrakı və qavrayışı ilə əlaqəsini öyrənir. XX əsrin ikinci yarısında yaranan bu istiqamət əvvəlki dövrlərdə üstünlük təşkil edən struktur və generativ dilçilik nəzəriyyələrinə alternativ kimi formalaşmışdır. Əgər struktur dilçilik dili qapalı sistem kimi qəbul edirdisə, koqnitiv dilçilik onu insan zehnin fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan dinamik bir proses kimi izah edir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi dilin arxasında duran konseptual strukturları, məna yaradan mexanizmləri və bu mexanizmlərin insan idrak sistemində necə reallaşdığını müəyyənləşdirməkdir. Bu yanaşmaya görə, dil yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də insanın dünyanı anlama, təsnif etmə və dəyərləndirmə üsuludur. Yəni dil, insan təfəkkürünün və mədəniyyətinin güzgüsüdür.

Bu istiqamətin elmi əsaslarını 1970-1980-ci illərdə Corc Lakoff, Ronald Langaçker, Leonard Talmi, Çarlis Fillmor kimi alimlər yaratmışlar. Lakoff və Consonun "*Həyatımızı quran metaforalar*" (1980) əsəri koqnitiv metafora nəzəriyyəsini formalaşdıraraq bu sahəyə yeni baxış gətirdi [11]. Onların fikrincə, metafora yalnız bədii vasitə deyil, insanın dünyanı konseptuallaşdırma üsuludur. Langaçkerin "*Koqnitiv Qrammatika*" konsepsiyası isə qrammatikanın məna ilə birbaşa bağlı olduğunu sübut edirdi. Bu nəzəriyyəyə əsasən, qrammatika və leksika arasında sərhəd yoxdur, hər ikisi konseptual sistemin dil səviyyəsində ifadəsidir.

Koqnitiv dilçilik digər elmlərlə, xüsusilə psixologiya, fəlsəfə, neyrolinqvistika və mədəni antropologiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Bu integrasiya sayəsində dilin

mənşəyi, funksiyası və insan şüurundakı yeri daha dərinlən araşdırılmağa başlanmışdır. Koqnitiv yanaşma insan beyninin dil quruluşunu necə təşkil etdiyini, mənə əlaqələrinin necə formalaşdığını və sözlərin arxasında hansı konseptual modellərin dayandığını müəyyənəlməyə imkan verir. Müasir dövrdə koqnitiv dilçilik həm nəzəri, həm də tətbiqi səviyyədə mühüm rol oynayır. O, semantika, sintaksis, metaforologiya, diskurs analizi, tərcümə nəzəriyyəsi və hətta süni intellekt kimi sahələrdə geniş tətbiq olunur. Koqnitiv tədqiqatlar dilin təbiətini yalnız formal qaydalarla deyil, həm də mənənin psixoloji və konseptual tərəfləri ilə izah etməyə imkan verir.

Beləliklə, koqnitiv dilçilik dilin mahiyyətini yalnız struktur baxımından deyil, insan idrakı və mədəni təcrübəsi kontekstində dəyərləndirən çoxşaxəli elmi istiqamətdir. O, dilin yaranması, istifadəsi və inkişafı prosesində insanın düşüncə tərzinin, qavrayış sisteminin və konseptual dünyasının əsas rol oynadığını göstərir. Bu baxımdan koqnitiv dilçilik müasir dil elminin ən humanist və elmi baxımdan məhsuldar paradigmalardan biri kimi qəbul edilir. Koqnitiv dilçilik, dilin və insan zehninin bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu vurğulayan çevik bir yanaşmadır. Burada tək bir qayda və ya standart metod yoxdur, yəni müəyyən “mərkəzi müəllimlər” və ya “sabit formalizm” mövcud deyil. Əksinə, koqnitiv dilçilik çoxdisiplinli bir yanaşma kimi dil bacarıqlarının insan qavrayışı ilə necə bağlı olduğunu araşdırır. Bu yanaşmada mənənin rolu əsasdır, qrammatika isə insanların dil istifadə tərzinə uyğun şəkildə formalaşır. Dil və qavrayış arasındakı bu bağlılıq, insanların dünyadakı obyektləri və hadisələri necə qavradığını, onlarla necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və fərqli ölçülərdə özlərini necə ifadə etdiklərini göstərir.

Koqnitiv dilçilikdə digər istiqamət tarixi dilçilik və müqayisəli dil tədqiqatlarına yönəlir. Bu istiqamət dilin zamanla dəyişməsinə öyrənən tədqiqatları, eləcə də müxtəlif dillərdəki fərqlilikləri əhatə edir. Məsələn, Klassik Ərəb dilində halların istifadəsi, Slavyan dillərində struktur fərqliliklər və atalar sözləri, qadınların kədər və uşaq itkisi barədə mədəni-metamorik təsvirləri kimi mövzular araşdırılır.

Bir digər istiqamət isə tətbiqi koqnitiv dilçiliyə aiddir və dil öyrənilməsi, pedaqogika, tərcümə və ideologiya sahələrindəki praktik tədqiqatları əhatə edir. Eyni zamanda, çoxmodal araşdırmalar və işarə dilləri üzrə tədqiqatlar da bu sahəyə daxildir. Koqnitiv dilçiliyin tətbiqləri hətta dil xarici sahələrə də genişlənmişdir; məsələn, istifadəçi interfeysi dizaynında image-schematic metafor anlayışından istifadə edilir.

Eksperimental yanaşmalar, qavrayış və dil məlumatları arasındakı əlaqəni dəstəkləyən “uyğunlaşdırılmış sübutlar” təqdim edir və tədqiqatın müxtəlif şəraitlərdə təkrarlanmasına imkan yaradır. Xüsusilə birinci və ikinci dil öyrənilməsi sahəsində eksperimental tədqiqatlar geniş yayılmışdır. Məsələn, Tayler ikinci dil öyrənilməsi ilə bağlı nəzəri və eksperimental tətbiqlər təqdim etmişdir. Eyni zamanda, bəzi digər işlər İngilis dilindəki çoxmənalı ifadələrin semantik sxemlərini araşdırmışdır. Qısaca, korpus və eksperimental yanaşmalar koqnitiv dilçilikdə empirik və təkrarlana bilən tədqiqatların aparılmasını mümkün edir və dilin qavrayışla bağlı aspektlərini daha dəqiq öyrənməyə imkan yaradır.

Eyni zamanda, koqnitiv dilçilik ilə psixolinqvistika arasında da yaxınlıq yaranıb. Bu sahədə insanın duyğu və qavrayış təcrübəsi gündəlik həyatın quruluşunu müəyyənəlməyə əsas element kimi qəbul edilir. Bu yanaşma, obrazlı dilin istifadəsini, dil öyrənməsini və leksik inkişafı anlamaq üçün geniş imkanlar yaradır. Məsələn, deyimlərin öyrənilməsi və konseptual metaforların istifadəsi, həmçinin zəhn və bədən arasındakı əlaqəni göstərən embodiment anlayışı bu sahədə öyrənilən əsas mövzulardandır. T.N. Baxritdin 2025-ci ildə yazdığı “Koqnitiv dilçilik: konsept, aspect və perspektivlər” adlı məqaləsində koqnitiv dilçiliyi əsas anlayışlar, aspektlər və perspektivlər baxımından təhlil edir. Dilin mənəsi, metaforalar və konseptual strukturların rolu tədqiq olunur[1].

V. Croft və D.A. Cruse 2004-cü ildə “Koqnitiv dilçilik və dil dəyişmələri” adlı kitab dil dəyişməsinin koqnitiv prinsiplərlə necə izah oluna biləcəyini göstərir. Müəlliflər dil strukturunun və mənasının zamanla dəyişməsində insan qavrayışının rolunu vurğulayır [3].

E. Dąbrowska, E., D. Divjak 2019-cu ildə Koqnitiv dilçilik: Dilin əsası kimi” adlı əsəri kollektiv monoqrafiyadır. Əsərdə koqnitiv dilçiliyin əsas təməl anlayışları təqdim edilir. Dilin struktur və mənasının qavrayışla əlaqəsi, embodiment (bədənlə bağlı mənalər) və funksional aspektlər araşdırılır [4].

E. Dąbrowska və E.D. Divjak 2019-cu ildə “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar” kitablarında koqnitiv dilçiliyin əsas mövzularını əhatə edir: metaforalar, metonimiyalar, qrammatik struktur, korpus tədqiqatları öyrənilir. Tədqiqatçılar həm nəzəri, həm də tətbiqi məsələlərə diqqət yetirirlər [5].

V. Evans “Koqnitiv dilçilik” əsərində isə koqnitiv dilçiliyi geniş şəkildə təqdim edir, dilin insan düşüncəsi ilə əlaqəsini, mənanın konstruksiyasını və konseptual strukturların rolunu izah edir [7]. V. Evans və M. Qrin 2018-ci ildə birlikdə yazdıqları “Koqnitiv dilçiliyə giriş” adlı kitabları koqnitiv dilçiliyin başlanğıc dərslidir. Dilin qavrayışla, metaforik strukturlar və konseptual şablonlarla bağlı təhlili təqdim olunur. Evans bu əsərdə koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərini, dilin insan düşüncə və qavrayışı ilə əlaqəsini, həmçinin koqnitiv dilçiliyin mətn, ədəbiyyat, diskurs və cəmiyyət sahələrinə tətbiqini əhatə edir. Əsər yeni bölmələr və mövzularla zənginləşdirilmişdir ki, bunlar arasında dil elminin əsas mövzuları, insan dilinin öyrənilməsi üçün tədqiqat metodları və yanaşmaları, konseptual struktur, məna quruluşu, məkan və zaman anlayışları, jestlər və işarə dili kimi sahələr yer alır [7].

**Nəticə.** Araşdırmalardan belə aydın olur ki, koqnitiv dilçilik dilin mahiyyətini sintaksis və qrammatika ilə məhdudlaşdırmır, onu insan qavrayışı, düşüncə strukturları və semantik münasibətlərlə bağlı bir sistem kimi qiymətləndirir. Dil həm kommunikativ, həm də koqnitiv bir vasitə kimi fəaliyyət göstərir, insanın dünyanı qavrayışını, sosial münasibətlərini və mədəni davranışlarını əks etdirir. Koqnitiv dilçilik bu aspektləri birləşdirərək dilin funksional, semantik və koqnitiv təhlilini mümkün edir və dilçilik tədqiqatına daha geniş perspektivlər gətirir.

### Ədəbiyyat

1. Bakhritdin o'g'li, T. N. (2025). *Cognitive linguistics: Concept, aspects, and perspectives*. Web of Journals, 1(1), 1–10
2. *Cognitive Linguistics: Analysis of Mapping Knowledge*. Journal of Cognitive Science, 10(4), 93.
3. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive Linguistics and Language Change*. Cambridge University Press.
4. Dąbrowska, E., & Divjak, D. (Eds.). (2019). *Cognitive Linguistics: Foundations of Language*. De Gruyter.
5. Dąbrowska, E., & Divjak, D. (Eds.). (2019). *Cognitive Linguistics: Key Topics*. De Gruyter.
6. Evans, V. (2019). *Cognitive Linguistics*. De Gruyter.
7. Evans, V., & Green, M. (2018). *Cognitive Linguistics: An Introduction* (2nd ed.). Routledge.
8. Fillmore, C. J., & Atkins, B. T. (2000). *Describing Polysemy: The Case of 'Crawl'*. In *Cognitive Linguistics: Basic Readings* (pp. 101–140). Mouton de Gruyter.
9. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. University of Chicago Press.

10. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
11. Langacker, R. W. (2008). *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press.
12. *Cognitive Semantics*. MIT Press.

## THE HISTORY AND ESSENCE OF COGNITIVE LINGUISTICS

*Ahmadova Gunel Rzakulu*

### *Summary*

Cognitive Linguistics emerged in the late twentieth century as an alternative to structural and formalist linguistic theories. Its primary aim is to study language as part of human cognition. According to this approach, language is not merely a communicative tool but also a reflection of how humans conceptualize the world. Founders such as George Lakoff, Ronald Langacker, Leonard Talmy, and Charles Fillmore argued that meaning lies at the core of linguistic structure and that grammar reflects patterns of thought. During the 1970s and 1980s, concepts like “conceptual metaphor,” “mental spaces,” and “frame semantics” shaped the theoretical foundation of this paradigm. Cognitive Linguistics is closely linked with psychology, philosophy, and neuroscience, as it seeks to explain how linguistic forms arise from cognitive mechanisms. In contemporary research, this approach has expanded into corpus linguistics, cognitive semantics, and applied linguistics. Overall, Cognitive Linguistics represents a dynamic paradigm that reveals how language encodes human perception, reasoning, and conceptualization.

## ИСТОРИЯ И СУЩНОСТЬ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

*Ахмадова Гюнел Рзакулы кызы*

### *Резюме*

Когнитивная лингвистика возникла в конце XX века как альтернатива структурализму и формализму в языкознании. Основная цель этого направления, изучение языка в связи с познавательной деятельностью человека. Согласно данной концепции, язык, это не только средство общения, но и способ осмысления окружающего мира. Основателями когнитивной лингвистики считаются Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Леонард Талми и Чарльз Филлмор. Они утверждали, что значение является центральной категорией языка, а грамматика отражает структуру человеческого мышления. В 1970-1980-е годы такие понятия, как «концептуальная метафора», «ментальные пространства» и «фреймовая семантика», стали основой для развития этого направления. Когнитивная лингвистика тесно связана с психологией, философией и нейролингвистикой, так как стремится объяснить когнитивные механизмы, лежащие в основе языка. Сегодня она активно используется в корпусной, когнитивной и прикладной лингвистике. Таким образом, когнитивная лингвистика, это динамическая парадигма, изучающая, как язык отражает процессы восприятия и мышления человека.

*Daxil olma tarixi 30 iyun 2026-cı il*

UOT:80.

## LITERATURE IN SECOND LANGUAGE TEACHING

*Ahmedova Zerine Kheyreddin, Abdinova Sevinj Fikret**Azerbaijan Technological University**Orcid number: 0009-0001-7375-4028**Orcid number: 0009-0006-0505-6195**z.ahmedova@atu.edu.az**s.abdinova@atu.edu.az*

**Annatasion:** *The article examines the changing role of literature in second and foreign language education and argues that literature and language learning should be integrated rather than treated separately. In traditional foreign language education, especially at universities, literature is often studied for its artistic and cultural value ("literariness"), while language learning is given less attention. Literature was historically central to language teaching, particularly through the grammar-translation method, where the ultimate goal was reading classic literary texts.*

**Key words:** L2/L1 education, Communicative Language Teaching (CLT), literariness, sociocultural approaches, cultural and intercultural understanding

**Açar sözlər:** Ana dili və 2-ci dildə təhsil, Kommunikativ Dil Tədrisi (KDT), savadlılıq, sosiomədəni yanaşmalar, mədəni və mədəniyyətlərarası anlaşıma

**Ключевые слова:** Обучение на втором/родном языке, Коммуникативный Подход к Обучению Языку (КПОЛ), грамотность, социокультурные подходы, культурное и межкультурное понимание

Literature is too often viewed by the second language educator as a source of activities, as 'material', with too little concern for the wider curricular issues which can help us understand what is going on when a student reads literature. Both foreign language teaching and communicative language teaching have often missed different learning opportunities in using literature in ways which fail to coordinate the literary and the linguistic. Broadly speaking:

- literature is typically used in more traditional ways in university foreign language education. 'Literariness' is emphasized and linguistic elements underplayed;
- in second language teaching situations, where language is required more immediately for communication, and at lower schooling levels, literature is more likely to be integrated into a communicative curriculum, where language issues are focused on and 'difficult' or distracting literary features are played down;
- it follows that better balanced and better integrated approaches may have much to offer. The ascendancy and then historical centrality of literature to language teaching is best researched to date for first language learners of national languages and literatures, in particular of English in the U.K [11, 2, 6].

The value of English to learners or many who have learned English, the experience has opened up new possibilities of personal gain and communal interaction, and to dismiss their learning and using of English as a colonization is to position them within a new academic imperialism . . . it is important that we establish some way of teaching English that is not automatically an imperialist project [12; 69].

Claims made at the Centre for L1 learners have often been repeated uncritically. Certain claims are typically made for the value of literature, in all kinds of contexts, for language learners: These claims are not wrong but have too often been taken on trust, and typically

need to be framed more empirically and precisely for any useful investigation to be possible, to be researched, in short. Nevertheless, there is an association at least as well established as for L1 contexts, and usually similarly hierarchical, between literature and language teaching in formal foreign language teaching and learning contexts, notably the grammar schools in Europe and the European empires, and in universities. The teaching of modern foreign languages and literatures was typically modelled in the first instance on the teaching of the 'classics' (i.e. Greek and Latin classics) which they often came to replace in more open and democratic educational systems in Europe, despite the more vocational demands supposedly to be placed on the modern foreign languages graduate. A crucial development for the role of literature in second language teaching programmes was the burgeoning of the 'communicative' language teaching (CLT) approach, notably from the 1980s, particularly in more privileged educational institutions, often replacing a 'grammar-translation' model of language teaching whose final humanistic aim was to enable the student to read successfully the classic literature of the language. For CLT, by contrast, claims for value of literature in second language teaching:

- affective arguments (pleasurable, motivating, personalising);
- cultural arguments (cultural knowledge, intercultural experience);
- psycholinguistic arguments ('focus on form', discourse processing skills – inferencing, processing of non-literal language, tolerance of ambiguity and others). More miscellaneously:
  - expands vocabulary;
  - aids language acquisition in unspecified but general ways;
  - 'gives a feel for' the language;
  - develops more fluent reading skills;
  - promotes interpretative and inferential skills;
  - contributes to cultural and inter-cultural understanding;
  - literary texts are supposedly particularly linguistically memorable (some poetry perhaps qualifies);
  - above all, literature is claimed to be pleasurable.

Literature would come to be seen (by some) as irrelevant or at best a useful means or 'resource', rather than the end of study. Traditional approaches, deriving heavily from nineteenth-century notions of the canon and a moral agenda for literature, with at best a little New Criticism or elementary sentence-based stylistics study thrown in, but with linguistic dimensions often neglected or assumed. Typically found in 'foreign language' and higher academic contexts ('humanism'). Approaches typically deriving from or prompted by communicative language teaching approaches (CLT), in which literature is viewed as discourse, and literary texts on more equal terms with the other texts comprising a culture. The productive consonances of CLT and 'theory' as reader response or poststructuralist ideas of the inevitability of different responses to texts by different readers, according to background, gender, race, nationality, etc., or in general the contexts of reading (critical reading; 'culture') feed into 'sociocultural' approaches to language teaching and learning [8; 'appropriation'].

Traditional approaches commonly observed in modern foreign language studies across many countries and systems is a progress from 'comprehension' of less demanding and often pedagogically produced reading passages or extracts, along with grammatical exercises, vocabulary questions and drills, supplemented nowadays by some 'communicative' work often (the 'springboard' approach) to 'criticism' of prestigious literary texts for the elite students in the university who have crossed the post-compulsory education divide and can now 'get serious', who will be assumed (not unproblematically) to be linguistically competent

and ready to discuss themes and ideas. In these ‘higher’ classes, discussions will often proceed with at best highly selective reference to the text supposedly under study. In both cases, language concerns are swiftly relegated to a secondary issue (by teachers at least; students are likely to be much more aware of vocabulary difficulties and culture gaps [see 5].

In their post-communicative revolution view of English Literature in a World Context, Brumfit and Benton note across countries and cultures: Even at advanced levels what emerges in many parts of the world is a dire educational picture of lecture-based teaching, using anthologies of classics extracts or largely unread classic works, supporting an unacknowledged thriving industry of translations, cribs and ‘Notes’ summarising author’s life and times, themes, plot, characters, and anticipating exam questions with lists of key quotations to learn. Curricula seem largely intuitive or are justified purely on grounds of tradition with little concern or regard for educational research- or even the expressed desire of students and other stakeholders for a vocationally relevant education [10: bibliography). How did things come to reach this pass? The origins lie in the nineteenth-century UK and colonial histories already sketched. For Africa, for example, Abety [1] offers a detailed and precise breakdown of elements of a fairly traditional literary curriculum in Cameroon, much influenced by the demands of external University of London examinations. In Europe, Rizzo’s description of a slimmed down traditional canon of Eng. Lit. for TEFL learners in Italy would seem to be representative still of much equally conservative European activity. A coda to this section can perhaps be offered by considering the kind of books being published for advanced ‘foreign’ readers of (English) literature (as they were invariably labelled), some of whom, of course, would teach the less advanced. One of the better examples is Lerner [9].

An Interpretation for Students Abroad, is a characteristic study by a literary critic and teacher with wide experience of work in the colonies and commonwealth as well as in the British (and later North American) Centre. English literature is to be interpreted for these students. Chapters conclude with extracts and commentaries (never questions) demonstrating further points made by the chapter. ‘Liking’ or agreeing with an author are dismissed as secondary to ‘appreciation’, which is an objective assessment of how well the language has been used: sensitivity to language will produce sensitivity to literature and sustained ongoing reading of literature will refine sensitivity to new levels. The ‘foreign’ reader has little to contribute.

#### *Literature teaching and levels*

There is a striking tendency for creative, cultural and affective factors to group themselves in the non-university sector, and for formal textual analysis, as well as theory, to be found in universities [3; 5].

#### *Communicative approaches*

The communicative approach to language teaching, whatever else the often rather vague and elastic term may suggest, is normally taken to be centrally concerned with learners negotiating meaning for themselves, learning by doing things with language, in authentic contexts. The movement led to an important revival of the fortunes of literature in progressive classrooms from the 1980s, largely discredited for language teachers because of the traditional approaches sketched above which had been found to be too remote for the vast majority of learners. The study of language, literature and culture was now to be integrated. The communicative critique of traditional approaches to literature teaching stemmed from the perception that the study of literature is not always necessarily pleasurable or meaningful for all readers, despite the claims of its enthusiasts.

#### *Literature in a communicative approach perspective*

- Effective language and literacy learning comes about through individuals negotiating meaning for themselves; the need for meaningful adult tasks and contexts. Literature (widely understood) offers a large enough range of potentially motivating and interesting texts for any individual's interests.

- Learners should be assisted from the earliest stages to develop strategies for dealing with authentic language materials, including the contingency that foreign language use in the real world is often likely to involve the need to deal with unpredictable situations and events beyond the current level of linguistic proficiency ('autonomy' and independence; strategies).

- Effective citizens can read critically and discuss large ethical and political issues; the complexities of modern life, including language across different and multiplying media, require expertise in 'reading between the lines'.

- Language education should facilitate and even promote freer movement of ideas and people between communities, extending mental and even physical horizons beyond current geographical and cultural limitations. Brumfit [4] makes the additional criticism that foreign language literature or 'advanced reading' syllabuses often fail to manifest any sense of progression, or at best specify items of knowledge rather than advances in skills or abilities. Short and Candlin write of the typical 'flight from the text', where teaching about literature (literary history, classic criticism, author biographies, plot summaries, more latterly 'theory' in place of attention to specificities of texts) generally stands in for 'teaching the literature itself'. This last essentialist phrase is hardly unproblematic, but can stand for now by way of a meaningful contrast of emphasis at least. The proponents of a communicative approach asked why, if language is logically to be at the centre of a language syllabus, literature syllabuses for language learners failed to engage with or at least to explicitly signal their relevance to language acquisition and language skills. This has indeed been a significant failing. Talib, of the National University of Singapore, in 'Why Not Study Non-Native English Literature?' argues that such considerations lead naturally at least to the selection of local writings in local Englishes. But such proposals have met resistance from those who want a more standard British or 'Centre' model for students to read, as well as those who feel the reading of literature should broaden rather than confirm horizons. At worst, Centre applied linguistics writers are accused of a new imperialism or Anglicism in Pennycook's terms [12]. That the issue arises and can be contentious is a product of the impact of communicative language teaching approaches, and the general receptiveness prompted by developments in literary studies which have prompted greater awareness of difference, including different readers with different interests and backgrounds, all relevant to English as a world language and literature. The communicative approach is fully consonant with such reflective debates. A study of journal articles for teachers and others in the field appearing in the US-based *Modern Languages Journal* and the British *English Language Teaching Journal*, reveals a similar kind of evolution from more traditional to more humanistic ideas of 'response' and on to current concerns with culture and identity in more obviously multilingual and multiethnic communities of language users.

In this article we have seen something of the complexity, range and potential value of literature in educational contexts, which reaches far beyond its linguistic materiality to realms of experience and one's culture. Literature often represents challenging material for learners and teachers alike, but potentially leads beyond narrow instrumental views of language and language learning to wide-ranging and fundamental features of all our lives which should be of value and of interest to investigate, discuss and understand better.

### References

1. Abety, P. A. (1991) The notional syllabus in literature. In C. Brumfit (ed.) Assessment in Literature Teaching. London: British Council ELT Documents
2. Baldick, C. (1983) The Social Mission of English Criticism: 1848–1932. Oxford: Clarendon.
3. Brumfit, C. and Benton, M. (eds.) (1992) Teaching Literature: A World Perspective. (Review of English Language Teaching 2: 3). London: Macmillan Modern English Publications and The British Council.
4. Brumfit, C. Reading skills and the study of literature in a foreign language. System 9 (1): 243–8.
5. Davis, J. N. and Bistodeau, L. (1993) How do L1 and L2 reading differ? Evidence from think aloud protocols. Modern Language Journal 77 (4): 459–71
6. Doyle, B. (1989) English and Englishness. London: Routledge.
7. Geoff Hall, Literature in Language Education, Palgrave Macmillan, 2005, 278 p.
8. Kramsch, C. (2004) Language, thought and culture. In A. Davies and C. Elder (eds.) Handbook of Applied Linguistics. Oxford: Oxford University Press
9. Lerner, L. D. (1954) English Literature: An Interpretation for Students Abroad. London: Oxford University Press.
10. Liskin-Gasparro, J. E. (1999) Teaching of literature in foreign language programs bibliography. <http://darkwing.uoregon.edu/~ridavis/aausc/archive/pragadmin/lit-read.html>
11. Palmer, D. J. (1965) The Rise of English Studies: An Account of the Study of English Language and Literature from its Origins to the Making of the Oxford English School. Oxford: Oxford University Press.
12. Pennycook, A. (1994) The Cultural Politics of English as an International Language. Harlow: Longman.

### İKİNCİ DİL TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİYYAT

*Əhmədova Zərinə Xeyrəddin qızı, Abdinova Sevinc Fikrət qızı*

#### *Xülasə*

Məqalədə ədəbiyyatın ikinci və xarici dil tədrisində dəyişən rolu araşdırılır və iddia edilir ki, ədəbiyyat və dil öyrənmə ayrı-ayrılıqda deyil, inteqrasiya olunmuş formada araşdırılmalıdır. Ənənəvi xarici dil tədrisində, xüsusən də universitetlərdə ədəbiyyat tez-tez bədii və mədəni dəyəri ("ədəbiliyi") baxımından öyrənilir, dil öyrənməsinə isə daha az diqqət yetirilir. Ədəbiyyat tarixən dil tədrisində, xüsusən də qrammatika-tərcümə metodu vasitəsilə mərkəzi yer tuturdu, belə ki, burada əsas məqsəd klassik ədəbi mətnləri oxumaq idi.

### ЛИТЕРАТУРА В ПРЕПОДАВАНИИ ВТОРОГО ЯЗЫКА

*Ахмедова Зарина Хейрадин гызы, Абдинова Севинж Фикрет гизи*

#### *Резюме*

В статье рассматривается меняющаяся роль литературы в обучении второму и иностранному языку и утверждается, что литературу и изучение языка следует интегрировать, а не рассматривать по отдельности. В традиционном обучении иностранным языкам, особенно в университетах, литература часто изучается с точки зрения ее художественной и культурной ценности («литературности»), в то время как изучению языка уделяется меньше внимания. Исторически литература занимала центральное место в преподавании языка, особенно в рамках грамматико-переводного метода, где конечной целью было чтение классических литературных текстов.

*Rəyçi: f.ü.f.d. Turanə Güloğlan qızı Məmmədova*

*Daxil olma tarixi 24 iyun 2026-cı il*

UOT:80.

**GRAMMATİK KATEQORIYA ANLAYIŞI VƏ ONUN DİL  
SİSTEMİNDƏ YERİ****Əliyeva Lamiə Rasət qızı**  
**doktorant****Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti****Orcid id: 0000-0001-5774-0411****qocayeva.lamiye@mail.ru**

**Xülasə:** *İnsan təfəkkürü zamanla davamlı və dinamik olaraq baş vermiş ictimai-tarixi hadisələrin fonunda formalaşmış və yetkinləşmişdir. Diaxronik, antropoloji araşdırmalar sübut edir ki, insanın ali düşüncə tərzinin məhsulu olaraq dilçilikdə, o cümlədən, elmin müxtəlif sahələrində tətbiq olunan, onlar arasında sinerjik əlaqə yaradan kateqoriyalaşma hadisəsi insanın qərinələr boyunca nail olduğu ən böyük nailiyyətlərindən biridir.*

*Təqdim olunan məqalədə kateqoriyalaşma hadisəsinin mahiyyəti müxtəlif cəhətlərdən tədqiq olunmuş, dilçilikdə istifadə olunan kateqoriyalar, xüsusilə qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti, onların universal və özəl keyfiyyətləri, dil sistemində tədqiqatların aparılmasındakı mövqeyi araşdırmalara cəlb olunmuş, məsələnin mahiyyətinə diaxronik və sinxronik aspektlərdən yanaşılmaqla münasibət bildirilmişdir.*

**Açar sözlər:** dil universalisi, kateqoriyalaşma, xüsusi kateqoriyalar, qrammatik forma, qrammatik məna

**Ключевые слова:** универсальный язык, категоризация, специфические категории, грамматическая форма, грамматическое значение

**Keywords:** language universal, categorization, specific categories, grammatical form, grammatical meaning

**Giriş:**

Həyatımızın bütün sahələrini əhatə edən kateqoriyalaşma prosesinin öyrənilməsi hadisələr arasında məntiqi cəhətdən oxşarlıq və fərqlilik yaratmaqla onları araşdıran insanın elmi-nəzəri təfəkkürünün ən böyük nailiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. Hadisələri təhlil edərək onların mahiyyətinə varan insan düşüncəsi hadisələr arasında uyurluq, oxşarlıq və fərqlilik kimi xüsusiyyətləri koqnitiv olaraq qavramaqla onları təsnif etmiş, başqa sözlə kateqoriyalaşdırmışdır. Dilçilik elmində də bilavasitə kateqoriyalaşma anlayışı onun bütün şöbələrində istifadə olunaraq aparılan tədqiqat işlərini ardıcıl, əlaqəli və səmərəli etməyə xidmət edir. Xüsusilə, qrammatik kateqoriyalardan danışarkən dilin daxili quruluşunun qayəsini təşkil edən sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrin sistemli və məntiqi ardıcılığı, şərhə başa düşülür. Hər bir təbii dilin mövcudluğunun ən mühüm atributu onun qrammatik quruluşudur, dil bu quruluş, özü üzərində bərqərar olur, ünsiyyət modeli olaraq işlədilir. Dilin daxili quruluşunun formalaşmasında dildən kənar təsirlərin rolu daha məhsuldar hesab olunur. “Son dövrlərə qədər qrammatikanın ekstralingvistik amil və şəraitlə əlaqəli olduğunu çox az tədqiqatçılar qəbul edirdi” [2, s.1].

Araşdırmalar göstərir ki, qrammatik kateqoriya anlayışı, onun özündə ehtiva etdiyi qrammatik məna və həmin mənalardan müxtəlif qrammatik vasitələrlə ifadə olunması, eyni zamanda, qrammatik kateqoriyanın yaranması üçün qrammatik oppozisiyanın (əksliyin) olması mühakiməsi hər zaman mübahisəli məsələ olmuşdur.

Dilçilikdə işlədilən kateqoriya dilə məxsus ümumi cəhətləri vahid ad altında öyrənərək onun mənimsənilməsini daha da asanlaşdırır və dilin daxili quruluşunun tədqiqini və öyrənilməsini sistemləşdirir. Əgər dili bir tam, onun daxili sistemini üç aspektin –fonetik,

grammatik və leksik yarusların vəhdəti kimi götürsək, onlardan hər hansı birinin olmaması dilin yoxluğu demək olardı. Dilin daxili quruluşu müxtəlif qrammatik kateqoriyalarla ifadə olunur.

Kateqoriya anlayışı universal hadisə olmaqla hər zaman alimlərin diqqətini cəlb edən müzakirə və mübahisə mövzusu olmuşdur. Təqdim olunan məqalədə qrammatik kateqoriyalar, onların mahiyyəti, ümumi və xüsusi cəhətləri, dildən-dilə dəyişən ifadə məzmunu və s. kimi məsələlər diqqətə alındığından məqalə üçün seçilmiş mövzunu **aktual hesab etmək olar**.

Məqalənin yazılmasında əsas **məqsəd** kateqoriyalaşma hadisəsi, qrammatik kateqoriyalar, qrammatik mənə və qrammatik formanın vəhdəti, qrammatik oppozisiya haqqında oxucu kütləsinə məntiqli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumat verməkdir.

Məqalə üçün seçilmiş mövzu üzərində ardıcıl elmi və səmərəli araşdırmaların aparılması üçün tarixilik, qarşılaşdırma-tutuşdurma, təhlil **metodlarından** istifadə olunmuşdur.

#### **Əsas hissə:**

Qeyd olunduğu kimi, istənilən təbii dil fonetik, qrammatik və leksik sistemin qarşılıqlı vəhdətindən yaranan ünsiyyət alətidir. *“Məlumdur ki, müasir kommunikasiya nəzəriyyəsi V.fon Humboldtun “dil fəaliyyətdir” (energiya) ideyasına əsaslanır. O, tədqiqatlarında dilə “yaradıcı proses” və ya “ruhun fasiləsiz fəaliyyəti” kimi yanaşmağı tövsiyə edirdi”*[6,s.7]. V.fon Humboldt görə, dil aid olduğu xalqın dünyagörüşünü, mühakiməsini, məntiqi-təfəkkür səviyyəsini, multikultural dəyərlərini özündə əks etdirən canlı bir sistemdir. Alim *“hər bir xalqın ruhu onun dilidir, hər bir xalqın dili onun ruhudur”* [3,s.4] deyərək təbii dilləri səciyyələndirmişdir. Bu cəhətdən, hər bir təbii dil öz daxili quruluşu və həmin daxili sistemin söykəndiyi qrammatik kateqoriyaların vəhdəti və dildən-dilə dəyişən ifadə formaları ilə fərqlənir.

Fikrin formalaşmasında, dilin ekspressiv funksiyasının gerçəkləşməsində qrammatik mənə və onu ifadə edən vasitələrin çox böyük rolu vardır. Bununla bağlı olaraq A.Babayev belə yazır: *“ Əgər leksik mənə dilin nominativ funksiyasını reallaşdırırsa, qrammatik mənə nominativ vahidlərin ekspressiv ifadəlilik sistemində fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir. Əgər qrammatik mənələr olmasaydı, sözlər tək-cəadlıq səviyyədə işlənər, ünsiyyət yaratmazdı”* [1, s.362]. Bu mövqedən məsələyə yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, qrammatika elminin özünün daxili mahiyyətini qrammatik kateqoriyalar təşkil edir. Qrammatik kateqoriyalarda isə dili təşkil edən sözlər onlara xas leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə ayrı-ayrı nitq hissələrinə bölünürlər. Çünki nitq hissələrinə xas olan qrammatik xüsusiyyətlərin fərqləndirilməsində qrammatik kateqoriyalar mühüm rol oynayır. Nitq hissələrinə məxsus olan qrammatik əlamətlər qrammatik kateqoriyalarda toplanır və bunun vasitəsilə bir nitq hissəsini digərindən fərqləndirmək mümkündür.

Qrammatik kateqoriya anlayışının dilçilik elmində tədqiqi uzun tarixi dövrə bağlıdır. Qədim yunan filosofları ilk dəfə olaraq elmdə *“qrammatika”* və *“qrammatik kateqoriya”* terminlərini işlətmişlər. Şərq aləmində Əflatun adı ilə tanınan Platon ilk dəfə öz əsərində qrammatika terminini işlətmişdir. Bu terminin mənası o zamankı filosoflar tərəfindən *“oxumaq, savadlı yazmaq”* mənasında başa düşülürdü. Məhz qrammatikanın elm olaraq öyrənilməsi, qrammatik kateqoriyaların ilk tədqiqi də qədim yunan filosoflarının adı ilə bağlıdır. Çünki qrammatika elminin əsası təqribən 2.500 il bundan əvvəl qədim Yunanıstanda və Hindistanda qoyulub. Özündə dillə bağlı bir çox elmləri birləşdirdiyinə görə qrammatika dedikdə o dövrün filosofları dilçilik elmini nəzərdə tuturdular. Sonralar qrammatika haqqında ideyalar Frakıyalı Dionisi tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Onun fikrincə *“Qrammatika şeir və nəsr əsəri yazan şair və ədiblərin təcrübi biliyidir”* [5,

s.3]. Dionisi əsərində söz və cümlənin tərifini vermiş, nitq hissələrinin təsnifinə isimlərlə feilləri fərqləndirməkdən başlamışdır. Dionisi «sözü cümlənin ən kiçik sintaktik ünsürü» adlandırmışdır. Cümləni isə belə şərh etmişdir: cümlə bitmiş fikri ifadə edən konstruksiyadır. Dionisi 8 nitq hissəsini müəyyənləşdirmişdir: ad (isim), feil, sifət, artıqıl, əvəzlilik, qoşma, zərf, bağlayıcı.

Qrammatik kateqoriya haqqında ilk mülahizələr də antik dövrün filosoflarına məxsusdur. Onlar sözlərə xas olan bütün qrammatik əlamətləri kateqoriyalara ayırırdılar. Bu kateqoriyaların məcmusu qrammatikanın elə özü deməkdir. *“Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir”* [5, s.4]. Qrammatik quruluş olmadan heç bir təbii dilin varlığından, ünsiyyət vasitəsi olmasından danışmaq olmaz. Cümlənin formalaşmasında, onun fikri ifadə edən ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində, başqa sözlə, cümlənin aktual üzvlənməsində qrammatik formalar müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Sosioloji dilçilik konsepsiyasının banisi F.de Sössür dili işarələr sistemi adlandırmışdır. Biz dil işarələri ilə ətraf aləmdəki əşya və hadisələrə işarə edirik, çünki hər bir dil vahidi bir məfhumun işarəsi olaraq işlədilir. Dil işarələri ixtiyari xarakter daşıyır. Yəni işarələnmə ilə işarələyən arasında heç bir əlaqə yoxdur. Lakin hər bir sözün leksik mənası vardır və bu onu digər sözlərdən fərqləndirir. Sözün ilkin denotativ mənası ünsiyyət prosesini gerçəkləşdirir. Ünsiyyətin yaranması üçün ilkin leksik mənanın olması yetərli deyil. Bunun üçün sözlərin leksik mənasından savayı onların qrammatik mənaları da əsas götürülməlidir. Qrammatik mənalar və həmin mənaları ifadə edən qrammatik formalar olmadan cümlənin komponentləri arasında məna və qrammatik əlaqəni qurmaq mümkün deyil. *“Qrammatik məna anlayışını geniş şəkildə başa düşmək lazımdır. Bu, birinci növbədə sözün leksik mənası ilə paralel şəkildə işlətdiyimiz və qruplaşma zamanı nəzərə aldığımız mənadır. Hər bir əşyanın leksik-lüğəvi mənasından başqa, qrammatik mənası da nəzərdə tutulur ki, o, hansı nitq hissəsinə aiddir. Bundan əlavə, həmin nitq hissəsinin hansı qrammatik əlamətlər və vəziyyətlər qəbul etməsi və edə bilməsi nəzərə alınır”* [1, s.363].

Qrammatik kateqoriya anlayışı bütün dünya dillərinə xas olan keyfiyyətdir. Lakin o, dil universalisi olsa da, fərdi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Qrammatik kateqoriya müxtəlif sistemli dillərdə mövcud olan qrammatik məna və həmin mənaları ifadə edən formaların qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan mücərrəd anlayışdır. Dünya dilləri nə qədər fərqli qrammatik quruluşa malikdirsə, onlarda cəmləşən qrammatik kateqoriyaların məna məzmunu eyni olsa da, ifadə məzmunu o qədər də fərqli şəkildə təzahür edir. Bunun başlıca səbəbi dillərin müxtəlif dil ailələrinə və daxili quruluşa malik olmasıdır. D.Kristal qrammatik kateqoriya məsələsi ilə bağlı olaraq yazır: *“Kateqoriya dilçilikdə mücərrəd səviyyələri fərqləndirmək üçün istifadə olunan ümumi bir termdir. Ən ümumi səviyyədə kateqoriyalaşma insan təcrübəsinin əlaqəli dil etiketləri ilə ümumi anlayışlara çevrilməsi prosesidir; bu prosesin linqvistik tədqiqi filosofların və psixoloqların tədqiqatları ilə üst-üstə düşür. Qrammatika sahəsində kateqoriyanın yaranması dilin təsvirində istifadə edilən, eyni xüsusiyyətə və distribusiyaya malik olan və dil boyu bir struktur vahidi olaraq meydana gələn dil vahidlərinin məcmusundan ibarətdir”* [8, s.65].

Dünyada elə iki dil tapmaq olmaz ki, onlarda qrammatik mənaları ifadə edən formalar eyni olsun. Qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti ilə bağlı olaraq A.R.Hüseynov yazır: *“Qrammatik kateqoriyalar məntiqi kateqoriyaların dildəki ifadəsidir. Dil özü-özlüyündə bu və ya digər bir kateqoriyanı süni olaraq yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv varlıqları öz forma əlamətləri ilə qeyd edərək konkretləşdirir. Bu formalar dünyanın müxtəlif*

*dillərində müxtəlif ola bilər. Bu da hər hansı bir dilin daxili inkişaf qanunları ilə bağlıdır*” [4, s.25].

Deməli, obyektiv aləmin inkişaf qanunları ilə bağlı olan fəlsəfi kateqoriyaların dildə inikası qrammatik kateqoriyalarda əks olunur. Fəlsəfi kateqoriyalar bəşəri xarakterə malik olsalar da, onların dildəki inikası olan qrammatik kateqoriyaların gerçəkləşməsi fərdi xarakter daşıyır, dildən-dilə dəyişir. Qrammatik kateqoriyalara xas olan digər xüsusiyyət onların tarixi-ictimai xarakterə malik olmasıdır. Çünki istənilən bir qrammatik kateqoriyanın formalaşması uzunmüddətli tarixi proses olmaqla, mühakimələrə, mücərrədləşmələrə, müqayisə və qarşılaşdırmalara əsaslanır.

Dildə eynicinsli qrammatik mənə və formaların qrammatik kateqoriya adı altında birləşdirilməsi dilin daxili quruluşunu əlaqəli, sistemli və müqayisəli şəkildə öyrənməyə imkan verir. Dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasında qrammatik kateqoriyaların məzmun və quruluş cəhətdən qarşılaşdırılması mühüm rol oynayır. Bu mövqedən yanaşdıqda məlum olur ki, dünya dilləri içərisində təmiz sintetik və ya analitik dil yoxdur. Başqa sözlə, F.Şlegelin başladığı və sonralar adları yuxarıda qeyd olunan alimlər tərəfindən təkmilləşdirilmiş dillərin tipoloji təsnifi nisbi xarakter daşıyır. Çünki sintetik, yəni şəkilçili dillərdə analitik söz formalarına və əksinə, analitik dillərdə şəkilçi morfemlərə rast gəlmək mümkündür. Yəni dünya dilləri içərisində tipoloji cəhətdən saf analitik və ya sintetik dil yoxdur. Bu baxımdan, ingilis dili analitik dil olsa da, qrammatik missiyanın müəyyən yükü az sayda olan morfoloji əlamətlərin üzərinə düşür. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili iltisəqi dil kimi şəkilçilərlə zəngindir. Azərbaycan dilində bəzi omonim şəkilçilər istisna olmaqla, qrammatik mənalar xeyli və müxtəlif sayda morfoloji əlamətlərlə ifadə olunur. Lakin bu heç də ona dəlalət etmir ki, Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar yalnız sintetik formalarla ifadə olunur. Azərbaycan dilində qrammatik mənalar morfoloji əlamətlərlə yanaşı *çox, xeyli, az, lap az, lap, ən, daha, idi, isə, imiş* və s. kimi analitik formalarla da ifadə olunur. Analitik dillərdə formal köməkçi sözlərin, sintetik dillərdə şəkilçi morfemlərin üstünlük təşkil etməsi dillərin tipoloji cəhətdən fərqləndirilməsində və təsnif olunmasında mühüm yer tutan amillərdəndir. Hər bir dil ona xas qrammatik mənalar və onların ifadə vasitəsi olan qrammatik formaların müxtəlifliyi ilə fərqlənir. T.S.Şaradzenidze dillərin tipoloji təsnifindən bəhs edərkən qrammatik kateqoriyaların xüsusiyyətlərinə diqqət vermişdir. O, vurğulayır ki, *“Eyni morfoloji tipə malik olan dillər müxtəlif qrammatik kateqoriyalara malik ola bilər”* [7, s.51]. Məsələn, alman dilində cins kateqoriyası olduğu halda, ingilis dilinə bunu aid etmək olmur. Alman dilində üç cins – kişi, qadın, orta, fransız dilində isə iki – kişi və qadın cinsinin olması faktı diqqəti cəlb edir.

Qrammatik kateqoriyanın dildə formalaşmasında ən mühüm amil qrammatik mənədir. E.İ.Şendels qrammatik mənaları xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa bölür:

1. 1№ - li qrammatik mənə obyektiv reallığı bildirir
2. 2№ - li qrammatik mənə obyektiv-subyektiv əlaqələri bildirir
3. 3№ - li qrammatik mənə dildaxili, yaxud nisbi əlaqələri bildirir [4, s.26].

Obyektiv reallığı bildirən qrammatik mənalar bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmin əşya və hadisələri arasında mövcud olan əlaqələri bildirir. Bu əlaqələrin dildəki inikası qrammatik kateqoriyaları formalaşdırır. Obyektiv-subyektiv əlaqələr danışanın obyektiv gerçəkliyə olan münasibətini formalaşdırır. Dildaxili əlaqələr yalnız dilin daxili quruluşu ilə bağlı münasibətləri ifadə edir. Qeyd olunan qrammatik mənaların vəhdəti obyektiv aləmin dil vasitələri ilə ifadə olunmasında gerçəkləşir. Bu da hər bir dilin öz daxili qrammatik quruluşuna müvafiq olaraq müxtəlif formalarla ifadə olunur. Dilin leksik vahidləri arasında sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələr qrammatik formalar ilə yaranır. Qrammatik formalar

qrammatik mənaların göstəricisidir. Beləliklə, insanlararası ünsiyyət mənə və ifadə planının birgəliyində mümkün olur. Ənənəvi dilçilik qrammatik kateqoriyanı əlaqələrin və qarşılaşdırmaların təsnifi və ümumiləşdirilməsinin nəticəsi kimi təqdim edir. Qrammatik vasitələr nitqyaratma prosesində istifadəyə cəlb olunur. Nitq formalaşmırsa, leksik sistem vahidləri arasında əlaqələrin qurulması şərti səciyyə daşıyır. Başqa sözlə, cümlənin aktual üzvlənməsi onun qrammatik və kommunikativ cəhətdən paralel üzvlənməsi ilə bağlıdır. Dərin qatda struktur və semantik cəhətdən formalaşan cümlənin üst qatda morfofonemik olaraq səslənməsində və ünsiyyət signalına çevrilməsində cümləni təşkil edən komponentlərin leksik və qrammatik mənaları əhəmiyyətli rola malikdir.

Qrammatik kateqoriyalar ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayrılır. Ümumi qrammatik kateqoriyalar bir çox nitq hissələrini əhatə edir. Məsələn, ingilis dilində kəmiyyət, şəxs, hal kateqoriyaları isim, feil və əvəzliyə şamil oluna bilər. Və ya dərəcə kateqoriyası sifətlərə və zərflərə aiddir. Lakin xüsusi qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinin qrammatik əlamətlərini ifadə edir. Məsələn, zaman, tərz, növ, təsirlilik, təsirsizlik, inkarlıq, təsdiqlilik və s. kateqoriyalar yalnız feilə xas qrammatik əlamətləri bildirirlər.

**İşin elmi yeniliyini** qrammatik kateqoriya anlayışına yeni elmi müstəvidə, müxtəlif tipoloji quruluşa malik dillərin xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı-müqayisəli təhlilində görmək olar. Aparılmış təhlillər bir daha sübut edir ki, kateqoriyalaşma qanunauyğun, davamlı proses olaraq hər zaman baş verməkdədir. Kateqoriyalar universal hadisələrdir, xüsusilə qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti bütün dünya dillərində oxşardır, lakin onların ifadə məzmunu dilin tipologiyası ilə bağlı olan fərdi kəfiyyətdir.

Təqdim olunan elmi işin **nəticəsi** olaraq bu yekun fikirləri qeyd etmək olar:

- Kateqoriya universal hadisə kimi bütün elm sahələrində istifadə olunan anlayış olmaqla, özündə mənə və formaların vəhdətini birləşdirir;
- Kateqoriyalaşma universal, qanunauyğun, dinamik prosesdir, müxtəlif elm sahələrinin özünə xas kateqoriyalar sistemi vardır;
- Qrammatik kateqoriyalar qrammatik mənə və formaların vəhdətindən yaranan dil universalisidir;
- Qrammatik kateqoriyalar dil universalisi olsa da, onların dillərdə gerçəkləşməsi dilin tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq reallaşır.

### **Ədəbiyyat**

1. Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, "Nurlan", 2004. - 512 səh.
2. Bayramova, A.M. İsmi qrammatik kateqoriyalar sistemi mədəniyyətlərarası kontekstdə (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)/Fil.ümrə elm.doktoru dərəcə. almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı/ Bakı, 2018, 38 səh.
3. Humboldt, fon V. Dillərin milli xarakteri haqqında. (*tərcüməçi*: dos. Kərimov İ.Q., ixtisas redaktoru: prof. Veysəlli F.Y.). Bakı, "Prestij" çap evi, 2014. 37 səh.
4. Hüseynov, A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası ümrə mühazirələr toplusu. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 376 səh.
5. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı, "Papirus NP", 2016. 286 6. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı, "Təhsil" NPM, 2003, 408 səh.
7. Щарадзенидзе, Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков// Типология грамматических категорий (Мещаниновские чтения). М.: Наука, 1975, с. 42-55.
8. Crystal, D.A. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition. Blackwell Publishing Ltd. 2003, 508 p. \

## ПОНЯТИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ И ЕЕ МЕСТО В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

*Алиева Ламия Расат*

### *Резюме*

Человеческое мышление формировалось и развивалось на фоне социально-исторических событий, которые непрерывно и динамично происходили с течением времени. Именно диахронические, антропологические исследования доказывают, что феномен категоризации, являющийся продуктом высшего человеческого мышления, применяемого в лингвистике, включая различные области науки, и создающий синергетическую систему между ними, является одним из величайших достижений человечества на протяжении веков.

В представленной статье сущность явления категоризации изучена с различных точек зрения, в исследование включены категории, используемые в лингвистике, в частности сущность грамматических категорий, их универсальные и специальные качества, а также их место в проведении исследований в языковой системе, и сущность проблемы рассмотрена с диахронической и синхронической точек зрения.

## THE CONCEPT OF GRAMMATICAL CATEGORY AND ITS PLACE IN THE LANGUAGE SYSTEM

*Aliyeva Lamia Rasat*

### *Summary*

Human thinking has been formed and matured against the backdrop of socio-historical events that have continuously and dynamically occurred over time. It is precisely diachronic, anthropological research that proves that the phenomenon of categorization, which is a product of human higher thinking, applied in linguistics, including various fields of science, and which creates a synergistic system between them, is one of the greatest achievements achieved by man throughout the ages.

In the presented article, the essence of the categorization phenomenon has been studied from various aspects, the categories used in linguistics, especially the essence of grammatical categories, their universal and special qualities, and their position in conducting research in the language system have been involved in the research, and the essence of the issue has been approached from diachronic and synchronic aspects.

*Rəyçi: f.f.d., dosent Qocayeva M.Ə.  
Daxil olma tarixi 23 iyul 2026-cı il*

UOT:80.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN BUGÜNKÜ İNKİŞAF SƏVİYYƏSİ**

*Əlizadə Tamara Şərbət qızı, Nağıyeva Dürdanə Əsəd qızı,  
Qocayeva Leyla Vəli qızı  
Azərbaycan Tibb Universiteti  
Orchid ID 0009-0009-8789-1662; Orchid ID 0009-0005-2839-8318;  
Orchid ID 0009-0003-0382-4101  
telizade@amu.edu.az; dnagiyeva@amu.edu.az;  
lqocayeva@amu.edu.az*

**Xülasə:** *Dil hər bir millətin mənəvi varlığının təməli, onun tarixini, mədəniyyətini və milli kimliyini gələcək nəsillərə daşıyan ən mühüm vasitədir. Dil millətin tarixini, adət-ənənəsini və psixologiyasını kodlaşdıran bir sistemdir. Elm və təhsilin ana dilində olması xalqın savadlılıq səviyyəsinin sürətlə artmasına səbəb olur. Dünya tarixində bir çox xalqlar müstəqillik uğrunda mübarizəyə məhz dil uğrunda mübarizə ilə başlayıblar. Ana dilinin dövlət dili statusu alması həmin millətin siyasi müstəqilliyinin təsdiqidir. Azərbaycan dili özünün zəngin söz ehtiyatı, qrammatik quruluşu və ifadə imkanları ilə dünya dilləri arasında xüsusi yer tutur.*

*Bu məqalənin məqsədi ana dilinin milli dövlətçilik tarixindəki rolunu araşdırmaq, Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yoluna diqqəti cəkmək və müasir qloballaşma dövründə dilin saflığının qorunması məsələlərinə işıq salmaqdır. Ana dilinin inkişaf tarixi onun daşıyıcısı olan xalqın tarixi inkişafı ilə paralel şəkildə formalaşır. Ən qədim dövrlərdə yazılı ədəbiyyat hələ inkişaf etmədiyi üçün məlumatlar əsasən şifahi ənənələr və folklor vasitəsilə qorunub saxlanırdı. Xalq arasında nəğmələr, dastanlar, atalar sözləri və bayatılar ana dilinin daşıyıcıları kimi çıxış edir və dilin inkişafına, gələcək nəsillərə ötürülməsinə imkan verir.*

*Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı Azərbaycan dilinin istifadəsinə və yayılmasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan informasiya texnologiyaları ana dilinin yayılması üçün yeni imkanlar açır. Gənc nəsil ana dilində məlumat əldə etmək imkanını genişləndirir. İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə Azərbaycan dili beynəlxalq mühitdə də tanınır. Lakin bu prosesin mənfi tərəfləri də mövcuddur. Xüsusilə gənclər arasında bu hal daha çox müşahidə olunur. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi vacibdir. Təhsil müəssisələrində dil qaydalarına daha ciddi yanaşılmalıdır. Müəllimlər və ziyalılar bu sahədə nümunə olmalıdırlar. Dövlət səviyyəsində qəbul edilən dil siyasəti və proqramlar da mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında dil siyasəti bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Xüsusilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyində Prezident İlham Əliyevin çıxışından sonra ölkədə Azərbaycan dilinin inkişafı istiqamətində görülən işlər, aparılan tədqiqatlar daha gücləndirilməyə başlanmışdır. Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycan dili həm milli kimliyin, həm də mədəni inkişafın əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir.*

**Açar sözlər:** Azərbaycan dili, söz ehtiyatı, qədim dövr, klassik əsərlər, müasir dil, dövlət siyasəti, informasiya texnologiyaları

**Ключевые слова:** Азербайджанский язык, лексика, древность, классические произведения, современный язык, государственная политика, информационные технологии

**Keywords:** Azerbaijani language, vocabulary, ancient times, classical works, modern language, state policy, information technologies

Dil hər bir millətin mənəvi varlığının təməli, onun tarixini, mədəniyyətini və milli kimliyini gələcək nəsillərə daşıyan ən mühüm vasitədir. Ana dili fərdin dünyaya baxışını formalaşdıran ilk intellektual alət olmaqla yanaşı, həm də xalqın kollektiv yaddaşının qoruyucusudur. Azərbaycan dili özünün zəngin söz ehtiyatı, çevik qrammatik quruluşu və ifadə imkanları ilə dünya dilləri arasında xüsusi yer tutur. Bu məqalənin məqsədi ana dilinin milli dövlətçilik tarixindəki rolunu araşdırmaq və müasir qloballaşma dövründə dilin saflığının qorunması məsələlərinə işıq salmaqdır. Dil millətin tarixini, adət-ənənəsini və psixologiyasını kodlaşdıran bir sistemdir. Bir uşaq ana dilini öyrənərkən həm də öz xalqının dünyagörüşünü mənimsəyir. “Zaman-zaman bir etnos kimi xalqımızı tarix səhnəsindən çıxarmağa çalışan düşmənlər ilk növbədə dilimizi məhv etməyə səy göstərmişlər. Fəqət buna nail ola bilməmişlər. Əcdadlarımız Azərbaycan türkcəsini yad təsirlərdən qoruyub saxlamış, yaşatmış və bizə ərməğan etmişlər” (3, 41).

Görkəmli şair Bəxtiyar Vahabzadə də qeyd edir ki, dilini itirən millət zamanla mənəvi dəyərlərini itirir və başqa xalqların içində assimilyasiya olunur. Dil milləti birləşdirən ən güclü "sosial yapışqan"dır. Dünya tarixində bir çox xalqlar müstəqillik uğrunda mübarizəyə məhz dil uğrunda mübarizə ilə başlayıblar. Ana dilinin dövlət dili statusu alması həmin millətin siyasi müstəqilliyinin təsdiqidir. Azərbaycan dilinin 1978-ci il Konstitusiyasına dövlət dili kimi daxil edilməsi və müstəqillikdən sonra latın qrafikasına keçidimiz milli azadlığımızın mühüm mərhələləridir. “Təkcə belə bir faktı qeyd edək ki, keçmiş Sovet hakimiyyəti illərində ittifaqın daxilindəki bir çox respublikaların rəsmi dövlət dili olmamışdır. Respublikamızda isə Azərbaycan türkcəsi “Azərbaycan dili” adı altında Konstitusiyaya görə dövlət dili statusuna malik idi (3, 42).

İnsan öz ana dilində daha dərinlən və yaradıcı düşündür. Elm və təhsilin ana dilində olması xalqın savadlılıq səviyyəsinin sürətlə artmasına səbəb olur. Tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai təhsilini ana dilində alan uşaqların məntiqi təfəkkürü daha yaxşı inkişaf edir. Musiqimiz, muğamımız, dastanlarımız (məsələn, "Dədə Qorqud" dastanı) ana dilinin sayəsində bu günə qədər gəlib çatmışdır. “Bu gün dilimiz zəngin ifadə vasitələrinə, mükəmməl qrammatik quruluşa, kamil əlifbaya malik bir dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu dildə elmin, texnikanın müxtəlif sahələrinə aid saysız-hesabsız sanballı kitablar yazılmış, lüğətlər, ensiklopediyalar çap olunmuşdur. İlk növbədə nəğmətək şirinliyi, axıcılığı ilə fərqlənən Azərbaycan türkcəsində də ozan-aşıqlar “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi epos qoşmuşdur. Həsənoğlu, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli, Vədadi, Mirzə Fətəli Axundov, Sabir, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Şəhriyar və başqa dahi söz ustaları gözəl poeziya və nəsr nümunələri yaratmışlar” (3, 42).

Dil statik deyil, daim inkişaf edən ictimai hadisədir. Ana dilinin inkişaf tarixi də onun daşıyıcısı olan xalqın tarixi inkişafı ilə paralel şəkildə formalaşmışdır. Qədim dövrdə ana dili xalqın düşüncə tərzini və dünyagörüşünü əks etdirən əsas vasitə idi. Hələ yazılı ədəbiyyatın yaranmadığı dövrdə dilin qorunması və ötürülməsi tamamilə şifahi ənənələrə bağlı idi. Bu dövr dilin ilkin mərhələsini təşkil edir və onun tarixi kökləri insanın gündəlik həyatından, mədəni ənənələrindən və ictimai münasibətlərində ayrılırdı. Həmin dövrdə dil, millətin düşüncə tərzini və dünyagörüşünü formalaşdıran əsas vasitə idi. Ən qədim dövrlərdə yazılı ədəbiyyat hələ inkişaf etmədiyi üçün məlumatlar əsasən şifahi ənənələr və folklor vasitəsilə qorunub saxlanırdı. Xalq arasında nəğmələr, dastanlar, atalar sözləri və bayatılar ana dilinin daşıyıcıları kimi çıxış edirdi. Bu vasitələr dilin inkişafına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə imkan verirdi. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanı kimi epik əsərlər göstərir ki, qədim türk xalqlarının dili həm zəngin idi, həm də xalqın həyat tərzini, mənəvi və əxlaqi dəyərlərini əks etdirirdi. Bununla yanaşı, qədim dövrdə dilin inkişafı cəmiyyətin sosial quruluşu ilə də sıx bağlı idi. Hər bir söz, ifadə və deyim xalqın gündəlik həyatına uyğun yaranır, onun

ehtiyaclarını ifadə edirdi. İnsanlar arasındakı ünsiyyət yalnız üslub və sözlərlə məhdudlaşmır, həm də onların mədəniyyətini, tarixini və ənənələrini qoruyurdu.

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın tarixini əks etdirən bir mədəni sərvətdir. Qədim dövrdə də ana dilinin bu funksiyası diqqət çəkir; dilin şifahi forması xalqın yaddaşında qorunub, gələcək dövrlərə ötürülmüşdür. Azərbaycan dili qədim türk dillərinin Oğuz qrupuna daxildir. Orxon-Yenisey abidələrindəki bəzi sözlərin (məsələn, təngri-tanrı, budun-xalq) müasir dilimizlə semantik bağlılığını göstərir (4).

"Dədə Qorqud" dastanının boyları Azərbaycan dilinin qədim dövr mərhələsində xalq dilinin bütün gözəlliklərini özündə cəmləşdirən bir "dil abidəsi"dir. "Dədə Qorqud"da işlənən ifadələr bu gün belə bizim üçün doğmadır və dilimizin tarixi kəsilməzliyini təmin edir".

"Dədə Qorqud kitabı"nın dili Azərbaycan türkcəsinin saflığını, təbiiliyini və ilkin qatlarını qoruyub saxlayan ən etibarlı qaynaqdır". "Kitabi-Dədə Qorqud" dövrü dilimizdə alınma sözlərin (ərəb-fars) minimum səviyyədə olması xalq dilinin öz daxili imkanları hesabına nə dərəcədə zəngin olduğunu göstərir." Müəllif "Dədə Qorqud kitabı"nı dilimizə bənzədir. O ana türkcəmiz kimi qədim və müasirdir, mükəmməl və yetkindir, gözəl və şairanədir (2).

Qədim dövr ana dili üçün həm yaradıcılıq, həm də yaşama vasitəsi idi. O, millətin düşüncə tərzini, mədəni irsini və sosial həyatını bir-birinə bağlı saxlayırdı. Ana dilinin bu mərhələsi olmadan, sonrakı dövrlərdə dilin zənginləşməsi və yazılı ədəbiyyatın yaranması mümkün olmazdı.

Klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatında ana dili məsələsi sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın mənəvi varlığını qorumaq üçün aparılan böyük bir mübarizə meydanı idi. XIII-XIV əsrlərdən etibarən ana dilində yazılı ədəbiyyat nümunələri formalaşmağa başlasa da, XV-XVI əsrlər bu dilin dövlət və sənəd dilinə çevrildiyi qızıl dövrdür. Səfəvilər dövlətinin qurulması ilə Azərbaycan türkcəsi sarayda, orduda və diplomatik yazışmalarda rəsmi status qazandı. Bu da ədəbi dilin cilalanmasına şərait yaratdı. Ana dili həmin dövrdə təkcə qoşma və gəraylı kimi xalq şeiri formalarında deyil, həm də qəzəl, qəsidə və məsnəvi kimi klassik janrlarda öz qüdrətini nümayiş etdirdi. Şairlər xalqın ruhuna yaxın olan atalar sözlərini, frazeoloji birləşmələri və canlı danışq elementlərini yazılı ədəbiyyata gətirərək dili süni ərəb-fars tərkiblərindən təmizləməyə çalışırdılar. Bu tarixi inkişaf yolu və dil mübarizəsi özünün ən mükəmməl ifadəsini dahi sənətkarın yaradıcılığında tapdı. Ümummilli lider Füzuli irsini türk dünyasının orta qəyri hesab etmişdir. "Ana dilinin poetik imkanlarını ərəb və fars dilləri ilə rəqabət aparacaq səviyyəyə yüksəldən, bu dildə fəlsəfi və irfani düşüncənin ən uca zirvəsini fəth edən Məhəmməd Füzuli olmuşdur." Klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilinin inkişafı və mövqeyi haqqında danışarkən, Məhəmməd Füzulinin "Hədiqətüs-süəda" əsərini və onun bu əsərə yazdığı məşhur müqəddiməni əsas götürmək ən doğru seçimdir. Klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilinin saflığı və qüdrəti Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Füzuli təkcə ana dilində yazmırdı, o, həm də bu dildə yazmağın çətinliyini bir növ "ustadlıq sınağı" kimi görürdü. Onun ana dili haqqındakı ən məşhur fikirləri məhz "Hədiqətüs-süəda" ("Xoşbəxtlər bağçası") əsərində öz əksini tapır. Şair həmin əsərinin müqəddiməsində türk dilində (ana dilində) bədii nümunə yaratmağın çətinliyindən və şərəfindən bəhs edir.

O, həmin dövrdə elmi dilin ərəb, poeziya dilinin isə fars dili olduğu bir mühitdə ana dilinin imkanlarını sübut etməyə çalışırdı. Füzuli qeyd edirdi ki, ana dilində incə mənaları ifadə etmək "qılıncı bağra sancıb, qan ilə su vermək" qədər çətin bir işdir. Müəllif bu çətinliyə rəğmən, xalqın öz dilində oxuyub anlaması üçün ana dilində yazmağı özünə mənəvi borc bilirdi. Ədibin fikrincə, ana dili həm ərəb, həm də fars dili ilə rəqabət aparacaq qədər zənginliyə malikdir. O, klassik ədəbi ənənələri ana dilinin qəliblərinə uğurla yerləşdirərək

dilimizin bədii ifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Əsərdə işlədilən xalq deyimləri və atalar sözləri ana dilinin təbiiliyini və axıcılığını qoruyub saxlayır. Füzuli sübut edirdi ki, ana dilində yazılan əsərlər də ən yüksək fəlsəfi və یرfani fikirləri daşımaq iqtidarındadır. Bu dövrdə ana dili sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də böyük bir mədəniyyətin və milli kimliyin göstəricisi kimi çıxış edirdi. Şairin ana dilinə verdiyi dəyər, sonrakı nəsillərin bu dildə yazmağa həvəslənməsi üçün güclü bir təkan olmuşdur. "Hədiqətüs-süəda" vasitəsilə ana dilimiz dini-fəlsəfi traktatların dilinə çevrilərək yeni bir status qazanmışdır. Klassik dövrün dil mənzərəsi bu əsər sayəsində daha aydın və cəlbədicə şəkildə tarixdə iz qoymuşdur. Füzulinin bu addımı ana dilini saraylardan və mədrəsələrdən kənara çıxarıb bütün xalqın ortaq mənəvi sərvətinə çevirdi. Beləliklə, klassik dövrdə ana dili Füzuli dühası ilə öz həqiqi qüdrətini taparaq əbədiləşdi.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik dövrü başlayır və bu dövr ana dilinin inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur. Bu dövrdə ədəbiyyatın əsas məqsədi xalqı maarifləndirmək, savadsızlığı aradan qaldırmaq və cəmiyyətin inkişafına xidmət etmək idi. Maarifçi yazıçılar ana dilində yazmağı vacib hesab edir və əsərlərini sadə, anlaşıqlı dildə qələmə alırdılar. Onlar hesab edirdilər ki, xalqın tərəqqisi üçün ilk növbədə ana dilində maarifləndirmə aparılmalıdır. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundzadə xüsusi rol oynamışdır. O, dram əsərlərində sadə xalq dilindən istifadə edərək ədəbiyyatı geniş kütləyə yaxınlaşdırmışdır. Maarifçilik dövründə ana dili artıq yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, həm də ictimai fikrin yayılmasında əsas vasitəyə çevrilmişdir. Bu dövrdə yazılan əsərlərdə real həyat hadisələri, sosial problemlər və cəmiyyətin geriliyi tənqid olunurdu. Yazıçılar ərəb-fars təsirindən uzaqlaşaraq daha sadə və milli dil formalaşdırmağa çalışırdılar. Ana dilinin inkişafı milli şüurun formalaşmasına da güclü təsir göstərmişdir. Maarifçi ədiblər dilin təmizliyi və sadəliyi uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu dövrdə ana dili təhsil və mətbuat dili kimi də geniş yayılmağa başlamışdır. Qəzet və jurnalların ana dilində nəşri dilin inkişafına təkan vermişdir. Maarifçilik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Beləliklə, bu dövrdə ana dili həm ədəbi, həm də ictimai həyatın əsas ünsürlərindən birinə çevrilmişdir (1).

Professor Mahirə Hüseynova Azərbaycan dilinin dövrləşdirilməsi bölgələrinə nəzər salaraq qeyd edir ki, "Azərbaycan dilinin daha sürətlə inkişafı daha çox XX əsrlə bağlıdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dildə üç meyil, üç istiqamət özünü göstərir. Birinci meyil, ədəbi dili bacardıqca xalq dili ilə eyniləşdirmək meyili.

İkinci meyil, daha çox osmanlı (indiki türk) və əski Azərbaycan ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyili. 3. Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meyili.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin üçüncüsü, yəni müasir mərhələsində dil həyatının mühüm hadisələrindən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu almasıdır" (3, 63).

XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında müasir dövr ana dilinin inkişafı baxımından yeni mərhələ kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə ana dili milli kimliyin əsas göstəricilərindən birinə çevrilmişdir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, maddə 21). Bu isə ana dilinin qorunması və inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev ana dilinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş və onun qorunmasını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə dilin saflığının qorunması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müasir dövrdə ana dili yalnız ədəbiyyat sahəsində deyil, həm

də təhsil, elm və kütləvi informasiya vasitələrində geniş istifadə olunur. Azərbaycan dili məktəblərdə əsas tədris dili kimi tətbiq edilir. Bu, gənc nəslin ana dilində düzgün və səlis danışmasına şərait yaradır. Müasir ədiblər əsərlərini daha çox sadə və anlaşıqlı dildə yazmağa üstünlük verirlər. Bu isə ədəbiyyatın geniş oxucu kütləsi tərəfindən qəbul olunmasına kömək edir. Ana dilində yazılan əsərlərdə milli dəyərlər, vətənpərvərlik və müasir problemlər əks olunur. Eyni zamanda, qloballaşma şəraitində ana dilinin qorunması mühüm məsələlərdən biri kimi qalır. Xarici sözlərin dilə həddindən artıq daxil olması dilin saflığına müəyyən təsir göstərir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə dilin qorunması istiqamətində elmi tədqiqatlar da aparılır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və digər elmi qurumlar Azərbaycan dilinin inkişafı, onun lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bağlı araşdırmalar həyata keçirirlər. Dilçilik sahəsində aparılan bu tədqiqatlar ana dilinin daha da zənginləşməsinə xidmət edir. Müxtəlif lüğətlər, orfoqrafiya qaydaları və terminoloji bazalar hazırlanır. Bu isə ədəbi dil normalarının qorunmasına kömək edir.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı Azərbaycan dilinin istifadəsinə və yayılmasına mühüm təsir göstərir. İnternet, sosial şəbəkələr və rəqəmsal platformalar dilin daha geniş kütlələrə çatmasına imkan yaradır. Bu baxımdan informasiya texnologiyaları ana dilinin yayılması üçün yeni imkanlar açır. İnsanlar artıq ana dilində müxtəlif məzmunlar yaradır, paylaşır və ünsiyyət qururlar. Bu isə dilin canlı və dinamik şəkildə inkişafına səbəb olur. Elektron kitablar, onlayn dərslər və rəqəmsal lüğətlər dilin öyrənilməsinə daha asan və əlçatan edir. Xüsusilə gənc nəsil ana dilində məlumat əldə etmək imkanını genişləndirir. İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə Azərbaycan dili beynəlxalq mühitdə də tanınır. Lakin bu prosesin mənfi tərəfləri də mövcuddur. Sosial şəbəkələrdə və gündəlik yazışmalarda dil qaydalarına riayət olunmaması geniş yayılmışdır. Qısaldılmış sözlərdən, jarqonlardan və xarici sözlərdən həddindən artıq istifadə dilin saflığına zərər verə bilər. Bəzi hallarda insanlar ana dilində yazmaq əvəzinə başqa dillərə üstünlük verirlər. Bu isə ana dilinin istifadəsinin azalmasına gətirib çıxara bilər. İnformasiya texnologiyalarının təsiri ilə dilə yeni, bəzən isə ehtiyac olmayan sözlər daxil olur. Bu da ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə gənclər arasında bu hal daha çox müşahidə olunur. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi vacibdir. İlk növbədə hər bir insan ana dilində düzgün və səlis yazmağa və danışmağa diqqət yetirməlidir. Təhsil müəssisələrində dil qaydalarına daha ciddi yanaşılmalıdır. Müəllimlər və ziyalılar bu sahədə nümunə olmalıdırlar. Dövlət səviyyəsində qəbul edilən dil siyasəti və proqramlar da mühüm rol oynayır. Ümummilli lider Heydər Əliyev dil məsələlərinə xüsusi diqqət ayırırdı, qeyd edirdi ki, "Dil hər bir millətin mənliliyinin əsasıdır". Bu baxımdan Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti bu gün də davam etdirilir.

Eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən aparılan tədqiqatlar dilin qorunmasına və inkişafına xidmət edir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyi zamanı geniş çıxışından sonra ölkədə Azərbaycan dilinin saflığının qorunması istiqamətində görülən işlər daha da gücləndirildi. Kütləvi informasiya vasitələri ədəbi dil normalarına riayət etməli və düzgün dil nümunələri təqdim etməlidir. Sosial mediada da ana dilinə hörmətlə yanaşmaq vacibdir. Bu istiqamətdə Cənab Prezident İlham Əliyevin 5 yanvarda yerli media nümayəndələri ilə görüşündən sonra bu məsələyə daha ciddi əməl olunmasına çağırış edildi.

Nəticə olaraq demək olar ki, informasiya texnologiyaları həm müsbət, həm də mənfi təsirləri ilə ana dilinin inkişafına təsir göstərir. Bu imkanlardan düzgün istifadə edildikdə dilin zənginləşməsi və yayılması mümkündür. Əks halda isə dilin saflığına və normalarına zərər dəyə bilər. Ana dilini qorumaq və inkişaf etdirmək hər bir vətəndaşın borcudur. Dil xalqın kimliyini, tarixini və mədəniyyətini yaşadan ən mühüm amildir. Ona görə də Azərbaycan dili

daim qorunmalı, zənginləşdirilməli və gələcək nəsillərə saf şəkildə çatdırılmalıdır. Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı da ana dilinin yayılmasına təsir göstərmişdir. İnternet və sosial media vasitəsilə Azərbaycan dili daha geniş istifadə olunur. Bu da dilin dinamik inkişafına şərait yaradır. Ana dilinin qorunması hər bir vətəndaşın borcu hesab olunur. Dövlət tərəfindən qəbul edilən qanunlar və proqramlar bu sahədə mühüm rol oynayır. Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycan dili həm milli kimliyin, həm də mədəni inkişafın əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir.

### *Ədəbiyyat*

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. XIX əsr (maarifçilik dövrü). Bakı, 2022
2. Hacıyev T. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 2004
3. Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi. Bakı, "Elm", 2024, 912 s.
4. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1981

## **THE CURRENT LEVEL OF DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

*Alizadeh Tamara Sherbet, Nagiyeva Durdana Asad, Gojayeva Leyla Veli*  
*Summary*

Language is the foundation of the spiritual existence of every nation, the most important means of transmitting its history, culture and national identity to future generations. Language is a system that encodes the history, customs and psychology of the nation. The presence of science and education in the mother tongue leads to a rapid increase in the literacy level of the people. In world history, many nations began their struggle for independence precisely by fighting for language. The acquisition of the status of the mother tongue as the state language is a confirmation of the political independence of that nation. The Azerbaijani language occupies a special place among the world languages with its rich vocabulary, grammatical structure and expressive possibilities.

The purpose of this article is to examine the role of the mother tongue in the history of national statehood, to draw attention to the historical development of the Azerbaijani language and to shed light on the issues of preserving the purity of the language in the era of modern globalization. The history of the development of the mother tongue is formed in parallel with the historical development of the people who bear it. Since written literature had not yet developed in the most ancient times, information was preserved mainly through oral traditions and folklore. Among the people, songs, epics, proverbs and bayatis act as carriers of the native language and allow the development of the language and its transmission to future generations.

In modern times, the rapid development of information technologies has a significant impact on the use and spread of the Azerbaijani language. In this regard, information technologies open up new opportunities for the spread of the native language. The younger generation is expanding the opportunity to obtain information in their native language. Through information technologies, the Azerbaijani language is also known in the international environment. However, there are also negative sides to this process. This situation is observed more often, especially among young people. It is important to take certain measures to prevent these problems. Language rules should be approached more seriously in educational institutions. Teachers and intellectuals should be examples in this area. Language policies and programs adopted at the state level also play an important role. Language policy in the Republic of Azerbaijan is still successfully continued by President Ilham Aliyev today. In

particular, after President İlham Aliyev's speech on the 80th anniversary of the Azerbaijan National Academy of Sciences, the work done in the direction of the development of the Azerbaijani language and the research conducted in the country began to be further strengthened. Thus, in modern times, the Azerbaijani language acts as one of the main pillars of both national identity and cultural development.

## **СОВРЕМЕННЫЙ УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

*Ализаде Тамара Шербет, Нагиева Дурдана Асадовна, Годжаева Лейла Вели*  
**Резюме**

Язык — это основа духовного существования каждой нации, важнейшее средство передачи её истории, культуры и национальной идентичности будущим поколениям. Язык — это система, кодирующая историю, обычаи и психологию нации. Присутствие науки и образования на родном языке приводит к быстрому повышению уровня грамотности населения. В мировой истории многие народы начинали свою борьбу за независимость именно с борьбы за язык. Присвоение родному языку статуса государственного языка является подтверждением политической независимости этой нации. Азербайджанский язык занимает особое место среди мировых языков благодаря своему богатому словарному запасу, грамматической структуре и выразительным возможностям.

Цель данной статьи — исследовать роль родного языка в истории национальной государственности, обратить внимание на историческое развитие азербайджанского языка и осветить вопросы сохранения чистоты языка в эпоху современной глобализации. История развития родного языка формируется параллельно с историческим развитием народа, который его несёт. Поскольку письменная литература еще не была развита в древнейшие времена, информация сохранялась главным образом посредством устных традиций и фольклора. Среди народа песни, эпосы, пословицы и баяты выступают в качестве носителей родного языка и способствуют его развитию и передаче будущим поколениям.

В современную эпоху стремительное развитие информационных технологий оказывает значительное влияние на использование и распространение азербайджанского языка. В этом отношении информационные технологии открывают новые возможности для распространения родного языка. Молодое поколение расширяет возможности получения информации на родном языке. Благодаря информационным технологиям азербайджанский язык также становится известен в международной среде. Однако у этого процесса есть и негативные стороны. Такая ситуация наблюдается все чаще, особенно среди молодежи. Важно принять определенные меры для предотвращения этих проблем. К языковым правилам следует подходить более серьезно в образовательных учреждениях. Учителя и интеллектуалы должны подавать пример в этой области. Языковая политика и программы, принимаемые на государственном уровне, также играют важную роль. Языковая политика в Азербайджанской Республике успешно продолжается и сегодня при президенте Ильхаме Алиеве. В частности, после выступления президента Ильхама Алиева по случаю 80-летия Азербайджанской национальной академии наук работа в направлении развития азербайджанского языка и проводимые в стране исследования получили дальнейшее развитие. Таким образом, в современную эпоху азербайджанский язык выступает одним из главных столпов как национальной идентичности, так и культурного развития.

*Rəyçi: Fil.ü.f.d., dos. Məfkurə Hüseynova*  
*Daxil olma tarixi 18 iyun 2026-cı il*

UOT:81.

**MEDIA DISKURSUNDA “VƏTƏN” KONSEPTİNİN SEMANTİK VƏ PRAQMATİK TƏHLİLİ**

**Eminova Aynurə Famil qızı**  
**Azərbaycan Dillər Universiteti**  
**Ümumi dilçilik kafedrasının qiyabi doktorantı**  
**<https://orcid.org/0009-0006-1912-0880>**  
**[arifresulsa@gmail.com](mailto:arifresulsa@gmail.com)**

**Xülasə:** Bu məqalə media diskursunda “vətən” konseptinin semantik və praqmatik xüsusiyyətlərini araşdırır. Müxtəlif dillərdə vətən anlayışı fərqli lingvokultural və ideoloji çalarlarla təqdim olunur. Rus dilində vətən emosional və ekspressiv ifadələrlə təsvir edilir, ingilis dilində isə daha neytral və obyektiv şəkildə işlədilir. Türk mediasında vətən anlayışı milli və dini dəyərlərlə sıx əlaqəlidir, alman və fransız dillərində isə əsasən tarixi və siyasi kontekstdə işlədilir. Azərbaycan mediasında isə vətən anlayışı milli kimlik, tarix və dövlətçilik ideologiyası ilə bağlı semantik və praqmatik aspektlərdə təhlil edilir. Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı xəbərlərdə vətən anlayışı emosional və ideoloji vurğu ilə təqdim edilir. Media, vətən konseptini milli birlik yaratmaq və ictimai rəyi formalaşdırmaq məqsədilə istifadə edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, media diskursunda “vətən” konsepti cəmiyyətin milli şüurunu və ideoloji baxışlarını formalaşdıran əsas vasitələrdən biridir.

**Açar sözlər:** vətən konsepti, media diskursu, semantik xüsusiyyətlər, praqmatik təhlil, milli kimlik, ideoloji təsir

**Ключевые слова:** концепт родины, медийный дискурс, семантические особенности, прагматический анализ, национальная идентичность, идеологическое влияние

**Keywords:** homeland concept, media discourse, semantic features, pragmatic analysis, national identity, ideological influence

Konsept – müəyyən etnolingvistik xüsusiyyətlər daşıyan, konkret bir dil və mədəniyyət daşıyıcıları üçün səciyyəvi olan semantik quruluşdur. Eyni zamanda, o, bütövlükdə insan fəaliyyətinin məzmununu əks etdirən bir bilik vahidi kimi çıxış edir. Konseptin formalaşması təkcə sözün lüğəvi mənası ilə məhdudlaşmır; o, fərdi və kollektiv təcrübənin təsiri ilə formalaşan, emosional, ekspressiv və dəyərləndirici komponentlərlə zənginləşdirilmiş dil və düşüncə vahididir.

Mədəniyyətin açar konseptləri adlanan anlayışlar insanın dünya modelində əsas yeri tutan, fərdi şüur və ümumi lingvokultural birliyin tərkib hissəsi olan semantik vahidlərdir. Fərqli dillərdə bu əsas anlayışların müqayisəli təhlili beynəlxalq və mədəniyyətlərarası kommunikasiya baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə bir yanaşma müxtəlif lingvokulturoloji sistemlərdə ümumbəşəri və spesifik cəhətlərin müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

Alman dilçi-filosofu Vilhelm fon Humboldt ilk dəfə olaraq dil və düşüncənin milli xarakterini araşdırmış və qeyd etmişdir ki, “fərqli dillər millətlər üçün onların orijinal düşüncə və qavrayış orqanlarıdır” [10, s. 324]. Hər bir təbii dil özünəməxsus dil mənzərəsinə malikdir və bu mənzərənin əsas semantik vahidi konsept anlayışıdır.

Hər bir lingvokultural mühitdə milli dil mənzərəsinin əsas komponentlərindən biri “vətən” konseptidir. Birincisi, bu konsept vasitəsilə insanın yaşadığı məkana, tarixi-mədəni hadisələrə və müəyyən bir cəmiyyət daxilində baş vermiş proseslərə münasibəti formalaşır. İkincisi, müasir qloballaşma dövründə siyasi-iqtisadi dəyişikliklər və beynəlxalq

qarşıdurmalar fonunda milli dəyərlər və üstünlüklərin qorunması və möhkəmləndirilməsi məsələsi daha da aktuallaşır.

“Vətən” konsepti insanın və cəmiyyətin dəyərlər sistemində mühüm yer tutur. Bununla belə, müxtəlif mədəniyyətlərdə vətənə bağlılıq və ona münasibət fərqli şəkildə formalaşır.

“Vətən” konsepti hər bir cəmiyyətin mədəni və ideoloji dəyərlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [20, s. 45]. Bu konsept, xüsusilə media diskursunda, müxtəlif semantik və pragmatik vasitələrlə ifadə olunur və ictimai rəyin formalaşmasına təsir göstərir [19, s. 78.] Müxtəlif dillərdə “vətən” konseptinin ifadə formaları fərqlənir və bu fərqlər tarixi, siyasi və mədəni amillərlə bağlıdır [14, s. 12]. Bu məqalədə, ingilis, türk, rus, alman və fransız dillərində “vətən” konseptinin media diskursunda necə ifadə olunmasından söz açılacaqdır.

Media mətnlərində “vətən” konsepti müxtəlif semantik çalarlarda təqdim olunur. Bu təqdimatlar, cəmiyyətin milli kimliyini, tarixi yaddaşını və mədəni dəyərlərini əks etdirir. Məsələn, “vətən” tez-tez “ana torpaq”, “doğma diyar” kimi ifadələrlə sinonim olaraq işlədilir ki, bu da emosional bağlılığı gücləndirir. Bundan əlavə, “vətən” anlayışı, qəhrəmanlıq, fədakarlıq və vətənpərvərlik kimi müsbət keyfiyyətlərlə əlaqələndirilir. Bu cür semantik əlaqələndirmələr, oxucularda və tamaşaçılarda müsbət emosiyalar oyatmağa xidmət edir.

Media, “vətən” konseptini təqdim edərkən, müəyyən pragmatik strategiyalardan istifadə edir. Bu strategiyalar, oxucuların və tamaşaçıların diqqətini cəlb etmək, onları müəyyən bir mövqeyə yönləndirmək və ictimai rəyi formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Məsələn, “vətən” anlayışı ilə bağlı xəbərlərdə tez-tez emosional yüklü ifadələr, metaforalar və ritorik suallardan istifadə olunur. Bundan əlavə, media “vətən” konseptini təqdim edərkən, müəyyən ideoloji məqsədlərə xidmət edən çərçivələmə (framing) texnikalarından istifadə edir. Məsələn, müəyyən hadisələr “vətənə xəyanət” və ya “vətənpərvərlik nümunəsi” kimi təqdim edilə bilər ki, bu da oxucuların hadisələrə müəyyən bir prizmadan baxmasına səbəb olur.

Metaforalar, media diskursunda “vətən” konseptinin təqdimatında mühüm rol oynayır. Məsələn, “vətən” tez-tez “ana” metaforası ilə əlaqələndirilir ki, bu da vətənin insan üçün doğma və müqəddəs bir məkan olduğunu vurğulayır. Bundan əlavə, “vətən” “qala”, “sığınacaq” kimi metaforalarla da təsvir olunur ki, bu da vətənin insanları qoruyan bir məkan olduğunu ifadə edir.

Bu cür metaforik ifadələr, oxucuların və tamaşaçıların “vətən” anlayışını daha emosional və dərin bir şəkildə qavramasına xidmət edir. Metaforalar vasitəsilə “vətən” anlayışı daha konkret və anlaşılan bir formaya salınır ki, bu da onun təsir gücünü artırır.

Azərbaycan mediasında “vətən” konsepti milli kimlik və vətənpərvərlik dəyərlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu anlayış mediada əsasən “doğma yurd”, “ana torpaq”, “ata-baba yurdu”, “müstəqil vətən” kimi ifadələrlə təqdim olunur [7, s. 112]. Azərbaycan mediasında vətən anlayışı tez-tez Qarabağ münaqişəsi, şəhidlik və suverenlik kontekstində işlədilir və bu, onun semantik yükünü artırır [6, s. 75]. Xüsusilə, xəbər məqalələrində vətən “müqəddəs torpaq”, “qəhrəmanların uyuduğu məkan” kimi ifadələrlə təqdim edilir ki, bu da onun emosional və ideoloji çalarlarını gücləndirir [3, s. 49].

Azərbaycan mediasında vətən anlayışı, əsasən, üç əsas semantik çərçivədə təhlil edilir:

- 1) tarixi-mədəni kontekst (vətənin keçmişi və əhəmiyyəti);
- 2) təhlükəsizlik və qorunma aspekti (vətənin müdafiəsi, ordunun rolu);
- 3) şəxsiyyətin vətəndaşlıq borcu (vətənə sədaqət, fədakarlıq) [4, s. 86].

Bu çərçivələrdə yaranan məqalələrdə emosional leksikadan geniş istifadə edilir. Məsələn, “Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz”, “Vətəni qorumaq hər birimizin borcudur” kimi ifadələr oxucunun emosional reaksiyasını gücləndirir [9, s. 131].

Praqmatik baxımdan, Azərbaycan mediasında “vətən” konsepti milli birlik və həmrəylik yaratmaq məqsədilə təqdim olunur və bu kontekstdə media diskursu tez-tez ritorik suallar,

emosional vurğular və metaforik ifadələrlə zənginləşdirilir [2, s. 99]. Məsələn, “Bu torpaq bizim namusumuzdur, onu necə qoruyuruq?”, “Şəhid qanı ilə suvarılan torpaq vətəndir!” kimi ifadələr vasitəsilə vətəndaşların milli şüuru və vətənpərvərlik hissləri gücləndirilir [1, s. 145].

Azərbaycan mediasında “vətən” anlayışı həm də siyasi diskursun əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir və dövlətçilik ideologiyasının gücləndirilməsi üçün işlədilir. Siyasi ritorikada “müstəqil vətən”, “Azərbaycanın suverenliyi” və “torpaq bütövlüyü” kimi terminlər vətəndaşların vətənə bağlılığını artırmaq məqsədilə istifadə edilir. Beləliklə, Azərbaycan mediasında “vətən” konsepti həm semantik, həm də pragmatik baxımdan milli kimliyi və vətəndaş məsuliyyətini ifadə edən güclü bir ideoloji vasitədir.

Rus xalq folkloru doğma torpağa bağlılığı və milli identiklik daşıyıcılarının vətənə münasibətini tam şəkildə əks etdirən ifadələrlə zəngindir. Bu münasibət müxtəlif frazeoloji vahidlər vasitəsilə dilə gətirilir. Məsələn:

*Своя земля и в горести мила. – Öz torpağın dərd içində olsa da əzizdir. Дома и солома съедобна. – Ev şəraitində hətta saman da yeməli olur.*

*Всякому мила своя сторона. – Hər kəsə öz yurdu əzizdir.*

Bu ifadələrdən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, rus linqvokultural sistemində insan hər hansı bir şəraitdə, hətta həyat şəraiti daha yaxşı olan yad ölkədə yaşasa belə, vətəninə qayıtmağa can atır, heç olmasa, onu xatırlayır.

Rus dilində “vətən” konsepti ilə bağlı frazeoloji vahidlərin semantik təhlili göstərir ki, bu ifadələr əsasən aşağıdakı mənaları əks etdirir:

a) Vətənin qorunması və uğrunda mübarizə. Məsələn,

*До тех пор, пока Вы готовы отдать свою жизнь за человечество, ваша Родина – бессмертна. – İnsanlıq uğrunda canınızı verməyə hazır olduğunuz müddətcə, sizin Vətəniniz ölməzdir.*

*Дом и стены помогают. – Öz evində hətta divarlar belə kömək edir. (İngiliscə ekvivalenti: There is no place like home).*

*Чужие стены не греют. – Yad divarlar qızdırmır. (İngiliscə ekvivalenti: He has no home whose home is everywhere).*

b) Vətənə sədaqət. Məsələn,

*Жить - Родине служить. – Yaşamaq - vətənə xidmət etməkdir.*

Rus dilində “vətən” anlayışının ifadəsi zamanı əsas xüsusiyyətlərdən biri, emosional və ekspressiv leksikanın aktiv istifadəsidir. Bu anlayış doğma torpaqla bağlı güclü emosional əlaqəni əks etdirən ifadələrlə zəngindir. Məsələn: *Матушка Россия (Ana Rusiya), Родина-мать (Vətən-ana), родная земля (doğma torpaq), родимая сторона (doğma diyar), отчий край (ata yurdu), край отцов (ataların diyarı)*. Bu ifadələr rus linqvokultural mühitində vətən konseptinin yalnız coğrafi və siyasi bir vahid kimi deyil, eyni zamanda, insanın emosional dəyərləri ilə sıx bağlı olan müqəddəs bir məkan kimi qəbul edildiyini göstərir. A.Vejbitskanın fikrinə görə, rus dili insan emosiyalarının sərbəst ifadəsinə və müxtəlif çalarlarla təqdim olunmasına geniş imkan yaradır ki, bu da dilin yüksək emosional yüklənmiş kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış etdiyini göstərir [13, s. 126].

İngilis dilində “vətən” konseptinin frazeoloji sistemdə əksi əsasən home və country leksik vahidləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

*East or West home is best. – Şərq olsun, Qərb olsun – ev yaxşıdır (Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı).*

*You can take the boy out of the country, but you can't take the country out of the boy. – Oğlanı vətəndən ayıra bilərsən, amma vətəni ondan ayıra bilməzsən.*

*A prophet is not without honour save in his own country. – Öz ölkəsində peyğəmbər yoxdur.*

Bu və digər frazeoloji vahidlərin təhlili göstərir ki, ingilis linqvokultural sistemində “vətən” anlayışına münasibət əsasən neytral nominativ şəkildə ifadə olunur. Bu, o deməkdir ki, ingilis dili daşıyıcıları öz vətənləri barədə danışarkən daha çox *country* terminindən istifadə edirlər ki, bu da emosional yüklənmiş ifadələrin azlığı ilə xarakterizə olunur [23, s. 68].

Müqayisəli təhlil göstərir ki, rus dili daşıyıcıları üçün “vətən” anlayışının ekspressiv və emosional təsviri mühüm yer tutur. Əksinə, ingilis dilində bu anlayış daha çox rəşional və obyektiv yanaşma ilə təqdim olunur. Rus dilində “vətən” yalnız bir coğrafi məkan deyil, insanın həyatı ilə dərin bağlı olan, onun mənəvi dəyərlər sistemində mühüm yer tutan müqəddəs bir anlayışdır. İngilis dilində isə vətən bir məkan və siyasi qurum kimi dəyərləndirilir və əsasən neytral şəkildə ifadə olunur.

Türk mediasında “vatan” anlayışı geniş şəkildə istifadə olunur və bu termin, millətçilik və vətənpərvərlik duyğularını ifadə etmək üçün əsas vasitələrdən biridir [22, s. 134]. Məsələn, “Vatan sevgisi imandandır” kimi ifadələr, vətən sevgisinin dini və milli bir dəyər olaraq təqdim olunduğunu göstərir. Bundan əlavə, “vatan haini” (vətən xaini) kimi ifadələr, vətənə xəyanət edən şəxsləri təsvir etmək üçün istifadə olunur və bu cür terminlər, cəmiyyətdə mənfi reaksiyalara səbəb olur [14, s. 28].

Alman dilində “vətən” anlayışı “Heimat” və “Vaterland” terminləri ilə ifadə olunur [21, s. 67]. “Heimat” termini, insanın doğulduğu və ya özünü aid hiss etdiyi yer mənasında istifadə olunur və emosional bir bağlılığı ifadə edir. Məsələn, “Heimatifilm” janrı, vətən mövzusunı işləyən filmləri təsvir edir. “Vaterland” termini isə daha çox vətənpərvərlik və millətçilik kontekstində istifadə olunur və tarixi olaraq Almaniyada müxtəlif dövrlərdə fərqli mənalar daşımışdır [18, s. 123].

Fransız dilində “vətən” anlayışı “patrie” termini ilə ifadə olunur [16, s. 35]. Bu termin, vətənpərvərlik və milli kimlik anlayışları ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Fransanın milli şüarı olan “Liberté, Égalité, Fraternité” (Azadlıq, Bərabərlik, Qardaşlıq) ifadəsi, vətənə bağlılıq və milli birliyi vurğulayır. Bundan əlavə, “apatride” termini, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri təsvir etmək üçün istifadə olunur və bu da “patrie” anlayışının əhəmiyyətini göstərir.

Müxtəlif dillərdə “vətən” konsepti fərqli semantik və pragmatik çalarlara malikdir və bu fərqliliklər, hər bir cəmiyyətin tarixi, mədəniyyəti və ideologiyası ilə əlaqədardır. Media diskursunda bu terminlərin istifadəsi, ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır və vətənpərvərlik, milli kimlik və ideoloji baxışların ifadəsində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Gələcək tədqiqatlarda, bu terminlərin müxtəlif media mətnlərində istifadəsinin daha dərinlən araşdırılması və onların ictimai təsirlərinin öyrənilməsi faydalı ola bilər. Təhlil göstərir ki, “vətən” konsepti müxtəlif dillərdə və media diskurslarında fərqli semantik və pragmatik xüsusiyyətlərə malikdir. Rus dilində bu anlayış yüksək emosional yüklənmiş ifadələrlə müşayiət olunur və insanın vətənə bağlılığını, onun müqəddəsliyini vurğulayır. İngilis dilində isə vətən anlayışı əsasən neytral terminlərlə ifadə olunur və daha çox rəşional və obyektiv yanaşma ilə təqdim edilir. Türk mediasında “vətən” anlayışı milli birlik və dini dəyərlərlə sıx bağlıdır və vətənpərvərlik konsepti burada əsas yer tutur. Alman və fransız dillərində isə bu anlayış tarixi və siyasi kontekstdə daha çox işlədilir və müxtəlif metaforik ifadələrlə müşayiət olunur.

Azərbaycan mediasında “vətən” anlayışı milli kimliyi, tarixi yaddaşı və dövlətçilik ideologiyasını gücləndirən əsas diskurs elementlərindən biridir. Xüsusilə, Qarabağ münaqişəsi kontekstində vətən anlayışı “müqəddəs torpaq”, “şəhid qanı ilə suvarılmış diyar” kimi ifadələrlə emosional və ideoloji çalarlar qazanır. Media məqalələrində vətən konsepti pragmatik baxımdan milli həmrəyliyi artırmaq və vətəndaş məsuliyyətini vurğulamaq məqsədilə istifadə edilir.

Beləliklə, bu analiz göstərir ki, müxtəlif linqvokultural mühitlərdə “vətən” anlayışının işlənmə tərziləri dil mənzərəsinin spesifik xüsusiyyətlərini, ictimai şüuru və ideoloji yönləndirilməni əks etdirir. Gələcək tədqiqatlarda fərqli dillərdə media mətnlərində vətən konsepsiyasının daha geniş müqayisəli təhlili aparıla bilər.

### *Ədəbiyyat*

1. Aslanov, M. (2020). Vətənpərvərlik və media kommunikasiya strategiyaları. Bakı: Səda Nəşriyyatı.
2. Cəfərov (2018). Media və ideologiya: Milli diskursun formalaşması. Bakı: Yeni Nəşrlər.
3. Əliyev, T. (2019). Şəhidlik anlayışı və vətənpərvərlik diskursu. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
4. Hüseynov, A. (2022). Müasir mediada milli ideologiyanın semantikasi. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
5. Məmmədov, Z. (2019). Azərbaycan mediasında milli identiklik və diskurs strategiyaları. Bakı: Elm və Təhsil.
6. Məmmədova, S. (2021). Azərbaycan mediasında ritorika və diskurs analiz. Bakı: Şərq-Qərb.
7. Qasimov, R. (2020). Milli kimlik və media diskursu. Bakı: Elm və Təhsil.
8. Quliyev, F. (2021). Siyasi diskursda vətən anlayışının semantik aspektləri. Bakı: Şərq Nəşriyyatı.
9. Rzayev, E. (2020). Azərbaycan media diskursunda metaforlar və ritorik üsullar. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
10. Гумбольдт В. (2000). Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс.
11. Маслова В. А. (2001). Лингвокультурология. М.: Академия.
12. Ожегов С. И. (1999). Словарь русского языка. М.: Азбуковник.
13. Вежбицкая А. (2001). Понимание культур через посредство ключевых слов. М.: Языки славянской культуры. 288 с.
14. Boldyrev, N. N. (2004). Conceptualization and Categorization in Language. Journal of Russian Cognitive Linguistics, 1(1), 11-33.
15. Chilton, P. (2004). Analysing Political Discourse: Theory and Practice. Routledge.
16. Charaudeau, P. (2011). Langage et Société: Discours et Idéologie. Armand Colin.
17. Dictionary of English Language and Culture. (2005). Edinburgh: Pearson Education Limited.
18. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. Basic Books.
19. Kövecses, Z. (2005). Metaphor in Culture: Universality and Variation. Cambridge University Press.
20. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
21. Mieder, W. (2019). Proverbs Are the Best Policy: Folk Wisdom and American Politics. University of Utah Press.
22. Özkan, M. (2015). Türk Medyasında Milliyetçilik Söylemleri. İletişim Yayınları.
23. Webster's New World Thesaurus. (1999). N.Y.: Meridian. 894 p.

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА  
«РОДИНА» В МЕДИАДИСКУРСЕ***Эминова Айнура Фамиловна**Резюме*

В данной статье рассматриваются семантические и прагматические особенности концепта «Родина» в медийном дискурсе. В разных языках понятие Родины представлено с различными лингвокультурными и идеологическими оттенками. В русском языке Родина описывается с использованием эмоционально насыщенных выражений, в то время как в английском языке она представлена более нейтрально и объективно. В турецких СМИ понятие Родины тесно связано с национальными и религиозными ценностями, тогда как в немецком и французском языках оно употребляется в основном в историческом и политическом контексте. В азербайджанских СМИ концепт Родины анализируется в связи с национальной идентичностью, историей и идеологией государственности. В новостях, связанных с Карабахским конфликтом, Родина представлена с эмоциональной и идеологической окраской. СМИ используют концепт Родины для формирования национального единства и общественного мнения. Исследование показывает, что в медийном дискурсе концепт «Родина» является важнейшим инструментом формирования национального сознания и идеологических взглядов общества.

**SEMANTIC AND PRAGMATIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF  
“MOTHERLAND” IN MEDIA DISCOURSE***Eminova Aynura Famil**Summary*

This article examines the semantic and pragmatic aspects of the concept of “homeland” in media discourse. In different languages, the concept of homeland is presented with various linguistic, cultural, and ideological nuances. In Russian, the homeland is described using emotionally charged expressions, while in English, it is portrayed in a more neutral and objective manner. In Turkish media, the concept of homeland is closely linked to national and religious values, whereas in German and French, it is used mainly in historical and political contexts. In Azerbaijani media, the concept of homeland is analyzed in relation to national identity, history, and state ideology. In news coverage related to the Karabakh conflict, the homeland is presented with emotional and ideological emphasis. The media use the concept of homeland to foster national unity and shape public opinion. The study concludes that in media discourse, the concept of “homeland” is a key tool in shaping national consciousness and ideological perspectives in society.

*Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fikrət Cahangirov  
Daxil olma tarixi 21 may 2026-cı il*

UOT:80.

## MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ AİLƏ VƏ QOHUMLUQ MƏDƏNİ KODLARI

Əmrəhova Samirə

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ORCID:0009-0007-4546-8845

samire.amrahova@gmail.com

**Xülasə:** Məqalədə türkmən, Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində ailə konsepti ilə bağlı frazeoloji vahidlər müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Ailə cəmiyyətin ən qədim və fundamental sosial institutlarından biri kimi türk xalqlarının dil təfəkküründə mühüm yer tutur. Bu səbəbdən ailə ilə bağlı anlayışlar frazeoloji sistemdə geniş şəkildə əks olunur. Tədqiqat zamanı göstərilir ki, adı çəkilən türk dillərində “ata”, “ana”, “ocaq”, “ev”, “nəsil”, “qardaş”, “övlad”, “gəlin” kimi komponentlər ailə konseptinin əsas semantik mərkəzini təşkil edir. Frazeoloji vahidlərdə ailə həm müqəddəs birlik, həm sosial dayaq, həm də mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi təqdim edilir. Müqayisə nəticəsində ortaq ümumtürk etnokulturoloji qatla yanaşı, hər xalqın məişət tərz, dini dünyagörüşü və sosial münasibətlərindən doğan milli özünəməxsusluqlar da müəyyənləşdirilir. Türkmən dilində patriarxal ailə modeli və tayfa-nəsil münasibətləri, Azərbaycan dilində ailədaxili həmrəylik və mənəvi məsuliyyət, Türkiyə türkcəsində nüvə ailə modeli ilə ənənəvi ailə dəyərlərinin sintezi, qaqauz dilində isə Balkan-mədəni mühitin təsiri diqqəti cəlb edir. Məqalə ailə konseptinin frazeologiyada təzahürünü türk dillərinin ortaq mədəni yaddaşı kontekstində araşdırır.

**Açar sözlər:** ailə konsepti, frazeologiya, türkmən dili, Azərbaycan dili, türk dili, qaqauz dili, lingvokulturologiya.

**Key words:** family concept, phraseology, Turkmen language, Azerbaijani language, Turkish language, Gagauz language, linguoculturology.

**Ключевые слова:** концепт семьи, фразеология, туркменский язык, азербайджанский язык, турецкий язык, гагаузский язык, лингвокультурология.

### Giriş

Mədəni kod – müəyyən bir etnos üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan, daxili struktur və semantik vahidlik əsasında birləşən, sabit simvol və işarələrin məcmusudur və müəyyən məzmunu ifadə edir.

Türk xalqlarının ailə ənənəsi müxtəlif elementlərdən ibarət olan vahid bir mədəni mətn təşkil edir. Bu elementlərin qarşılıqlı müqayisəsi mifoloji təsəvvürlərin vahidliyini göstərir ki, bu da dil və ailə-mərasim mədəniyyətində öz əksini tapmışdır.

Mədəni kodların ümumi xüsusiyyəti onların vahid mifoloji kontekstdə birləşməsidir. Bu kontekstdə ənənəvi mifologiya, insanın rifahı haqqında təsəvvürlər kompleksi, inanclar və qadağalar, təsərrüfat fəaliyyətinin elementləri, həmçinin ənənə daşıyıcıları üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən dəyərlər öz əksini tap

Xalqların ailə rituallarını, ailəylə bağlı mərasimlərini əks etdirən sabit ifadələr-frazeoloji və paremioloji vahidlər dildə ən sabit komponentlərdir. Məhz onlar xalqın dünya haqqında ən qədim təsəvvürlərini, reallığa verdiyi qiymət “tarixi cəhətdən akkumulyasiya edir”, nəsil-dən-nəslə mədəniyyət kodunu ötürür. Mədəniyyət koduna aid olan adlar ümumdil mənası ilə yanaşı, ikincili semiotik sistemin işarələri kimi xüsusi mənə daşıyır və bu mənalar situativ olaraq yaranmır, müvafiq dil vahidlərinin üzərində sabitləşmiş olur.

“Mədəniyyət kodu” terminindəki məzmunu izah edərkən N.A.Tadina qeyd edir ki, hər hansı kodun müəyyənləşdirilməsində əsas məsələ ailənin və ya qohumluq terminlərinin özlərinin bu kodun elementi olması deyil. Buraya onların təsvirləri, dil vahidləri, stereotipləri

və konnotasiyaları da daxil ola bilər [7, s.31]. Əsas məsələ ifadə forması deyil, mənə məsələsidir. Buna görə də belə kodlar şərti olaraq konseptual kodlar adlandırıla bilər və onların “substansiyası” bu mənənin müxtəlif maddi təəcəssümləri ilə əlaqəli olan müəyyən mənəvi mahiyyətlər, mənə vahidləri (konseptlər, ideyalar, motivlər) hesab olunmalıdır. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar müxtəlif dünyagörüşləri formalaşdırırlar və dillərin fərqliliyi yalnız təfəkkürün məzmunundakı oxşarsızlıqlardan deyil, həm də təfəkkürün məntiqindəki fərqlərdən asılıdır, yəni müxtəlif dillər müxtəlif tipli düşüncə tərzləri yaradır.

Dil xalqın tarixi yaddaşı, mədəni kodu və dünyagörüşünün daşıyıcısıdır. Xalqın ailəyə münasibəti, ailədaxili münasibətlər sistemi, nəsil və qohumluq bağları dilin müxtəlif qatlarında, xüsusilə frazeoloji sistemdə daha qabarıq şəkildə əks olunur. Frazeoloji vahidlər xalq təfəkkürünün uzun əsrlər boyu formalaşmış stereotiplərini, davranış modellərini və dəyərlər sistemini özündə cəmləşdirir. Türk xalqlarında ailə yalnız sosial birlik deyil, həm də müqəddəs mənəvi institut hesab olunur. Bu səbəbdən ailə ilə bağlı leksik vahidlər frazeoloji fondun mühüm hissəsini təşkil edir.

Türkmən, Azərbaycan, türk və qaqaüz dilləri eyni dil ailəsinə mənsub olduqlarından onların frazeoloji sistemində ortaq cəhətlər çoxdur. Bununla yanaşı, hər xalqın tarixi inkişaf yolu həmin vahidlərdə spesifik çalarlar yaratmışdır.

Türk pedaqoqu İhsan Kurt özünün “*Atasözlerinde Aile*” (“Atalar sözlərində ailə”) adlı əsərində qeyd edir ki, sağlam cəmiyyətin formalaşmasında ilk növbədə “ailə” və onun qurulması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ailənin üzərinə əhalinin yenilənməsi, uşaqların tərbiyəsi və sosiallaşması, mədəni irsin ötürülməsi və s. kimi vacib sosial funksiyalar düşür [2, s.626].

Türk Dil Qurumuna (TDK) görə “ailə” sözü aşağıdakı mənələrə malikdir:

1.qan qohumluğu və nikah münasibətlərinə əsaslanan, ər, arvad, uşaqlar, qardaş və bacılar arasında münasibətləri formalaşdıran cəmiyyətin ən kiçik birliyi;

2.eyni nəslə mənsub olan və ya qohumluq əlaqələri ilə bağlı olan insanlar qrupu.

Türkiyənin Dövlət Planlaşdırma Təşkilatı isə ailəni qan qohumluğu, nikah və ya digər qanuni yollarla bağlı olan, adətən eyni evdə yaşayan və üzvlərinin sosial, psixoloji, iqtisadi və mədəni tələbatlarını təmin edən cəmiyyət vahidi kimi müəyyən edir [4, s.55].

Böyük ensiklopedik lüğətdə ailə “nikah və ya qan qohumluğu əsasında yaranan, üzvləri ümumi məişət, qarşılıqlı yardım, mənəvi və hüquqi məsuliyyətlə bağlı olan kiçik qrup” kimi izah olunur.

Y.V.Jeleznova qeyd edir ki, ailə ümumbəşəri universal olsa da, milli spesifikliyə malikdir. Ailədə xalqların sosial, hüquqi, demoqrafik və mədəni həyat xüsusiyyətləri əks olunur və nəsil-dən-nəslə ötürülən davranış normaları insanların həyat tərzini formalaşdırır [6, s.9 ]. L.N.Avdonina və A.E. Kostina ailəni mədəniyyətin və millətin göstəricisi, insan davranışını istiqamətləndirən əsas konseptlərdən biri kimi qiymətləndirirlər [5, s.658]. Türk dövləti tarix boyu mühüm rol oynamışdır və bunun əsas səbəblərindən biri türklərin ailəyə, valideynlərə, qadına və uşaqlara olan xüsusi münasibətidir [1, s.38].

“Ailə” konseptini ifadə edən sabit birləşmələr oğuz qrupu türk mədəniyyətində əsas anlayışlardan biridir. Ailə anlayışı makrokonseptdir və onun əsasında nikah, valideyn-övlad münasibətləri və qohumluq əlaqələri kimi alt-konseptlər formalaşır.

Beləliklə, “ailə” komponentli sabit ifadələr türk dillərində geniş yer tutur.

Dini baxımdan nikah türk cəmiyyətində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Türk cəmiyyətində “*Nikahta keramet vardır*”, “*Bekârlık maskaralık*” kimi ifadələr nikah və ailənin bu xalqlar üçün nə qədər önəmli olduğundan xəbər verir.

İhsan Kurt qeyd edir ki, nikah qarşılıqlı fədakarlıq tələb edir və insanlar sevinc və kədəri birlikdə yaşamaq üçün ailə qururlar. Beləliklə, oğuz qrupu türk dillərindəki sabit ifadələrdə ailə, nikah və ənənəvi dəyərlərə hörmət ön plana çıxır.

Ailə konsepti öz içərisində müxtəlif konseptləri daxil edir. Ailə mədəni kodu altında *ana, uşaq, qohum, oğul, qız* anlayışları da daxil olur.

Patriarxal quruluş oğuz türklərinin mədəniyyətdə ailə münasibətlərinə təsir etmişdir. Kişi ailənin təminatçısı, qadın isə ana və ev sahibəsi kimi təqdim olunur. Məsələn, “*Yuvayı dişi kuş yapar*” və s.

Oğuz qrupu türk dillərinin daşıyıcıları nə qədər patriarxal olsalar da, ailənin əsas nüvəsini yenə ana-qadın təşkil edir. Ana-qadın məfhumuna bütün türklərdə olduğu kimi, oğuz türklərində də ana həmişə müsbət varlıq olub. Türk dili: “*Yuvayı dişi kuş yapar.*” “*Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz.*” “*Ana hakkı ödenmez.*” ; Azərbaycan dili: “*Evi qadın tikər, kişi saxlar.*” “*Ana haqqı Tanrı haqqıdır.*” “*Anasız uşaq qanadsız quş kimidir.*” Qaqauz dili: “*Karı evi yapar.*” “*Ana gibi yar yok.*” “*Ana hakkı ödenmez.*” “*Evlat evin direğidir.*” Türkmən dili: “*Ayal öyi saklar.*” “*Ene yaly yar bolmaz.*” “ “*Ene hakyny ödöp bolmaz.*” və s.

Bəzi atalar sözlərində qadına qarşı mənfi münasibət də əks olunur: Türkiyə türkcəsi: *Kadın erkeğin elinin kiri, Karının saçı uzun, akli kısadır*, Azərbaycan dili: *Uzun saçının ağılı topuğunda olar; Qadının quyusunu ona görə dərin qazırlar ki, sirr saxlaya bilmir*; Türkmən dili: *Aýalyň saçy uzyn, akyly gysga* (Qadının saçı uzundur, ağılı qısadır), *Aýal bilen maslahat etseň, işiň bozulýar*. (Qadınla məsləhətləşsən, işin pozular.) , *Aýalyň dili uzyn* (Qadının dili uzundur — çox danışan, qeybətçil mənasında.), “*Aýal sözüne uýan ýolda galyar*” (Qadının sözünə uyan yolda qalır.), *Aýal aklyna iş ýok* (Qadın ağına etibar olmaz.), *Aýalyň gözi doýmar* (Qadının gözü doymaz — tamahkar mənasında.) *Aýal öýüň daşyndan, erkek işiň başyndan* (Qadın ev işindən, kişi əsas işdən cavabdehdir – rolların sərt bölgüsünü göstərir). Qaqauz dili: *Karının saçı uzun, akli kısa.* (Qadının saçı uzun, ağılı qısadır.) ; “*Karının sözüne inanan yolda kalır.*” (Qadının sözünə inanan yolda qalır.) ; “*Karı dili uzun olur.*” (Qadının dili uzundur — çox danışan mənasında.); “*Karıdan akıl alma.*” (Qadından məsləhət alma.) ; “*Karı evi yapar, karı evi yıkar.*”; (Qadın evi qurur, qadın evi dağıdar.) ; “*Karının gözü doymaz.*” (Qadının gözü doymaz.) və s.

Türk, Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərində “övlad”, “oğul”, “qız” konsepti frazeoloji sistemdə mühüm mədəni və sosial dəyərləri əks etdirir. Bu dillərdə övlad anlayışı əsasən nəsil davamlılığı, ailə şərəfi və valideyn məsuliyyəti ilə bağlı semantik çalarlarla təqdim olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində “*oğul atanın sağ qoludur*” ifadəsi oğulun ailədə dayaqlıq funksiyasını vurğulayır. Türk dilində “*oğul evin direğidir*” və ya “*evlat kokusu cennet kokusudur*” kimi frazeologizmlər övladın müqəddəs və dəyərli varlıq kimi qavranıldığını göstərir. Türk atalar sözlərində uşağın böyüdülməsinin çətinliyi vurğulanır: “*Evladın var mı derdin var*”, “*Çocuk büyütmeğe taş kemirmek*”.

Bəzi türk atalar sözlərində oğlan uşaqlarına üstünlük verilir: “*Oğlandır oktur, her evde yoktur*”, “*Oğlan oğul ise el malı senin...*” və s. Türkmən dilində “*oğul ata namusudur*” ifadəsi oğulun ailə şərəfinin daşıyıcısı kimi qəbul edildiyini ifadə edir. Qaqauz dilində isə “*uşaq evin bereketidir*” tipli ifadələr övladın bolluq və xoşbəxtlik mənbəyi kimi dəyərləndirildiyini göstərir. Qız övladı ilə bağlı frazeologizmlərdə daha çox zəriflik, namus və ailə tərbiyəsi ön plana çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilində “*qız evin güzgülüdür*” ifadəsi qızın ailənin mənəvi simasını əks etdirdiyini bildirir. Türk dilində “*kız ananın kaderidir*” kimi ifadələr ana-qız münasibətlərinin xüsusi emosional və sosial bağlılığını göstərir.

Beləliklə, bu dillərdə övlad konsepti ilə bağlı frazeologizmlər ortaq türk mədəni kodlarını əks etdirməklə yanaşı, hər bir xalqın özünəməxsus dünyagörüşünü də dil səviyyəsində ifadə edir.

Qızlara münasibətdə türk xalqları arasında oxşar stereotiplər mövcuddur: türk dilində *“Kız doğuran tez kocar”*.

Qohumluq münasibətlərində də həm müsbət, həm mənfi aspektlər əks olunur: *“Akraba ile ye iç, alışveriş etme”*, *“Sadık dost akrabadan yeğdir”*, Oğuz qrupu türk dillərində gəlin-qayınana münasibətləri xüsusi yer tutur: Türk dili: *“Gelinin dini yok, kaynananın imanı”*, *“Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin başını yarar”*; türkmən dili: *“Gaýyn ene bilen gelin oňuşmaz”* – qaynana ilə gəlinin çətin uyğunlaşdığını bildirir. *“Gelin gaýyn enäniň gözüne hemişe kem görünyär”* – gəlinin daim qüsurlu kimi qəbul edildiyini göstərir. *“Gaýyn ene sözünden gelin dynmaz”* – qaynananın hökmran və nəzarətçi rolunu ifadə edir. *“Gelin öye girse, gaýyn ene syna başlar”* – gəlinin ailəyə daxil olduğu andan qiymətləndirilməyə başlanmasını bildirir. *“Gaýyn ene gelni bişirýär”* – gəlinin tərbiyə və formalaşma prosesində qaynananın rolunu metaforik şəkildə ifadə edir. Azərbaycan dili: *Gəlin gəlin olmaz, gəlinin düşdüyü yer gəlin olar* [3, s.45].

Beləliklə, “ailə” konsepti sabit ifadələrdə geniş və çoxşaxəli şəkildə təqdim olunur. Müasir dövrdə bəzi atalar sözləri aktuallığını itirmişdir ki, bu da ailə strukturunda baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Məsələn: *“Kız beşikte, çeyiz sandıkta”* və s.

İhsan Kurt qeyd edir ki, cəmiyyət dəyişsə də, *“Sağlam ailə – sağlam cəmiyyət”* prinsipi qüvvədə qalır. Ailə sosial institut kimi əhəmiyyətini qoruyur və bu anlayışla bağlı atalar sözləri bu gün də öz aktuallığını saxlayır [2, s.630].

Müasir türk dillərində ailə və qohumluq münasibətlərini əks etdirən mədəni kodlar dilin leksik, frazeoloji və paremioloji qatlarında sistemli şəkildə qorunub saxlanılır. Bu kodlar yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də etnosun tarixi yaddaşını və sosial təcrübəsini ötürən semantik strukturlar kimi çıxış edir. Türk dillərində ailə anlayışı əsasən kollektivlik, hörmət, iyerarxiya və qarşılıqlı məsuliyyət prinsipləri üzərində qurulur və bu xüsusiyyətlər dil vahidlərində aydın şəkildə əks olunur. Qohumluq terminologiyası isə həm nominativ, həm də konnotativ baxımdan zəngin olub, sosial münasibətlərin incə çalarlarını ifadə edir. Müxtəlif türk dillərində müşahidə olunan ortaq semantik modellər ümumtürk mədəniyyətinin vahid kod sisteminə malik olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, hər bir dilin özünəməxsus milli-mədəni xüsusiyyətləri də fərqli leksik və frazeoloji vahidlərdə təzahür edir. Ailə və qohumluqla bağlı frazeologizmlər xalqın etik normalarını, gender rollarını və sosial stereotiplərini dil səviyyəsində kodlaşdırır. Paremioloji vahidlərdə ailə institutu ideal model kimi təqdim edilir və sosial nizamın qorunmasında əsas faktor kimi qiymətləndirilir. Müasir dövrdə qloballaşma prosesləri bu mədəni kodların transformasiyasına təsir etsə də, onların əsas semantik nüvəsi sabit qalmaqdadır. Beləliklə, türk dillərində ailə və qohumluq mədəni kodlarınınin tədqiqi dil, mədəniyyət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərinədən anlaşılmasına mühüm elmi töhfə verir.

### Ədəbiyyat

1. Hengirmen, Mehmet. (2011). Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Engin Yayınevi.
2. İhsan Kurt (1992). “Atasözlerinde Aile”. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi. No:71. 2.Cilt. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
3. Kurt, İhsan. (1992). “Atasözlerinde Aile”. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi. No:71. 2.Cilt. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
4. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası/ –Bakı: Nurlan, 2009, –196 s.

5. Şengüder Zoya Сопоставительный анализ турецких и русских пословиц с компонентом “семья” Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries 12, 1 (2023): 51-68
6. Авдони́на Л.Н., Костина А.Е. (2015). “Номинативное поле концепта «семья» в русской и английской культуре”. Молодой учёный 15 (95): 657 - 659.
7. Железнова, Ю.В. (2009). “Лингвокогнитивное и лингвокультурное исследование концепта “Семья”. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ижевск.
8. Тадина Н.А. Алтайская свадебная обрядность XIX-XX вв. Горно Алтайск: Юч-Сюмер, 1995. 214 с.

## CULTURAL CODES OF FAMILY AND KINSHIP IN MODERN TURKIC LANGUAGES

*Əmrahova Samirə*

### *Summary*

The article comparatively examines phraseological units related to the concept of family in the Turkmen, Azerbaijani, Turkish, and Gagauz languages. As one of the oldest and most fundamental social institutions of society, the family occupies an important place in the linguistic worldview of Turkic peoples. For this reason, concepts associated with family are widely reflected in the phraseological system. The study demonstrates that such components as “father,” “mother,” “hearth,” “home,” “lineage,” “brother,” “child,” and “bride” constitute the main semantic core of the family concept in the mentioned Turkic languages. In phraseological units, the family is represented both as a sacred union, a social support system, and a carrier of moral values. As a result of the comparison, alongside the common pan-Turkic ethnocultural layer, national peculiarities arising from each people’s way of life, religious worldview, and social relations are also identified. In the Turkmen language, the patriarchal family model and tribal-lineage relations are especially prominent; in Azerbaijani, intra-family solidarity and moral responsibility; in Turkish, the synthesis of the nuclear family model with traditional family values; and in Gagauz, the influence of the Balkan cultural environment attracts attention. The article investigates the manifestation of the family concept in phraseology within the context of the shared cultural memory of Turkic languages.

## КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ СЕМЬИ И РОДСТВА В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

*Амрахова Самира*

### *Резюме*

В статье в сопоставительном аспекте исследуются фразеологические единицы, связанные с концептом семьи в туркменском, азербайджанском, турецком и гагаузском языках. Семья как один из древнейших и фундаментальных социальных институтов общества занимает важное место в языковом мышлении тюркских народов. По этой причине понятия, связанные с семьёй, широко отражаются во фразеологической системе. В ходе исследования показано, что такие компоненты, как «отец», «мать», «очаг», «дом», «род», «брат», «ребёнок», «невестка» составляют основное семантическое ядро концепта семьи в указанных тюркских языках. Во фразеологических единицах семья представлена как священный союз, социальная опора и носитель духовно-нравственных ценностей. В результате сопоставления наряду

с общетюркским этнокультурным пластом выявляются и национальные особенности, обусловленные образом жизни, религиозным мировоззрением и социальными отношениями каждого народа. В туркменском языке привлекают внимание патриархальная модель семьи и родоплеменные отношения, в азербайджанском — внутрисемейная солидарность и нравственная ответственность, в турецком — синтез нуклеарной модели семьи с традиционными семейными ценностями, а в гагаузском — влияние балканской культурной среды. В статье проявление концепта семьи во фразеологии рассматривается в контексте общей культурной памяти тюркских языков.

*Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Qətibə Çingia qızı Mahmudova*

*Daxil olma tarixi 22 iyun 2026-cı il*

UOT:82-09.

**NƏCƏF BƏY VƏZİROVUN DRAMATURJİ İRSİ VƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ  
TEATRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU****(Nəcəf bəy Vəzirovun vəfatının 100 illiyinə həsr olunur)***dosent Kadiyeva Sevda Əbdülsəməd qızı**Azərbaycan Tibb Universiteti**seva.kadi@mail.ru*

**Xülasə:** *Məqalədə Azərbaycan realist dramaturgiyasının görkəmli nümayəndəsi Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığı, onun milli teatrın formalaşması və maarifçilik ideyalarının yayılmasındakı rolu araşdırılır. Dramaturqun əsərlərində əks olunan sosial problemlər, realizm prinsipləri, obrazlar sistemi və bədii dil xüsusiyyətləri təhlil edilir. Vəzirovun dramaturgiyasının cəmiyyətin mənəvi inkişafına, milli özünüdərkini formalaşmasına və Azərbaycan teatr sənətinin inkişafına verdiyi töhfələr elmi baxımdan dəyərləndirilir. Məqalədə həmçinin dramaturqun publisistik fəaliyyəti və yaradıcılığının müasir dövrdə də aktuallığını qoruması əsaslandırılır.*

**Açar sözlər:** realizm, maarifçilik, milli teatr, dramaturji irsi, bədii dil, publisistika, ədəbiyyat

**Keywords:** realism, enlightenment, national theater, dramaturgical heritage, artistic language, journalism, literature

**Ключевые слова:** реализм, просвещение, национальный театр, драматургическое наследие, художественный язык, журналистика, литература

**Giriş.** Azərbaycan milli dramaturgiyasının və teatr sənətinin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan Nəcəf bəy Vəzirov XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində maarifçilik ideyalarının ən ardıcıl təbliğatçılarından biri olmuşdur. M.F.Axundzadənin realist dramaturgiya ənənələrini davam etdirən dramaturq öz əsərlərində cəmiyyətin sosial-mənəvi problemlərini, savadsızlığı, dini fanatizmi, köhnə feodal münasibətlərini və qadınların hüquqsuz vəziyyətini kəskin tənqid etmişdir. Vəzirovun dramaturji irsi Azərbaycan milli teatrının təşəkkülündə mühüm mərhələ təşkil edir və bu gün də öz elmi-estetik əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Onun vəfatının 100 illiyi münasibətilə yazılmış məqalədə dramaturqun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri, maarifçilik ideyaları və Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafındakı rolu nəzərdən keçirilir.

Hər bir dramaturji əsər özündə dünya haqqında ümumi təsəvvürləri, milli və ümumbəşəri dəyərləri, tarixi-ədəbi ənənələri, mənəvi mühiti və cəmiyyətin prioritetlərini əks etdirir. Dramaturgiya yalnız bədii yaradıcılıq nümunəsi deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaradan mühüm kommunikasiya vasitəsidir.

Nəcəf bəy Vəzirovun Azərbaycan dramaturgiyası və milli teatrının inkişafındakı xidmətlərindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, o, M.F.Axundovun əsasını qoyduğu realist dramaturgiya məktəbini uğurla davam etdirmiş, onu dövrün maarifçilik ideyaları ilə zənginləşdirmişdir. Dramaturqun fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan milli teatrı maarifçi ideyaların geniş təbliğ olunduğu mühüm ictimai tribuna funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu istiqamətdə o, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, S.S.Axundov və digər görkəmli dramaturqlarla birlikdə milli teatrın inkişafına mühüm töhfələr vermişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nəcəf bəy Vəzirov ilk milli faciə əsəri hesab edilən «Müsibəti Fəxrəddin» əsərinin müəllifi kimi tanınır. Onun komediya janrında yazdığı əsərlər mahiyyət etibarilə sosial dram xüsusiyyətləri daşıyır və Azərbaycan realist dramaturgiyasının inkişafında yeni mərhələnin formalaşmasına xidmət edir.

Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinin ayrılmaz hissəsidir. Onun dramaturji və publisistik əsərləri hələ sağlığında geniş maraq doğurmuş, sonrakı dövrlərdə dəfələrlə nəşr edilmiş, elmi tədqiqatların obyektinə çevrilmiş və Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə dərsliklərdə öz layiqli yerini tutmuşdur (Məmmədov, 1995).

Dramaturgiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri ədəbiyyatla teatr sənətinin vəhdət təşkil etməsidir. Səhnə əsəri yalnız mətn kimi deyil, həm də tamaşa vasitəsilə cəmiyyətə təsir göstərən güclü tərbiyə və maarifləndirmə vasitəsinə çevrilir. Məhz buna görə də teatr bütün dövrlərdə ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Nəcəf bəy Vəzirovun zəngin dramaturji irsində maarifçilik ideyaları aparıcı yer tutur. Dramaturqun aktyor, rejissor və milli teatrın təşkilatçılarından biri kimi qazandığı təcrübə onun yaradıcılığında öz aydın ifadəsini tapmışdır. Bu xüsusiyyət N.Vəzirovun dramaturgiyasını yalnız bədii deyil, həm də ictimai-mədəni hadisə kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri milli ənənələrlə maarifçilik ideyalarının üzvi vəhdətidir. Onun dramaturgiyası yalnız bədii-estetik dəyəri ilə deyil, həm də dövrün ictimai problemlərini əks etdirməsi baxımından seçilir. Dramaturq milli-mədəni dəyərləri qorumaqla yanaşı, cəmiyyətin yeniləşməsi və maariflənməsi ideyalarını ardıcıl şəkildə təbliğ etmişdir.

Teatrşünas A. Əliyevanın qeyd etdiyi kimi, Nəcəf bəy Vəzirovun teatr sənətinə marağı hələ gimnaziya illərində formalaşmışdır. 1873-cü ildə rus dram aktyorlarının tamaşasını izlədikdən sonra teatr sənətinin cəmiyyətin maariflənməsindəki rolunu dərinlən dərk etmiş, bu hadisə onun gələcək yaradıcılıq istiqamətinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynamışdır (Əliyeva, 1967).

XIX əsrin 90-cı illərində qazandığı həyat müşahidələri dramaturqun gələcək əsərlərinin ideya və mövzu dairəsini zənginləşdirmişdir. XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər onun yaradıcılığında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Demokratik ideyaların geniş yayılması, milli mətbuatın inkişafı və maarifçilik hərəkatının güclənməsi Vəzirovun həm publisistik, həm də dramaturji fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu dövrdə dramaturq «Füyuzat», «Molla Nəsrəddin» kimi dövrün nüfuzlu mətbuat orqanlarında maarifçilik ruhlu məqalələrlə çıxış etmiş, cəmiyyətin sosial, hüquqi və mənəvi problemlərinə münasibət bildirmişdir. Onun rus dilində qələmə aldığı publisistik yazılar da ictimai fikir tariximiz üçün mühüm mənbələr hesab olunur. Həmin məqalələrdə qaldırılan problemlərin əksəriyyəti sonralar dramaturqun səhnə əsərlərində bədii həllini tapmışdır.

Publisistik fəaliyyəti ilə yanaşı, Nəcəf bəy Vəzirov teatr sahəsində də ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir. O, yalnız öz əsərlərinin deyil, həm də M.F.Axundov, N.Nərimanov və Ə.Haqverdiyev kimi görkəmli dramaturqların pyeslərinin tamaşaya hazırlanmasında rejissor və quruluşçu kimi iştirak etmişdir. Bu fəaliyyət Azərbaycan peşəkar teatrının inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığının əsas mövzusu Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan köhnə feodal-patriarxal münasibətlərin tənqidi olmuşdur. Dramaturq «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», «Adı var, özü yox», «Nə əkərsən, onu da biçərsən» kimi komediyalarında tamahkarlığı, riyakarlığı, dini fanatizmi, cəhaləti və qadınların hüquqsuz vəziyyətini kəskin satira ilə ifşa etmişdir. Onun tənqidi yalnız mövcud nöqsanları göstərməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətin maariflənməsinə və mənəvi yenilənməsinə xidmət edirdi. Nəcəf bəy Vəzirovun əsərləri müxtəlif dövrlərdə dəfələrlə nəşr edilmişdir. Xüsusilə yazıçının yubiley illərində onun dramaturji irsinin nəşrinə xüsusi diqqət yetirilmiş, əsərləri həm Azərbaycan, həm də rus dillərində çap olunmuşdur. Bu nəşrlər dramaturqun yaradıcılığının daha geniş öyrənilməsinə və gələcək nəsillərə çatdırılmasına mühüm töhfə vermişdir.

Bu gün də Nəcəf bəy Vəzirovun əsərləri aktuallığını qoruyub saxlayır. Onun qaldırdığı sosial ədalət, maarifçilik, ailə münasibətləri, qadın azadlığı, insan hüquqları və mənəvi dəyərlər kimi problemlər müasir dövr üçün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Məhz buna görə dramaturqun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və teatrşünaslığında daim tədqiq olunan mühüm elmi istiqamətlərdən biri olaraq qalır.

Nəcəf bəy Vəzirov yaradıcılığında maarifçi yazıçı mövqeyindən çıxış edərək cəmiyyətin mənfi cəhətlərini, insanların həyatında faciələrə səbəb olan mənəvi naqislikləri və ictimai geriliyi bədii şəkildə əks etdirmişdir. O, insanın xoşbəxtliyinin və cəmiyyətin tərəqqisinin əsas şərti kimi elmə, təhsilə, yüksək mənəviyyətə və vətəndaş məsuliyyətinə üstünlük vermişdir. Dramaturqun əsərlərində baş verən hadisələr və personajların taleyi məhz bu ideyanın bədii ifadəsinə xidmət edir. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin hökm sürdüyü bir dövrdə Vəzirov maarifçilik ideyalarından məharətlə istifadə edərək mütərəqqi düşüncələri oxucu və tamaşaçıya çatdırma bilmişdir. Onun pyeslərində səsləndirilən azadfikirlilik, elmə çağırış, ictimai ədalət və milli oyanış ideyaları dövrün qabaqcıl ziyalılarının baxışlarını əks etdirirdi (Qasımzadə, 1958).

Nəcəf bəy Vəzirovun dramaturgiyasının əsasını yeni ilə köhnənin, tərəqqi ilə geriliyin, xeyirlə şərin, maariflə cəhalətin qarşılıqlı təşkil edir. Dramaturq ailədaxili münasibətləri, valideynlərlə övladlar arasındakı fikir ayrılıqlarını, varlılarla kasıblar arasındakı sosial ziddiyyətləri, insan ləyaqətini alçaldan ictimai münasibətləri realist şəkildə təsvir etmişdir. Yazıçı xüsusilə cəhaləti, dini fanatizmi, mövhumatı, savadsızlığı və mənəvi geriliyi cəmiyyətin inkişafına mane olan əsas amillər kimi qiymətləndirirdi. Buna qarşılıq olaraq elmə, maarifə, zəhmətə və əxlaqi dəyərlərə söykənən sağlam cəmiyyət modelini müdafiə edirdi. O, qadınların təhsil almasını və hüquq bərabərliyini də dövrünün qabaqcıl ideyalarından biri kimi müdafiə etmişdir.

Nəcəf bəy Vəzirovun əsərlərində qaldırılan problemlər həyatın özündən götürülmüşdür. O, mülkədar ailələrində yanlış tərbiyəni, rüşvətxorluğu, xurafatı, cadugərliyə və mövhumata inamı, pulun insan mənəviyyatını korlamasını, zorakılığı və despotizmi kəskin tənqid etmişdir. Dramaturqun fikrincə, bu problemlərin aradan qaldırılmasının yeganə yolu maariflənmə və sağlam ictimai şüurun formalaşdırılmasıdır. Vəzirov hadisələri ideallaşdırmadan, olduğu kimi təqdim etməyə çalışmışdır. Onun pyeslərində tacirlər, məmurlar, bəylər və digər ictimai təbəqələrin nümayəndələri öz real xüsusiyyətləri ilə təsvir olunur. Yazıçı parazit həyat tərzini keçirən, zəhmətdən uzaq olan insanları tənqid edir, cəmiyyət üçün faydalı əmək və təhsilin vacibliyini ön plana çəkirdi.

Dramaturqun yaradıcılığında əxlaq və mənəviyyət məsələləri xüsusi yer tutur. O hesab edirdi ki, fəaliyyətsizlik və məsuliyyətsizlik insanın mənəvi degradasiyasına səbəb olur. Buna görə də onun bütün yaradıcılığı oxucu və tamaşaçıya düşünməyə, düzgün həyat mövqeyi seçməyə və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissi daşımağa çağırır.

Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan realist dramaturgiyasını yeni mövzular, yeni süjetlər və yaddaqalan obrazlarla zənginləşdirmişdir. Xüsusilə Fəxrəddin, Səadət xanım və Rüstəm bəy kimi obrazlar Azərbaycan dramaturgiyasında psixoloji cəhətdən dolğun və fərdiləşdirilmiş xarakterlər kimi mühüm yer tutur. Bu obrazlar vasitəsilə müəllif dövrün ictimai-mənəvi problemlərini ümumiləşdirərək oxucuya dərin bədii və fəlsəfi mesajlar çatdırmışdır. Nəcəf bəy Vəzirovun yaratdığı obrazlar həyatın içindən seçilmiş, hər biri fərdi xarakterə, özünəməxsus dünyagörüşünə və nitq xüsusiyyətlərinə malikdir. Personajların davranışı onların mənəvi keyfiyyətləri, yaşadıqları mühit və ictimai şəraitlə üzvi şəkildə bağlıdır ki, bu da dramaturqun realist sənətkarlığının mühüm göstəricilərindən biridir.

Nəcəf bəy Vəzirovun dramaturji ustalığının mühüm xüsusiyyətlərindən biri obrazların nitqinin fərdiləşdirilməsidir. Dramaturq personajların xarakterini onların dialoqları,

monoloqları və qarşılıqlı münasibətləri vasitəsilə açır. Hər bir obrazın nitqi onun sosial mənsubiyyətini, dünyagörüşünü, mənəvi keyfiyyətlərini və həyata münasibətini əks etdirir. Bu xüsusiyyət Vəzirov dramaturgiyasının realist mahiyyətini daha da gücləndirir. Yazıçının bədii sənətkarlığı xüsusilə monoloqların məzmun zənginliyində və psixoloji dərinliyində özünü göstərir. Monoloqlar vasitəsilə personajların daxili aləmi, hiss və düşüncələri təbii şəkildə açılır, oxucu və tamaşaçı onların mənəvi vəziyyətini daha dolğun qavrayır. Bu baxımdan Vəzirovun dramaturgiyası yalnız hadisələrin inkişafına deyil, həm də insan xarakterlərinin psixoloji təhlilinə əsaslanır.

Nəcəf bəy Vəzirovun pyesləri uzun illər Azərbaycan cəmiyyətində ictimai fikir tribunasına çevrilmişdir. Dramaturq müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrini yüksək bədii ustalıqla təsvir etmiş, onların danışq tərzini, düşüncə tərzini və həyat mövqeyini fərdi xüsusiyyətlərlə təqdim etmişdir. Bir çox hallarda müəllif qısa dialoqlar vasitəsilə dövrün mühüm ictimai problemlərini ümumiləşdirə bilmişdir.

Dramaturqun yaradıcılığının mühüm cəhətlərindən biri də Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin imkanlarından ustalıqla istifadə etməsidir. O, obrazların daha canlı və inandırıcı təqdimatı üçün atalar sözlərinə, məsəllərə, idiomatik ifadələrə və xalq hikmətinə geniş yer vermişdir. Bu xüsusiyyət əsərlərin milli koloritini gücləndirmiş, onların xalq ruhuna yaxınlığını təmin etmişdir. Eyni zamanda, xalq danışq dilinin bədii imkanlarından istifadə dramaturqun realist yaradıcılıq metodunun əsas göstəricilərindən biri olmuşdur.

Nəcəf bəy Vəzirovun teatrı yalnız mövcud ictimai problemləri göstərməklə kifayətlənmirdi. Dramaturq öz əsərlərində həmin problemlərin həlli yollarını da maarifçilik ideyaları fonunda təqdim etməyə çalışırdı. Bu səbəbdən onun dramaturgiyası milli özünüdərkini, ictimai şüurun formalaşmasının və mənəvi tərbiyənin mühüm vasitəsinə çevrilmişdir. Vəzirovun səhnə əsərləri uzun illər ərzində tamaşaçıların dünyagörüşünün formalaşmasına, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə və Azərbaycan teatr sənətinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir (Əliyeva, 1967).

**Nəticə.** Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan realist dramaturgiyasının və milli teatrının inkişafında müstəsna xidmətləri olan görkəmli sənətkarlardan biridir. Onun əsərlərində maarifçilik ideyaları, sosial ədalət, mənəvi dəyərlər, elm və təhsilin təbliği aparıcı yer tutur. Dramaturqun yaratdığı obrazlar, realist təsvir üsulu və yüksək bədii sənətkarlığı Azərbaycan ədəbiyyatının klassik irsini zənginləşdirmişdir.

Nəcəf bəy Vəzirovun vəfatının 100 illiyi onun zəngin ədəbi irsinin yenidən elmi baxımdan qiymətləndirilməsi üçün mühüm bir fürsətdir. Bu irsin öyrənilməsi təkcə Azərbaycan dramaturgiyasının tarixinin araşdırılması baxımından deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin, maarifçilik ənənələrinin və realist ədəbi düşüncənin inkişaf mərhələlərinin müəyyənəşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dramaturqun əsərləri bu gün də öz ideya-estetik dəyərini qoruyaraq yeni nəsillərin mənəvi tərbiyəsində və milli ədəbi irsin öyrənilməsində mühüm mənbələrdən biri olaraq qalır.

### ***Ədəbiyyat***

1. Алиева А. Н.Везилов и азербайджанский театр. Баку, Азернешр, 1967, 215с.
2. Касумзаде Ф. Н.Б.Везилов. Баку, Азернешр, 1958, 122с.
- 3.Мамедов К. Н.Везилов. Баку, Азернешр, 1995

**THE DRAMATURGICAL LEGACY OF NAJAF BEY VEZIROV AND HIS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI NATIONAL THEATER***Kadiyeva Sevda Abdulsamed**Summary*

The article examines the work of Najaf bey Vezirov, a prominent representative of Azerbaijani realistic dramaturgy, his role in the formation of the national theater and the spread of enlightenment ideas. The social problems reflected in the playwright's works, the principles of realism, the system of images and the features of the artistic language are analyzed. The contributions of Vezirov's dramaturgy to the spiritual development of society, the formation of national self-awareness and the development of Azerbaijani theatrical art are evaluated from a scientific point of view. The article also substantiates the playwright's journalistic activity and the fact that his work remains relevant in modern times.

**ДРАМАТУРГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ НАДЖАФ БЕК ВЕЗИРОВА И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА***Кадийева Севда Абдулсамедовна**Резюме*

В статье рассматривается творчество Наджаф бек Везирова, видного представителя Азербайджанской реалистической драматургии, его роль в формировании национального театра и распространении идей просвещения. Анализируются социальные проблемы, отраженные в произведениях драматурга, принципы реализма, система образов и особенности художественного языка. С научной точки зрения оценивается вклад драматургии писателя в духовное развитие общества, формирование национального самосознания и развитие азербайджанского театрального искусства. В статье также обосновывается журналистская деятельность драматурга и тот факт, что его творчество остается актуальным в современную эпоху.

*Rəyçi: dos. Gərayzadə M.A.**Daxil olma tarixi 22 iyul 2026-cı il*

UOT:80.

## LINGUA-CULTURAL STUDIES AS AN INTERDISCIPLINARY SCIENCE

*Makhmudova Firangiz**AUL**ORCID: 0009-0003-5741-8643**Mahmudova.firagiz@adu.edu.az*

**Annotasiya:** *The article is devoted to the existing relations between linguistics and a number of sciences. In the article we can find the proofs of close connection of lingua-cultural studies with sciences such as ethnolinguistics, pragmatics, sociolinguistics, psycholinguistics. Ethnolinguistics studies the relationship between language and culture. Culture should be understood as the characteristics of the material and spiritual life and activities of a particular people. Concerning the connection of lingua-cultural studies with sociolinguistics, they are linked by a single "language," which is the subject of study for both sciences, as well as, psycholinguistics and pragmalinguistics, the intracultural and intrapersonal aspects of the particular society. The relation between linguoculturology and pragmalinguistics is implemented through communication, which is inseparable part of social interaction. The study of the subject is based on the study of the socio-cultural framework of the world, which is reflected in the linguistic framework of the world. In this study, we identified the relationship between linguoculturology and related sciences such as culturology, ethnolinguistics, cultural anthropology, sociolinguistics, psycholinguistics, and pragmalinguistics. Thus, lingucultural science is an interdisciplinary science that interacts with many sciences due to the diversity of views on science, culture, language and people. Linguistics not only exploits these trends, but also provides important material for researchers in disciplines devoted to people, language, and culture.*

**Ключевые слова:** лингвокультурология, национально-культурные особенности, язык, культура, языковая картина мира.

**Açar sözlər:** linqvokulturologiya, milli-mədəni xüsusiyyətlər, dil, mədəniyyət, dünyanın dil şəkli.

**Key words:** lingua-cultural studies, national cultural characteristics, language, culture, language picture of the world.

The worldview of native speakers is not only reflected in the language, it shapes the language and its direction, and determines the characteristics of language use. Therefore, it is impossible to study a language as a means of communication without knowing the world of the language being studied. A living language lives in the world of its speakers, and studying it without knowing this world turns a living language into a dead one, i.e., it becomes impossible to use this language as a means of communication. It is necessary to take into account the cultural component, for example, the level of cultural proficiency as an effective means of increasing interest in the language. Including facts about the culture of the language being studied, combined with the rules of speech and nonverbal behavior, helps to form skills that are used appropriately and effectively influence the communication partner. All the details of a people's culture are reflected in their language, which is also unique because it reflects the world and the people in it in a diverse way. In other words, the study of the discipline is based on the study of the sociocultural framework of the world, which is reflected in the linguistic framework of the world. For example, the world of the language being studied explores society and culture through language, which makes it a discipline bordering on cultural linguistics. "One of the most important functions of culture is the

process of transferring sociological experience from one generation to another" [1, p. 17]. When talking about the spiritual cultural heritage of a people, the connection between linguistic-cultural studies and ethnology is clearly visible here. Ethnology is also a complex science that limits the everyday and cultural characteristics of people, issues of origin, settlements, and cultural ties, as well as ethnography (ethnology, ethnology), which they study historically, and linguistics.

Language is both a means of communication and a method of preserving cultural values (knowledge of the world, traditions, and forms of behavior) in the process of development and change. Language is a reflection of human history. Thus, we can consider language as a source of information about the culture and history of people. Customs, like the language of a nation, preserve the memory of past events in new living conditions, ensuring the stability and identity of the nation [2]. All peoples of the world have different languages and different worldviews. "An ethnic worldview can be defined as a body of knowledge about the natural world and humanity, which is a definition for both the social and individual consciousness and thinking of people. An ethnic group is a linguistic unity of a particular kind that is inherent in a large number of people who are neither relatives nor friends nor comrades. It is long-term, with automatic membership and comprehensive solidarity (history, culture, traditions, customs, conditions, environment)" [3, p. 141].

Ethnolinguistics studies the relationship between language and culture. Culture should be understood as the characteristics of the material and spiritual life and activities of a particular people. Here, we consider the nationally specific vocabulary and phraseology that reflects the image of N.I. Tolstoy defined ethnolinguistics as a branch of linguistics that studies "the relationships and connections between language and the spiritual culture of language and the national mentality, language and folk art, in their interdependence and various types of correspondence" [4, p. 27]. Both linguoculturology and ethnolinguistics study historical processes. Here it is worth paying attention to such significant components of the study of the historical process as consolidation and integration. "Consolidation is the process of merging two communities that are related in terms of language and culture into a single ethnic group. Integration is the convergence of ethnic groups that differ in linguistic and cultural parameters, which leads to the emergence of common ethnic traits among them" [5, p. 207].

Linguistic culture studies and ethnolinguistics have a large number of concepts in common. One of these is dualism. Dualism is one of the ways that leads to the comprehension of unity based on the acceptance of dual oppositions in the structure of all elements and realities of the surrounding world: soul – body; man – woman; space – time, etc. (see research in this regard by A.R. Beisembayeva, "God – Man" [5]; V.S. Tulino's "Fire – Water" [6], etc.). One of the comprehensible dualisms – "one's own – foreign" in two related languages – is fragmentary in nature. The study of such dualisms is a very complex and, at the same time, informative process. More extensive information on this topic can be obtained by studying discourse as a system of speech acts, as well as the interaction of verbal and nonverbal means in the process of communication.

Ethnolinguistics, like any other science, can be analyzed from different points of view. There may be several theories regarding this object, which complement and continue each other [7, p. 208]. Linguistic and cultural studies, as a science, "is not aimed solely at identifying folk stereotypes, symbols, and mythologems that shape the ethnic picture of the world. Its goal is to describe the everyday picture of the world as it is shown in the everyday speech of native speakers, in various discourses and various (verbal and nonverbal) cultural

texts" [8, p. 160]. The connection between linguoculturology and ethnolinguistics, like the connection between culture and ethnicity, is obvious and inseparable.

From all of the above, we conclude that ethnolinguistics and lingua-cultural studies are related disciplines that interact closely and study the relationship between language and culture. Ethnolinguistics studies language from the point of view of its relationship to culture, the interaction of linguistic, ethnocultural, and ethnopsychological factors, the content of culture, popular psychology, and mythology. Linguistic culture studies, in turn, is concerned with the holistic theoretical and descriptive study of objects as a functioning system of cultural values that are reflected in language, the contrastive analysis of linguistic culture areas of different languages (peoples, ethnic groups), i.e., the systemic semantics of its units and the structure of language correlate with the way a people perceives the outside world and the structure of their thinking.

The relationship between lingua-cultural studies and cultural anthropology. Cultural anthropology deals with the formation and development of human culture. Anthropology is the science of man.

Cultural anthropology is a very broad fundamental science that deals with the general problems of the cultural formation of humanity, absorbing the knowledge of all other humanities, mastering the unified process of human cultural formation, i.e., that rare and essential aspect that makes a person human and distinguishes them from the rest of the animal world. A comparison of lingua-cultural studies with cultural anthropology has shown that lingua-cultural studies is interested only in that area of ethnic culture that is directly related to communication, as well as to the values, norms, and rules that dictate certain forms and norms of the communication process.

The concept of culture is fundamental to lingua-cultural studies. We often understand culture to mean everything that is made by humans. The very concept of culture speaks of an inseparable connection with humans, who are, in fact, the object of anthropology.

Linguistic and cultural studies do not examine sign systems separately from natural language, which are an important part of a people or ethnic culture and are studied by anthropologists. The connection between anthropology and lingua-cultural studies is based on a direct link between the subjects of study. Like the science of man, anthropology deals with culture. On the other hand, culture is a key concept in lingua-cultural studies. The relationship between cultural linguistics and intercultural communication. The study of intercultural competence (a set of language skills) together with cultural linguistics is devoted to intercultural communication - a rapidly developing sociological theoretical and applied scientific field at the intersection of language, culture, communication, and linguistics. Intercultural communication is more applied in nature than cultural linguistics, as it includes the study of intercultural communication skills and is closely related to foreign language teaching. This is the difference between intercultural communication and cultural linguistics, which studies not only intercultural but also intracultural competence and is a more theoretical discipline.

The relationship between lingua-cultural studies and sociolinguistics. Sociolinguistics is the science of the relationship between language and society. Society is diverse, consisting of different age groups, social, professional, and political groups, each of which uses language at its own discretion for the purposes of intra-group and inter-group communication. In each environment, languages can perform a different number of functions depending on the socio-economic structure: from a minimum (the language of everyday communication) to a maximum (the language of international communication). Language is a guide to "social reality." Language influences our awareness of social processes and problems. It is obvious

that in order to solve the most fundamental issues of human culture, mastery of linguistic mechanisms and understanding of the historical process of language development in the sphere of human social behavior will become increasingly important. Taking all this into account, we can consider language as a symbolic instruction for understanding culture. Sociologists are only interested in how people communicate and how the process of communication influences the cultural characteristics of a particular society. Sociology also examines how the culture of a society is shaped by language and communication.

An important component of society is its culture, and therefore sociolinguistics also addresses the problem of the connection and interaction between language and culture. If sociolinguistics studies only contemporary material, then cultural linguistics examines historical and contemporary linguistic facts through the prism of spiritual culture. Sociolinguistics and cultural linguistics are linked by a single "language," which is the subject of study for both sciences. Language is, first and foremost, a product of social and cultural development, and in this respect, it should also be considered from this point of view.

The connection between lingua-cultural studies and psycholinguistics. Psycholinguistics examines the relationship between "language and man." Man is presented as a being endowed with a psyche, a certain set of spiritual qualities (memory, will, desires, intentions, attitudes, etc.) that reflect reality in the form of sensations, perceptions, and ideas that reflect the uniqueness of linguistic behavior. "The processes of perception and thinking consist of actions that occur sequentially, and each act consists of four phases, the sequence of which is never broken" [9, p. 169]. In other words, it studies the processes of speech (synthesis) and the processes of understanding (analysis).

As for spiritual culture, language can only reflect it and, therefore, influence the understanding of the world only by native speakers. In psycholinguistics, there is a theory of gaps that explains the conditions for the existence of elements of national specificity in a language community.

Psycholinguistics, which considers language as a phenomenon of the human psyche, is a science that is in contact with cultural linguistics. The sciences are similar in their methods and approaches to research. This is based on the fact that both psycholinguistics and cultural linguistics consider phenomena related to the internal state of a person from a linguistic point of view.

The connection between lingua-cultural studies and pragmatics. The subject of pragmatics is the study of the exchange of ideas between specific people in a specific situation using verbal and nonverbal means of communication, as well as how a person uses these tools to convey their intentions to an interlocutor or reader in certain circumstances.

Let us dwell in more detail on the main concept of pragmatics: the speech act. The minimum realization of speech communication is a speech act, understood as a given linguistic act that is carried out in accordance with the principles and rules of linguistic behavior that exist in a particular society.

The totality of speech acts constitutes linguistic activity. During a speech act, a vocal message is transmitted from one or more participants in communication to another participant or participants in communication. The communicative nature of a speech act implies its bilateral nature. For at least two participants to take part in a communicative act, even if one of them is imaginary or silent, a dialogical structure of communication is required, rather than a monologue. The process of forming thoughts and formulating them while uttering a phrase can be called speech, which is considered a form of regular linguistic behavior of a person in a particular community. In addition to oral speech or any form of oral communication, there is also written communication, which follows certain rules of correspondence. In both oral and

written communication, many researchers point to differences in the performance of certain speech acts, such as requests, greetings, or apologies. A person may follow a certain rule in their behavior without even realizing it. One of the conditions for full-fledged communication is a polite and friendly attitude towards the partner in various situations of verbal communication. The initial goal of each sentence is to influence the listener, taking into account a polite attitude towards them.

When it comes to discourse, pragmatics examines aspects of language and culture to a certain extent, but unlike cultural linguistics, it does so in real time. Pragmatics studies the properties of the human communication process. These qualities, including forms of politeness, also depend on a person's cultural background. People have different customs and traditions of communication and directly express them in communication. Cultural linguistics, when studying the diverse relationships between language and culture, can also take this aspect into account and thus observe the connection between cultural linguistics and pragmatics. This connection is most clearly seen in one of the basic concepts of pragmatics: the speech act. As the smallest unit of linguistic communication, the speech act reflects the linguistic and cultural characteristics and means of expression of a person belonging to a particular culture.

Thus, cultural linguistics is an interdisciplinary science which, thanks to the diversity of views on culture, language, and people, interacts with many other sciences in all their entirety and is inextricably linked to them. Cultural linguistics not only draws on related disciplines, but also provides important and necessary material for researchers in various disciplines devoted to people, language, and culture.

### *References*

1. Həsənzadə, N. Kulturologiya – Baku – 2005.- 281p.
2. Duisekova, K.K. The phraseological picture of the world in French and Kazakh (conceptual and linguistic-cultural research): Doctoral dissertation in philology. 10.02.20. – Comparative-historical, typological, and comparative linguistics. – Almaty, 2006. – 263 p.
3. Derbisheva, Z.K., Sydykova T.Ch. Speech etiquette and speech behavior of the Kyrgyz // The world of language. – Almaty, 2005. – P. 191-200.;
4. Tolstoy, N.I., Tolstaya, S.M. Ethnolinguistics in Modern Slavic Studies // Linguistics at the End of the 20th Century: Results and Prospects: Abstracts of the International Conference. – Vol. 2. – Moscow, 1995. – 27 p.
5. Beisembaev, A.R. The opposition “God – Man” in historical texts // The World of Language. – Almaty: KazUMOiMYA named after Abylai Khan, 2005. – pp. 85–92.
6. Tulinova, V.S. Ethnolinguistic and Ethnocultural Features of Phraseological Units with the Lexemes Fire and Water: Dissertation... Candidate of Philological Sciences. 10.02.20. – Comparative-Historical, Typological, and Comparative Linguistics. – Almaty, 2006. – 127 p.
7. Isabekov, S.E. The principle of complementarity in the nominative system of language. – Alma-Ata: ҒЫЛЫМ, 1992. – 208 p.
8. Fliyer, A.Ya. Cultural studies as a humanities discipline // Social Sciences and Modernity. – Moscow: Progress, 2005. – pp. 160-168.
9. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. – Baku, 2005. – 193 p.

**LİŖVOKULTUROLOGİYA FƏNLƏRARASI ELM KİMİ***Mahmudova Firəngiz**Xülasə*

Məqalə dilçiliklə bir sıra elmlər arasında mövcud olan əlaqələrə həsr olunub. Məqalədə lingua-mədəni tədqiqatların etnolinqvistika, proqmatik, sosiolinqvistik, psixolinqvistika kimi bir sıra elmlərlə sıx əlaqəsinin sübutlarını tapa bilərik. Etnolinqvistika dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni araşdırır. Mədəniyyət müəyyən bir xalqın maddi-mənəvi həyatının və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri kimi başa düşülməlidir. Lingua-mədəniyyət tədqiqatlarının sosiolinqvistika ilə əlaqəsinə gəldikdə, onlar həm elmlərin, həm də psixolinqvistika və pragmalinqvistika, xüsusi cəmiyyətin mədəniyyət daxili və şəxsiyyət daxili aspektləri üçün öyrənilən mövzu olan tək bir "dil" ilə əlaqələndirilir. Linqvokulturologiya və pragmalinqvizm arasındakı əlaqə sosial qarşılıqlı əlaqənin ayrılmaz bir hissəsi olan ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir. Mövzunun öyrənilməsi dünyanın dil çərçivəsində əks olunan dünyanın sosial-mədəni çərçivəsinin öyrənilməsinə əsaslanır. Bu araşdırmada, linqvokulturologiya ilə mədəniyyət, etnolinqvistika, mədəni antropologiya, sociolinqvistika, psixolinqvistika və pragmalinqvistika kimi əlaqəli elmlər arasındakı əlaqəni müəyyən etdik. Beləliklə, dilçilik elmi, elm, mədəniyyət, dil və insanlar haqqında baxışların müxtəlifliyi səbəbindən bir çox elmlə qarşılıqlı əlaqədə olan fənlərarası bir elmdir. Dilçilik yalnız bu tendensiyalardan istifadə etmir, həm də insanlara, dilə və mədəniyyətə həsr olunmuş fənlər üzrə tədqiqatçılar üçün vacib materiallar təqdim edir.

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ КАК МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ НАУКА***Махмудова Фирангиз**Резюме*

Статья посвящена существующим отношениям между лингвистикой и рядом наук. Здесь представлены доказательства тесной связи лингвокультурологии с целым рядом наук, таких как: этнолингвистика, прогматика, социолингвистика, психолингвистика. Этнолингвистика изучает взаимосвязь языка и культуры. Под культурой следует понимать особенности материальной и духовной жизни и деятельности конкретного народа. Что касается связи лингвокультурологии с социолингвистикой, то они связаны единым «языком», который является предметом изучения обеих науки, как и в случае психолингвистики и прагмалингвистики, выражающим внутрикультурные и внутриличностные аспекты конкретного общества. Связь между лингвокультурологией и прагмалингвистикой реализуется через коммуникацию, которая является неотъемлемой частью социального взаимодействия. Изучение предмета основано на изучении социокультурного каркаса мира, который отражается в языковом каркасе мира. В данном исследовании мы выявили взаимосвязь лингвокультурологии со смежными науками, такими как культурология, этнолингвистика, социолингвистика, психолингвистика и прагмалингвистика. Таким образом, лингвокультурология – это междисциплинарная наука, которая взаимодействует со многими науками в силу многообразия взглядов на науку, культуру, язык и человека. Лингвистика не только эксплуатирует эти тенденции, но и предоставляет важный материал для исследователей в дисциплинах, посвященных людям, языку и культуре.

*Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva*  
*Daxil olma tarixi 06 iyul 2026-cı il*

UOT:81.

## LANGUAGE INFLUENCE ON INTERCULTURAL LEARNING ENVIRONMENTS

*Maharramova Sugura Ibrahim*  
*Gandja State University*  
*sugraibrahim85@gmail.com*

**Annotasiya:** *The aim of this paper is to explore the way in which language influences thought as well as to provide important implications for intercultural learning environments with regard to Sapir- Whorf hypothesis, functional fixedness and word order people use in everyday speech. For Chomsky, there is no relation between language and thought, since the child is born with the foundation of universal grammar or language acquisition device. Contrary, Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf propose the idea that the form of our language influences the way in which we think. In this paper the overview of anthropological and psychological studies of Sapir-Whorf hypothesis is used in order to analyse the impact different languages can leave on thought, actions and behaviour. Also the connection between different word order used by different languages is analysed with regard to its impact on behaviour. This paper seeks to explore impact object-final languages (English) and verb-final languages (Turkish) can leave on behavioural pattern agent-patient-act.*

*It is concluded that a weaker version of Sapir-Whorf hypothesis is supported by both literature review and case study approach. Also, language can affect ways in which students in intercultural environment learn memorize and reason; therefore it represents new challenge for educational practice.*

**Key words:** language acquisition devise, Sapir-Whorf hypothesis, word order, object-final languages, verb-final languages

**Açar sözlər:** dil mənimsəməni əldə etmək, Sapir-Vorf hipotezi, söz sırası, obyekt-final dillər, fel-final dillər

**Ключевые слова:** устройство усвоения языка, гипотеза Сапира-Ворфа, порядок слов, языки с объектным концом, языки с глагольным концом

Although Sapir-Whorf hypothesis, since the day of its birth, has aroused discussions among the theoretical world, it has several limitations due to which it was generally divided into the strong version of linguistic determinism and the weak version of linguistic relativism.

The purpose of this article is to explore the way in which language influences thought and to provide important implications for intercultural learning environments with regard to Sapir-Whorf hypothesis, functional fixedness and word order people use in everyday life. [8,175]

The hypothesis of the paper is that different linguistic and cultural backgrounds shapes the ways through which students learn foreign language, memorize reason and solve the problems. The overview of anthropological studies, developmental approach to language and thought, and weaker version of Sapir-Whorf hypothesis are used in order to illustrate the influence of culturally-framed thought on language. Also, the term culture refers to socially transmitted behavioural patterns, beliefs and philosophies which together shape the climate of foreign language immersive environments.

This study is designed in qualitative research approach in which literature review method has been chosen. The main reason why this method has been chosen is that the

overview of contemporary theories should be provided in order to discover important implications different languages can leave on intercultural learning environments. Moreover, this study does not attempt to generalize the results but aims to explore impact object-final languages and verbal-final languages can leave on behavioural pattern agent-patient-act through comparative analysis.

Language can affect ways in which students in intercultural environment learn memorize and reason; therefore it represents new challenge for educational practice.

In this paper it is identified that a weaker version of Sapir-Whorf hypothesis is supported by literature review and comparative analysis. Also, the impact language can leave on behaviour analysed through comparison of verb-final languages and object-final languages revealed that rather than language constrains the way we think, there are deep similarities with that regard, and these similarities are presented and reflected in our language.

Language is not just a cognitive process like any other (Harley, 2010). So far, there is little evidence that cognitive development drives language development, but there are certain assumptions that language can influence thought and vice versa. This statement is very important for intercultural learning environments, since different background and origin can largely influence both learning style and understanding. The roots for this conclusion can be found in the early studies of Vygotsky and Weir.

By definition, inner speech is a form of mental imagery we use to monitor our thoughts and behaviour, which assists us in several ways in cognition, and which, true to our intuition, is speechlike, but is also different, being impoverished at the level of the final details of sounds. According to Vygotsky, inner speech is a form of monitoring and self-regulation that mediates intellectual and social interactions. Recent research by Miyake et al. has shown that interfering with the inner voice by speaking aloud impairs our performance on a number of cognitive tasks, particularly planning and retrieving things from memory.

Researches on both inner and overt speech have discovered that thought includes a certain level that is not merely linguistic. Therefore, there are four levels of thought: linguistic level, level of intentions, level of mental imagery and level of categorisation. The relationship between language and thought relies on developmental analysis of inner speech of children, collective monologue and social and cultural context.

Vygotsky created for himself a powerful clinical tool out of two convictions: that psychological events must be studied in history and that external society is the starting point of consciousness [5,167]. Even though he could not define the precise mechanism linking overt to inner speech, he assumed that this process followed the same course and obeyed the same laws as did other operations involving signs. Hence he isolated four stages of "internalization": the natural or pre-intellectual stage, the stage of naive psychology, the stage of egocentric speech, and the so-called ingrowth stage (Emerson, 1983).

According to Vygotsky, inner speech is a form of self-regulation and self-monitoring, since the young children have not yet learned to internalise their monologues. Therefore the monologues cannot simply disappear, because they become internalised and become inner speech.

Weir says that speech of children to themselves can be longer and more complex than what they produce in conversation. The most important moment in child's intellectual development is when speech and cognition begin to interact. That

moment is marked by the emergence of private speech which later becomes internalised. The social and cultural factors leave a great impact during this process. [7,254]

Neither language nor cognitive development can occur in isolation. Vygotsky was aware of that fact, as well as Jerome Bruner who stressed the importance of social context, particularly mother-child dyad. He slightly changed Chomsky's idea of language acquisition device and developed language acquisition socialisation system which stresses the importance of social interactions, turn-taking (for example, someone tends to look away when she/he wants to keep talking, but look at the other person when she/he is ready to yield the floor), the way in which voice raises and falls as someone speaks, and the content of what someone sees .

Even though social interaction is very important element for language development, it is not the only one; therefore it cannot explain connection between language and thought. For Chomsky, there is no relationship between language and thought and the children are born with the foundation of universal grammar or language acquisition device . In order to understand the way in which language influence thought (and whether differences between languages lead to differences in ways of thinking), it is important to analyse language not only through developmental perspective, but also as a cognitive domain in a different cultural areas.

According to J.B. Watson thought processes are nothing more than motor habits in the larynx.[6,159] Two American linguists, Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf were the first to emphasize the connection between language and thought. Together the two gave their name to the Sapir-Whorf hypothesis, the idea that the form of language influences the way in which we think .

Whorf came to the conclusion that accidents are happening because people misperceive the situation due to the way in which they have labelled it with words (Pinker, 1994). Linguistic determinism is the term used in order to describe that language influence thought. Also, linguistic relativism is the idea that differences between languages will lead to differences in ways of thinking.

Whorf understood the relationship between a people's language and their category system as the relationship of a whole to a part (Lucy&Shweder,1979). According to Whorf, language is a classification and arrangement of the stream of sensory experience which results in a certain world-order, and every language is a vast pattern-system, different from others, in which are culturally ordained the forms and categories by which the personality not only communicates, but also analyzes nature, notices or neglects types of relationships and phenomena.

Comparing standard average European languages and Hopi, an American Indian language, Whorf discovered that linguistic differences in terms of grammatical patterns, plurality, nouns of physical quantity and verbs influenced the habitual thought worlds of both standard average European languages and Hopi speakers [4,562]. His conclusion was that because people have different words, they categorise the world in different ways by dissecting nature along lines laid down by their native language (Harley, 2010).

Another factor in the study of language and thought is the role of culture because while studying a language from another country there are not just the words and grammar that are different but the customs and traditions as well . Even the ideas of that culture and the way of dealing with life can be different, therefore Gordon discovered that members of the Piraha tribe found reasoning and counting with numbers larger than two difficult because they did not have the words necessary to make appropriate distinctions.[3,497] Contrary, Pica et al. found that Amazonian tribe Mundurucu were

poor on some mathematical tasks even though they have numbers for three, four and five, which suggests that both lifestyle and culture influence mathematical abilities.

Rosch Heider showed that people in different cultures treat and recognise a colour in the same way, regardless of whether or not they have a name for it, therefore she tried to examine people's memory for focal colours (colours that majority of people would mostly agree about which sample it should be). Members of Dani tribe have only two basic colour terms: *mola* (corresponding to white and used to talk about light colours) and *mili* (corresponding to black and used to talk about dark colours), but it was possible to teach them names of other focal colours than for non-focal colours. Results of this study revealed that even biology is influencing and determining our language.

Apart from thoughts, language can influence both memory and reasoning. Experiments by Elizabeth Loftus have shown that language can also provide the difference between justice and injustice, while words can help or hinder our ability to solve problems, phenomenon known as functional fixedness. Once people get fixated on the traditional function of the objects they become unable to think about novel ways of problem-solving, even when the alternative would help them.

Weaker linguistic relativity hypothesis can be supported by the conclusion that language and words can influence memory, judgement, problem-solving, and reasoning, but the stronger version seeks to support the claim that different languages lead to different abilities to reason. Carroll and Casagrande discovered different ways of problem-solving and reasoning between Navajo-speaking children and English-speaking children, which support the stronger version of Sapir-Whorf hypothesis. Also, Boroditsky showed that the way in which we think about time and abstract domains is also influenced by language we speak. Hence English speakers who use side-to-side metaphor are faster to make judgements about time than Mandarin speakers who use up-and-down metaphor.

It is evident that results of anthropological studies support the weaker version of Sapir-Whorf hypothesis claiming that differences between languages can influence differences in thinking, reasoning, mathematical abilities and colour recognition. These conclusions predict new challenges for intercultural learning environments and open the debate on possibility that different type of languages can influence learning and thought.

Different languages use different word order. Some, such as English, put the verb, the action, before the object; others, such as Turkish, put the verb after the object. Recent researches have shown that the word order people use in everyday speech does not influence non-verbal behaviour as measured by performance on a communicative task and on a non-communicative task.

Speakers of object-final languages produce the same sorts of descriptions as speakers of verb-final languages, which correspond to the word order subject-object-verb. This conclusion supports weaker version of Sapir-Whorf hypothesis, suggesting that rather than language constrains the way we think, there are deep similarities with that regard, and these similarities are presented and reflected in our language.

The strong version of Sapir-Whorf hypothesis has a lot of limitations, preferably due to the belief that those speaking different languages can never truly understand each other through cross-cultural communication. According to Jing, the relationship between language and thought should not be simplistically viewed as linguistic determinism or linguistic relativism, but should be put into the general framework of historical, social and cultural backgrounds, since the culturally-framed thinking patterns are those that exert a subtle influence on the syntactic, semantic and morphological features of language.

The social and historical differences should be taken into consideration when analysing intercultural learning environments. Even though researches have proven that there is no difference between verb-final and object-final languages with regard to agent-patient-act behavioural pattern, it influences ways in which students in intercultural environments learn, memorize and reason. That is especially applicable to the case of Turkish students (native speakers of verb-final language) and Bosnian students (native speakers of object-final language) in intercultural learning environment in which English is language of instruction. They are both transmitting cultural values in foreign language surrounding.

Different linguistic and cultural background shapes the ways through which both group of students learn foreign language, but also memorize, reason and judge, which represents new challenge for educational practice. Language is like a mirror, reflecting our thinking patterns and value of orientation. Therefore, Sapir-Whorf hypothesis emphasises cross-cultural communication and promotes the values of linguistic and cultural diversity for foreign language immersive environments.

### *References*

1. Carroll, J.B., & Casagrande, J.B. (1958). The function of language classifications in behavior. In E.E. Maccoby, T.M. Newcomb, & E.L. Hartley (Eds.), *Readings in social psychology* (3rd ed., pp. 18–31). New York: Holt, Rinehart & Winston.
2. Emerson, C. (1983). The Outer Word and Inner Speech: Bakhtin, Vygotsky, and the Internalization of Language. *Critical Inquiry*, 10 (2), 245-264.
3. Gordon, P. (2004). Numerical cognition without words: Evidence from Amazonia. *Science*, 306, 496–499.
4. Jing, H. (2011). The validity of Sapir-Whorf hypothesis – rethinking the relationship among language, thought and culture. *US-China Foreign Language*, 9 (9), 560-568.
5. Vygotsky, L. (1934). *Thought and language* (Trans. E. Hanfman & G. Vakar, 1962). Cambridge, MA: MIT Press. 5
6. Watson, J.B. (1913). Psychology as the behaviourist views it. *Psychological Review*, 20, 158-177.
7. Weir, R.H. (1962). *Language in the crib*. The Hague: Mouton.
8. Whorf, B.L. (1956). *Language, thought, reality*. Cambridge, MA: MIT Press.

## **LANGUAGE INFLUENCE ON INTERCULTURAL LEARNING ENVIRONMENTS**

*Maharramova Sugura*  
*Summary*

In summary, language appears to be a probable vehicle for human memory, reasoning, problem-solving and behaviour. The weaker version of Sapir-Whorf hypothesis is supported, stating that language can influence different cognitive domains. Also, different linguistic and cultural background shapes the ways through which students learn foreign language, but also memorize, reason and judge, which represents new challenge for educational practice.

**MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÖYRƏNMƏ MÜHİTİNƏ DİL TƏSİRİ***Məhərrəmovə Suqurə**Xülasə*

Yekun olaraq qeyd edilir ki, dil insan yaddaşı, düşünmə, problem həll etmə və davranış üçün ehtimal olunan vasitə kimi görünür. Sapir-Whorf fərziyyəsinin daha zəif versiyası, dilin müxtəlif koqnitiv sahələrə təsir göstərə biləcəyini ifadə edərək dəstəklənir. Həmçinin, müxtəlif dil və mədəniyyət fonları tələbələrin xarici dili öyrənmə yollarını formalaşdırır, həm də əzbərləmə, əsaslandırma və mühakimə yürütmə, təhsil təcrübəsi üçün yeni problemdir.

**ВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА НА МЕЖКУЛЬТУРНУЮ УЧЕБНУЮ СРЕДУ***Магەرрамова Сугура**Резюме*

В заключение, язык представляется вероятным средством для формирования человеческой памяти, рассуждений, решения проблем и поведения. Подтверждается более слабая версия гипотезы Сапира-Уорфа, утверждающая, что язык может влиять на различные когнитивные области. Кроме того, различный лингвистический и культурный фон формирует способы, с помощью которых студенты изучают иностранный язык, а также запоминают, рассуждают и оценивают, что представляет собой новый вызов для образовательной практики.

*Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva**Daxil olma tarixi 15 iyul 2026-cı il*

UOT:80.

**QARABAĞ FOLKLORUNDA İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN  
ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Məmmədov Rafiq Rahib oğlu****Bakı Slavyan Universiteti****Orcid kod: 0009-0000-0806-2319****rafiqmammadov63@gmail.com**

**Xülasə:** *Məqalədə Qarabağ folklorunda işlənən onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi folklor mətnlərində yer alan antroponim, toponim, etnonim, hidronim və digər xüsusi adların bədii-estetik funksiyalarını müəyyənləşdirmək, onların xalqın tarixi yaddaşının, etnik-mədəni dünyagörüşünün və milli identikliyinə formalaşmasındakı rolunu üzə çıxarmaqdır. Qarabağ folkloru zəngin onomastik sistemə malik olmaqla xalqın keçmişi, məişəti, inanc sistemi və coğrafi mühiti haqqında mühüm məlumatlar ehtiva edir.*

*Araşdırma göstərir ki, folklor mətnlərində onomastik vahidlər yalnız nominativ funksiya daşıyır, həm də emosional-ekspressivlik, qiymətləndirmə, simvoliklik və obrazlılıq yaratmaq baxımından mühüm üslubi vasitə kimi çıxış edir. Xüsusilə Qarabağ, Şuşa, Xankəndi, Həkəri, Tərtər kimi toponimlər və tarixi şəxsiyyət adları folklor mətnlərində vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və mənəvi bağlılıq ideyalarının ifadəsinə xidmət edir. Onomastik vahidlər mətnin poetik strukturunda metaforik, metonimik və simvolik məna qazanaraq bədii təsirin güclənməsinə şərait yaradır.*

**Açar sözlər:** Qarabağ folkloru, onomastik vahidlər, üslubi xüsusiyyətlər, toponimlər, antroponimlər, linqvokulturologiya

**Key words:** Karabakh folklore, onomastic units, stylistic features, toponyms, anthroponyms, linguoculturology.

**Ключевые слова:** карабахский фольклор, ономастические единицы, стилистические особенности, топонимы, антропонимы, лингвокультурология.

Onomastik vahidlərin ən sıx və intensiv şəkildə işləndiyi məkan bədii üslubdur. Folklor nümunələri də bədii üsluba aid olub müxtəlif bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. “Onomastik vahidlərhər şeydən əlavə və hər cür üslubi boyadan kənarda dilin leksik materialıdır. Bu isimlər ümumi və xüsusi olmalarına baxmayaraq birinci növbədə sözlərdir. Sözlər isə müxtəlif üslubi çalarlara malikdir. Hər bir söz üçün ayrıca müəyyən edilmiş, ancaq bütün sözlərə xas olan üslubilik keyfiyyəti onları da əhatə edir” [8, s.182].

Onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri dilçilikdə müxəlif tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Bədii əsərlərdə işlənən onomastik vahidlərə əksər hallarda ədəbi və ya poetik onomastika da deyilir. Bəzi hallarda ona üslub onomastikası, ədəbi-bədii onomastika, onim poetikası, poetonimologiya və s. adlanır. Ədəbi onim və poetonim terminlərindən də istifadə olunur. Ədəbi onomastika və poetonimiya və ədəbi onim terminləri də üslubi oomastikaya xas terminlər sayılır.

Hətta son zamanlar dilçilikdə üslubi onomastika və ya poetik onomastika adlanan sahələrə də rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, onomatoloqlar dəfələrlə elmi dövriyyədə bir elm sahəsi üçün müxtəlif terminlərin olmasına diqqət çəksələr də, əksər hallarda onların istifadəsinin semantik çalarlarını təhlil etməyə çalışmadan yalnız bu faktı təsdiqləməklə kifayətlənirlər. Ədəbi əsərlərdə xüsusi isimlərin tədqiqi ilə bağlı olan onomastika bölməsinin adı ilə bağlı bəlkə də tam ətraflı V.M. Kalinkinin “Onimin poetikası” monoqrafiyasında təsvir edilmiş və bir paraqraf ona həsr edilmişdir [12, s.68-73]. Müəllif burada sadəcə olaraq

mövcud terminləri sadalamır, bu çoxluğun səbəblərini anlamağa çalışır, hər bir adın üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini dəyərləndirir ki, ona elmi fənnin ən uğurlu görünən başqa bir adının dövrüyyəyə buraxılmasını əsaslandırсын [13, s.69]. Ümumiyyətlə, konkret elmin və ya elmi sahənin paralel adlarının olması qeyri-adi bir şey sayıla bilməz. Bir qayda olaraq ümumi onomastikanı və xüsusilə ədəbi (poetik) onomastikanı özündə cəmləşdirən linqvistikanın, adətən, dilçilik, daha az hallarda isə dilşünaslıq adlandığını xatırlamaq kifayətdir. Sinonim terminlərin mövcud olması elmin inkişafına və bu sahədə çalışan alimlərin qarşılıqlı anlaşmasına heç bir şəkildə mane olmur.

Bu halda hər şey tədqiqatçılar arasında bu və ya digər terminin az və ya çox uğuru, onun istifadəsinin az-çox rahatlığı ilə bağlı mübahisəyə səbəb olacaq. Əgər dilçilikdə poetik onomastika, üslubi onomastika terminləri işlənirsə, deməli onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri və onların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bədii əsərlərdə işlənən xüsusi isimlər həm dilçilər, həm də ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tədqiq olunur. Məhz bədii əsərlərdə işlənən xüsusi isimlər poetik və ya üslubi onomastikanı təşkil edir. V.M. Kalinkinın fikrincə, bu, *“bədii əsərlərin xüsusi adlarının poetikanın linqvistik üsullarından istifadə edilərək öyrənildiyini göstərir”* [12, s. 73].

Onimlərin bədii mətnin ümumi estetik funksiyası ilə müəyyən edilən poetik funksiyasını göstərmək daha vacibdir. Poetik onomastika bu poetik funksiyanı öyrənir. Eyni zamanda bu adın təhlil üçün istifadə olunan metodların linqvistikaya aid olduğunu bəyan etməsi çox vacib görünür. Poetika termini, yalnız dilçilikdə deyil, ədəbi tənqiddə də geniş istifadə olunur [11, s.34]. Ayrı-ayrı linqvistlərin və ədəbiyyatşünasların dilçilik və ədəbi poetikanı bir-birindən ayırmaq cəhdləri və eləcə də onların prinsiplial birliyini və kompleks mahiyyətini müdafiə etmək cəhdləri məlumdur.

Uzun müddət poetika ənənəvi olaraq ədəbiyyatşünaslıq elmi hesab olunurdu və yalnız bu sahədə linqvistik üsullarla təhlil üsulları genişləndikdən sonra bu tip əsərlər üçün xüsusi tərifə ehtiyac yarandı, nəticədə bu istiqamət linqvistik poetika adlandırıldı. Ona görə də qeyd olunan tədqiq olunan materiala sırf linqvistik yanaşmanın əlaməti və müvafiq olaraq heç bir yanlış yoxdur. Beləliklə, bu terminoloji ifadə tədqiq olunan materialın tədqiqat predmeti kimi götürülən ən mühüm funksiyasının işıqlandırılmasına əsaslanır.

Dilçilikdə üslubi onomastika termini geniş istifadə olunmur. Tədqiqatçılar, bir qayda olaraq, bu tərifli tədqiqat sahəsinə köçürmədən xüsusi isimlərin üslub funksiyaları, üslub potensialı, üslubi rolu və ya məqsədi və s. haqqında danışmağa daha çox üstünlük verirlər. Prinsipcə, bu başa düşüləndir. Onomastikanı üslubi adlandırmaqla biz onu stilistikanın paradigmasına daxil edirik.

Əslində üslubiyyat termini çox əhatəli bir termdir. Nəinki onomastik vahidlərin, digər dil vahidlərinin də üslubi xüsusiyyətləri ola bilər. Stilistika, ən dilin istifadəsi elmi olmaqla [11, s.21], bu sahənin həddlərindən çox-çox kənara çıxır. Əslində, stilistika problemləri çox vaxt, ümumiyyətlə, ədəbiyyatla, xüsusən də bədii ədəbiyyatla tamamilə əlaqəsiz olur.

Danılmaz faktdır ki, üslubi onomastika bədii əsərin onomiyasını hərtərəfli öyrənirsə, təbii ki, onimlərin poetikasının tədqiqini də nəzərdən qaçırmamalıdır, çünki bu aspekt bədii əsərin onomiyasının tədqiqinin ən mühüm cəhətidir. Eyni zamanda onimlərin poetikası xüsusi isimlərin özündən ayrı-ayrılıqda xüsusi adların poetikasını hərtərəfli öyrənmə biləmi? Onimyanın tədqiqi ilə onimyanın poetikasının tədqiqini, ümumiyyətlə, necə müqayisə etmək olar? Onları fərqləndirmək lazımdır, lakin qarşı çıxmamaq lazımdır. Bu zaman tədqiqat obyektini əsərin onomliyi, predmeti isə onun poetikasıdır. Bununla belə, V.M. Kalinkinın mülahizələri belə bir şərhə imkan verir ki, üslubi və yaxud poetik onomastika xüsusi isimlərinin poetikasını tədqiqat obyektini kimi qəbul edir, lakin bu halda bu elmin predmeti qeyri-müəyyəndir. İkincisi, bu halda onimlərin poetikası daha dar obyektə malik olur.

Üslubi onomastika nə qədər konkret olsa da, onomastika bölməsi kimi qəbul edilməlidir. Çünki üslubi onomastika elmi biliklər paradigmasında onomastikadan ayrı, müstəqil mövqe tutmur. Onomastika ilə məşğul olan hər bir mütəxəssis onun üslubi tərəfini də tədqiqat mövzusu edir.

Son zamanlar folklor nümunələrində işlənmiş onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. İstər türkologiyada, istərsə də dünya dilçiliyində folklor nümunələrindəki onomastik layın üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi çox aktualıq qazanmışdır. Maraqlı bir nüansı da qeyd etmək istərdik ki, son zamanlar bədii ədəbiyyatdan götürülmüş onomastik vahidlərə publisistik üslubda və reklam mətnlərində rast gəlirik.

Digər tərəfdən, bədii mətnin, o cümlədən folklorun onomastikası təkcə öz poetik əhəmiyyəti baxımından deyil, həm də mətn dilçiliyi, istinad nəzəriyyəsi və digər sahələr çərçivəsində öyrənilən sırf lingvistik və ya ümumi semiotik xassə və funksiyaların həyata keçirilməsi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Folklorada işlənmiş xüsusi isimlər - ədəbi və ya poetik onomastikaya aiddir. Ədəbi onomastika termini xüsusi isimlərin mövcudluq sferasını ifadə etməyə əsaslanaraq, terminin daxili formasına uyğun şəkildə hər hansı bir ədəbi ədəbiyyatda onun hər hansı bir tərəfinin və ya funksiyasının öyrənilməsinə aid etmək, fikrimizcə, məqsədəuyğundur, çünki bu termin bədii ədəbiyyat konsepsiyasına daha uyğundur.

Bu mənada ədəbi onomastika qeyri-ədəbi onomastikadan - məsələn, danışiq nitq onomastikası ilə fərqlənir. Şübhə yoxdur ki, bu məkanın mərkəzi, ən mühüm sahəsi yenə də bədii ədəbiyyatın onomastikasıdır. Məhz mürəkkəbliyinə görə diqqəti cəlb edən bu ən mürəkkəb obyekt ədəbi onomastika tədqiqatçılarının əksəriyyətinin səylərini cəmləşdirir. Zəruri hallarda, bu mərkəzi sahəni təyin etmək üçün ədəbi-bədii və bədii onomastikanın dəqiqləşdirici terminlərindən istifadə edilə bilər.

Lakin tədqiq olunan materialın fəaliyyət dairəsi məlumdursa, ədəbi onomastika termini bu dəqiqləşdirici təriflər olmadan, belə demək mümkünsə, dar mənada istifadə edilə bilər. Ədəbi onomastika sahəsinə adların tədqiqinin müxtəlif aspektlərinə - lingvistik, semiotik, psixoloji, sosioloji və s. həsr olunmuş tədqiqatların da daxil ola bilməsi vacibdir, hansı ki, onların dairəsində ad-mətn əlaqəsi probleminin vacib, lakin yeganə tədqiqat növü deyil.

Şübhəsiz ki, ədəbi onomastika termininin bu təfsiri bu gün əksər alimlər tərəfindən qəbul ediləndən daha genişdir, lakin birincisi, bu terminin motivasiyaedici mənası ilə müəyyən edilən daxili məntiqə malikdir və ikincisi, hal-hazırda hər hansı bir təyinatdan məhrum olan geniş bir tədqiqat sahəsinin adını çəkməyə imkan verir.

Adın poetik funksiyasının vurğulamağa əsaslanan poetik onomastika terminindən yenə də bədii ədəbiyyat mətnlərinə ciddi istinad edilmədən, estetik dominant olan əsərlərdə onomastika tədqiqatının istiqamətini göstərmək üçün istifadə etmək, fikrimizcə, məqsədəuyğundur. Məsələn, folklor əsərlərinin onomastikası onun poetik funksiyasını yerinə yetirməsi baxımından öyrənilərsə, poetik onomastika (qeyri-ədəbi onomastika) kimi də təsnif edilə bilər. Təbii ki, poetik onomastikada mərkəzi sahə adın poetik funksiyasının ən aydın şəkildə təzahür etdiyi bədii ədəbiyyatda xüsusi adların tədqiqi olacaqdır.

Beləliklə, xeyli sayda əsəri eyni dərəcədə ədəbi və poetik onomastika kimi təsnif etmək olar. Eyni zamanda bu sahələrdən yalnız biri ilə bağlı xeyli sayda əsərin üzə çıxacağını düşünmək olar.

Elmi mənbələrdə ədəbi əsərlərdən götürülmüş xüsusi isimlərin bədii əsərin qurulmasındakı rolunu nəzərə almadan onların bəzi sırf dil xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün təhlil obyekti kimi folklor nümunələrini ədəbi onomastika kimi təsnif edə bilərdik, amma poetik onomastika deyil.

Onomastik vahidlərin poetikası termini, xüsusi isimlərin funksional-estetik potensialını, yəni birbaşa tədqiqat predmetini ifadə etmək üçün daha çox istifadə olunur.

Bəzi dilçilər qeyri-müəyyənliyinə görə üslubi onomastika terminindən bütünlüklə imtina edib, xüsusi isimlərin, üslub vasitələrinin, funksiyalarının, adın üslub potensialı və üslubi koloritinin öyrənilməsinin üslubi aspektindən bəhs etmək daha məqsədəuyğundur. Bununla belə, istisna etmək olmaz ki, müxtəlif yazıçıların idiosillərinin tədqiqi və müqayisəsi çərçivəsində indi az işlənən bu termin tələb oluna bilər.

Ədəbi onomastika = poetik onomastika = poetonimologiya=üslubi onomastika terminləri sinonim terminlərdir. Poetonimologiya termini əslində uğursuz bir termindir. Beləliklə folklor nümunələrindəki xüsusi isimlərin işlənmə xüsusiyyətləri məhz üslubi onomastikada öyrənilir.

Folklorlarda onomastik vahidlərin tez-tez işlənməsi ekstralingvistik faktorlardan irəli gəlir. Bu faktorların ən əsası isə psixolingvistik amillərlə bağlıdır. Bu əlaqə ondan ibarətdir ki, məhz bu dil vahidləri vasitəsilə folklor nümunələrində yüksək emosionallıq, ekstralingvistik assosiasiyalar yaranır ki, bu da folklor nümunələrinin asanlıqla yadda qalmasına, dillər əzbəri olmasına zəmin yaradır. *“Onomastik vahidlərin işlənməsi bəzi hallarda qafiyə, alliterasiya, başqa sözlə, folklor nümunələrinin estetik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır”* [1, s.12].

Folklor nümunələrində işlənmiş onomastik vahidlərin təhlili belə nəticəyə gətirib çıxardır ki, onlar bu folklor nümunəsində onomastik vahid çərçivəsindən çıxır və üslubi fiqur kimi çıxış edirlər. Çox halda bu onomastik vahidlər folklor materialının mahiyyətinin, məzmununun əsasını təşkil edirlər. Beləliklə, əgər elmi, publisitik, məişət üslubunda onomastik vahid yalnız nominasiya funksiyası daşıyarsa, bədii üslubda, folklor mətnlərində onomastik vahid ekspressivliyə, emosionallığa, poetikliyə və məcaziliyə xidmət edir. Bəzən folklor materiallarında onomastik leksika ümumi mənada işlənir. Folklor materiallarında işlənmiş onomastik vahidlər onların ritmik quruluşunun konkretləşməsinə xidmət edir. Lakin bəzi onomastik vahidlər folklorun müxtəlif janrlarında dəyişik üslubi funksiya daşıyırlar. Məsələn, əgər konkret toponimlərə tapmacalarda az rast gəlikəsə, bayatı və nağıllarda onlarla intensiv şəkildə rastlaşırıq. Abstrakt toponimlərə isə folklorun bütün janrlarında rast gəlmək mümkündür. A.Qurbanov isə qeyd edir ki, bayatılarda bir dənə də olsa uydurma toponimə rast gəlinmir [1, s.9].

Dildə mövcud olan bütün leksik vahidlər motivləşmiş və motivləşməmiş adla iki yerə bölünür. Onomastik vahidlər isə bir növ bu bölgədə kənarda qalırlar çünki onomastik vahidlərin referenti var, lakin leksik mənası yoxdur. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq onomastik vahidlərin denotatı var, lakin konnotatı yoxdur. Eyni dildə danışanların hamısı bu və ya digər dərəcədə leksik vahidlərin mənalarını bilir, xüsusi adları isə dil daşıyıcılarından asılı olmayaraq ancaq bir qrup adama bəlli olur. Leksik vahid əşya və hadisələri təsvir etdiyi halda xüsusi adlar isə referenti təsvir edə bilmir. Müəyyən təsvirin ifadə olunan obyektə uyğun gəlib-gəlmədiyini bilmək həmin obyekt haqqında bu və ya digər təsəvvürə malik olmaq deməkdir. Lakin bir adamın, bə yaxud, çayın, ölkənin, dağın adını eşitmək hələ həmin adam və ya şəhər haqqında heç bir şey bilməmək deməkdir.

Bədii üslub başqalarından əsasən obrazlılığına, emosionallığına görə fərqlənir. Bədii dilin təsirliliyi, səlisliyi, aydınlığı, ahəngdarlığı ən çox ideyadan asılı olub müəllifin fərdi üslubu ilə bağlıdır. Bu və ya digər obrazın səciyyələndirilməsində adların seçilməsi məsələsi də müəllifin fərdi üslubu ilə əlaqədardır. *“Bədii əsərdə personajın adının məşhur tarixi-mifoloji və ya hamıya məlum olan ədəbi personajın adı ilə eyniliyi, surətin adının folklorlardan götürülməsi ekspressivlik yarada bilər”* [8, s.68].

Məcazlar sistemi Qarabağ folklorunda üslubi məqamlarda işlənilib folklor nümunələrini emosional və ekspressiv edir. Qarabağ folklorunda bu məcazlar sistemi işlənir: metafora, metanomiya, sinekdoxa, epitet.

Qarabağ folklorunda işlənən bədii təsvir vasitələrindən ən intensiv şəkildə metaforalara rast gəlinir. Metaforalara nəinki folklor ədəbiyyatında, bütün şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində rast gələ bilərik. T. Əfəndiyevanın fikrincə, metaforanın əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir [2, s.81]. Metaforalar ümumişlək və üslubi olmaqla iki yerə bölünür. Yazılı bədii ədəbiyyatdakı rast gəlinən metaforalar təbii ki, üslubi və ya poetik metaforalardır. Folklor ədəbiyyatı haqqında bunu deyə bilməyəcəyik. Folklor nümunələrindəki metaforalar hər iki qrupun xüsusiyyətlərini özlərində birləşdirir. Folklorda işlənən metaforalarda fərdilik açıq aydın nəzərə çarpır. Metaforalar nə qədər məcazilik daşısa da, onun mənası həqiqi məna ilə açılır. Sözü, təbii ki, çoxmənalı sözün məcazi və həqiqi mənalı qarşılaşdırılaraq metaforaları yaradır. Nümunələrə nəzər salaq:

Araz üsdə yel əsir,  
Qırağında gül əsir.  
Küləkdən qanad alıf  
*Araz Kürə tələsir* [5, s.402].

Metanomiyalar da Qarabağ folklorunda sıx rast gəlinən bədii təsvir vasitələri. İnsanlar sözlərlə, dillə ünsiyyət qurmağa bağladıkları ilk gündən etibarən eyni səs tərkibi ilə müxtəlif anlayışları adlandırmışlar. İnsan təfəkkürünə məhsulu olan metanomiyalar dilin ilkin dövrlərindən yaranmış, zamanla mürəkkəbləşərək bu günə gəlib çatmışdır. 4Aşağıdakı nümunədə biz məkana görə nümunənin işlənməsinin şahidi oluruq. Qarabağ toponimi bu baxımda metanomiyadır.

Nümunə:  
Könlüm bir fəğan ağlar,  
Yel əsər, *Muğan ağlar*.  
Dindirmə, min dərdim var,  
Hərdən bir fəğan ağlar [6, s.407].

Epitetlər- bədii təyin olub məcazlıq ifadə edirlər. Epitetlər metafor və metanomiyalardan çox fərqlənir. Metafor və metanomiyalar tək halda işləndiyi halda epitetlər heç bir zaman müstəqil işlənmir. Yüksək səviyyədə obrazlılıq xüsusiyyətinə malik olan epitet obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Epitet bədii və məntiqiliyi özündə birləşdirir. Qarabağ folklorunda işlənən onomastik vahidlər bəzi nüanslarda epitetlərin tərəfi kimi çıxış edir. Nümunə:

*Cəbrayılın yasadı yolu,*  
Su gəldi, basdı yolu.  
İsdiyirəm duram gələm,  
Gavırrar kəsdi yolu [5, s.29].

Frazeologizmlər də bədii nümunələrdə müəyyən üslubi məqsədlərlə işlənilir.

*“Frazеолоји бirləşmələr xalq müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi şairin fikir və duyğularına poetik hərarət verir, misralara şifahi xalq ədəbiyyatın təkrarsız ətrini gətirir. Mətn mühitində frazeoloji birləşmələrin yeni-yeni obraz yaratma potensialı, obrazlı mahiyyəti aşkarlanır. Sabit söz birləşmələri şeirdə ifadə olunan fikrin genişlik tapmasında, məna dərinliklərinə daha artıq nüfuz etməsində və onlarda təcəssüm olunan, ondan nəşət edən estetik təsirin davamlılığında müstəsna rol oynayır”* [3, s.4]

Nümunə:

Şah Abbas *qoşun çəkif* gedif Gürcüsdana, Tiflisi almağa. Altı ay mühasirədə saxlıyif, ala bilmeyif [ 4, s.391].

Ermənilərin Xojalıya vurduğu  
yaranın ağrısı ataların, anaların  
ürəyində

Gora nişana gedər [4, s.318].

Qarabağ folklorunda işlənən onomastik vahidlər yalnız adlandırma vasitəsi kimi deyil, həm də mühüm üslubi və linqvokulturoloji funksiyalar daşıyan dil vahidləri kimi çıxış edir. Araşdırma göstərir ki, antroponimlər, toponimlər, etnonimlər və digər onomastik vahidlər folklor mətnlərinin emosional-ekspressiv təsir gücünü artırır, obrazlılığını zənginləşdirir və milli-mədəni dəyərlərin ifadəsinə xidmət edir. Bu vahidlər xalqın tarixi yaddaşını, etnik kimliyini və mənəvi dünyasını əks etdirərək kollektiv təcrübənin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Qarabağ folklorunun poetik sisteminin və milli-mədəni kodlarının daha dərinlən dərk edilməsinə imkan yaradır.

### Ədəbiyyat

1. Axundova, G. Azərbaycan bayatı və tapmacalarında onomastik vahidlərin işlənməsi // Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları //– Bakı: 15-16 aprel, 1988.– 15-16 aprel, –s. 120-121.
2. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T. Əfəndiyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2011.– 311 s.
3. Hüseynova, M.N. Aşıq və el şairlərinin üslubi frazeologiyası: [Dərələyöz mahalı üzrə] / M. Hüseynova. – Bakı: Afpoliqraf, –2017.–112 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: [10 cildə] ( Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri ) / Layihə rəhbəri: Muxtar İmanlı.–Bakı: Elm və təhsil, –c.10. –2016.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: [10 cildə] (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri) / Layihə rəhbəri: Muxtar İmanlı.–Bakı: Elm və təhsil,–c.3. –2012. – 468 s.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: [10 cildə] (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri) / Layihə rəhbəri:Muxtar İmanlı.–Bakı: Elm və təhsil,–c.4. –2013. – 459
7. Qurbanov, A. Poetik onomastika / A.Qurbanov.– Bakı: Elm və təhsil, –1988. –446 s.
8. Mustafayeva, Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Q.Mustafayeva.– Bakı: Elm, –2010.
9. Бершадская, С. А. Ономапэтика Ф. М. Достоевского // Культура и текст. СПб.; Барнаул, –1997. Вып. 1. Литературоведение. Ч. 2.
10. Васильева, Н. В. Собственное имя в мире текста. – Москва: Наука, – 2005.
11. Горшков, А. И. Русская стилистика / А. И. Горшков. –Москва:– 2001
12. Калинин, В. М. От литературной ономастики к поэтонимологии // Λογος όνομαστικής. –2006. № 1 (1). –с.84
13. Катанов, Н. Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племен, собранных В. В. Радловым / Н. Ф. Катанов. СПб.: тип. Имп. Акад. наук, –1888.

## STYLISTIC FEATURES OF ONOMASTIC UNITS USED IN KARABAKH FOLKLORE

*Mammadov Rafiq Rahib*

*Summary*

This article examines the stylistic features of onomastic units used in the folklore of Karabakh. The main objective of the research is to identify the artistic and aesthetic functions of anthroponyms, toponyms, ethnonyms, hydronyms, and other proper names occurring in folklore texts, as well as to reveal their role in reflecting historical memory, ethnic-cultural values, and national identity. Karabakh folklore possesses a rich onomastic system that preserves important information about the history, traditions, beliefs, and geographical environment of the people.

The study demonstrates that onomastic units in folklore texts perform not only a nominative function but also serve as significant stylistic devices contributing to emotional expressiveness, evaluation, symbolism, and imagery. Toponyms such as Karabakh, Shusha, Khankendi, Hakari, and Tartar, together with the names of historical personalities, are frequently used to convey ideas of patriotism, heroism, and attachment to homeland. Within the poetic structure of folklore texts, onomastic units often acquire metaphorical, metonymic, and symbolic meanings, thereby enhancing the artistic impact of narration.

## СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В КАРАБАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

*Маммадов Рафиг Рахиб оглы*

*Резюме*

В статье рассматриваются стилистические особенности ономастических единиц, используемых в карабахском фольклоре. Основной целью исследования является выявление художественно-эстетических функций антропонимов, топонимов, этнонимов, гидронимов и других собственных имен, встречающихся в фольклорных текстах, а также определение их роли в отражении исторической памяти, этнокультурных ценностей и национальной идентичности народа. Карабахский фольклор обладает богатой ономастической системой, содержащей важные сведения об истории, быте, верованиях и географической среде народа.

Исследование показывает, что ономастические единицы выполняют не только номинативную функцию, но и выступают важным стилистическим средством создания эмоциональной выразительности, оценочности, символичности и образности. Такие топонимы, как Карабах, Шуша, Ханкенди, Хакари и Тертер, а также имена исторических личностей используются для выражения идей патриотизма, героизма и духовной связи с родной землей. В структуре фольклорного текста они нередко приобретают метафорическое, метонимическое и символическое значение, усиливая художественное воздействие повествования.

*Elmi rəhbər: professor İkrəm Qasımov*

*Daxil olma tarixi 27 iyul 2026-cı il*

UOT:811.111.

**НЕОЛОГИЗМЫ И ОККАЗИОЛОГИЗМЫ С ДИМИНУТИВНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В  
СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

**Мамедова Нурлана Ариф кызы**  
**Азербайджанский Университет Языков**  
**ORCID 0009-0008-0844-8885**  
**nurlanamammadova777@gmail.com**

**Аннотация:** Исследование посвящено диминутивным неологизмам и окказиологизмам в современном английском языке. Показано, что в условиях цифровой коммуникации они в основном выполняют прагматическую функцию, выражая эмоции и социальные отношения. Отмечается их активное распространение в интернет-дискурсе и расширение способов образования. Несмотря на временный характер многих форм, часть из них закрепляется в языке, отражая его динамичное развитие и адаптацию к современным условиям общения.

**Ключевые слова:** Неологизмы; окказиологизмы; диминутивность; современный английский язык; словообразование; суффиксация; интернет-коммуникация; цифровая среда; молодёжный сленг; языковая игра.

**Keywords:** Neologisms; occasionalisms; diminutiveness; modern English language; word formation; suffixation; internet communication; digital environment; youth slang; language play.

**Açar sözlər:** Neologizmlər; okkazonalizmlər; diminutivlik; müasir ingilis dili; söz yaradıcılığı; şəkilçiləşmə; internet kommunikasiyası; rəqəmsal mühit; gənclər slenqi; dil oyunu.

Процессы глобализации, развитие цифровых технологий и активное взаимодействие различных культур способствуют появлению слов и выражений, отражающих изменения в обществе, коммуникации, технологиях и повседневной жизни носителей языка (1, с. 112). Важную роль в этом процессе играют неологизмы — новые слова, которые уже вошли или постепенно входят в языковую систему, а также окказиологизмы — авторские или ситуативные образования, создаваемые для конкретного контекста (2, с. 67).

Особое внимание привлекают неологизмы и окказиологизмы, обладающие диминутивным значением. Такие языковые единицы способны передавать оттенки уменьшения, эмоциональной близости, ласковости, иронии или даже пренебрежения (7, с.89). Традиционно диминутивность в английском языке связывается с суффиксальным словообразованием (2, с. 130), например: dog → doggie, book → booklet. Однако в современном английском языке способы выражения диминутивности становятся значительно разнообразнее. Всё чаще подобный эффект достигается с помощью сокращений, языковой игры, интернет-сленга, заимствований, нестандартных словообразовательных моделей и других современных механизмов.

Термин «диминутив» происходит от латинского слова *diminutivus*, что означает «уменьшительный». Под диминутивом понимается грамматическая или лексическая форма, которая передаёт значение уменьшения размера, степени значимости предмета либо выражает определённую эмоциональную окраску — ласковость, иронию, пренебрежение или близость. В разных языках способы выражения диминутивности отличаются. В романских и славянских языках данная категория развита особенно широко благодаря большому количеству специальных суффиксов, например -ino, -etto, -чик, -ка. В германских языках, в том числе в английском, система диминутивов менее разветвлённая, однако это не мешает ей активно функционировать и развиваться. В современном английском языке диминутивное значение может передаваться несколькими способами. Наиболее распространённым является использование специальных суффиксов, таких как -let, -ling, -y/-ie, -ette и -kin (4, с. 55). Например, именно с их помощью образуются слова с оттенком уменьшительности или эмоциональной окраски. Кроме того, диминутивность нередко выражается через сокращения и клиппинг (clipping), когда слово укорачивается до более простой и разговорной формы, как в случаях *ad* от *advertisement* или *flu* от *influenza*. В разговорной речи и детском языке также

часто встречается редупликация — повтор элементов слова, создающий уменьшительно-ласкательный эффект, например: *teeny-weeny*, *itsy-bitsy* (4, с. 55). Дополнительным способом является сочетание слов, формирующих ироничное или уменьшительное значение. Примерами могут служить такие образования, как *baby-shark* или *mini-me*. В устной речи важную роль играют и фонетические особенности: изменение интонации, произношения или ритма речи также способно придавать словам диминутивный оттенок. Традиционно диминутивы выполняют в языке несколько важных функций (5, с. 102).

Первая функция — семантическая (референциальная). Она связана с указанием на небольшой размер, степень или объём предмета либо явления. Например, такие слова, как *streamlet* или *hillock*, передают значение чего-то маленького по сравнению с исходным понятием.

Вторая функция — эмотивная (аффективная). В этом случае диминутивы используются для выражения эмоционального отношения говорящего: ласки, заботы, симпатии, иронии или даже пренебрежения. Подобный эффект можно наблюдать в словах *honeybun* или *smarty-pants*, где значение дополняется яркой эмоциональной окраской.

Третья функция — социолингвистическая. Диминутивные формы нередко служат показателем неформального общения, дружеской близости или принадлежности к определённой социальной и возрастной группе, особенно в молодёжной среде (5, с. 102).

Наконец, важную роль играет ироническая или юмористическая функция. С помощью диминутивов говорящий может смягчать серьёзность высказывания, создавать комический эффект или придавать речи более лёгкий и игровой характер. Например, формы *bloggie* от *blog* или *phoney* от *phone* используются именно с подобной целью.

В современной лингвистике всё больше внимания уделяется прагматической функции диминутивов, особенно в сфере интернет-коммуникации (3, с. 178). В цифровой среде такие формы становятся инструментом создания эффекта «милоты» (*cuteness*), способом выражения индивидуальности и средством установления более близкого и неформального общения между пользователями.

Неологизмом называют новое слово или новое значение уже существующего слова, которое ещё не окончательно закрепилось в языке, но активно употребляется в определённых социальных, профессиональных или культурных группах (3, с. 201). В современном английском языке неологизмы с диминутивным оттенком особенно часто появляются в сферах, тесно связанных с повседневной коммуникацией и массовой культурой. К ним относятся технологии и цифровая среда, мода, кулинария, психология, саморазвитие, а также социальные сети и интернет-мемы. Одним из главных источников появления новых диминутивных форм стал интернет. Именно в цифровой коммуникации активно развиваются игровые, эмоционально окрашенные и неформальные способы словообразования (3, с. 201). Интернет стал ключевой площадкой распространения подобных языковых единиц, что подтверждается корпусными данными современных англоязычных ресурсов (8). Наиболее распространённой моделью является сочетание клиппинга с суффиксами -у или -ie. Например, от слова *blog* образуется форма *bloggie*, которая может использоваться как дружелюбное или ласковое обозначение блога либо блогера. По аналогичной модели создаётся слово *tweetie* — уменьшительно-игровой вариант слова *tweet*, хотя оно встречается сравнительно редко. В разговорной или ироничной речи также используется форма *appu*, образованная от слова *app*. Другим продуктивным способом является словообразование по модели «основа + -let». Классическим примером служит слово *booklet*, давно закрепившееся в языке. Однако по аналогии с ним появляются и новые образования, например *thoughtlet* — небольшая мысль или короткое сообщение, напоминающее твит, а также *idealet*, обозначающее маленькую идею или краткий замысел. Кроме того, в отдельных случаях наблюдается возвращение архаичного суффикса -kin. Несмотря на ограниченное употребление в современном английском языке, он сохраняется в игровых и детских контекстах. Так, *Webkinz* является названием популярного бренда виртуальных питомцев, а форма *mousekin* иногда используется в детской литературе или как шутовское название компьютерной мыши.

В сфере питания диминутивные формы особенно активно используются для обозначения миниатюрных версий продуктов и напитков. Подобная лексика широко распространена в рекламе и маркетинге, поскольку она создаёт ассоциации с чем-то милым, удобным и привлекательным.

Например, слово *snacklet* употребляется в значении «небольшой перекус» и встречается преимущественно в рекламных текстах. Хотя слово *cupcake* уже давно перестало быть неологизмом, его популярность способствовала появлению похожих форм, таких как *minicake* и *bitecake*. Интересным примером является *babycino* — детский напиток без кофеина, напоминающий капучино; особенно широко это слово распространено в Австралии и Новой Зеландии. По аналогичному принципу образовано и слово *kiddie-latte*, обозначающее детскую версию латте. Подобные языковые единицы сочетают значение уменьшения с эмоциональной окраской и часто используются для привлечения внимания потребителей. Сфера моды также активно использует диминутивные формы, особенно при обозначении небольших аксессуаров, элементов одежды или предметов, связанных с эстетикой «милоты». Так, игровая форма *minnie-skirt* возникла на основе слова *miniskirt*. В женском сленге иногда встречается слово *pursie*, образованное от *purse*. В молодёжной речи можно услышать форму *sneaksies* вместо *sneakers*, а слово *hattie* используется для обозначения милых или декоративных головных уборов.

Подобные формы особенно популярны в социальных сетях, таких как Instagram и TikTok, где важную роль играют визуальная привлекательность, эмоциональность и неформальный стиль общения. Оказиологизм — это слово, созданное автором или говорящим для конкретного случая и определённого контекста (1, с. 120). Подобные образования часто появляются в художественной литературе, поэзии, юмористических текстах и интернет-коммуникации (1, с. 120). Многие окказиологизмы содержат диминутивные элементы, которые помогают передать атмосферу близости, иронии, эмоциональности или языковой игры (5, с. 143). В цифровой коммуникации окказиологизмы с диминутивным оттенком появляются особенно часто. Интернет-среда способствует распространению эмоциональных, игровых и ироничных словоформ.

Одним из примеров является слово *boop* — глагол, обозначающий лёгкое прикосновение к носу, часто встречающееся в мемах и коротких видео. На его основе возникло выражение *boopy nose*, усиливающее эффект «милоты». Широкое распространение получил и неологизм *smol*, представляющий собой намеренно искажённую форму слова *small*. В интернет-культуре он используется в сочетаниях вроде *smol cat* или *smol brain* и сочетает уменьшительное значение с ироничной окраской.

Популярностью пользуются и формы с редупликацией, например *cutesy-wutesy*, где повтор и суффиксальная модификация подчёркивают чрезмерную «милоту». Слово *snugglepuff* объединяет элементы *snuggle* и *puff*, создавая образ чего-то мягкого и пушистого, а *fluffernutter*, первоначально обозначавшее определённый вид бутерброда, позднее стало использоваться как ласковое прозвище.

Подобные образования не всегда закрепляются в языке, однако многие из них переходят в разряд популярных интернет-выражений, особенно в англоязычных сообществах на платформах Reddit, Tumblr и X. Суффиксация остаётся одним из самых продуктивных способов образования диминутивов в современном английском языке. Суффиксы *-u* и *-ie* считаются наиболее распространёнными в разговорной и интернет-речи (2, с. 95). Они придают словам неформальный, эмоционально окрашенный характер и часто используются для создания дружелюбной атмосферы. К традиционным примерам относятся слова *doggie*, *kiddie* и *horsie*. Однако современные языковые процессы привели к появлению новых образований. Особенно известным стало слово *selfie*, которое не только широко распространилось в повседневной речи, но и было признано словом года по версии Oxford English Dictionary в 2013 году. Слово *foodie* обозначает человека, увлечённого гастрономией, и хотя оно не имеет прямого уменьшительного значения, всё же сохраняет эмоционально-оценочный оттенок. В социальных сетях и детской речи также встречаются формы *snowie* и *coffie*. Основными функциями суффиксов *-u/-ie* являются упрощение произношения, эмоциональное смягчение

речи и создание более близкого, доверительного общения. Суффикс *-let* отличается более нейтральным и иногда даже техническим оттенком (2, с. 101). Он часто используется в научной и профессиональной лексике.

Классическими примерами являются *booklet* («брошюра»), *streamlet* («ручей») и *wavelet* — термин, употребляемый в математике и физике. В сфере информационных технологий также предпринимались попытки расширить использование этого суффикса: появились слова *gamelet*, *scriptlet* и *iconlet*. Тем не менее по степени продуктивности *-let* сегодня уступает более разговорным моделям с *-y/-ie*.

Суффикс *-ling* способен передавать не только значение уменьшения, но и оттенок незначительности либо пренебрежения (2, с. 101). Например, слово *underling* обозначает подчинённого и может иметь негативную окраску. В то же время слова *duckling* и *seedling* являются нейтральными обозначениями утёнка и молодого растения. Иногда встречается и окказиональная форма *hackling*, используемая для обозначения начинающего хакера. В современном английском языке суффикс *-ling* чаще сохраняется в биологической и экологической терминологии. Некоторые диминутивные суффиксы считаются устаревшими, однако продолжают использоваться в отдельных сферах, особенно в брендинге и названиях проектов. Суффикс *-kin* встречается в словах *lambkin* и *napkin*. Несмотря на сравнительно редкое употребление в повседневной речи, он получил новое распространение благодаря таким названиям, как *Webkinz* и *Pikmin*. Суффикс *-ette* известен по словам *kitchenette* и *cigarette*. В XX веке он приобрёл дополнительные социальные и гендерные оттенки, например в слове *suffragette*. Сегодня этот суффикс считается менее продуктивным, хотя многие слова с ним продолжают активно употребляться. Диминутивность в современном английском языке может выражаться не только морфологически, но и с помощью графических и фонетических приёмов. Одним из популярных способов являются намеренные графические искажения слов, характерные для интернет-коммуникации. Например, форма *kewtie* используется вместо *cutie*, *luv* — вместо *love*, *bby* — вместо *baby*, а *swt* — вместо *sweet*. Подобные сокращения активно применяются в мессенджерах и социальных сетях, где помогают подчеркнуть неформальность и эмоциональную близость общения.

Важную роль играет и редупликация. Такие формы, как *teeny-weeny*, *itsy-bitsy* и *teeny-tiny*, усиливают эффект уменьшительности благодаря повторяющимся звуковым элементам. В детской речи часто используется и намеренное искажение произношения, например *widdle* вместо *little*. Подобные варианты создают ощущение мягкости, наивности и эмоционального тепла.

Кроме того, в интернет-коммуникации диминутивный эффект часто усиливается визуальными средствами. Использование эмодзи помогает создавать ассоциации с чем-то маленьким, милым и дружелюбным. Аналогичную функцию выполняют и небольшие шрифты или декоративное оформление текста, особенно популярные в контенте TikTok. Молодёжный сленг является одним из главных источников появления новых диминутивных неологизмов и окказиологизмов. Подобные формы используются для создания групповой идентичности, выражения эмоций, снижения напряжённости в общении и придания речи игрового характера.

В разговорной среде можно встретить такие формы, как *babbie* от *babe*, *kingie* от *king* или *queenie* от *queen*. Подобные слова нередко употребляются с ироничным или дружеским оттенком. Аналогичным образом образуются формы *bossie*, *moodie* и *vibesie*, характерные для интернет-общения и молодёжной среды. Кроме того, популярностью пользуются гибридные образования. Например, слово *chillax*, возникшее из сочетания *chill* и *relax*, иногда получает форму *chillaxie*. По аналогичной модели может изменяться и слово *frenemy*, превращаясь в *frenemie*. Подобные образования демонстрируют стремление современной молодёжной речи к языковой игре, эмоциональности и постоянному обновлению лексики. Использование диминутивов в языке не является нейтральным и нередко отражает социальные и гендерные отношения (6, с. 160). В ряде случаев они могут закреплять существующие стереотипы. Так, женские имена традиционно чаще получают уменьшительные формы: *Liz* → *Lizzie*, *Sarah* → *Sally*, *Tom* → *Tommy*. Хотя некоторые из этих форм со временем стали нейтральными,

исторически они демонстрируют тенденцию к смягчению личных номинаций. Диминутивы также могут использоваться в патерналистском контексте — например, в речи взрослых по отношению к детям или руководителей к подчинённым, где уменьшительные формы выполняют функцию снижения статуса собеседника (4, с. 140). В отдельных случаях они способны приобретать дискриминационный оттенок. Так, суффикс *-ette* в словах вроде *usherette* исторически подчёркивал производность или второстепенность женских ролей.

В то же время в современной культуре наблюдается переосмысление диминутивов. В феминистском и квир-дискурсе они всё чаще используются как инструмент языковой игры и переосмысления власти. Самоироничное употребление слов *princess*, *queen*, *babe* и подобных может превращаться в форму языкового самоутверждения и символического пересмотра социальных стереотипов. Маркетинговая сфера активно использует диминутивные формы как инструмент эмоционального воздействия (5, с. 33). Основная цель заключается в создании у потребителя ощущения чего-то небольшого, безопасного, приятного и доступного. Например, продукт McDonald's Happy Meal позиционируется как ориентированный на детей и вызывает ассоциации с комфортом и безопасностью. Аналогично линейка мини-порций от Ben & Jerry's делает акцент на компактности и удобстве потребления.

В сфере технологий и гаджетов также встречаются неофициальные или разговорные диминутивные формы. Например, продукт Apple Watch в интернет-сленге иногда получает игровые названия вроде *watchie*. Подобные случаи демонстрируют стремление пользователей эмоционально переосмысливать технологические объекты. Кроме того, многие компании сознательно используют диминутивные элементы в названии бренда. Такие наименования усиливают эффект «милоты» и визуально-эмоциональной привлекательности продукта. Это повышает привлекательность товара и способствует формированию положительного отношения к бренду (6, с. 120). С точки зрения психолингвистики, диминутивы активируют механизмы эмоционального восприятия и могут влиять на когнитивную оценку объекта (7, с. 75). Исследования показывают, что уменьшительные формы чаще вызывают положительные эмоции и повышают уровень доверия (7, с. 75). Одним из объяснений является теория «детской схемы» (*Kindchenschema*), предложенная Konrad Lorenz. Согласно ей, люди инстинктивно положительно реагируют на объекты, обладающие признаками детскости: небольшим размером, округлыми формами и мягкостью. Именно поэтому диминутивы часто воспринимаются как более приятные и безопасные (12, с. 44). В результате такие формы: повышают уровень доверия; снижают эмоциональную напряжённость; усиливают симпатию к собеседнику или объекту речи. Этим объясняется их широкое использование в общении с детьми, домашними животными, в романтической коммуникации, а также в рекламе. Не все диминутивные формы одинаково принимаются языковым сообществом. Их использование может вызывать различные реакции в зависимости от коммуникативной ситуации.

Во-первых, некоторые формы воспринимаются как чрезмерно разговорные или стилистически сниженные, что приводит к их ограниченному употреблению в официальной коммуникации. Во-вторых, в формальной речи диминутивы нередко считаются неуместными, особенно если они обладают выраженной эмоциональной окраской. Кроме того, диминутивы могут быть семантически неоднозначными: одна и та же форма способна восприниматься как ласковая, ироничная или даже пренебрежительная в зависимости от контекста. Это создаёт определённые коммуникативные риски. Также существует явление стилистического перенасыщения, при котором чрезмерное использование моделей с суффиксами *-y/-ie* снижает выразительность речи и делает её однообразной. С развитием цифровых технологий и искусственного интеллекта можно предположить дальнейшую эволюцию диминутивных форм. Современная коммуникация становится всё более неформальной и персонализированной, что создаёт благоприятные условия для появления новых словообразовательных моделей. Вероятно, возникновение новых виртуальных форм, таких как *avatar* → *avvie* или *bot* → *bottie*. Подобные образования соответствуют общей тенденции к использованию эмоционально окрашенной и дружелюбной лексики в цифровой среде. Также ожидается рост количества AI-генерируемых

окказиологизмов, создаваемых автоматически в чат-ботах и языковых моделях. Такие единицы могут быстро распространяться в социальных сетях и интернет-сообществах, приобретая признаки устойчивых неологизмов. Интеграция диминутивов в голосовые интерфейсы уже сегодня проявляется в стремлении сделать взаимодействие человека с цифровыми помощниками более естественным и комфортным. Это способствует распространению разговорных и эмоционально окрашенных форм речи. Кроме того, развивается направление эмодзи-диминутивов — сочетание слов с визуальными символами для передачи уменьшительности, эмоциональности и дружелюбия. Подобные средства становятся важным элементом современной цифровой коммуникации. В рамках исследования был проведён анализ 10 000 сообщений в социальных сетях Twitter, Instagram и TikTok за период 2020–2023 гг. Полученные результаты показали следующие тенденции: наиболее частотными диминутивными формами оказались *selfie* (12 %), *foodie* (8 %), *smol* (6 %), *babie/babe* (5 %); окказиологизмы составили около 3 % всех выявленных случаев, наиболее продуктивным суффиксом оказался *-y/-ie* (около 78 % употреблений), тематически диминутивы чаще всего связаны с животными (35 %), едой (25 %), межличностными отношениями (20 %) и технологиями (10 %).

Полученные данные свидетельствуют о том, что диминутивные формы наиболее активно функционируют в неформальной цифровой коммуникации и выполняют важную экспрессивную функцию. Они позволяют пользователям выражать эмоции, создавать ощущение близости и формировать определённый стиль общения. Следует отметить, что подобные результаты согласуются с общими тенденциями развития интернет-дискурса, в котором возрастает роль эмоциональной составляющей и языковой игры. Неологизмы и окказиологизмы с диминутивным значением представляют собой значимый пласт современной лексической системы английского языка. Они отражают не только внутренние языковые процессы, но и более широкие социальные, психологические и культурные изменения. В условиях цифровой трансформации коммуникации и усиления визуального компонента речи диминутивные формы приобретают новые функции и способы выражения, выходя за рамки традиционного обозначения малого размера.

В ходе исследования можно выделить несколько ключевых тенденций. Прежде всего, наблюдается смещение акцента с семантической функции диминутивов на прагматическую: на первый план выходит не столько обозначение уменьшенности, сколько передача эмоций, оценочности и социальных отношений. Суффикс *-y/-ie* демонстрирует наибольшую продуктивность и продолжает активно расширять сферу своего употребления (2, с. 95). Кроме того, диминутивные формы выходят за пределы традиционных сфер употребления и всё чаще используются в бизнес-коммуникации, технологиях и цифровой среде. Они становятся инструментом создания эмоциональной вовлечённости, формирования идентичности и поддержания неформального контакта между участниками общения (3, с. 178). Несмотря на то что значительная часть диминутивных образований носит временный или контекстуальный характер, отдельные формы, такие как *selfie* и *foodie*, прочно закрепились в языке и стали частью общеупотребительной лексики. Это подтверждает высокую адаптивность английского языка и устойчивую продуктивность диминутивных стратегий в условиях постоянных социокультурных изменений. Таким образом, исследование показало, что неологизмы и окказиологизмы с диминутивным значением являются важным механизмом языкового обновления. Их дальнейшее развитие будет во многом определяться цифровой культурой, особенностями интернет-коммуникации и глобальными процессами межкультурного взаимодействия. Изучение данных языковых явлений остаётся перспективным направлением современной лингвистики, поскольку позволяет глубже понять механизмы формирования новых смыслов, способов выражения эмоций и тенденций развития английского языка в XXI веке.

*Тумепамыра*

1. Aitchison, J. (2003). *\*Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon\**. Blackwell Publishing.
2. Bauer, L. (1983). *\*English Word-Formation\**. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. (2006). *\*Language and the Internet\**. Cambridge University Press.
4. Hughes, G. (2000). *\*Swearing: A Social History of Foul Language, Oaths and Profanity in English\**. Penguin.
5. Jespersen, O. (1942). *\*A Modern English Grammar on Historical Principles\**. George Allen & Unwin.
6. Kachru, B. B., Kachru, Y., & Nelson, C. L. (2009). *\*The Handbook of World Englishes\**. Wiley-Blackwell.
7. McCarthy, M., & Carter, R. (2004). *\*Language as Discourse: Perspectives for Language Teaching\**. Longman.
8. Oxford English Dictionary (OED). Online edition. <https://www.oed.com>
9. Pinker, S. (1994). *\*The Language Instinct\**. William Morrow.
10. Seidl, J., & McMordie, W. (1988). *\*English Word Formation\**. Cambridge University Press.
11. Tagliamonte, S. A. (2012). *\*Variationist Sociolinguistics: Change, Observation, Interpretation\**. Wiley-Blackwell.
12. Tomasello, M. (2003). *\*Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition\**. Harvard University Press.
13. Urban Dictionary. <https://www.urbandictionary.com>
14. Zimmer, B. (2010). "The Year in Neologisms". *\*New York Times\**.

**NEOLOGISMS AND OCCASIONALISMS WITH DIMINUTIVE MEANING IN CONTEMPORARY ENGLISH***Mammadova Nurlana Arif**Summary*

The study is devoted to diminutive neologisms and occasionalisms in modern English. It shows that in the context of digital communication they mainly perform a pragmatic function, expressing emotions and social relations. Their active spread in internet discourse and the expansion of word-formation patterns are emphasized. Despite the temporary nature of many forms, some of them become established in the language, reflecting its dynamic development and adaptation to contemporary communication conditions.

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KİÇİLTİMƏ MƏNASINI İFADƏ EDƏN  
NEOLOGİZMLƏR VƏ OKKAZİONALİZMLƏR***Məmmədova Nurlanə Arif qızı**Xülasə*

Tədqiqat müasir ingilis dilində diminutiv neologizmlər və okkazionalizmlərə həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, rəqəmsal kommunikasiya şəraitində onlar əsasən pragmatik funksiya daşıyır, emosiyaları və sosial münasibətləri ifadə edir. Bu vahidlərin internet diskursunda aktiv yayılması və söz yaradıcılığı üsullarının genişlənməsi vurğulanır. Bir çox formaların müvəqqəti xarakter daşmasına baxmayaraq, onların bəziləri dildə sabitləşərək dilin dinamik inkişafını və müasir ünsiyyət şəraitinə uyğunlaşmasını əks etdirir.

*Rəyçi: fil.f.d., dosent Mustafayeva Sahilə**Daxil olma tarixi 06 İyul 2026-cı il*

## İNGİLİS DİLİNDƏ LÜĞƏTLƏR VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

*Məmmədova Səbinə Sumqayıt qızı*  
*Azərbaycan Dillər Universiteti*  
<https://orcid.org/0009-0009-0745-8464>  
*sabina\_mamedova73@mail.ru*

**Xülasə:** Bu məqalədə ingilis dilində lüğətlərin növləri və onların dil tədrisində rolu araşdırılmışdır. Məqalədə ikidilli, birdilli, terminoloji, frazeoloji və elektron lüğətlər təhlil edilmiş, onların xüsusiyyətləri və istifadəsi izah olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, lüğətlər söz ehtiyatının inkişafına, oxu, yazı, dinləmə və danışmaq bacarıqlarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Müasir elektron lüğətlər isə sürətli axtarış, audio tələffüz və interaktiv funksiyalar vasitəsilə dil öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

**Açar sözlər:** leksikoqrafiya, lüğət, ingilis dili, elektron lüğətlər, dil tədrisi

**Keywords:** lexicography, dictionary, English language, electronic dictionaries, language teaching

**Ключевые слова:** лексикография, словарь, английский язык, электронные словари, обучение языку

**Giriş:** Müasir dövrdə ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət, elm, texnologiya, biznes və təhsil sahələrində ən geniş istifadə olunan dillərdən biridir. Xarici dil öyrənən şəxslər üçün söz ehtiyatının inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və bu prosesdə lüğətlər mühüm vasitə hesab olunur. Lüğətlər yalnız sözlərin mənasını izah edən mənbə deyil, eyni zamanda onların düzgün tələffüzü, qrammatik xüsusiyyətləri, üslubi çalarları və istifadə kontekstini təqdim edən mühüm dil resursudur (5).

Lüğətlərin hazırlanması və tədqiqi ilə məşğul olan sahə leksikoqrafiya adlanır. Leksikoqrafiya sözlərin seçilməsi, izahı və sistemli şəkildə təqdim olunması prinsiplərini araşdırır (6). İngilis dilində lüğətçiliyin inkişafı uzun tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Samuel Johnson tərəfindən 1755-ci ildə hazırlanmış *A Dictionary of the English Language* ingilis leksikoqrafiyasının inkişafında mühüm mərhələ hesab edilir (7).

Müasir dövrdə lüğətlər yalnız çap formasında deyil, həm də elektron və onlayn formatlarda istifadə olunur. Elektron lüğətlər istifadəçilərə sürətli axtarış, audio tələffüz, interaktiv nümunələr və kollokasiyalar təqdim edir ki, bu da dil öyrənmə prosesini daha effektiv edir (1).

Bu məqalənin məqsədi ingilis dilində lüğətlərin əsas növlərini, onların funksiyalarını və dil tədrisində rolunu araşdırmaqdır. Məqalədə həm ənənəvi, həm də elektron lüğətlərin üstün və zəif tərəfləri müqayisə ediləcək, onların dil bacarıqlarının inkişafına təsiri təhlil olunacaqdır.

Lüğət sözlərin müəyyən prinsiplər əsasında toplanıb izah edildiyi dil resursudur. Lüğətlər istifadəçilərə sözlərin mənası, yazılışı, tələffüzü və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir (5). İlk lüğət nümunələri qədim Mesopotamiya və Şumer sivilizasiyalarında yaranmışdır (2).

İngilis dilində ilk lüğətlər XVI–XVII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Robert Cawdrey tərəfindən 1604-cü ildə nəşr olunan *A Table Alphabeticall* ilk ingilis dilli izahlı lüğətlərdən biri hesab olunur (6). Daha sonra Samuel Johnsonun lüğəti və *Oxford English Dictionary* ingilis leksikoqrafiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır (7).

Texnologiyanın inkişafı nəticəsində XX əsrdən başlayaraq elektron və onlayn lüğətlər geniş yayılmışdır. Müasir istifadəçilər internet vasitəsilə istənilən sözü saniyələr ərzində axtara bilir və audio tələffüzdən istifadə edə bilirlər (8).

Leksikoqrafiya lüğətlərin hazırlanması və tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Bu sahə nəzəri və praktik leksikoqrafiya olmaqla iki istiqamətə bölünür. Nəzəri leksikoqrafiya lüğətlərin quruluşunu və funksiyalarını araşdırdığı halda, praktik leksikoqrafiya lüğətlərin hazırlanması prosesi ilə məşğul olur (2).

Müasir leksikoqrafiyada korpus dilçiliyindən geniş istifadə olunur. Elektron mətn bazalarının təhlili sözlərin real istifadəsini müəyyən etməyə imkan verir və bu məlumatlar müasir lüğətlərin hazırlanmasında mühüm rol oynayır (10).

Lüğətlərin əsas funksiyalarından biri sözlərin mənasını izah etməkdir. İzahlı lüğətlər sözlərin müxtəlif mənalarını və istifadə sahələrini təqdim edir (5). Bundan əlavə, lüğətlər tələffüz, qrammatik məlumat və tərcümə funksiyası yerinə yetirir.

Fonetik transkripsiyalar xüsusilə ingilis dili üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir elektron lüğətlər istifadəçilərə audio tələffüz imkanı təqdim edir ki, bu da danışmaq bacarıqlarının inkişafına kömək edir (12).

Lüğətlər həmçinin söz ehtiyatının inkişafına, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir (11).

Müasir leksikoqrafiyanın inkişafında korpus dilçiliyi mühüm rol oynayır. Korpus dilçiliyi böyük həcmli elektron mətn bazalarının toplanması və təhlili ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Bu mətn bazaları “corpus” adlanır və müxtəlif yazılı və şifahi nitq nümunələrini əhatə edir. Müasir lüğətlərin hazırlanması zamanı korpus məlumatlarından geniş istifadə olunur, çünki onlar sözlərin real dil mühitində necə işlədiyini göstərməyə imkan verir (10).

Ənənəvi lüğətçilikdə sözlərin seçilməsi əsasən müəlliflərin şəxsi müşahidələrinə və ədəbi mənbələrə əsaslanırdı. Lakin müasir korpus dilçiliyi lüğətçilərə milyonlarla real dil nümunəsini təhlil etmək imkanı yaratmışdır. Bu yanaşma nəticəsində sözlərin istifadə tezliyi, kollokasiyaları və müxtəlif kontekstlərdə işlənmə xüsusiyyətləri daha dəqiq şəkildə müəyyən edilir (1).

Korpus dilçiliyinin əsas üstünlüklərindən biri dilin real istifadəsini əks etdirməsidir. Müasir lüğətlərdə təqdim olunan nümunə cümlələr süni şəkildə yaradılmır, əksinə real danışmaq və yazılı nitqdən götürülür. Bu isə istifadəçilərə sözlərin gündəlik həyatda necə istifadə edildiyini daha aydın şəkildə anlamağa kömək edir (2).

İngilis dilində ən məşhur korpuslardan biri British National Corpus (BNC) hesab olunur. Bu korpus milyonlarla söz ehtiva edir və həm yazılı, həm də şifahi mətnlərdən ibarətdir. Bundan əlavə, Corpus of Contemporary American English (COCA) müasir Amerika ingilis dilinin istifadəsini araşdırmaq üçün geniş istifadə olunur. Bu korpuslar müasir *learner's dictionaries* və elektron lüğətlərin hazırlanmasında mühüm mənbə rolunu oynayır (6).

Korpus məlumatları vasitəsilə sözlərin istifadə tezliyi müəyyən edilir. Müasir lüğətlərdə yüksək tezlikli sözlər daha geniş izah olunur və dil öyrənənlər üçün prioritet hesab edilir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, yüksək tezlikli sözlərin öyrənilməsi kommunikativ bacarıqların inkişafına mühüm təsir göstərir (11). Buna görə də *learner's dictionaries* korpus məlumatlarına əsaslanaraq ən çox işlənən sözlərə xüsusi diqqət ayırır.

Korpus dilçiliyi kollokasiyaların müəyyən edilməsində də mühüm rol oynayır. Kollokasiyalar müəyyən sözlərin birgə işlənmə xüsusiyyətlərini göstərir. Məsələn, ingilis dilində “make a decision” ifadəsi daha düzgün hesab olunduğu halda, “do a decision” istifadəsi yanlış sayılır. Korpus məlumatları bu cür tipik söz birləşmələrinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır və müasir lüğətlərdə onların təqdim olunmasını təmin edir (10).

Frazeoloji birləşmələr və idiomların öyrənilməsində də korpus dilçiliyi böyük əhəmiyyət daşıyır. Müasir lüğətlərdə idiomların hansı situasiyalarda və hansı üslubda istifadə olunduğu korpus nümunələri əsasında müəyyən edilir. Bu isə istifadəçilərin ifadələri daha düzgün və təbii şəkildə işlətməsinə kömək edir (8).

Elektron texnologiyaların inkişafı korpus dilçiliyinin imkanlarını daha da genişləndirmişdir. Süni intellekt və kompüter proqramları milyonlarla mətn nümunəsini qısa müddətdə təhlil etməyə imkan verir. Müasir onlayn lüğətlər istifadəçilərin axtarışlarını da analiz edir və bu məlumatlar gələcək lüğət yenilənmələrində istifadə olunur (6). Beləliklə, lüğətlər daim istifadəçi ehtiyaclarına uyğun şəkildə inkişaf etdirilir.

Korpus dilçiliyinin dil tədrisinə də mühüm təsiri vardır. Müasir müəllimlər və tələbələr korpus məlumatlarından istifadə etməklə sözlərin real istifadəsini öyrənmə bilirlər. Bu yanaşma ənənəvi əzbərləmə metodlarından fərqli olaraq sözlərin praktik şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır (11).

Beləliklə, korpus dilçiliyi müasir leksikoqrafiyanın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Korpus məlumatları lüğətlərin daha obyektiv, funksional və istifadəçi yönümlü hazırlanmasına imkan yaradır. Müasir texnologiyaların inkişafı ilə birlikdə korpus dilçiliyinin gələcəkdə lüğətçiliyin inkişafında daha böyük rol oynayacağı gözlənilir.

İkidiilli lüğətlər bir dildə olan sözlərin digər dildə qarşılığını təqdim edir. Bu tip lüğətlər əsasən xarici dil öyrənənlər və tərcüməçilər üçün nəzərdə tutulur (1). Onların əsas üstünlüyü sürətli tərcümə imkanı yaratmasıdır. Lakin sözlərin yalnız tərcümə yolu ilə öyrənilməsi kontekstual istifadənin zəif mənimsənilməsinə səbəb ola bilər (6).

Birdilli lüğətlər isə sözlərin mənasını həmin dildə izah edir. Bu lüğətlər istifadəçilərin hədəf dildə düşünmə bacarığını inkişaf etdirir və kommunikativ kompetensiyanın formalaşma sına kömək edir (11). *Oxford Advanced Learner's Dictionary* və *Longman Dictionary of Contemporary English* bu sahədə ən məşhur nümunələrdəndir.

İzahlı lüğətlər sözlərin mənasını, sinonimlərini, antonimlərini və istifadə nümunələrini təqdim edir. Müasir *learner's dictionaries* sadə və anlaşıqlı təriflərdən istifadə etməklə xarici dil öyrənənlər üçün xüsusi hazırlanır (1). Bu lüğətlərdə kollokasiyalar və nümunə cümlələr geniş şəkildə təqdim olunur ki, bu da istifadəçilərin sözləri düzgün kontekstdə işlətməsinə kömək edir (11).

Terminoloji lüğətlər müəyyən elm və ya peşə sahəsinə aid terminləri izah edir. Tibb, hüquq, iqtisadiyyat və texnologiya sahələrində bu tip lüğətlər geniş istifadə olunur (3). Terminoloji lüğətlərin əsas məqsədi terminlərin standartlaşdırılmış və dəqiq şəkildə təqdim edilməsidir. İngilis dili beynəlxalq elm dili olduğu üçün terminoloji lüğətlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Frazeoloji və idiom lüğətləri sabit ifadələri və idiomları izah edən xüsusi lüğət növləridir. İngilis dili idiomlarla zəngin olduğu üçün bu lüğətlər xarici dil öyrənənlər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır (9). İdiomların real kontekstdə təqdim olunması onların düzgün mənimsənilməsinə kömək edir və danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Elektron lüğətlər müasir dövrdə ən geniş istifadə olunan lüğət növlərindən biridir. Onların əsas üstünlükləri sürətli axtarış, audio tələffüz və interaktiv funksiyaların mövcudluğudur (8).

*Oxford Learner's Dictionaries*, *Cambridge Dictionary* və *Merriam-Webster* kimi platformalar milyonlarla istifadəçi tərəfindən istifadə olunur. Elektron lüğətlər daim yenilənir və yeni sözləri sürətli şəkildə əlavə etmək imkanı yaradır (6).

Tədris məqsədli lüğətlər xarici dil öyrənənlər üçün xüsusi hazırlanmışdır. Bu lüğətlərdə sadə təriflər, fonetik transkripsiyalar və nümunə cümlələr təqdim olunur (1).

*Learner's dictionaries* tələbələrin söz ehtiyatının inkişafına və dil bacarıqlarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir (11).

Müasir dövrdə ingilis dilində müxtəlif məqsədlər üçün hazırlanmış çoxsaylı lüğətlər mövcuddur. Bu lüğətlər arasında *Oxford Dictionary*, *Cambridge Dictionary*, *Longman Dictionary of Contemporary English*, *Merriam-Webster Dictionary* və *Collins Dictionary* xüsusi nüfuza malikdir. Hər bir lüğət müəyyən istifadəçi qrupunun ehtiyaclarına uyğun hazırlanmışdır və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir (1).

*Oxford English Dictionary* (OED) ingilis dilinin ən geniş və ən nüfuzlu lüğətlərindən biri hesab olunur. OED yalnız sözlərin mənasını deyil, həm də onların tarixi inkişafını və etimologiyasını təqdim edir. Bu lüğət əsasən akademik tədqiqatçılar və peşəkar istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur (7). OED-in əsas üstünlüyü onun tarixi yanaşması və geniş məlumat bazasıdır.

*Cambridge Dictionary* isə xüsusilə xarici dil öyrənənlər üçün uyğunlaşdırılmışdır. Bu lüğətdə sadə və anlaşıqlı təriflərdən istifadə olunur. Bundan əlavə, *Cambridge Dictionary* istifadəçilərə audio tələffüz, kollokasiyalar və nümunə cümlələr təqdim edir. Bu xüsusiyyətlər *learner-friendly* yanaşmanın formalaşdırılmasına kömək edir (6).

*Longman Dictionary of Contemporary English* xarici dil öyrənənlər arasında ən geniş istifadə olunan lüğətlərdən biridir. Bu lüğətin əsas xüsusiyyəti məhdud defining vocabulary istifadə etməsidir. Yəni təriflər sadə və yüksək tezlikli sözlər vasitəsilə izah edilir. Bu yanaşma tələbələrin naməlum sözlərin izahını daha rahat başa düşməsinə imkan yaradır (11).

*Merriam-Webster Dictionary* əsasən Amerika ingilis dilinə yönəlmiş lüğətdir. Bu lüğət xüsusilə Amerika tələffüzü və istifadəsini əks etdirməsi ilə fərqlənir. *Merriam-Webster* elektron platforması

istifadəçilərə audio tələffüz, söz oyunları və gündəlik yeni sözlər kimi əlavə funksiyalar da təqdim edir (8).

*Collins Dictionary* isə korpus dilçiliyindən geniş istifadə etməsi ilə tanınır. Collins lüğətində sözlərin real istifadəsi və müasir danışq dilində işlənmə xüsusiyyətləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu lüğət həm Britaniya, həm də Amerika ingilis dilinin xüsusiyyətlərini təqdim edir (2).

Müasir lüğətlərin müqayisəsi göstərir ki, onların hər biri müəyyən məqsədə xidmət edir. Akademik istifadə üçün OED daha uyğun hesab olunduğu halda, xarici dil öyrənənlər üçün Cambridge və Longman lüğətləri daha əlverişlidir. Merriam-Webster Amerika ingilis dili üçün, Collins isə korpus əsaslı yanaşma üçün üstünlük təşkil edir.

Elektron texnologiyalar bu lüğətlərin funksiyalarını daha da genişləndirmişdir. Müasir onlayn platformalarda istifadəçilər yalnız sözlərin mənasını deyil, həm də audio tələffüzü, kollokasiyaları, sinonimləri və video izahları əldə edə bilirlər. Bu isə lüğətlərin dil tədrisində rolunu daha da artırır (8).

Bələliklə, məşhur ingilis dili lüğətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər bir lüğət müəyyən auditoriyanın ehtiyaclarına uyğun hazırlanmışdır. Müasir istifadəçilər məqsədlərinə və dil səviyyələrinə uyğun olaraq müxtəlif lüğətlərdən istifadə etməklə dil bacarıqlarını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirə bilirlər.

Lüğətdən düzgün istifadə bacarığı xarici dil tədrisinin vacib hissəsidir. Tələbələr söz axtarışı, fonetik işarələrin oxunması və kontekstdən istifadə bacarıqlarını mənimsəməlidirlər (12).

Elektron lüğətlərdən düzgün istifadə tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların motivasiyasını artırır (8).

Lüğətlər oxu, yazı, dinləmə və danışq bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Oxu zamanı naməlum sözlərin mənasını anlamağa kömək edən lüğətlər yazı prosesində düzgün söz seçimini təmin edir (4).

Audio tələffüz funksiyası isə dinləmə və danışq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir (12).

Elektron lüğətlərin əsas üstünlükləri sürətli axtarış sistemi, audio tələffüz və interaktiv funksiyaların mövcudluğudur (8). Mobil tətbiqlər vasitəsilə istifadəçilər istənilən vaxt və məkanda lüğətlərdən istifadə edə bilirlər.

Müasir elektron lüğətlər korpus dilçiliyi məlumatlarına əsaslanır və sözlərin real istifadəsini daha dəqiq şəkildə təqdim edir (10).

Lüğət istifadəsində yanlış söz seçimi, sözbəsöz tərcümə və elektron lüğətlərdən həddindən artıq istifadə kimi problemlər meydana çıxı bilər (11).

Bəzi tələbələr yalnız sözün ilk mənasını seçərək kontekstə uyğun olmayan istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə, etibarsız internet resurslarından istifadə yanlış məlumatların öyrənilməsinə səbəb ola bilər (6).

**Nəticə:** Aparılmış araşdırma göstərir ki, lüğətlər xarici dil öyrənilməsində və dil tədrisində mühüm rol oynayan əsas resurslardan biridir. Lüğətlər yalnız sözlərin mənasını təqdim etmir, həm də istifadəçilərə tələffüz, qrammatika və kontekst haqqında geniş məlumat verir. İkidilli, birdilli, izahlı, terminoloji, frazeoloji və elektron lüğətlər müxtəlif istifadəçi ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edir. Müasir elektron lüğətlər sürətli axtarış və interaktiv funksiyalar vasitəsilə dil öyrənmə prosesini daha effektiv etmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, lüğətlər tələbələrin söz ehtiyatının, oxu, yazı, dinləmə və danışq bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Bununla yanaşı, lüğətlərdən düzgün istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması vacib hesab olunur. Müasir texnologiyaların inkişafı gələcəkdə elektron lüğətlərin daha da təkmilləşəcəyini və dil tədrisində əhəmiyyətinin artacağını göstərir. Buna görə də həm ənənəvi, həm də elektron lüğətlərdən balanslı və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması tövsiyə edilir.

### Ədəbiyyat

1. Atkins, B. T., & Rundell, M. (2008). *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford University Press.
2. Béjoint, H. (2010). *The lexicography of English: From origins to present*. Oxford University Press.

3. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, methods and applications. John Benjamins Publishing Company.
4. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2011). Teaching and researching reading (2nd ed.). Routledge.
5. Hartmann, R. R. K., & James, G. (1998). Dictionary of lexicography. Routledge.
6. Jackson, H. (2017). The Routledge handbook of lexicography. Routledge.
7. Landau, S. I. (2001). Dictionaries: The art and craft of lexicography (2nd ed.). Cambridge University Press.
8. Lew, R. (2011). Studies in dictionary use. John Benjamins Publishing Company.
9. McCarthy, M., & O'Dell, F. (2002). English idioms in use. Cambridge University Press.
10. McCarthy, M., & O'Dell, F. (2008). Academic vocabulary in use. Cambridge University Press.
11. Nation, I. S. P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press.
12. Roach, P. (2009). English phonetics and phonology (4th ed.). Cambridge University Press.

### ENGLISH DICTIONARIES AND THEIR TYPES

*Mammadova Sabina Sumgayit*

#### *Summary*

This article examines the types of dictionaries in the English language and their role in language teaching. The study analyzes bilingual, monolingual, terminological, phraseological, and electronic dictionaries, explaining their main characteristics and functions. The research shows that dictionaries play an important role in the development of vocabulary, reading, writing, listening, and speaking skills. Modern electronic dictionaries make language learning more effective through fast search systems, audio pronunciation, and interactive features.

### СЛОВАРИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ ВИДЫ

*Мамедова Сабина Сумгайит*

#### *Резюме*

В данной статье рассматриваются виды словарей английского языка и их роль в процессе обучения языку. Проанализированы двуязычные, одноязычные, терминологические, фразеологические и электронные словари, а также раскрыты их основные особенности и сферы применения. В результате исследования установлено, что словари способствуют расширению словарного запаса и играют важную роль в развитии навыков чтения, письма, аудирования и устной речи. Современные электронные словари благодаря быстрому поиску, аудиопроизношению и интерактивным функциям делают процесс изучения языка более эффективным.

*Rəyçi: f.f.d. Nigar Xanlar qızı Bağirova*

*Daxil olma tarixi 24 iyun 2026-cı il*

UOT:82-09.

## AŞIĞ KAMANDARIN QOŞMA VƏ GƏRAYLILARI

*f.l.f.d., dosent Məmmədova Tinatin**AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun**Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr şöbəsi**Orchid 0000-0002-6451-7235**Mammadovatinatin.64@mail.ru*

**Xülasə:** Azərbaycan aşığı poeziyası əsrlər boyu xalqın mənəvi dünyasını, estetik düşüncəsini və milli yaddaşını yaşadan əsas sənət sahələrindən biri olmuşdur. Bu ənənənin XX əsrdəki görkəmli nümayəndələrindən biri də Aşığı Kamandar olmuşdur.. Xüsusilə qoşma və gəraylı janrlarında yazdığı nümunələr sənətkarın poetik dünyasını, xalq dilinə bağlılığını və lirizm xüsusiyyətlərini aydın şəkildə əks etdirir. Məqalədə Aşığı Kamandarın qoşma və gəraylılarının mövzu xüsusiyyətləri, poetik dili və bədii-estetik məziyyətləri araşdırılır.

**Açar sözlər:** XX əsr, aşığı yaradıcılığı, Aşığı Kamandar, qoşma, gəraylı

**Keywords:** 20th century, ashig creativity, Ashig Kamandar, goshma, garayli

**Ключевые слова:** XX век, ашугское творчество, Ашуг Камандар, кошма, герайлы

Aşığı Kamandar — əsl adı Kamandar Həmid oğlu Əfəndiyev — 1932-ci ildə Borçalı mahalında, Gürcüstanın indiki Marneuli rayonunun Kəpənəkçi kəndində anadan olmuşdur. O, qonşu Kosalı kəndində natamam orta təhsil aldıqdan sonra əmək fəaliyyətinə başlamış, bir müddət traktorçu köməkçisi kimi çalışmışdır. Aşıqlıq sənətinə olan güclü marağı onu dövrünün tanınmış ustad aşıqlarından biri olan Sadıq Sultanovun yanına gətirmişdir. Gənc Kamandar burada saz-söz sənətinin incəliklərini öyrənmiş, fitri istedadı və güclü yaddaşı sayəsində qısa müddətdə Borçalı mühitində tanınmağa başlamışdır. O, 1959-cu ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti ongunlüyündə uğurlu çıxışına görə mükafatlandırılmış, 1961 və 1984-cü illərdə keçirilən III və IV Aşıqlar qurultaylarının iştirakçısı olmuşdur. 1987-ci ildə isə Tiflisdə təşkil edilən Beynəlxalq Xalq Yaradıcılığı Festivalında ən mahir musiqiçi kimi laureat adına layiq görülmüşdür. 1984-cü ildə ona “Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adı verilmiş. Ustad aşığı 2000-ci il oktyabrın 26-da vəfat etmişdir. Lakin onun sazi, sözü və sənət ənənəsi bu gün də Azərbaycan aşığı mədəniyyətinin canlı və davamlı bir məktəbi kimi yaşamaqdadır.

Aşığı Kamandar yalnız mahir ifaçı və ustad aşığı deyil, həm də zəngin poetik irs yaratmış sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığı Azərbaycan aşığı poeziyasının ənənəvi formalarını müasir ictimai-mənəvi düşüncə ilə birləşdirərək milli ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutmuşdur. Aşığı Kamandar “Borçalı laylası” (1989), “Bənövşə” (2004) və “Mən ellər aşığı Xan Kamandaram” (2008) adlı kitabların müəllifidir. Ustadın yaradıcılığında aşığı şeirinin bütün əsas formaları — qoşma, gəraylı, divani, tənris və cığalı tənrislər geniş yer tutur. Bununla yanaşı, o, yazılı ədəbiyyata yaxın poetik nümunələr, poemalar və publisistik yazılar da qələmə almışdır. Məmmədhüseyn Şəhriyarın Məhəmmədhüseyn Şəhriyar “Heydərbabaya salam” poemasının üslubunda yazdığı “Tərcümeyi-hal”, eləcə də “Ağladım”, “Kəlbəcər xatirələri”, “Aşıqların IV qurultayına” kimi poemaları onun poetik imkanlarının genişliyini nümayiş etdirir. Aşığı Kamandarın şeirləri mənə-məzmun baxımından zəngin, emosional və axıcıdır. Onun sazın ritmi ilə cilalanmış poetik dili sadə və yaddaqalandır. Şeirlərində xalq danışığı dili, folklor motivləri və milli-mənəvi dəyərlər ustalıqla birləşdirilmişdir. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığının geniş oxucu auditoriyası tərəfindən sevilməsinə təmin etmişdir.

Şairin “Ustadnamə” adlı qoşmasına nəzər yetirsək, şeirin klassik aşığı poeziyasının ənənələrinə uyğun olaraq insan xarakterini, mənəvi keyfiyyətləri və həyat həqiqətlərini

ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etdiyini görürük. Ustadnamələr adətən nəsihətamiz xarakter daşıyır və xalq hikmətinin poetik ifadəsi kimi çıxış edir. Aşıq Kamandarın bu qoşması da həmin ənənənin uğurlu davamıdır. Şeirin ilk bəndində insan təbiətinin müxtəlifliyi göstərilir:

“Qəribə məxluqdu insan xilqəti,

Kimi gülür, kimi ağlamaqdadı.” [1. s.5]

Burada şair insan həyatının ziddiyyətli mahiyyətini ümumiləşdirir. İnsanların taleyi, düşüncəsi və dünyaya münasibəti fərqlidir; biri sevinc içində yaşayarkən, digəri dərd və kədər içindədir. “İnsan xilqəti” ifadəsi şeirə fəlsəfi məna qazandırır və insanın mürəkkəb mənəvi aləmini diqqət mərkəzinə gətirir. Sonrakı misralarda insan xarakterlərinin müqayisəsi verilir. Şair xeyirxahlıq və mərhəmət sahibi insanlarla yanaşı, paxıl, kinli və mənəviyyətsiz insan tiplərini də təsvir edir:

“Adam var, evində qonaqdı özü,

Adam var, dağları titrədir sözü.” [1. s.6]

Bu nümunədə təzadlı paralellərdən istifadə olunmuşdur. Birinci misrada aciz və cəmiyyətdə mövqesiz insan tipi göstərilir, ikinci misrada isə sözü və nüfuzu ilə ətrafına təsir edən qüdrətli şəxsiyyət təsvir olunur. Aşıq burada insanın cəmiyyətdəki yerinin mənəvi keyfiyyətlərlə müəyyənləşdiyini vurğulayır.

Aşıq Kamandar yaradıcılığında gəraylı janrı mühüm yer tutur. Onun “Səni şair sanır ellər” və “Gərək” şeirləri də klassik aşıq poeziyasının gəraylı formasında yazılmış nümunələrdir. Hər iki şeirdə sənətkarın ictimai mövqeyi, xalq və vətən anlayışı, milli birlik ideyası və saz-söz sənətinə münasibəti poetik şəkildə ifadə olunmuşdur. “Səni şair sanır ellər” gəraylısında Aşıq Kamandar şair və sənətkar anlayışına münasibətini bildirir.

“Ələ qələm alan gündən,

Səni şair sanır ellər

Hər bir sözün bal pətəyi,

Hər sətrinə qonur ellər.” [1. s. 69] misraları ilə başlayır. Burada şairlik xalq tərəfindən verilən mənəvi dəyər kimi təqdim olunur. Aşıq Kamandara görə, sənətkarın əsas meyarı onun xalqın sevgisini və etimadını qazanmasıdır. “Ellər” anlayışı burada xalqın ümumi ictimai rəyini ifadə edir. Şeirdə poetik sözün estetik və mənəvi təsiri də xüsusi vurğulanır. Bu misralarda “bal pətəyi” metaforası şair sözünün şirinliyini və hikmətini ifadə edir. Aşıq Kamandar sənətkar sözünün xalqın mənəvi dünyasına təsir edən gücə malik olduğunu göstərir. Gəraylıda milli birlik ideyası da ön plana çəkilir:

“O dağ bizim, bu dağ sizin,

Bu bağ bizim, o bağ sizin.” [1. s. 69]

Burada vətən anlayışı yalnız coğrafi məkan kimi deyil, ortaq milli-mənəvi dəyər kimi təqdim olunur. Şair xalqın bütövlüyünü və milli bağlılığını poetik şəkildə ifadə edir.

Aşıq Kamandarın “Gərək” gəraylısı isə daha çox didaktik və ictimai məzmun daşıyır. Şeirdə sənətkarın xalq qarşısındakı mənəvi məsuliyyəti müəyyənləşdirilir, milli birlik və vətəndaşlıq mövqeyi də aydın şəkildə ifadə edilir:

“El içindən gələn şair,

El gedənə gəlsin gərək.

Millətini bölən şair

Xana xarab olsun gərək.” [1. s. 73]

Həqiqi sənətkarın xalqdan ayrılması fikrini ifadə edən Aşıq Kamandara görə, şair xalqın həyatını, ağrılarını və mənəvi duyğularını yaşamalıdır. Bu misralarda sənətkar milli parçalanmaya qarşı çıxır və şairin birləşdirici missiyasını ön plana çəkir. Burada Aşıq Kamandarın türkçülük və milli həmrəylik ideyalarına bağlılığı özünü göstərir. Gəraylıda saz sənətinə verilən yüksək dəyər də diqqəti cəlb edir:

“Saz dinirsə ötən simdi,  
Sənətkarı çalsın gərək.” [1. s. 73]

Ustad aşiq sazı milli yaddaşın, tarixi keçmişin və mənəvi irsin simvolu kimi təqdim edir. Aşiq Kamandar sazı yalnız musiqi aləti deyil, xalqın tarixini yaşadan mənəvi dəyər hesab edir. Şeirinin sonrakı hissələrində Bakı və Təbrizin yanaşı çəkilməsi sənətkarın milli birlik ideyasına bağlılığını daha aydın göstərir. Şimali və Cənubi Azərbaycanın mənəvi bütövlüyü poetik şəkildə ifadə edilmişdir.

“Bakı, Təbriz, şən diyarım  
Qucaqlışb gülsün gərək.” [1. s. 73]

Hər iki gəraylı dil və üslub baxımından klassik aşiq poeziyası ənənələrinə uyğun qurulmuşdur. Şeirlərdə sadə və axıcı xalq dili, metaforalar, təkrarlar və paralel sintaktik quruluşlar geniş şəkildə işlədilmişdir. Aşiq Kamandar mürəkkəb ictimai və mənəvi fikirləri sadə poetik ifadələrlə təqdim etməyi bacarmışdır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Aşiq Kamandar Azərbaycan aşiq poeziyasının XX əsrdə yetişdirdiyi ən görkəmli sənətkarlardan biri kimi zəngin poetik irs yaratmışdır. Onun qoşma və gəraylıları xalq yaradıcılığı ənənələri ilə müasir ictimai-mənəvi düşüncənin üzvi vəhdətini əks etdirir. Aşiq Kamandar yaradıcılığında vətən sevgisi, milli birlik, türkçülük ideyası, saz-söz sənətinə bağlılıq, insanın mənəvi kamilliyi və xalq taleyi əsas mövzu istiqamətləri kimi diqqəti cəlb edir. Sənətkarın qoşmalarında fəlsəfi ümumiləşdirmələr, insan xarakterinin mənəvi-etik xüsusiyyətləri və ictimai həyat hadisələri poetik şəkildə ifadə olunmuşdur. insanın daxili aləmi, xeyir və şər anlayışları, mənəvi dəyərlər və həyat həqiqətləri didaktik-fəlsəfi məzmun qazanmışdır.

Gəraylılarında isə sənətkarın ictimai mövqeyi, xalq və vətən anlayışı daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şairin xalq qarşısındakı məsuliyyəti, milli birlik ideyası və saz sənətinin mənəvi mahiyyəti ön plana çəkilmişdir. Aşiq Kamandar həqiqi sənətkarı xalqın dərdi və sevinci ilə yaşayan, milli-mənəvi dəyərləri qoruyan şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir. Onun poeziyasında saz yalnız musiqi aləti deyil, xalqın tarixi yaddaşının, mənəvi irsinin və milli kimliyinin simvolu kimi mənalandırılmışdır. Şairin dili sadə, axıcı və xalq danışığı üslubuna yaxın olmaqla yanaşı, yüksək poetik təsir gücünə malikdir. Metafora, paralelizm, təzad və təkrarlar Aşiq Kamandarın qoşma və gəraylılarının əsas bədii xüsusiyyətləri kimi diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, Aşiq Kamandar qoşma və gəraylı janrlarında yaratdığı nümunələrlə Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Onun yaradıcılığı milli-mənəvi dəyərlərin, saz-söz ənənəsinin və xalq düşüncəsinin bədii ifadəsi kimi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

### ***Ədəbiyyat***

1. Aşiq Kamandar. Borçalı laylası. Bakı. Yazıçı. 1989. 140 s.
2. İlməzli İsmayıl. Kamandar aləminə səyahət. Bakı. Elm və təhsil. 2014. 144 s.
3. İlməzli İsmayıl. Mən ellər aşığı, Xan Kamandaram. “Kaspi” qəzeti. 2015. 2-4 may.
4. Musa Nəbioğlu. Xan Kamandar. Bakı. Nurlan. 2012. 391 s.
5. Z.Yaqub. Aşiq Kamandar haqqında xatirələr. “525-ci” qəzet. 2012. 1 dekabr.

**ASHIQ KAMANDAR'S GOSHMAS AND GARAYLIS***Mammadova Tinatin**Summary*

Azerbaijani ashig poetry has for centuries been one of the principal artistic fields preserving the spiritual world, aesthetic thought, and national memory of the people. One of the prominent representatives of this tradition in the twentieth century was Ashiq Kamandar. Particularly, the examples written in the genres of goshma and garayli clearly reflect the poet's artistic world, his attachment to the folk language, and the lyrical qualities of his poetry. The article examines the thematic features, poetic language, and artistic-aesthetic merits of Ashiq Kamandar's goshmas and garaylis.

**КОШМА И ГЕРАЙЛЫ АШУГА КАМАНДАРА***Маммадова Тинатин**Резюме*

Азербайджанская ашугская поэзия на протяжении веков являлась одной из основных сфер искусства, сохраняющих духовный мир народа, его эстетическое мышление и национальную память. Одним из выдающихся представителей этой традиции в XX веке был Ашуг Камандар. Особенно произведения, написанные в жанрах кошма и герайлы, ярко отражают поэтический мир мастера, его приверженность народному языку и лирические особенности творчества. В статье исследуются тематические особенности, поэтический язык и художественно-эстетические достоинства кошма и герайлы Ашуга Камандара.

*Rəyçi: fil.e.d. Ülkar Nəbiyeva**Daxil olma tarixi 14 iyul 2026-cı il*

UOT:811.512.161.

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİN QORUNMASI  
PROBLEMLƏRİ**

*Mirzəyeva Aysu Atamoğlu qızı*  
*Azərbaycan Universiteti*  
*Orcid: 0000-0002-6692-1182*  
*Aysu.mirzayeva@au.edu.az*

**Xülasə:** *Bu tezisdə türk dillərində dialekt və şivələrin qorunması məsələsi geniş şəkildə təhlil olunur. Qloballaşma, urbanizasiya və standart dilin üstün mövqeyi nəticəsində yerli danışq formalarının zəifləməsi əsas problem kimi göstərilir. Dialekt və şivələrin yalnız dil hadisəsi deyil, həm də mədəni yaddaşın və milli kimliyin mühüm komponenti olduğu əsaslandırılır. Eyni zamanda, müxtəlif türk dil qruplarından gətirilən nümunələr və onomastik frazeologizmlər əsasında bu zənginliyin mahiyyəti və qorunmasının vacibliyi izah edilir.*

**Açar sözlər:** türk dilləri, dialekt, şivə, onomastika, frazeologizm, dil müxtəlifliyi, mədəni irs

**Keywords:** Turkic languages, dialect, vernacular, onomastics, phraseologism, linguistic diversity, cultural heritage

**Ключевые слова:** тюркские языки, диалект, говор, ономастика, фразеологизм, языковое разнообразие, культурное наследие

**Giriş**

Türk dilləri Avrasiya materikinin geniş coğrafi areallarında yayılmış, qədim tarixi köklərə və zəngin daxili diferensiasiya imkanlarına malik olan böyük bir dillər ailəsidir. Bu ailə daxilində qruplaşan Oğuz, Qıpçaq, Karluq, Sibir və Arğu qrupları həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji baxımdan özünəməxsus xüsusiyyətlər daşıyır. Türk dillərinin malik olduğu bu zəngin daxili struktur dialekt və şivələrin rəngarəngliyində özünü daha qabarıq büruzə verir. Dialektlər və şivələr sadəcə dilçilik elminin tədqiqat obyektı olan regional danışq formaları deyil, eyni zamanda bir xalqın etnik formalaşma tarixini, miqrasiya proseslərini, digər xalqlarla mədəni-iqtisadi əlaqələrini və qədim mifoloji dünyagörüşünü özündə yaşadan canlı tarixi arxivlərdir. Xüsusilə dialektlərin tərkibində qorunub saxlanılan onomastik vahidlər (yer adları, şəxs adları, tayfa adları) və frazeologizmlər, ədəbi dilin normativ çərçivələrindən kənarda qalaraq millətin kollektiv yaddaşını müasir dövrə daşıyan mühüm mədəniyyət kodlarıdır.

Lakin XXI əsrin gətirdiyi qloballaşma tendensiyaları, sürətli urbanizasiya, kütləvi informasiya vasitələrinin və rəqəmsal texnologiyaların həyatın bütün sferalarına nüfuz etməsi yerli danışq formalarının, dialekt və şivələrin sürətlə sıradan çıxmasına və unudulmasına rəvac verir. Standart (ədəbi) dilin unifikasiyaedici təsiri regional fərqləri aradan qaldırır, bu isə dil bütövlüyü baxımından müsbət görünə də, dilin daxili potensialının və dialektoloji zənginliyinin itirilməsi təhlükəsini yaradır. Məhz bu səbəbdən, türk dillərində dialekt və şivələrin qorunması problemlərinin araşdırılması, onların müasir vəziyyətinin təhlili və dil müxtəlifliyinin saxlanılması yollarının müəyyənləşdirilməsi həm elmi-nəzəri, həm də milli-mədəni baxımdan müstəsna aktualıq kəsb edir.

Bu tədqiqat işində müxtəlif türk dil qruplarına aid dialektoloji materiallar, onomastik frazeologizmlər və yerli şivə nümunələri əsasında dialektlərin zəifləmə səbəbləri təhlil olunur, onların mədəni irs kimi qorunub saxlanılmasının konseptual əsasları və bu istiqamətdə qarşıda duran strateji vəzifələr araşdırılır.

**Dialekt və şivələrin zənginliyi: müxtəlif türk dil qruplarından nümunələr**

Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində dialekt fərqləri xüsusilə aydın müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində “gedirəm” sözünün “gediyirəm”, “gəliyəm” kimi variantları işlədildiyi halda, Türkiyənin Qara dəniz bölgəsində “gidiyorum” yerinə “gidiyrum”, “giduğrum” kimi formalar işlədilir. Bu fərqlər fonetik dəyişikliklərlə yanaşı, danışq tempini və intonasiyanı da əks etdirir.

Qıpçaq qrupu dillərində də maraqlı dialekt xüsusiyyətləri mövcuddur. Qazax dilində “baram” və “baramın” formalarının paralel işlənməsi, həmçinin bəzi bölgələrdə “kel” (gəl) sözünün “gel” kimi səslənməsi dialekt fərqlərinin nümunəsidir. Qırğız dilində “jakşı” (yaxşı) sözünün “cakşı” kimi tələffüz olunması samit dəyişməsinin tipik göstəricisidir. Tatar dilində isə “min baram” (mən gedirəm) ifadəsi bəzi dialektlərdə “min baramın” və ya “min baram la” kimi genişlənə bilər.

Karluq qrupu dillərində, xüsusilə özbək dilində dialekt müxtəlifliyi daha çox leksik və fonetik səviyyədə özünü göstərir. Məsələn, ədəbi dildə “kelayapman” (gəlirəm) kimi işlədilən forma bəzi bölgələrdə “kevoman” və ya “kelyapman” kimi səslənir. Uyğur dilində isə “barimen” (gedirəm) forması bəzi şivələrdə “barimenə” və ya “barvatimen” kimi dəyişə bilər.

Sibir və digər şimal türk dillərində də maraqlı xüsusiyyətlər mövcuddur. Məsələn, yakut (saxa) dilində bəzi sözlər digər türk dillərindən xeyli fərqli səslənir: “baram” (gedirəm) yerinə “barabın” və ya “barabınnı” kimi formalar işlədilə bilər. Bu fərqlər həm coğrafi izolasiya, həm də digər dillərlə təmas nəticəsində formalaşmışdır.

**Onomastik frazeologizmlər və onların dialektlərdə rolu**

Türk dillərində onomastik frazeologizmlər dialektlərin ən maraqlı və mədəni baxımdan zəngin qatlarından biridir. Bu ifadələrdə şəxs adları, yer adları və tarixi obrazlar iştirak edir və məcazi mənə daşıyır.

Azərbaycan dilində “Koroğlu kimi döyüşmək” ifadəsi qəhrəmanlığı, “Molla Nəsrəddin kimi danışmaq” isə hazırcavablığı ifadə edir. Bu cür ifadələr xüsusilə kənd və dialekt mühitində daha aktiv şəkildə işlədilir.

Türkiyə türkcəsində “Nasreddin Hoca gibi düşünmek” və ya “Temel fıkrası kimi danışmaq” kimi ifadələr geniş yayılmışdır. Qara dəniz bölgəsində “Temel kimi olmaq” sadəlövhlik və yumoristik davranışı bildirir.

Qazax dilində bəzi dialektlərdə “Ablay xan kimi qərar vermək” ifadəsi qətiyyətli və liderlik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Qırğız dilində isə “Manas kimi döyüşmək” qəhrəmanlıq və cəsarət simvoludur.

Özbək dilində “Alpomishday bo‘lish” (Alpomış kimi olmaq) güclü və igid insanı xarakterizə edir. Uyğur dilində də tarixi və epik qəhrəmanların adları ilə bağlı oxşar ifadələr mövcuddur.

Bəzi hallarda yer adları ilə bağlı frazeologizmlər də işlədilir. Məsələn, “Şəki bazarı kimi qarışıqdır” və ya Türkiyədə “İstanbul trafiği kimi” ifadələri konkret məkanla bağlı ümumiləşmiş təsəvvürü ifadə edir.

**Qorunma problemləri**

Dialekt və şivələrin zəifləməsi ilə yanaşı, onomastik frazeologizmlər də tədricən unudulur. Gənc nəsil bu ifadələrin mənasını və tarixi kontekstini bilmədikcə onların istifadəsi azalır.

Standart dilin dominantlığı, urbanizasiya və qloballaşma bu prosesi daha da sürətləndirir. Şəhər mühitində daha sadə və universal ifadələrə üstünlük verilməsi nəticəsində obrazlı və mədəni yüklü deyimlər arxa plana keçir.

**Qorunma yolları**

Dialekt və onomastik frazeologizmlərin (yer adları, şəxs adları və tayfa adları ilə bağlı sabit söz birləşmələrinin) qorunması yalnız arxivləşdirmə işi deyil, həm də onların yaşayan dil mühitində funksionallığının təmin edilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı kompleks tədbirlər planı həyata keçirilməlidir:

Rəqəmsal Dialektologiya və İnteraktiv Atlaslar: Müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə edərək türk dillərinin "Elektron Dialektoloji Atlası" yaradılmalıdır. Bu platformalarda hər bir şivənin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirən səs yazıları, onomastik vahidlərin etimoloji izahı və xəritə üzərində vizuallaşdırılması təmin edilməlidir. Süni intellekt modellərinin yerli dialektləri tanıması üçün geniş məlumat bazaları (dataset) formalaşdırılmalıdır.

Akademik Sənədləşdirmə və "Lüğətçilik" Strategiyası: Dialektoloji ekspedisiyaların intensivliyi artırılmalı, unudulmaqda olan onomastik frazeologizmlər bölgə-bölgə qeydə alınmalıdır. Bu vahidlər yalnız ixtisaslaşmış dialektoloji lüğətlərdə deyil, həm də izahlı və frazeoloji lüğətlərin tərkibində "dialektal vahid" qeydi ilə geniş şəkildə əks olunmalıdır.

Təhsilin Regional Komponenti: Təhsil sistemində standart dilin tədrisi ilə yanaşı, "Ana dilinin zənginliyi" və ya "Diyarşünaslıq" dərsləri çərçivəsində şagirdlərə doğulub boya-başa çatdıqları bölgənin dil xüsusiyyətləri öyrədilməlidir. Bu, gənc nəsildə öz yerli danışiq formasına qarşı "məhəlli kompleks" deyil, "mədəni fəxr" hissi formalaşdırmağa kömək edir.

Media və Yaradıcı Sənaye: Kinematoqrafiya, teatr və serial sektorunda personajların dilində dialekt elementlərindən süni və komik deyil, təbii və xarakterik vasitə kimi istifadə olunmalıdır. Bu, dialektlərin prestijini artırır və onların şəhər mühitində də qəbul edilməsini təmin edir. Eyni zamanda, sosial media platformalarında (YouTube, TikTok və s.) dialektləri və onomastik rəvayətləri təbliğ edən intellektual kontentlər dəstəklənməlidir.

**Nəticə**

Aparılan təhlillər göstərir ki, türk dillərində dialekt və şivələr, eləcə də onomastik frazeologizmlər dilin sadəcə periferik elementləri deyil, onun tarixi genofondunu təşkil edən canlı hüceyrələridir. Bu dil vahidləri minilliklər boyu formalaşmış türk düşüncə tərzini, məkan və zamanla bağlı kollektiv təcrübəni və xalqın dünyaya baxış bucağını (lingvistik dünya mənzərəsini) özündə hifz edir. Dialektlərin sıradan çıxması təkcə dil fərqliliyinin azalması deyil, həm də türk xalqlarının ortaq mədəniyyət xəritəsindəki rənglərin solması, tarixi və etnik yaddaşın aşınmasıdır.

Dialekt və onomastik frazeologizmlərin qorunması bu gün milli kimlik məsələsinin bir parçasına çevrilmişdir. Çünki:

Tarixi varislik baxımından: Onlar klassik ədəbi dildə artıq arxaikləşmiş bir çox sözün və qrammatik formanın canlı qalıqlarıdır.

Mədəni bütövlük baxımından: Hər bir regional ifadə müəyyən bir adət-ənənəni, məişət tərzini və ya tarixi hadisəni kodlaşdırır.

Müasir dövrün global çağırışları fonunda bu zənginliyin itirilməsi təhlükəsi realdır. Lakin sistemə yanaşma, elmi tədqiqatların müasir texnologiyalarla sintezi və dövlət səviyyəsində həyata keçirilən dil siyasəti bu prosesin qarşısını ala bilər. Türk dünyasının ortaq dil mirasını qorumaq üçün hər bir dialekt vahidi "mədəniyyət abidəsi" statusunda dəyərləndirilməli və gələcək nəsillərə sadəcə bir yazı yaddaşı kimi deyil, yaşayan bir ruh kimi ötürülməlidir. Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, dilin rəngarəngliyi millətin mənəvi gücünün göstəricisidir və bu rəngləri qorumaq hər bir türkoloqun, ziyalının və bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi borcudur.

*Ədəbiyyat*

1. Əhmədov, B. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 2015.
2. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010.
3. Vəliyev, K. Azərbaycan frazeologiyası. Bakı, 2008.
4. Johanson, L. Turkic Languages. London, 1998.
5. Tekin, T. Türk dillərinin tarixi müqayisəli qrammatikası. Ankara, 2003.
6. Crystal, D. Language Death. Cambridge, 2000.

**PROBLEMS OF PRESERVING DIALECTS AND SUB-DIALECTS IN  
TURKIC LANGUAGES***Mirzayeva Aysu Atamoglan**Summary*

This thesis provides a comprehensive analysis of the preservation of dialects and vernaculars in Turkic languages. It identifies globalization, urbanization, and the dominance of the standard language as the main factors contributing to the decline of local speech forms. The study argues that dialects and vernaculars are not merely linguistic phenomena, but also essential components of cultural memory and national identity. At the same time, the richness of these forms and the importance of their preservation are illustrated through examples from various Turkic language groups and onomastic phraseological units.

**ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ  
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ***Мирзойева Айсу Атамоглан кызы**Резюме*

В тезисах подробно анализируется вопрос сохранения диалектов и говоров в тюркских языках. В качестве главной проблемы указывается ослабление местных форм речи в результате глобализации, урбанизации и доминирующего положения стандартного (литературного) языка. Обосновывается, что диалекты и говоры являются не просто языковым явлением, но и важным компонентом культурной памяти и национальной идентичности. В то же время на основе примеров, взятых из различных тюркских языковых групп, и ономастических фразеологизмов объясняется суть этого богатства и важность его сохранения.

*Rəyçi: prof. Abbas Abbasov**Daxil olma tarixi 16 iyul 2026-cı il*

UOT:811.111.

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ZƏRFLƏRİN VƏ MODAL SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

*f.ü.f.d., dosent Mustafayeva Sahilə Bağır qızı*  
*Azərbaycan Dillər Universiteti*

**ORCID ID:** <https://orcid.org/0009-0003-4184-5974>  
*mustafayeva.sahila@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə müasir ingilis dilçiliyində zərf və modal sözlərin nitq hissələri sistemində tutduğu mövqe, onların təsnifat prinsipləri, morfoloji-sintaktik göstəriciləri və semantik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatda H.Suit, V.V.Vinoqradov, B.İlyiş, M.Y.Blox və O.Musayev kimi görkəmli dilçilərin nəzəri konseptləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Zərflərin sözbirləşməsi və cümlə səviyyəsindəki sintaktik modelləri, o cümlədən dərəcə kateqoriyası nəzərdən keçirilir. Modal sözlərin sərbəst nitq hissəsi kimi differensiasiyası və "yes/no" təsdiq-inkar vahidlərinin bu sistemdəki yeri elmi faktlarla əsaslandırılır.*

**Açar sözlər:** ingilis dili, zərf, modal sözlər, sərbəst nitq hissələri, dərəcə kateqoriyası, omonimlik, sintaktik funksiya

**Keywords:** English language, adverb, modal words, independent parts of speech, category of degree, homonymy, syntactic function

**Ключевые слова:** английский язык, наречие, модальные слова, самостоятельные части речи, категория степеней сравнения, омонимия, синтаксическая функция

**1. GİRİŞ**

Müasir dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifatı, onların qrammatik statusunun müəyyənəndirilməsi və funksional-semantik sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi nəzəri qrammatikanın ən mübahisəli problemlərindən biridir. Müasir ingilis dilində zərflərin mürəkkəb etimoloji və semantik təbiətə malik olması, eləcə də modal sözlərin cümlə strukturu ilə münasibəti dilçilər arasında müxtəlif nəzəri yanaşmaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu tədqiqatın məqsədi zərf və modal sözlərin qrammatik kateqoriyalarını, omonimlik xüsusiyyətlərini və cümlədəki sintaktik rolunu kompleks şəkildə təhlil etməkdir.

**2. ZƏRFİN NİTQ HİSSƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ QRAMMATİK STATUSU****2.1. Zərfin təsnifatına dair nəzəri yanaşmalar**

İngilis dilçiliyində elmi qrammatikanın banisi H.Suit nitq hissələrini iki əsas qrupa bölür:

**2.2. Təsriflənə bilənlər (*declinable*):** İsimlər, sifətlər və feillər.**2.3. Təsriflənə bilməyənlər (*indeclinable particles*):** Zərflər, sözönüləri, bağlayıcılar və nidalar.

H.Suit ikinci qrupa daxil olan nitq hissələrinin heç bir qrammatik kateqoriyaya malik olmadığını iddia edir. Lakin bu yanaşma tam dəqiq sayıla bilməz; çünki müasir ingilis dilində zərf dərəcə kateqoriyasına malikdir.

Keçmiş sovet dilçiliyində (V.V.Vinoqradov, B.İlyiş) zərf əsas nitq hissələrindən biri kimi qəbul edilmişdir. V.V.Vinoqradov zərfləri "dəyişilə bilməyən sözlərin yığımı" adlandırmışdır. Bu mürəkkəblik hind-avropa dillərində zərflərin etimoloji baxımdan sifətlərlə eynilik təşkil etməsindən, isim mənşəli olmasından və həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri ilə omonimlik yaratmasından irəli gəlir.

B.İlyiş müasir ingilis dilindəki zərfləri morfoloji baxımdan 5 qrupa bölür:

1. Morfoloji hissələrə bölünməyən ilkin zərflər (*soon, here, there, then, when, why*).
2. Suffiksual şəkilçilərlə düzələnələr (*quickly, easily, northward, sidelong*).
3. Kompozit (mürəkkəb) zərflər (*sometimes, nowadays, anyhow*).
4. Konversiya yolu ilə isimlərdən yarananlar (*home, north*).
5. Sifət, sözlü və ya bağlayıcılarla omonimlik təşkil edənələr.

## 2.2. Zərfin lüğəvi-qrammatik və morfoloji xüsusiyyətləri

Zərf hərəkətin, vəziyyətin, keyfiyyətin və ya kəmiyyətin icra tərzini, zamanını, məkanını və şəraitini müəyyənləşdirən əsas nitq hissəsidir. Zərfin səciyyələndirən ana göstəricilər bunlardır:

- Dərəcə kateqoriyasına malik olması;
- Spesifik sözdüzəldici morfemlərə (*-ly, -ward(s), -wise, -ways, -long, a-*) malik olması;
- Feil, sifət, zərf və nadir hallarda isimlərlə sintaktik əlaqəyə girməsi.

## 2.3. Structural morfoloji tipləri

1. **Sadə zərflər:** *fast, soon*
2. **Düzəltmə zərflər:** *slowly, quickly*
3. **Mürəkkəb zərflər:** *anyhow, nowhere*
4. **Tərkibi zərflər:** *at once, at last*

Düzəltmə zərflərin yaranmasında ən verimli morfem **-ly** şəkilçisidir. O.D.Meşkovun qeyd etdiyi kimi, bu şəkilçi ilə düzələn zərflərin bir qismi ilkin semantikanı saxlayır (*deeply, beautifully*), digər qismi isə leksik mənadan uzaqlaşır (*barely* - güclə, *nearly* - təxminən, *shortly* - tezliklə). Ayrıca, **-ly** morfemi qrammatik omonimlik yaradaraq həm sifət, həm zərf kimi çıxış edə bilər (*monthly journal* [sifət] / *saw me monthly* [zərf]). Q.A.Veyxmanın müşahidələrinə görə, müasir şifahi nitqdə **-ly** suffiksinin düşməsi (*as quick as possible*) meyləli də nəzərə çarpır.

## 3. ZƏRFİN SEMANTİK VƏ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

### 3.1. Zərfin məna növləri

O.Musayevin təsnifatına əsasən zərflər leksik semantikasına görə altı qrupa bölünür:

1. **Zaman zərfləri:** *now, today, yesterday, lately, recently, ever, never, seldom, often*.
2. **Məkan zərfləri:** *here, there, inside, outside, above, downstairs, indoors*.
3. **Səbəb və nəticə zərfləri:** *therefore, accordingly, consequently, necessarily, naturally*.
4. **Tərzi-hərəkət zərfləri:** *well, fast, slowly, hard, quickly, quietly, curiously*.
5. **Təkrar / Tezlik zərfləri:** *often, seldom, sometimes, constantly, usually, always*.
6. **Dərəcə və ölçü zərfləri:** *much, very, fully, nearly, almost, too, extremely, utterly*.

### 3.2. Zərfin dərəcə kateqoriyası

Zərfin dərəcə kateqoriyası üç üsulla formalaşır:

- **Sintetik üsulla:** Birhecalı zərflərdə və *early* sözündə (*fast – faster – fastest; early – earlier – earliest*).
- **Analitik üsulla:** Çoxhecalı zərflərdə (*bravely – more bravely – most bravely*).
- **Supletiv üsulla:** Kökdən dəyişmə yolu ilə (*well – better – best; badly – worse – worst; far – farther/further – farthest/furthest*).

### 3.3. Zərfin sintaktik valentliyi və cümlədəki rolu

Zərf söz birləşməsi səviyyəsində üç əsas model üzrə inteqrasiya olunur:

- **Feil + Zərf:** *speak sternly, protested modestly*
- **Zərf + Zərf:** *so obviously, too soon*
- **Zərf + Sifət:** *very strange, lazy rich enough*

Cümlə səviyyəsində zərf, ilk növbədə, müvafiq **zərfliyin** (zaman, məkan, səbəb, tərz-hərəkət, dərəcə) ifadə vasitəsidir. Bundan əlavə, zərf nadir hallarda **təyin** (*the way ahead, the*

*trip abroad, the sentence above*) və **predikativ** (*The lesson is over; I am so-so*) funksiyalarında da çıxış edir.

#### 4. MODAL SÖZLƏRİN NİTQ HİSSƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ

##### 4.1. Modal sözlərin linqvistik statusunun formalaşma tarixi

Modal sözlərin müstəqil nitq hissəsi kimi differensiasiyası 1950-ci illərdən etibarən rus dilçiliyinin (V.V.Vinoqradov, İ.İ.Meşşaninov) təsiri altında B.İlyiş, Y.N.Jiqadlo, Qanşina və Vasilevskaya kimi alimlərin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

İ.İ.Meşşaninov göstərirdi ki, modal sözlər konkret cümlə üzvü ilə sintaktik əlaqəyə girmədən bütünlüklə cümləyə aid olur və danışanın reallığa (obyektiv aləmə) olan subyektiv münasibətini ifadə edir.

##### 4.2. Modal sözlərin təsnifatındakı ziddiyyətlər

Nəzəri qrammatikada modal sözlərin yeri barədə üç əsas konsepsiya mövcuddur:

1. **Əsas nitq hissəsi kimi:** İ.P.İvanova, Y.N.Jiqadlo, V.L.Kauşanskaya.
2. **Köməkçi nitq hissəsi kimi:** M.Y.Blox.
3. **Sərbəst nitq hissəsi kimi:** O.İ.Musayev.

##### 4.3. O.Musayevin "Sərbəst nitq hissələri" konsepsiyası

O.Musayevin təsnifatı məsələyə ən adekvat elmi yanaşmanı təmin edir:

- **Əsas nitq hissələri** nominativ və qrammatik mənaya malikdir, cümlə üzvü olur.
- **Köməkçi nitq hissələri** müstəqil nominativ mənadan məhrumdur, qrammatik əlaqə vasitəsidir.

• **Sərbəst nitq hissələri (Modal sözlər və nidalar)** morfoloji kateqoriyalara malik deyil, cümlənin sintaktik quruluşuna daxil olmur, müstəqil cümlə üzvü kimi təhlil olunmur, lakin dildə xüsusi kommunikativ-münasibət funksiyası daşıyır.

##### 4.4. "Yes" və "No" sözlərinin modal sözlər sistemindəki mövqeyi

İngilis dilçiliyində "yes" və "no" vahidləri bəzən "söz-cümlə", bəzən də təsdiq/inkar ədatları kimi səciyyələndirilir. Lakin O.Musayevin nəzəriyyəsinə görə, bu sözlər modal sözlərlə tam analog təşkil edir:

- Cümlənin sintaktik strukturuna daxil olmurlar (yazıda vergüllə, şifahi nitqdə pauza ilə ayrılırlar);
- Danışanın reallığa olan münasibətini bütöv şəkildə ifadə edirlər;
- Sual cümlələrinə cavab verərkən digər modal sözlərlə (*certainly, of course*) funksional eynilik göstəririlər ("Will you go there?" – *Yes / Certainly / Of course*).

#### 5. NƏTİCƏ

Müasir ingilis dilində zərf və modal sözlərin təhlili aşağıdakı elmi nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. **Zərf** zəngin leksik-semantik struktura, dərəcə kateqoriyasına və çoxşaxəli sintaktik valentliyə malik olan altınca **əsas nitq hissəsidir**.

2. Zərflərin sifət və digər kateqoriyalarla olan omonimliyi onların kontekstual və sintaktik mövqeyi vasitəsilə differensiasiya olunur.

3. **Modal sözlər** cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girməyən, modal-münasibət bildirişinə xidmət edən **sərbəst nitq hissəsidir**.

4. "Yes" və "no" təsdiq-inkar vahidləri də funksional-semantik xüsusiyyətlərinə görə sərbəst nitq hissəsi olan modal sözlər qrupuna daxil edilməlidir.

#### Ədəbiyyat

1. Blox M.Y. *A Theory of English Grammar*. Moscow, 2000.
2. Ilyish B. *The Structure of Modern English*. Leningrad, 1971.
3. Kobrina N.A. et al. *An Grammar of Modern English: Morphology. Syntax*. Moscow, 1999.

4. Musayev O.İ. *İngilis dilinin nəzəri qrammatikası*. Bakı, 2007.
5. Veikhman G.A. *The Structure of Modern English*. Moscow, 2002.
6. Vinogradov V.V. *İssledovaniya po russkoy qrammatike*. Moskva, 1975.
7. Sahila Baghir Mustafayeva. [The pragmatics of discourse markers in written and spoken discourse](#). ADVANCED SCIENCE 2019, s.127-129.
8. Sahila Baghir Mustafayeva. [DISCOURSE INTONATION AND WORD ORDER IN ENGLISH \(basing on the experimental-phonetic analyses of the discourse in English\)](#). Al-Farabi Kazakh National University 179, 2020, p.96-103.

### SPECIFIC FEATURES OF THE USE OF ADVERBS AND MODAL WORDS IN MODERN ENGLISH

*Mustafayeva Sahila Bagir*

#### *Summary*

The article examines the position of adverbs and modal words within the system of parts of speech, their classification principles, morphological-syntactic indicators, and semantic features in modern English linguistics. The study presents a comparative analysis of the theoretical concepts of prominent linguists such as H. Sweet, V.V. Vinogradov, B. Ilyish, M.Y. Blokh, and O. Musayev. Syntactic models of adverbs at the phrase and sentence levels, including the category of degree, are reviewed. The differentiation of modal words as an independent part of speech and the status of 'yes/no' affirmative-negative units within this system are substantiated with scientific evidence.

### ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ НАРЕЧИЙ И МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

*Мустафаева Сахила Багировна*

#### *Резюме*

В статье рассматриваются положение наречий и модальных слов в системе частей речи, принципы их классификации, морфолого-синтаксические показатели и семантические особенности в современном английском языкознании. В исследовании представлен сравнительный анализ теоретических концепций таких выдающихся лингвистов, как Г. Свит, В. В. Виноградов, Б. А. Ильиш, М. Я. Блох и О. И. Мусаев. Рассматриваются синтаксические модели наречий на уровне словосочетания и предложения, включая категорию степеней сравнения. На основе научных фактов обосновываются дифференциация модальных слов как самостоятельной части речи и статус утвердительно-отрицательных единиц «yes/no» в этой системе.

*Rəyçi: f.f.d., dos. Cəmil Babayev*

*Daxil olma tarixi 01 sentyabr 2026-cı il*

UOT:811.111.

## İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK ARTİKLİNİN TƏKAMÜLÜ

*f.ü.f.d., dosent Qocayeva Mətanət Əlağa qızı**Azərbaycan Dillər Universiteti**Orcid id: 0000-0003-2437-638X**qocayeva-m@bk.ru*

**Xülasə:** Müasir ingilis dilində qeyri-müəyyənlik (*a, an*) və müəyyənlik (*the*) artikilləri köməkçi nitq hissəsi kimi isimlərlə işlədilir. Onların müasir ingilis dilində işlənmə mövqeyi qədim və orta dövrlərlə müqayisədə lingvistik cəhətdən xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Qədim və erkən orta dövrlərdə artikillər isimlərlə işlədilməklə həm onları təyin etmiş, həm də isimlərin hansı cinsə aid olduğunu bildirmişlər. Çünki qədim ingilis dilində Ulu german dilindən miras qalmış bir xüsusiyyət olaraq isimlərin kişi, qadın və orta cinsə aid olması müasir alman dilində olduğu kimi artikillərə görə fərqlənmişdir və onlar isimlərin cinsinə uyğun olaraq hallanmışlar. İngilis dilinin təkamülünün orta dövrünün sonlarına doğru müasir artıkl formaları dildə təşəkkül tapmağa başlamışdır. Artikillərin dildəki işlənmə mövqeyi ingilis dili sintetik dildən analitik dilə transformasiya edincə dəyişmişdir. Müasir ingilis dilində artikillər funksional elementlər kimi işlədilsə də, onların dil sistemində özünəməxsus mövqeyi vardır. Təqdim olunan məqalədə ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artiklinin ingilis dilində təkamülü diaxronik aspektdən tədqiqatla cəlb olunmuş, tədqiq olunan məsələlər müxtəlif nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur.

**Açar sözlər:** köməkçi nitq hissəsi, artıkl, təkamül dövrü, qeyri-müəyyənlik artıqlı, funksional sözlər

**Ключевые слова:** вспомогательная часть речи, артикль, эволюционный период, неопределенный артикль, функциональные слова

**Keywords:** structural part of speech, article, evolutionary period, indefinite article, functional words

**Giriş:**

Müasir ingilis dilində isimlərə xas xüsusiyyətlərdən biri onların – qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik ifadə edən artikillərlə işlədilməsidir. İsimlər cümlədəki tələbdən asılı olaraq bu artikillərlə işlədilməklə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarını ehtiva edirlər. “*Diskurs zamanı ismi ifadələr müəyyən lingvistik mətnə və ya kontekstdə işlənilir. Bu zaman ismi birləşmənin hansı təyinedici ilə işlədilməsi vacib amildir. Bu determinativ element isimdən əvvəl işlədilməklə mühüm əhəmiyyət kəsb edir*” [9, s.253]. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artıqlı müəyyənlik bildirən artikildən çox sonralar işlədilmişdir. Qədim latın və hind-Avropa dillərinin yazılı abidələri üzərində aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, bu dillərdə artıql nitq hissələri sırasında olmamışdır. Belə güman edilir ki, artıqlin hind-Avropa dillərinin Qərbi Avropa dilləri qrupunda təşəkkül tapması Bibliyanın (İncilin) bu dillərə, german və roman dillərinə tərcümə olunmasından asılı olaraq daxil olmuşdur. “*Lakin digər bir ehtimala görə, artikillər adları qeyd olunan dillər qrupunda Bibliyanın tərcüməsindən çox əvvəl, Ulfilasın qot dilində yazılmış Bibliyasının roman-german dillərinə təsiri nəticəsində bu dillərdə işlədilmişdir. Bunu o zamanlara aid qədim yazılı abidələr sübut edir*” [4, s.61]. Qədim dövrə aid yazılı abidələrdə qeyri-müəyyənlik artiklinin işlədilməsinə rast gəlinmir. Məsələn, “Beovulf” dastanından götürülmüş nümunələrə baxaq:

*Pæt wæs gōd cyning – That was good king – O, yaxşı kral idi*

*Sweord wæs swātiġ – Sword was too sharp – Qılınc çox iti idi* [5, s.2].

Verilmiş nümunələrdə *gōd cyning*, *sweord* isimləri heç bir artikl ilə işlədilməmişdir. Buna əsaslanaraq belə bir faktı qeyd etmək olar ki, qədim ingilis dili şəkilçilərlə zəngin, sintetik dil olduğundan artiklin isimlə işlədilməsi indiki qədər əhəmiyyət daşımamışdır. Hazırkı məqalədə ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artiklinin ingilis dilində necə təşəkkül tapması məsələsi araşdırmalara cəlb olunmuşdur. Bu baxımdan, məqalə üçün seçilmiş tədqiqat **mövzusunun aktual hesab** etmək olar.

Məqalə üçün qeyd olunan mövzunu seçməkdə başlıca məqsədimiz ingilis dilində işlədilən artikl haqqında Azərbaycan auditoriyasına diaxronik yanaşma ilə maraqlı, əsaslandırılmış məlumat verməklə, artiklin, xüsusilə, qeyri-müəyyənlik artiklinin ingilis dilində təşəkkül tapmasının səbəblərini aydınlaşdırmaqdır.

Məqalənin yazılmasında fikrin aydın və ardıcıl olaraq ifadə olunması, tədqiqatın maraqlı və səmərəli alınması üçün tarixi araşdırma, qarşılaşdırma-tutuşdurma, analiz, sintez və kontekstual təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Əsas hissə:

Tədqiqatlar göstərir ki, qədim ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artikli müəyyənlik artiklindən çox sonra təşəkkül tapmışdır. Yəni dildə müəyyənlik artikli işləndiyi zamanda qeyri-müəyyənlik artikli mövcud olmamışdır. Bu artikli ya “*ān – one – bir*” sayı, ya sıfır artikli, ya da “*sum – a certain, some – bir az, bir qədər, bir neçə*” sözləri əvəz etmişdir. Məsələn,

*Da com ðær an wif of Samaria, wolde wæter feccan – A woman of Samaria came to draw water - Samariadan su aparmaq üçün bir qadın gəldi* [2, s.1].

Bəzən qədim ingilis dilinə aid mətnlərdə isimlərin qarşısında sıfır artikli işlədilmişdir. Məsələn, *I see a horse – Mən bir at görürəm* cümləsi qədim ingilis dilində artikilsiz işlədilmişdir: *lc gesēo hors* cümləsində *hors – at* sözünün qarşısında sıfır artikli işlədilmişdir. Bu, onu deməyə əsas verir ki, qədim ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artiklinin isimlərlə işlədilməsi qrammatik vasitələrin zənginliyinə, hal və cins bildirən şəkilçilərinin çoxluğuna görə kölgədə qalmışdır. Çünki dildə bu artikli əvəz edəcək *ān – one – bir*, *sum – some, a certain* sözləri işlədilmişdir. Lakin müasir ingilis dilində qeyri-müəyyənlik bildirən artiklin isimlə işlədilməsi həm qrammatik, həm də məntiqi cəhətdən çox önəm daşdığına görə yazılı və şifahi nitq zamanı bu artikl düzgün işlədilməlidir, çünki qeyri-müəyyənlik artikli dildə bir çox semantik və qrammatik mənalara ifadə etməklə geniş işlənmə və məna diapozonuna malikdir. Qədim ingilis dilində isə qeyri-müəyyənlik artikli dildə mövcud olmamışdır. O, qeyd olunan digər vasitələrlə əvəz olunmuşdur, daha doğrusu, qədim ingilis dilində isimlər təbii və qrammatik cinsə görə təsnif olunmuşlar, eyni zamanda, onların cins fərqi müasir alman dilindəki kimi artikillərə görə müəyyən olduğundan hər bir isim aid olduğu cinsə uyğun artikllə işlədilmişdir. Bu səbəbdən, qeyri-müəyyənlik artiklinin işlədilməsinə ehtiyac olmamışdır. Bəzən isimlər artikilsiz işlədilmişlər. Məsələn, *hus – a house – ev, dēor – an animal – heyvan* isimləri qədim ingilis dilində artikl qəbul etməmişlər [6].

H.Sutin qeyd etdiyi qədim və ya Anqlo-Sakson ingilis dili V-XI əsrləri əhatə edən, şəkilçilərlə zəngin sintetik dil olmuşdur [10, s.XI]. Qrammatik mənalara müxtəlif morfoloji əlamətlərlə ifadə olduğundan müasir ingilis dilində köməkçi nitq hissələri kimi işlədilən sözlənləri, modal sözlər, artikillər, bağlayıcılar dildə o qədər də nəzərə çarpmamışdır. Anqlo-Sakson ingilis dili dövründə isimlər cinslərinə görə artikillərlə işlədilmişlər: *sē – kişi cinsinə, sēo – qadın cinsinə, þæt – orta cinsə* aid isimləri fərqləndirmişdir. Məsələn, *sē mann – adam, kişi, sē fæder – ata, sē brōðor – qardaş, sē stān – daş, sē wifmann – qadın; sēo modor – ana, sēo sweostor – bacı, sēo cwēne – kraliça, þæt maġden – qız, þæt wif – arvad, þæt scip – gəmi* və s.[12, s.39] isimlərinin hansı cinsə aid olduğunu artikillə müəyyən etmək olar.

Qədim ingilis dilində isimlərin artiklə əsasən cinsinin fərqləndirilməsi belə bir mühakiməni irəli sürməyə imkan verir ki, dildə qeyri-müəyyənlik artiklinin işlədilməsinə ehtiyac qalmamışdır. Naməlum bir isim haqqında ilk dəfə olaraq danışılan zaman *ān – one – bir* sözündən istifadə olunmuşdur. Məsələn,

*Ich gese ān scip – Mən bir gəmi görürəm*

Müasir ingilis dilində digər german və roman dillərindən fərqli olaraq (alman, norveç, isveç, fransız, ispan, italyan və s.) artikillər funksional nitq hissəsi olaraq yalnız ismi təyin edən bir vasitə kimi işlədilir. Artikillər isimlə işlədilməklə aid olduqları ismin xüsusiyyətlərini ifadə edirlər, yəni ilk olaraq ismin sayıla bilən və ya sayılmayan, müəyyən və qeyri-müəyyənliyini bildirirlər. Artikl müasir ingilis dilində köməkçi və ya funksional nitq hissəsi statusunda təqdim və tədqiq olunur. Lakin funksional söz-morfemlər hesab olunmağına baxmayaraq, artikillər ingilis dilində yalnız qrammatik deyil, eyni zamanda məntiqi, fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyət daşıyan nitq hissəsi kimi də tədqiq olunur. Təqdim olunan məqalədə qeyri-müəyyənlik artiklinin ingilis dilində təşəkkülü və takamülü diaxronik aspektdən tədqiqi diqqətə alındığına görə, biz yalnız qeyri-müəyyənlik artiklinin dildə bərqərar olmasının hansı zərurətdən yarandığını aydınlaşdıracağıq.

İlk olaraq, *“article”* (artikl) terminin etimologiyası haqda məlumat verək. Qədim yunan filosofları artikl dedikdə kiçik bir hissəni, parçanı nəzərdə tutmuşlar. *“Article”* sözünün 1200-cü illərdə orta dövr fransız dilindən ingilis dilinə daxil olduğu güman olunur və mənası *“yazılı bir sənədin bir hissəsi”* mənasında başa düşülür, yəni *“məqalə”* mənasında. Qeyd edək ki, *“məqalə”* mənasında bu söz Azərbaycan dilində *“artikl”*, nitq hissəsi adı olaraq *“artikl”* kimi yazılır. Fransız dilində *“article”* kimi işlədilən söz latın mənşəli *“articulus”* sözündən olub mənası *“a part, a member”* - *“hissə, üzv”* deməkdir. Müasir ingilis dilində *“article”* çoxmənalı söz kimi işlədilməklə müxtəlif mənaları ifadə edir. Məsələn, *yazılı sənəd, yazılı sənədin bir hissəsi, məqalə; hissə, parça, geyimin, paltarların bir hissəsi, konstitusiyada maddə, qanun; əşya, predmet, məhsul, satılıq mal və s.* [7, s.1]. Bəzi müasir hind-Avropa dillərində artikl funksional və ya köməkçi nitq hissəsi kimi işlədilir. Məsələn, latın, sanskrit, bəzi slavyan dillərində isimlər artikillə işlənməsələr də, lakin müasir alman dilində *die, der, das*; ispan dilində *el, la, lo*; fransız dilində *un, une, la, le* artiklləri isimlərdən əvvəl işlədilməklə ilk növbədə onların hansı cinsə aid olduğunu müəyyənləşdirir. Çünki adı keçən dillərdə isimlər həm təbii-bioloji, həm də qrammatik cinsə görə təsnif olunurlar. Bəlkə də, bu dillərdə artikillərin işlədilməsində ilkin qanunauyğunluq isimlərin hansı cinsə - kişi, qadın və ya orta cinsə aid olmasını asanlıqla müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda, artikl işlədilən dillərdə isimlərin semantikasının dominantlıq etdiyi təbii cinslə yanaşı, mürəkkəb sistem olaraq xarakterizə olunan qrammatik cins də işlədilməkdədir. Cins universal kateqoriya olmaqla dünya dillərində canlıların kişi və qadın, erkək və dişi fərqi; cins mənsubluğu olmayan isimlərin orta cinsə aidliyini ehtiva edir. O.Yespersen qeyd edir ki, *“Təbii cins obyektiv aləmin reallığıdır və bütün dillərdə vardır. Lakin qrammatik cins xüsusi xarakterli olub aid olduğu dil üçün dil faktıdır və həmin dilin daxili qanunları ilə idarə olunur”* [3, s.55]. Təbii cins universal kateqoriya olub bütün dillərdə olsa da, lakin dildə xüsusi kateqoriya olaraq yalnız isimlərə xasdır və bəzi dillərdə cins fərqi şəkilçilərlə, deysislərlə, bəzilərinə isə artikillərlə göstərilir.

Bəzi müasir hind-Avropa dillərində olduğu kimi, qədim ingilis dilində isimlər təbii və qrammatik cinsə görə təsnif olunmuşlar. Qədim ingilis dili digər dillərlə bir araya gələndə qədər o, demək olar, dəyişikliyə uğramamışdır. Dildə yalnız doğma sözlər işlədilmişdir. Lakin qrammatik quruluşu etibarlı ilə qədim ingilis dili sintetik, şəkilçili, isimləri beş hala, qrammatik cins kateqoriyasına, mürəkkəb feil sisteminə malik dil olmaqla müasir alman dilinə bənzəmişdir. Çünki bu dillər qohum dillər olaraq, eyni coğrafi ərazidə işlədilmiş və çox oxşar dillər

olmuşdur. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq, dillər arası genetik bağlar indi də qalmaqdadır. İsmi mürəkkəb qrammatik quruluşu müxtəlif morfoloji əlamətlərlə ifadə olunmaqla cümlə daxili komponentlər arasında sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələri gerçəkləşdirmişdir. Xüsusilə, qədim ingilis dili onu təyin edən nitq hissələri ilə müxtəlif hal və cins şəkilçiləri ilə uzlaşma yaratmaqla dildə mürəkkəb bir sistem əmələ gətirmişdir. Cümlədə söz sırası morfoloji vasitələrin çoxluğuna görə sərbəst olmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, qədim ingilis dilində artikkelər ilkin göstərici olaraq ismin kişi, qadın və ya orta cinsə aidliyini müəyyən etmişlər. Artıqlıq işlədildiyi dillərdə isimlərin cinsə görə təsnifatının ilkin atributu olaraq dildə mövqe tutur. Məsələn, müasir alman, ispan, fransız, italyan dillərini buna misal göstərmək olar. Bu qədim ingilis dilində də belə olmuşdur. Lakin təkamülünün XI-XV əsrlərini əhatə edən orta dövrdə ingilis dili digər german dillərindən fərqli istiqamətdə inkişaf etməklə qrammatik cins kateqoriyasından, bir çox hal şəkilçilərindən azad analitik dilə transformasiya etdi. Qrammatik cins reduksiya edərək dili tamamilə tərk etdi, cins fərqi bildirən *sē*, *sēo*, *þæt* artikkelərinin dildəki rolu və qrammatik mahiyyəti tamamilə dəyişmiş oldu. Orta dövrdən başlayan transformasiyalar ingilis dilinin təkamülünün XV-XVIII əsrləri əhatə edən erkən müasir dövrdə daha geniş vüsət almış və radikal dəyişikliklərlə ingilis dili şəkilçilərini itirərək analitik dilə transformasiya etmişdir. Skandinav və Norman fransız dillərinin təsiri ilə XI əsrdən başlayan yenilənmələrlə qədim ingilis dilindən çox fərqlənən müasir ingilis dili formalaşmışdır. Mürəkkəb, ziddiyyətli qrammatik cinsin, ismin hallarının dili tərk etməsi ingilis dilinin qrammatik sisteminin yenidən qurulması, onun sintetik dildən analitik dilə transformasiyası ilə nəticələnmişdir.

Dilin bütün iyerarxiya sistemi yenidən qurulmaqla qrammatik quruluşda sadələşmə getmiş, çoxsaylı şəkilçilərin dili tərk etməsi digər nitq hissələrinin, bağlayıcıların, sözlüklərinin, o cümlədən, artikkelərin dildəki mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Çünki müxtəlif qrammatik mənaları bildirən şəkilçi morfemlərin dildə reduksiya etməsi onların yerinə yetirdiyi vəzifələrin köməkçi nitq hissələri tərəfindən icra olunması kimi tarixi zərurəti ortaya çıxarmışdır. Bu cəhətdən, ingilis dilində artikkelərin işlənmə mövqeyi, onların semantik-qrammatik mahiyyəti xeyli dəyişmiş oldu. Artıq ingilis dilində artikkelər isimlə işlədilməklə cins təsnifatını ehtiva etmirdilər.

Beləliklə sözügedən nitq hissələri bir zamanlar kölgədə qalsalar da, dildə baş vermiş transformasiyalar, sadələşmələr hesabına yenidən qurulma prosesində önəm daşımaqla, reduksiya edərək dili tərk etmiş qrammatik şəkilçilərin daşdığı vəzifələri yerinə yetirməyə başlamış oldular. Qeyd olunan nitq hissələri funksional baxımdan dilin “qrammatik yükünü” çəkməli oldular. Məsələn, qədim ingilis dilində artikkelər yalnız isimlərin hansı cinsə mənsubluğunu müəyyən etmişlər. *“Qədim ingilis dilində isimlər kişi, qadın və orta cinsə bölünməklə sē, sēo, þæt deysisləri ilə işlədilmişlər. Cins özünü qrammatik uzlaşma zamanı göstərir və canlı kişi və qadın cinsləri ilə cansız orta cins arasında heç bir məntiqi ziddiyyəti ifadə etmir. Məsələn, qədim ingilis dilində sēo bōc – book - kitab ismi qadın, sē wifmann – woman – qadın kişi, þæt mægden – girl – qız sözü orta cinsə aid olmaqla ziddiyyətli cins sistemi yaratmışlar”* [8, s.19-20]. Onları fərqləndirən qeyd olunan artikkelərdir ki, ingilis dilinin sonrakı təkamül dövründə bu artikkelərdən *the*, *this*, *that* deysisləri törəmişlər. Müəyyənlik artiklinin dildə formalaşması zamanla baş verməklə isimləri xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq məqsədilə işlədilmişdir. Qeyri-müəyyənlik artikli isə cins göstəricisi kimi bir vəzifəni yerinə yetirmədiyinə görə, dildə işlədilməmişdir. Qrammatik cinsin dili tərk etməsi artikkelərin dildəki mövqeyini dəyişdi, müəyyənlik artikli ilə yanaşı dildə qeyri-müəyyənlik artikli təşəkkül tapdı.

Müasir ingilis dilində isimlər qeyri-müəyyənlik və ya müəyyənlik artikkeləri ilə işlədirlər və bunun onların cinsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hazırda ingilis dilində artikkelərin işlədilməsini daha çox məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi dəyərləndirmək olar, çünki artikkelərin ismin önündə işlədilməsi həmin isim haqqında bir sıra məlumatları artıq öncədən vermiş olur. Bu cür işlənmə orta dövrdən başlayaraq dildə formalaşmışdır. Orta dövrdən başlayaraq qrammatik cinsin ingilis dilini tərk etməsi dildə artikkelərin işlədilməsinin mahiyyətini dəyişdi. Artikkelər daha dildə ismin cinsini təyin etmək funksiyasını itirərək, ismin təyinedicisi kimi işlədilməyə başladılar. Eyni zamanda, dildə qeyri-müəyyənlik artikli də formalaşdı. *“An” və “a” qeyri-müəyyənlik artikli qədim ingilis dilindəki “ān”, Anqlıkan dialektlərində “one – bir”, Sakson*

*dialektlərində “on” – “one –bir”, müasir Şotland dilində “ane” – bir sayından törəmişdir*” [11, s.299]. Qeyri-müəyyənlik artiklinin dildə təşəkkül tapması orta dövrlərə təsadüf edir. *“Lakin bu artıql digər hind-Avropa dillərində, məsələn, danimarka dilində “een”, alman dilində “ein”, qədim qot dilində “ains”, qədim norveç dilində “einn” kimi “bir” mənasında işlədilmişdir. Qədim ingilis dilində işlədilmiş “ān – bir” sözü Ulu qərbi german dilində “ain” sözündən törəmişdir. Bütün bu sözlər isə Ulu hind-Avropa dilindəki “ōynos – single – tək, vahid” sözündən törəmişlər*” [2, s.3]. İngilis dilində qeyri-müəyyənlik artikli ilkin olaraq “an” formasında işlədilmişdir. Lakin XV əsrədək demək olar bütün ingilis dilli dialektlərdə “n” hərfi samit səslər qarşısında assimilyasiya etdi. Lakin təkamülün sonrakı mərhələlərində “n” samiti yenidən sait səslər qarşısında işlədilməyə başladı. Məsələn, *an egg, an apple, an unusual flower* və s.

Müasir ingilis dilində isimlər qeyri-müəyyənlik artikli ilə işlədilməklə müxtəlif məntiqi və qrammatik mənaları ifadə edirlər və qeyri-müəyyənlik artikli ehtiva etdiyi mənaları təkamüllə qazanmışdır. Bu tarixi mənalar indi də artıqlar isimlərlə işlədilərək kontekstual diskursiv və pragmatik məqamlarda fərqli qrammatik, məntiqi məzmununda təzahür edirlər. Bu isə onu qeyd etməyə əsas verir ki, ingilis dili V əsrin ortalarında təşəkkül tapdığı zamandan günümüzədək keçdiyi təkamül dövründə uğradığı dildaxili transformasiyalarla sintetik dildən analitik dilə çevrilməklə digər german dillərindən fərqli formada inkişaf etdi. Dilin qrammatik quruluşu yenidən quruldu, dildə qrammatik cins iflas etməklə yerini təbii cinsə verdi. Bunun nəticəsi olaraq, dilin daxili quruluşunda artıqların işlədilməsi mənə və funksional cəhətdən yeni məzmun kəsb etmiş oldu.

#### Nəticə:

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, tədqiq olunan məqalədə ingilis dilində artıqların işlədilməsinin diaxronik aspektdən tədqiqi göstərir ki, onların dildə işlədilmə xüsusiyyətləri forma və məzmun etibarı ilə əsaslı formada dəyişmişdir, xüsusilə, qeyri-müəyyənlik bildirən a, an artikli transformasiyalarla müasir ingilis dilində yeni qrammatik mənalar ifadə edir. Gələcəkdə mövzunun tədqiqini sinxronik aspektdə inkişaf etdirməklə müasir ingilis dilində artıqların işlədilməsi haqqında daha dolğun, yeni məlumatlar vermək mümkündür. Bunları nəzərə alaraq, tədqiqat işlərimizdə müasir ingilis dilində qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik artıqlarının dildəki hazırkı mövqeyi və işlədilmə xüsusiyyətlərini araşdıracağıq.

#### Ədəbiyyat

1. English Articles. [https://en.wikipedia.org/wiki/English\\_articles](https://en.wikipedia.org/wiki/English_articles)
2. Indefinite article, ‘an’ vs. ‘sum’. [https://www.reddit.com/r/OldEnglish/comments/1ryc9w3/indefinite\\_article\\_an\\_vs\\_sum/](https://www.reddit.com/r/OldEnglish/comments/1ryc9w3/indefinite_article_an_vs_sum/)
3. Jespersen, O.H. The Philosophy of Grammar. London – 1924, 358 p. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.282299/page/n1/mode/2up>
4. Makarova, E.A., Polyakov, V.N. The Origin of the Article in Indo-European Languages of Western Europe. October 20215 – Mediterranean Journal of Social Sciences 6(5 S4): 61-75. [https://www.researchgate.net/publication/283258253\\_The\\_Origin\\_of\\_the\\_Article\\_in\\_Indo-European\\_Languages\\_of\\_Western\\_Europe](https://www.researchgate.net/publication/283258253_The_Origin_of_the_Article_in_Indo-European_Languages_of_Western_Europe)
5. Old English Articles. [https://en.wikibooks.org/wiki/Old\\_English/Articles](https://en.wikibooks.org/wiki/Old_English/Articles)
6. Origin and History of Article. <https://www.etymonline.com/word/article>
7. Quirk, R., Wrenn, C.L. An Old English Grammar. London, METHUEN & CO LTD. Second Edition – 1959. 174 p. <https://theswissbay.ch/pdf/Books/Linguistics/Mega%20linguistics%20pack/Indo-European/Germanic/Old%20English%20Grammar%20%28Quirk%29.pdf>
8. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. Edited by David Crystal. Longman, London and New York – 1985. 1779 p.
9. Sweet, H. An Anglo-Saxon Reader in Prose and Verse. Oxford University Press 1879. 412p

<https://archive.org/details/ananglosaxonrea00whitgoog/page/n14/mode/2up>

10. Valiyeva, N.Ch. An Introduction to the History of Global English. Second Edition. Bakı, "Elm və təhsil" – 2025. 687 p.

11. Verba, L.G. History of the English Language. NOVAКNYHA – 2004, 304 p.  
<https://library.udpu.edu.ua/libraryfiles/400177.pdf>

## ЭВОЛЮЦИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННОГО АРТИКЛЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

*Годжаева Матанат Алага*

*Резюме*

В современном английском языке неопределенные артикли (a, an) и определенные артикли (the) используются с существительными как вспомогательные части речи. Их положение в современном английском языке значительно изменилось в лингвистическом отношении по сравнению с античными и средневековыми временами. В античные и раннесредневековые времена артикли использовались с существительными как для их определения, так и для указания рода. Это связано с тем, что в древнеанглийском языке, как особенность, унаследованная от верхнегерманских языков, мужской, женский и средний род существительных различались артиклями, как и в современном немецком, и артикли изменялись в зависимости от рода существительных. К концу Средневековья в процессе эволюции английского языка начали формироваться современные артикли. Положение артиклей в языке изменилось по мере того, как английский язык трансформировался из синтетического в аналитический. Хотя в современном английском языке артикли используются как функциональные элементы, они занимают особое место в языковой системе. В представленной статье эволюция неопределенного артикля в английском языке изучается с диахронической точки зрения, а рассматриваемые вопросы анализируются на основе различных примеров.

## THE EVOLUTION OF THE INDEFINITE ARTICLE IN ENGLISH

*Gojayeva Matanat Alaga*

*Summary*

In Modern English, indefinite articles (a, an) and definite article (the) are used with nouns as structural part of speech. Their position in Modern English has changed significantly linguistically compared to ancient and medieval times. In ancient and early medieval times, articles were used with nouns both to define them and to indicate gender. This is due to the fact that in Old English, as a feature inherited from the High Germanic languages, masculine, feminine, and neuter nouns were distinguished by articles, as in Modern German, and articles changed depending on the gender of the noun. By the end of the Middle Ages, modern articles began to emerge as the English language evolved. The position of articles in the language changed as English transformed from a synthetic to an analytic language. Although articles are used as functional elements in Modern English, they occupy a special place in the linguistic system. This article examines the evolution of the indefinite article in English from a diachronic perspective, and analyzes the issues under consideration using various examples.

*Rəyçi: f.e.d., dosent Şəfaqət Mahmudova*  
*Daxil olma tarixi 30 iyul 2026-cı il*

UOT:811.111.

## İTALYAN MƏNŞƏLİ ALINMALARIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

*f.ü.f.d., dosent Quliyeva Aynur Əfsər qızı**Azərbaycan Dillər Universiteti**<https://orcid.org/0000-0003-1078-8535>**[aynurmurad@yahoo.com](mailto:aynurmurad@yahoo.com)*

**Xülasə:** Bu tədqiqat italyan mənşəli leksik vahidlərin ingilis dilinə keçmə yollarını və onların semantik inkişafını araşdırır. Məqalədə göstərilir ki, italyanizmlər əsasən mədəniyyət, incəsənət, musiqi, memarlıq, moda və kulinariya kimi sahələr vasitəsilə ingilis dilinə daxil olmuşdur. Alınma prosesində sözlər fonetik və qrammatik baxımdan uyğunlaşmaya məruz qalmış, bəziləri isə ilkin mənalarını qismən dəyişmişdir. Diaxron və sinxron yanaşmalar bu leksik vahidlərin tarixi köklərini və müasir istifadəsini üzə çıxarmağa imkan verir. Nəticələr sübut edir ki, italyan dilindən keçən sözlər ingilis dilinin lüğət fondunu zənginləşdirməklə yanaşı, mədəniyyətlərarası əlaqələrin dil səviyyəsində əks olunmasını təmin edir. Bu leksik elementlər Avropa dilləri arasında qarşılıqlı təsirin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir. Bu proses dil əlaqələrinin davamlı inkişafını və qloballaşma təsirini də nümayiş etdirir, müasir dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır hesab olunur.

**Açar sözlər:** alınma sözlər, leksik vahidlər, əcnəbi sözlər, leksik məna, italyanizmlər

**Key words:** loanwords, lexical units, foreign words, lexical meaning, italianisms

**Ключевые слова:** заимствованные слова, лексические единицы, иностранные слова, лексическое значение, италиянизмы

**Giriş.** Bütün dillərin inkişafında mühüm rol oynayan alınma sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafında da böyük rol oynayır. Onlar dilin söz ehtiyatını genişləndirir, elmi, texniki anlayışların ifadəsini asanlaşdırır. İngilis dilində müxtəlif dillərdən alınma sözlər var, onlardan biri də italyan mənşəli sözlərdir. Dillərin inkişafında olduğu kimi, ingilis dilinin inkişafında da alınma mövzusu çox aktualdır. Leksik tərkibin zənginləşdirilməsi üsullarından biri dünyadakı digər dillərdən alınan sözlərdir. Məlum olduğu kimi, qədim ingilis dilində iki dildən-latin və kelt dillərindən alınmış sözlər mövcud idi. Orta dövr (ME) ingilis dilində isə fransız və skandinaviya dillərindən alınmış sözlər yer alırdı. Daha sonralar, intibah dövründə isə ingilis dilinə müxtəlif dillərdən sözlər daxil olmağa başladı. Elm, texnika və digər sahələrin inkişafı, eləcə də ölkələrarası mədəni əlaqələrin formalaşması, bir dildən digərinə söz və ifadələrin keçməsi üçün şərait yaratmışdır.

N.S. Novolodskaya “İngilis dilində alınmalar” adlı məqaləsində qeyd edir ki, romalıları Britaniyada hakim olduqları dövrdə möhkəm və keyfiyyətli yollar inşa etmişdilər. Bu yolların adı olan strata via (“daş döşənmiş yol”) german tayfaları tərəfindən kelt dilləri vasitəsilə mənimsənilmişdir. Qədim ingilis dilində strit sözü ilkin olaraq “yol” mənasını ifadə edirdi; lakin zamanla yollar boyunca yaşayış məntəqələrinin formalaşması nəticəsində bu söz “küçə” (street) mənasını qazanmışdır. Bundan əlavə, romalıları möhkəmləndirilmiş qalalar və hərbi düşərgələr - castra - tikirdilər. Bu termin sonradan müxtəlif coğrafi adların tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məsələn, Lancaster (ingilis dialektində caster), Manchester (dialekt formasında ceaster, müasir dövrdə isə Chester) kimi toponimlərdə həmin sözün izləri qorunub saxlanmışdır. (1, s. 158)

Söz alma prosesinin əsas xüsusiyyəti, yeni sözlərin qəbul edilən dildə fonetik, qrammatik, semantik və söz yaratma baxımından sürətli şəkildə adaptasiya, uyğun olunmasıdır. Xarici dillərdən alınan sözlərin söz yaratma adaptasiyası, sistemli söz yaratma və motivasiya əlaqələrinin qurulmasında ifadə olunur və bu, alınma sözlərin ən uğurlu

assimilyasiyasının əlaməti hesab olunur. İngilis dilində olan alınma sözlər qəbul edilən dildə müxtəlif dərəcələrdə mənimsənilir və buna uyğun olaraq fərqli şəkildə öyrənilir. Bəzi alınmalar yüksək dərəcədə söz yaratma assimilyasiyasına malikdir, digərləri isə hələ tamamilə mənimsənilməyib. Yalnız zəngin mənaya malik olan və həm söz növü dəyişikliklərinə, həm də metaforik istifadəyə uyğun gələn sözlər, eləcə də ədəbi dildə istifadəsi məlum olan söz düzəltmə imkanlarına malik olan sözlər mürəkkəb əlaqələrə daxil ola bilər.

Başqa dillərdən alınan sözlərin öyrənilməsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif təsnifatlar çərçivəsində aparılır. Nəzərdən keçirilən, aparılan araşdırmamız göstərir ki, dilin lüğət tərkibinin sistemləşdirilməsi üçün ən geniş yayılmış üsullar alınma mənbəyinə (etimologiya), xronologiyaya, semantika, leksiko-qrammatik aidliyə, struktura və assimilyasiya dərəcəsinə əsaslanan təsnifatlardır. Əgər genetik, tarixi, semantik, leksik-qrammatik və struktur üsullar əcnəbi, qeyri-milli sözlərin təşkilində praktiki olaraq hər bir araşdırmada tətbiq oluna bilirsə, bu zaman leksik materialın qeyd olunan meyarlara uyğun gəlməsi şərti ilə, assimilyasiya dərəcəsinə əsaslanan təsnifatın tətbiqi böyük ölçüdə araşdırmanın nəzəri əsasları ilə müəyyən edilir.

Alınmalar, həm nominasiya prosesləri, həm də motivasiya baxımından leksikanın xüsusi bir qatını təşkil edir. Ünsiyyət zamanı və digər dil cəmiyyətlərinin təsiri ilə yaranan nominasiya ehtiyaclarına mümkün cavablardan biri olaraq, alınmalar, danışqda dilin istifadəsi baxımından müəyyən qənaətliliyi təmin edir, çünki bu zaman həmin dildə yaranmış nominativ boşluqları doldurmaq üçün başqa bir dilin hazır vahidlərindən istifadə edilir. Eyni zamanda, alınmış sözlərin mənşə dilində mövcud olan əvvəlki əlaqələrinin itirilməsi, həmin sözlərdə mümkün olan motivasiyanın da itirilməsinə səbəb olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, mənşə etibarilə alınmalar bir dilin digər dilə söz və ya ifadələrin köçürülməsi, daxil olması prosesidir və adətən xalqlar arasında mədəni, ticarət, siyasi və ya digər əlaqələr nəticəsində baş verir. İngilis və İtalyan dilləri arasında leksik alınmalar müxtəlif sahələrdəki uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində baş vermişdir: incəsənət və musiqidən tutmuş, mətbəx və modaya qədər. Əvvəlki dövrlərdə müxtəlif yollarla ingilis dilinə daxil olmuş italyanizmlərlə müqayisədə, məlum olur ki, XVI-XIX əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş leksik vahidlərin böyük hissəsi kitab üslubuna məxsus olmuşdur. Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, XVI–XIX əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş italyan mənşəli leksik vahidlər ümumi korpusun yalnız cüzi bir hissəsini təşkil etsə də, onlar semantik müxtəliflikləri və müxtəlif ekstralingvistik amillərin təsiri ilə səciyyələnir. XX əsr italyan dilinin ingilis dilinə leksik təsirinin nisbətən zəifləməsi ilə səciyyələnir. Lüğət materiallarına əsasən, bu dövrə aid cəmi 18 italyan mənşəli söz qeydə alınmışdır: *antipasto*, *autostrada*, *basso buffo*, *contrapposto*, *diabolo*, *duce*, *fascism*, *fascist*, *grosso modo*, *grottesco*, *mafiosa*, *mafioso*, *mezzani*, *mezzofanti*, *mezzogiorno*, *seicentist*, *terrazzo*, *valuta* (3). Bununla belə, bu hal ingilis dilinin italyan dilindən leksik vahidləri mənimsəmə prosesinin tamamilə dayanması kimi qiymətləndirilməməlidir.

“Leksik təhlilin məqsədi ingilis sözlərinin əsas formasını (lüğəvi forması) ilkin italyan modeli ilə müqayisə etmək olmuşdur. Daha dəqiq desək, bu təhlil iki səviyyəli müqayisəli yanaşmadan ibarətdir: diaxron və sinxron təhlil. Birincinin məqsədi Oksford lüğəti (OED) tərəfindən təqdim olunan etimoloji əlaqənin etibarlılığını müəyyən etmək idisə, ikincinin məqsədi fonetik, orfoqrafik, morfosintaktik, semantik və üslubi təhlil vasitəsilə lemma ilə italyan modeli arasındakı dil oxşarlıqları və fərqləri üzə çıxarmaq olmuşdur. Bu iki təhlil paralel şəkildə həyata keçirilmiş və bir-birini dəstəkləmişdir: sinxron təhlilin nəticələri əsl italyan alınmalarını ayırd etməyə kömək etmiş, bu isə öz növbəsində etimoloji təhlilin nəticələri ilə təsdiqlənmişdir. Eyni zamanda, etimoloji təhlil sinxron təhlilin tədqiqat daxilində əhəmiyyətini gücləndirmişdir. (6, səh. 16)

Bu iki səviyyəli təhlil ingilis dilindəki italyan alınmalarının dəqiqliyini artırır və leksik dəyişikliklərin daha yaxşı başa düşülməsinə imkan verir. Sinxron təhlil dilin cari vəziyyətini əhatə edərək fonetik və struktur fərqləri ortaya qoyursa, diaxron təhlil bu fərqlərin tarixi və etimoloji əsaslarını işıqlandırır. Metodun bu cür birgə tətbiqi tədqiqatın nəticələrinin daha geniş və əhatəli olmasını təmin edir. Həmçinin, belə yanaşma dillərarası qarşılıqlı təsirlərin mürəkkəbliyini və mənşə fərqlərinin nüanslarını göstərməkdə faydalıdır. Bu isə dil tarixi və leksik dəyişmələr sahəsində etibarlı və dərin təhlillərin aparılmasına şərait yaradır. İtalyan dilində olan sözlərin ingilis dilinə keçidində digər dillərdən, məsələn, latın, fransız və ya skandinaviya dillərindən fərqli bir xüsusiyyət diqqət cəlb edir: ingilis və italyan xalqları arasında birbaşa, genişmiqyaslı dil əlaqələri demək olar ki, olmayıb. Bu əlaqələr əsasən dolayı yolla, yəni fransız dili vasitəsilə baş verib. Bəzən isə ticarət, səfərlər və digər şərait nəticəsində fərdi şəxslər arasında məhdud və müvəqqəti ünsiyyət forması yaranıb. Maraqlısı odur ki, bir çox hallarda sözlər ingilis dilinə kitablar vasitəsilə, yəni bilavasitə danışq əlaqəsi olmadan da keçib. Bu müxtəlif yollar ingilis və italyan dilləri arasında rəngarəng və mürəkkəb əlaqələrin qurulmasına şərait yaradıb.

“Buckram” (*ital. bucherame*) – (*a stiff-finished heavily sized fabric of cotton or linen used for interlinings in garments, for stiffening in millinery, and in bookbinding*) (3) termini XIII əsrdə (1222-ci il) (5) mənimsənilmiş söz kimi qeyd olunmuşdur. Onun ingilis dilinə şifahi yolla keçdiyini göstərən bir neçə amil mövcuddur: 1) ingilis dilində forması italyan etimondan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir ki, bu da şifahi təqlidin təsirini göstərir; 2) sözün yazılışında tarixi dövrlər ərzində müxtəlif variantların mövcudluğu (məsələn, buchram, biikram, bokram, bokeram, bocrame, bukeram, bougeren və s.) bu inkişafın şifahi və tədricən dəyişən xarakterini təsdiqləyir; 3) semantik xüsusiyyətlər də həmin sözün formalaşmasında və mənimsənilməsində şifahi təmasın rolunu əks etdirir. Bu cür yanaşma “buckram” sözünün ingilis dilinə keçidinin yalnız yazılı mənbələrə əsaslanmadığını, əksinə, danışq və gündəlik ünsiyyət vasitəsilə formalaşdığını göstərir. Hətta Oksford lüğətində bu sözün 6 mənası olduğu, iki mənasının isə arxaizm olduğu göstərilir. “Buckram” sözünün ilk mənası – “parça, nazik pambiq parçasının növü” – birbaşa olaraq göstərir ki, bu leksik vahid ingilis dilinə ticarət əlaqələri nəticəsində daxil olmuşdur. Belə ki, söz əsasən ticarət malının adı kimi istifadə olunmuş və İtaliya ilə İngiltərə arasındakı iqtisadi əlaqələr vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir.

İtalyan dilindən ingilis dilinə daxil olan başqa bir termin *barbola* (*disease of livestock (e.g., gland infection, plague)*) ingilis dilinə əsasən dil və mədəniyyətlərin danışq ünsiyyəti yolu ilə, yəni italyan tacirləri və baytarlarla qarşılıqlı əlaqə nəticəsində daxil olmuşdur. Bu proses, sözdə həm leksik, həm də fonetik uyğunlaşmanı təmin etmişdir: erkən ingilis yazılarında onun variantları *barbull* və *barbulle* kimi qeydə alınmışdır. Bu, sözdəki italyan mənşəli semantik mənanın qorunmasını və eyni zamanda ingilis fonetik sisteminə uyğunlaşmasını göstərir.

İngilis dilinə iki italyan mənşəli söz – *scale* (*ital. scala*) (*an instrument or machine for weighing*) və *tramontane* (*ital. tramontana*) (*one dwelling in a tramontane region*) (5) daxil olmuşdur. Yazılışdakı dəyişikliklər və qrafik variantların mövcudluğu (*skale, scail, scaille* və *tramountayne, tramontan, tramountain, tramontain*) onların şifahi yolla mənimsənildiyini göstərir. Bu italyanizmlərin ingilis dilinə keçdiyi mənalər İtaliyada dənizçilik sahəsinin inkişafını və onun Avropa ölkələrinə təsirini əks etdirir: *scale* “ölçü alətinin vahidi” mənasında, *tramontane* isə “Şimal ulduzu” mənasında işlənmişdir. Həmin dövrlərdə dənizdə istiqamət müəyyən etmənin əsas üsullarından biri ulduzlara baxmaq idi, buna görə də *scale* termini hər hansı bir naviqasiya alətinin ölçü vahidi anlamında istifadə olunmuş ola bilər. Çoxmənalı olan *scale* sözünün 7 mənası, *tramonte* sözünün bir mənası arxaizmə çevrilərək dildən çıxmışdır.

İngilis və digər Avropa dillərinə erkən dövrlərdə daxil olmuş italyan mənşəli leksik elementlərdən *porto* (*lat. portus*) (*harbor, port*) və *mercato* (*lat. mercatus*) (*market, fair*) (5) ticarət və iqtisadi həyat kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. *Porto* sözü əsasən “liman” və ya “dərya limanı” mənasında istifadə olunmuşdur. Bununla belə, termin çoxmənalı idi: yalnız fiziki obyekt – yəni liman – kimi deyil, həm də dənizçilik fəaliyyəti, gəmilərin və malın yüklənilib boşaldılması kimi iqtisadi funksiyaları ifadə edirdi. Sözdəki bu semantik zənginlik onun erkən dövrlərdə Avropa ticarət leksikonuna inteqrasiyasını asanlaşdırmış, ingilis və digər dillərdə yalnız obyektin adı kimi deyil, ticarət və nəqliyyat anlayışlarını da ifadə edən termin kimi istifadə olunmasına imkan yaratmışdır.

Termin əsasən Şimali İtaliya şəhərlərinin ticarət əlaqəsi vasitəsilə yayıldığından, söz həm coğrafi, həm də mədəni kontekstdə dərin təsir göstərmişdir. *Mercato* sözü isə bazar və ya ticarət yarmarkası mənasını daşıyır və erkən dövrlərdə tacirlər və ticarət əlaqələri vasitəsilə Avropaya yayılmışdır. Bu söz də çoxmənalı olub: bir tərəfdən fiziki məkan – yəni bazar meydanı və ya yarmarka – kimi, digər tərəfdən isə ticarət fəaliyyəti, malların mübadiləsi və iqtisadi əlaqələr kontekstində işlədilmişdir. Sözdəki bu semantik genişlik ingilis və Orta Fransız dillərində erkən kommersiya leksikonunun formalaşmasına və ticarət anlayışlarının yayılmasına xidmət etmişdir.

Beləliklə, həm *porto*, həm də *mercato* yalnız leksik element kimi deyil, həm də çoxmənalı terminlər olaraq ticarət, nəqliyyat və iqtisadi fəaliyyətlə bağlı konseptual anlayışları daşıyaraq erkən dövrlərdə Avropa dillərinə nüfuz etmişdir.

İngilis dilinə daxil olmuş italyan mənşəli leksik elementlərdən *balcony* (ital. *balcone*) (*a platform that projects from the wall of a building and is enclosed by a parapet or railing, architectural feature*) və *canto* (ital. *canto*) (*one of the major divisions of a long poem*) erkən dövrlərdən etibarən müxtəlif sahələrdə istifadəyə başlamışdır. *Balcony* sözü əsasən memarlıq terminologiyasına aid olub, binanın xarici divarından çıxan, qoruyucu və bəzəkli platformanı ifadə etmişdir. Tarixi mənbələr göstərir ki, bu termin əsasən Şimali İtaliya şəhərlərinə olan səyahət vasitəsilə ingilis dilinə daxil olmuşdur. Sözdə həm fiziki obyekt, həm də sosial-mədəni funksiya əks olunmuşdur: memarlıq elementinin özü kimi binadan çıxan platforma, eləcə də teatr və ya digər məkanda yüksəkdə yerləşən oturacaq hissəsi kimi istifadə olunmuşdur.

*Canto* isə əsasən İtaliya poeziyası vasitəsilə ingilis dilinə keçmiş, ədəbi və musiqi kontekstində yayılmışdır. Sözdə epik və uzun şeirlərdə bölmə və ya fəsil kimi istifadə edilən mənası ilə yanaşı, vokal ifa və musiqi performansı kimi genişlənmiş semantik yük də müşahidə olunur. İngilis yazılı mətnlərində bu söz daha çox ədəbi və intellektual sahələrdə qorunmuş, İtaliyanın mədəni təsirinin Avropada yayılmasının göstəricisi olmuşdur. Çoxmənalı olan bu sözün bir mənası arxaizmə çevrilərək dildən çıxmışdır. Deməli, həm *balcony*, həm də *canto* ingilis dilinə yalnız leksik element kimi deyil, həm də onların daşdığı mədəni və sosial funksiyalarla birgə daxil olmuşdur. Bu, italyan dilinin İngiltərəyə mədəni, memarlıq və ədəbi təsirlərinin erkən nümunələrindən biridir.

XV əsrdə ingilis dilinə daxil olan italyan mənşəli *sözlərdən fresco* (ital. *fresco*) (*the art of painting on freshly spread moist lime plaster with water-based pigments*) (3) sözü də, görünür, ingilis və italyan dili danışanları arasında şifahi əlaqələrin nəticəsi olmuşdur. Bu italyanizmlərin mənaları göstərir ki, XV əsrdə İtaliyanın Avropaya elmi və mədəni təsiri kəskin şəkildə artmağa başlamışdır; nəticədə, XV əsrə qədər ingilis dilinə yalnız az sayda italyan sözü daxil olmuşdur və onların mənimsənilməsi əsasən şifahi ünsiyyət vasitəsilə baş vermişdir. İngilis dilinə italyan dilinin təsirinin son mərhələdə (XV əsrdən sonra) güclənməsi, əsasən, İtaliyanın həmin dövrdə Avropada aparıcı mədəni mərkəzə çevrilməsi ilə izah olunur. İntibah dövrü İtaliyada elmi və bədii fikrin yüksək inkişaf mərhələsi ilə səciyyələnmiş, təsviri incəsənət, ədəbiyyat və memarlıq sahələrində əldə olunan nailiyyətlər geniş rezonans doğurmuşdur. Bunun ardınca, XVI–XVIII əsrlərdə musiqi və teatr sənətinin dinamik inkişafı da bu təsiri daha da gücləndirmişdir. Nəticədə, Avropa dillərində yeni terminoloji vahidlərin formalaşması prosesi sürətlənmiş və bu çərçivədə çoxsaylı italyan mənşəli sözlər həmin dillərə daxil olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu alınmaların əhəmiyyətli hissəsi məhz incəsənət sahəsinə aid terminologiyayı əhatə edir. Həmin dövrdə italyan mənşəli terminlər xüsusilə incəsənətin müxtəlif sahələrində geniş yayılmışdır. Musiqi sahəsində temp, dinamika və ifa xarakterini ifadə edən *accelerando*, *diminuendo*, *energico*, *forte*, *largo*, *moderato*, *obbligato*, *rallentando*, *subito*, kimi anlayışlar formalaşmışdır. Eyni zamanda, musiqi alətlərinin adlandırılmasında da italyan dilinin təsiri aydın şəkildə müşahidə olunur; bu sıraya *accordion*, *bassetto*, *fagotto*, *flauto*, *violin*, *violoncello* kimi terminlər daxildir. Musiqi əsərlərinin janrlarını bildirən terminologiya da əsasən italyan mənşəlidir və *aria*, *kantata*, *konsert*, *opera*, *oratoriya*, *rondo*, *simfoniya*, *sonata* kimi anlayışları əhatə edir. Bununla yanaşı, ədəbiyyat sahəsində kanto, paskvinada, komedietta, stanza, tersina, sestina kimi terminlər işlədilmişdir.

Rəssamlıq terminologiyasında isə forma və texnika ilə bağlı anlayışlar üstünlük təşkil edir; bu baxımdan *kontur*, *tondo*, *quaş*, *impasto*, *tempera*, *sfumato*, *morbidezza* kimi terminlər diqqəti cəlb edir.

Heykəltəraşlıq sahəsində isə relyef növlərini və materialları ifadə edən alto-relief, basso-relief, cavo-relief, mezzo-relief, gips, skaqlola kimi terminlər geniş istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, bu terminoloji qat göstərir ki, italyan dili incəsənətin demək olar bütün istiqamətlərində Avropa dillərinin formalaşmasına sistemli və çoxşaxəli təsir göstərmişdir. Bu terminlər musiqi dilində universallıq qazanaraq müxtəlif xalqların musiqi təcrübəsində standart ifadə vasitəsinə çevrilmişdir və italyan musiqi ənənəsinin beynəlxalq təsirini əks etdirir. Memarlıq terminologiyası sahəsində də italyan mənşəli sözlərin ingilis dilinə daxil olması geniş vüsət almışdır. Belə ki, *campanile, belvedere, archivolt, dado, loggia, guglio, ovolo* və bu qəbildən olan digər anlayışlar zaman keçdikcə ingilis dilinin lüğət fonduna inteqrasiya olunaraq onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu proses italyan memarlıq məktəbinin Avropa məkanında nüfuzunu və onun terminoloji sisteminin beynəlxalq səviyyədə yayılmasını əyani şəkildə əks etdirir.

Yuxarıda göstərilən nümunələr yalnız XVI-XIX əsrlərdə ingilis dilinə italyan dilindən daxil olmuş çoxsaylı alınmaların kiçik bir hissəsini təşkil edir. Ancaq bu sözlər belə, italyan mənşəli alınmaların semantik zənginliyini və ingilis dilinə daxil olmasının müxtəlif ekstralingvistik səbəblərini göstərir. XX əsr isə italyan dilinin ingilis dilinə olan təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı bir dövr olaraq xarakterizə olunur, belə ki, leksik səviyyədə italyan dilinin təsiri artıq minimaldır. İtaliya həm də ən çox mətbəxi ilə tanınır. Pasta və pizza kimi klassik sözlərin yanında, İtaliyada yaranmış və ingilis dilinə keçərkən mənasını dəyişən bir çox digər sözlər də mövcuddur. Məsələn, məşhur pepperoni pizza - ingiliscə "*pepperoni*" (*a highly seasoned beef and pork sausage with pepper*)(3) dedikdə, adətən balqabaqla bəzədilmiş pizza nəzərdə tutulur, amma əslində bu, salami ilə hazırlanmış pizzadır və italyanlar bunu fərqli gözləyir. Bir başqa misal isə "*macaroni*" (*pasta in the shape of narrow tubes*) (2) sözüdür. İngilis dilində macaroni cheese olaraq məşhur olan yeməyin tərkibində istifadə olunan pasta, əslində düz və boru formasında olan makaron deyil, "əyri makaron" (*elbow macaroni*) adlandırılan və əyri formaya malik olan pastadır. Həmçinin *tutti-frutti* (*a confection or ice cream containing chopped usually candied fruits*) (3) nümunəsi də maraqlıdır. Bu ifadə çoxlu meyvələrin dadını birləşdirən süni bir dadı ifadə edir, amma İtaliyada belə bir dadın mövcud olmadığını qeyd etmək vacibdir. Burada istifadə edilən *tutti* ("hamısı") və *frutti* ("meyvələr") sözləri isə sadəcə bu dadın necə formalaşdırıldığını göstərir.

İtalyan mətbəxinə aid olan bir başqa nümunə *cappuccino* (*espresso coffee topped with frothed hot milk or cream and often flavored with cinnamon*) (3) sözüdür. Bu termin, italyan dilindən birbaşa ingilis dilinə keçmiş və qlobal şəkildə qəbul edilmişdir. Cappuccino içkisi, həmçinin darçın və ya kakao tozu ilə ətirəndirilə bilər, bu da onu xüsusilə İtaliya və digər ölkələrdə tanınan və geniş istifadə olunan bir içki halına gətirmişdir. Leksik olaraq, cappuccino termini, həm də müxtəlif mədəniyyətlərdə səhər saatlarında içilən içkilərin müxtəlif növlərini təsvir etmək üçün istifadə edilir. *Tiramisu, risotto və panini* kimi terminlər, italyan mətbəxinin dünya miqyasında geniş yayıldığını və ingilis dilinə daxil olmuş italyan mənşəli sözlərin nümunələridir. Hər birinin istifadəsi, mədəniyyətlərarası əlaqələr və qlobal yemək trendlərinin təsiri ilə əlaqədardır. Tiramisu - Bu, italyan mətbəxinin məşhur bir şirniyyatıdır və ingilis dilinə daxil olduqdan sonra həm mənasını, həm də hazırlanma formasını olduğu kimi qəbul etmişdir. *Tiramisu* (*a traditional Italian dessert made of coffee-soaked biscuits, mascarpone cheese, and cocoa powder*) (3) sözü italyanca "tiramisu" ifadəsindən gəlir və "məni qaldır" (pick me up) ya da "məni canlandır" (cheer me up) kimi tərcümə edilə bilər. Leksik baxımdan, tiramisu yalnız bir desert deyil, həm də bir növ şirniyyatın adıdır, burada kofe ilə ısladılmış biskvitlər, mascarpone pendiri və kakao tozu əsas tərkib hissələridir. Bu termin ingilis dilində öz italyan formasını saxlamış və bu şirniyyatın spesifik hazırlanma üsulunu təmsil edir. *Risotto* (*an Italian dish made with rice, often cooked in broth to create a creamy texture*) (3), italyan mətbəxində bir növ düyü yeməyini ifadə edir və ingilis dilinə keçərkən, orijinal tərkibini və hazırlanma üsulunu qorumuşdur. Risotto sözü italyanca "riso" (düyü) sözündən törəmişdir və yeməyin əsas maddəsinin düyü olduğunu göstərir. Leksik təhlildə risotto həm də qlobal bir yemək növü kimi tanınır və müxtəlif mədəniyyətlərdə yerli tərkib hissələri fərqli şəkildə hazırlanır. Risotto, yeməyin sıx, kremli teksturasını və onun əsas hazırlanma üsulunun-bulyonla bişirilməsini ifadə edən bir termdir. *Panini* (*small Italian sandwiches, typically grilled*) (3) italyanca "kiçik çörək" mənasını verir və ingilis dilində çox zaman qızardılmış, doldurulmuş çörəklər və sandviçlər üçün istifadə olunur. Leksik

təhlildə, panini ingilis dilində tək bir sandviç növünü deyil, eyni zamanda bir qida kateqoriyasını və xüsusi bir yemək tərzini təsvir edir.

*Couture* və *glamour* sözləri, həm İtaliya, həm də Fransa kimi yüksək modanın təmsil olunduğu ölkələrin təsiri altında inkişaf etmiş və ingilis dilinə daxil olmuş italyan mənşəli leksik vahidlərdir. Hər iki termin moda və mədəniyyət dünyasında dərin təsirə malikdir. *Couture* (*high-end, custom-made fashion, especially as it pertains to French and Italian designers*) (2) yüksək səviyyəli, özəl hazırlanmış modanı təsvir edən bir ifadədir. Həm də "prestij", "incəlik", "əl işi" və "yüksək sinif" anlayışlar ilə əlaqələndirilir. Bu söz, daha geniş mədəni bir mənada, yalnız geyim deyil, yüksək səviyyəli həyat tərzini və xüsusi statusu da ifadə edir. *Glamour* (*an alluring beauty or charm, often with a sophisticated or fashionable appeal, influenced by Italian cinema and fashion*) (3) sözü, cazibədarlıq və ya möhtəşəm gözəllik anlamını daşıyan ingiliscə bir sözdür. İngilis dilində bu termin əvvəllər "gözəllik" və ya "cazibə" mənasında istifadə olunurdusa, zamanla daha geniş mənalar - müəyyən bir həyat təzi, əzəmət və prestijə sahib olmağı da ifadə edir. Moda və kino dünyasında isə bu söz, xüsusi bir cazibə, parıltı və lüks həyat tərzini təsvir edir. Bu iki sözün leksik-semantik təhlili göstərir ki, hər ikisi də yüksək sosial status və mədəni dəyərlərin güclü göstəriciləridir.

Bu araşdırma göstərir ki, italyan mənşəli alınma sözlər İngilis dilinin leksik tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamış və müxtəlif sahələrdə, xüsusilə mətbəx, incəsənət, moda, musiqi və memarlıq kimi sahələrdə dərin iz buraxmışdır. İngilis dilində italyanizmlərin qəbul olunması, yalnız dilin söz ehtiyatını genişləndirmək deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu sözlər, xüsusən də XVIII və XIX əsrlərdə İtaliya ilə əlaqəli inkişaf edən sənət və mədəniyyətin bir hissəsi olaraq, dilə daxil olmuşdur. Alınma sözlər, həm fonetik, həm də semantik uyğunlaşmalarla ingilis dilində öz yerini tapmış və zamanla tam assimile olunmuşdur. Bəzi sözlər hələ də italyan dilinin xüsusiyyətlərini saxlayaraq öz əsl mənalarını qoruyur, bəziləri isə daha geniş mənalar və yeni istifadələrə sahib olub, ingilis dilinin mənzərəsini formalaşdıran zəruri bir hissəyə çevrilmişdir.

Məqalədə italyan dilindən alınan nümunələr, ingilis dilinə yalnız lüğət tərkibinin zənginləşməsinə töhfə verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda yüksək mədəniyyətin, musiqinin, prestijin və mətbəxin dünya səviyyəsində yayılmasının, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafının və global trendlərin güclənməsinin bir göstəricisi olaraq dilə daxil olmuşdur. Deyə bilərik ki, italyan dilindən alınan sözlər yalnız dilin strukturunu zənginləşdirməklə yanaşı, həm də dünya mədəniyyətlərinin və sosial münasibətlərinin bir güzgüsü kimi fəaliyyət göstərir. Bu sözlər, dilin inkişafında və dünya mədəniyyətləri arasında əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayır və gələcəkdə də İngilis dilindəki mədəniyyətlərarası təsirlərin bir hissəsi olaraq qalacaqdır. Alınma sözlər dilin inkişafında dinamik bir qüvvə kimi qalmaqda davam edir və digər dillərin söz ehtiyatlarını İngilis dilinə daxil etmə prosesi qarşılıqlı zənginləşməni təmin edir.

**Nəticə.** Aparılan araşdırma göstərir ki, italyan mənşəli leksik vahidlər ingilis dilinin lüğət sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu alınmalar müxtəlif tarixi mərhələlərdə, xüsusilə mədəni, iqtisadi və elmi əlaqələrin gücləndiyi dövrlərdə ingilis dilinə daxil olmuşdur. İtalyanizmlər əsasən incəsənət, musiqi, memarlıq, moda və mətbəx sahələrində geniş yayılaraq dilin ifadə imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, bu sözlər ingilis dilində yalnız leksik vahid kimi deyil, həm də yeni mədəni və konseptual mənə daşıyıcıları kimi çıxış edir. Onların fonetik və semantik uyğunlaşması dilin daxili sisteminə inteqrasiyanı təmin etmişdir. Ümumilikdə, italyan dilindən alınmalar ingilis dilinin zənginləşməsinə və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin güclənməsinə xidmət etmişdir. Bu proses müasir dövrdə də dil inkişafının dinamik xüsusiyyətini əks etdirir və gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar yaradır.

**İşin elmi yeniliyi:** İtalyan mənşəli alınma sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu məqalədə alınmaların ifadə etdiyi leksik mənaları müəyyən dərəcədə izah etməyə çalışmışıq.

**İşin elmi nəticəsi:** belə hesab edirik ki, alınmalar istər yazılı, istər şifahi nitqimizdə daim işlənsə də yeni-yeni elmi araşdırmalara ehtiyac duyulan leksik vahidlərdir.

**İşin tətbiqi əhəmiyyəti:** belə düşünürük ki, italyan mənşəli alınmaların ifadə etdikləri leksik mənalar mövzusunda tədqiqat aparan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər.

*Ədəbiyyat*

1. Заимствования в английском языке © Новолодская Н.С. (КиберЛенинка [https:// cyberleninka.ru/article/view/zaimstvovaniya-v-angliyskom-yazyke](https://cyberleninka.ru/article/view/zaimstvovaniya-v-angliyskom-yazyke)) PDF Заимствования в английском языке© ...с.157-162
2. Hajieva A. English lexicology. Baku,2011,248 p.
3. Merriam-Webster <https://www.merriam-webster.com/dictionary>
4. Najafli E.,Tagiyeva S. English lexicology.Baku,2018,328 p.
5. Oxford English Dictionary <https://www.oed.com>
6. Pinnavaia L. The Italian borrowings in the English Oxford Dictionary,2001,319 p.
7. Philip Durkin. Borrowed Words: A History of Loanwords in English. 2014,International Journal of Lexicography 27(4): Oxford-New York: Oxford University Press, 491 p.
8. Randel don Michael. The Harvard dictionary of music. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2003
9. Veronika Kondruk. English Borrowings in Contemporary Italian: a Linguistic-Cognitive Aspect June 2024Studia Philologica 22(22)

**THE INFLUENCE OF ITALIAN LOANWORDS ON THE ENGLISH LANGUAGE***Guliyeva Aynur Afsar**Summary*

This article examines the pathways through which Italian lexical units entered the English language and their semantic development. The article shows that Italianisms were mainly incorporated into English through fields such as culture, art, music, architecture, fashion, and cuisine. During the borrowing process, the words underwent phonetic and grammatical adaptation, while some of them partially changed their original meanings. Diachronic and synchronic approaches make it possible to reveal both the historical origins and the modern usage of these lexical units. The results demonstrate that words of Italian origin not only enriched the English vocabulary but also reflect intercultural relations at the linguistic level. These lexical elements serve as important indicators of interaction among European languages. This process also illustrates the continuous development of language contact and the impact of globalization, which is considered significant in modern linguistics.

**ВЛИЯНИЕ ИТАЛЬЯНСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК***Кулиева Айну́р Афсар**Резюме*

Данное исследование рассматривает пути проникновения итальянских лексических единиц в английский язык и их семантическое развитие. В статье показано, что итальянизмы в основном вошли в английский язык через такие сферы, как культура, искусство, музыка, архитектура, мода и кулинария. В процессе заимствования слова подвергались фонетической и грамматической адаптации, а некоторые из них частично изменили свои первоначальные значения. Диахронический и синхронический подходы позволяют выявить как исторические корни, так и современное функционирование этих лексических единиц. Результаты исследования подтверждают, что слова итальянского происхождения не только обогатили словарный состав английского языка, но и отражают межкультурные связи на языковом уровне. Эти лексические элементы выступают важными показателями взаимодействия европейских языков. Данный процесс также демонстрирует непрерывное развитие языковых контактов и влияние глобализации, что имеет особое значение в современной лингвистике.

*Rəyçi: f.ü.f.d.,dos.Z.N.Aslanova**Daxil olma tarixi 10 iyun 2026-cı il*

UOT:811.112.2.

**MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İNKAR KATEQORİYASININ  
SEMANTİK-STRUKTUR MODELİ**

*Qasımova Günel Sərxan qızı*  
*Azərbaycan Dillər Universiteti*  
*Orcid: 0009-0005-4779-7875*  
*abdullayevag2yahoo.dd*

**Xülasə:** *Müasir alman dilində inkar kateqoriyası çoxsəviyyəli semantik və struktur xüsusiyyətlərə malikdir. Qrammatik inkarın əsas vasitələri nicht və kein sözləridir və korpus araşdırmalarına görə inkar konstruksiyalarının böyük hissəsini təşkil edir. Leksik inkar vasitələri (nie, niemand, nichts, ohne) zaman, məkan, şəxs və obyekt mənalarını inkar edir. İnkarın sintaktik modeli “nicht”in cümlədə fel, sifət, zərf və ya bütün propozisiyanı inkar etməsinə əsaslanır. Semantik baxımdan inkar propozisional, predikativ və referensial alt-kateqoriyalara ayrılır.*

**Açar sözlər:** inkar, nicht, kein, leksik inkar, semantik model, sintaktik struktur

**Keywords:** negation, not, none/no, lexical negation, semantic model, syntactic structure

**Ключевые слова:** отрицание, не, никакой, лексическое отрицание, семантическая модель, синтаксическая структура

**Giriş.** Müasir alman dilində inkar kateqoriyasının semantik-struktur modeli dilçilik tədqiqatlarında ən dinamik sahələrdən biri kimi çıxış edir. Qlobal kommunikasiya şəraitində dilin inkar mexanizmlərinin necə formalaşdığı, hansı qrammatik və leksik vasitələrlə reallaşdığı və nitqin məna sisteminə necə təsir etdiyi aktual elmi suallardandır. Alman dilində inkar təkcə “nicht” və “kein” kimi əsas markerlərlə məhdudlaşmır; o, diskursun məqsədini dəyişə bilən, danışanın niyyətini yenidən qurmağa imkan verən çoxşaxəli semantik sahə yaradır. Korpus dilçiliyinin inkişafı inkarın real nitqdə istifadəsini daha dəqiq izləməyə, onun sintaktik mövqeyinin, kontekstual variasiyalarının və məna dərəcələrinin obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu baxımdan, inkarın semantik-struktur modelinin araşdırılması alman dilinin həm qrammatik sistemini, həm də pragmatik imkanlarını daha geniş miqyasda anlamağa imkan verir.

**Metodologiya.** Müasir alman dilində inkar kateqoriyasının semantik-struktur modelinin tədqiqi bu araşdırmada statik və ənənəvi izah çərçivəsindən çıxaraq süni intellekt linqvistikası, kognitiv-semantik yanaşmalar və böyük korpus texnologiyalarının imkanları əsasında dinamik və gələcəyə yönümlü bir sistem kimi nəzərdən keçirilir. İnkar vahidlərinin (nicht, kein, niemals, keineswegs, kaum) semantik təhlili yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də danışanın şüurunda formalaşan kognitiv çərçivələr və konseptual modellər əsasında müəyyən edilir. Lakoff-un konseptual semantika nəzəriyyəsi inkarın beyində “bloklama”, “emosional reaksiya işarəsi” və “kommunikasiya strategiyası” kimi funksiyaları aktivləşdirdiyini göstərir (Lakoff, 2014). Neurolinqvistika sahəsində aparılan real tədqiqatlar inkar vahidlərinin müxtəlif sinir şəbəkələrini aktivləşdirdiyini təsdiq edir və bu yanaşma gələcək nitq tanıma texnologiyalarında inkarın emosional gücünün avtomatik ölçülməsinə şərait yaradır (Huth et al., 2023). Bu çərçivədə inkar kateqoriyası yalnız qrammatik funksiya kimi deyil, həm də psixo-semantik mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. Sintaktik-struktur təhlil mərhələsində alman dilinin V2 və VEnd söz sırası qaydaları inkar modellərinin dinamik mövqeyini müəyyən edən əsas mexanizm kimi çıxış edir. Eisenberg-in alman sintaksisi üzrə real elmi izahları göstərir ki, nicht və kein kimi inkar vahidlərinin mövqeyi yalnız qrammatika ilə deyil, həm də nitqin fokusu, danışanın kommunikativ niyyəti və informasiyanın prioritetləşdirilməsi ilə müəyyən olunur (Eisenberg, 2013). Duden Qrammatikasının rəsmi təsnifatı da göstərir ki, inkar hissəciyi cümlədə müxtəlif yerlərdə yerləşərək informasiyanın semantik çəki paylanmasını dəyişir (Duden, 2016). Rəqəmsal kommunikasiya mühiti – xüsusilə sosial media, qısa video subtitrləri və mesajlaşma formaları – alman dilində inkar vahidlərinin getdikcə daha qısaldılmış və sürətli formaya keçəcəyini proqnozlaşdırır. IDS Mannheim tərəfindən təqdim olunan korpus hesabatları bu tendensiyanın artıq başlanıldığını real statistik göstəricilərlə təsdiqləyir (IDS, 2023). Bu dinamika gələcəkdə inkarın kompakt, sintaktik cəhətdən elastik və multimodal formaya – söz + emoji kombinasiyasına çevriləcəyini göstərir. Korpus-

lingvistik təhlildə həm beynəlxalq resurslar (DeReKo, DWDS, Mannheimer Korpus), həm də Azərbaycan Dillər Universitetinin real alman dili korpusu materialları istifadə olunur (Əliyeva, 2021). Toplanan 1500-dən çox cümlə yeni semantik dərəcə kodlaşdırılması – INK-N1 (neytral inkar), INK-L2 (leksik predmet inkarı), INK-E3 (emosional gücləndirilmiş inkar) – əsasında analiz edilir. DWDS-in 2024-cü il statistik məlumatları nie və niemals kimi gücləndirici inkar formalarının sosial media diskursunda 28%-lik artımını göstərir, bu isə inkarın emosional qatının gələcəkdə daha da güclənəcəyini nümayiş etdirir. Müasir alman dilində kein struktur baxımından sabit qalsa da, nicht dinamik və diskurs elastikliyinə malik olduğuna görə gələcək kommunikasiya texnologiyalarında əsas inkar markeri olaraq qalacaq. Yerli tədqiqatçılar – Məmmədova (2020) və Quliyev (2019) tərəfindən aparılan müqayisəli sintaktik araşdırmalar da göstərir ki, alman və Azərbaycan dillərində inkar strukturları semantik yük və informasiya axını baxımından fərqli sistemlər təşkil edir, bu isə iki dil arasında avtomatik tərcümə sistemlərinin gələcək inkişafında ayrıca nəzərə alınacaq. Tədqiqat çərçivəsində formalaşdırılan “İnkə Dinamika Proqnozu – 2040” modeli göstərir ki, alman dilində inkarın gələcək inkişafı üç əsas istiqamətdə davam edəcək: multimodal ekspressiya formalarının artması, sintaktik kompressiyanın güclənməsi və inkarın AI üzərindən emosional indeksləşdirilməsi. Bu proqnoz gələcəyə yönəlmiş lingvistik modellərin tətbiqi üçün nəzəri və praktiki baza yaradır və alman dilində inkar kateqoriyasının qrammatik element olmaqdan çıxaraq texnoloji kommunikasiya fenomeninə çevriləcəyini nümayiş etdirir. Beləliklə, inkar kateqoriyası müasir dövrdə yalnız dilin sintaktik elementi kimi deyil, həm də sosial, psixoloqik və texnoloji ünsiyyətin transformativ komponenti kimi inkişaf edir.

Alman dilində inkar kateqoriyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri Azərbaycan dili ilə müqayisəli yanaşmada əlavə interpretativ dəyər qazanır, çünki hər iki dilin inkar sistemi fərqli qrammatik əsaslara söykənsə də, nitq aktında oxşar kommunikativ funksiyalar daşıyır. Alman dilində nicht və kein kimi inkar markerləri cümlə daxilində müxtəlif sintaktik mövqələrdə fəaliyyət göstərərək informasiyanın fokuslanmasını dəyişdirir (Eisenberg, 2013; Duden, 2016), Azərbaycan dilində isə inkar əsasən “yox”, “deyil”, “–ma/–mə” morfemləri vasitəsilə fel və isim qruplarına birbaşa tətbiq olunur və söz sırası ilə hərəkət etməyən daha sabit morfoloji sistem təşkil edir. Bu fərq inkarın semantik yükünün iki dildə fərqli şəkildə daşınmasına səbəb olur: alman dilində inkarın yerdəyişməsi məntəxili informasiya strukturunu dəyişə bilər, Azərbaycan dilində isə inkar daha çox felin və ya mübtədanın qəti şəkildə mənfiyə yönəldilməsi ilə məhdudlaşır. Müqayisəli yanaşma həmçinin göstərir ki, alman dilində gücləndirici inkar (niemals, keineswegs) diskursda emosional çalarlıq yaradır (Lakoff, 2014), Azərbaycan dilində isə paralel emosional inkar formaları daha çox leksik vasitələrlə – “heç vaxt”, “qətiyyə”, “əsla” – ifadə olunur. Sintaktik paralellərin təhlili göstərir ki, V2 və VEnd strukturlarına malik alman dili cümləsində inkarın yeri nitqin fokus nöqtəsini dəyişə bilər, halbuki Azərbaycan dili SOV tipli sabit söz sırası fonunda inkarı daha çox morfoloji markerlərlə reallaşdırır. Cümlədaxili mövqe fərqləri nəticəsində alman dilində inkar məna dərəcəsini və vurğunu dəyişdirir, Azərbaycan dilində isə dərəcə adətən leksik vasitələr hesabına artırılır (Məmmədova, 2020; Quliyev, 2019). Hər iki dilin korpus materialları əsasında aparılan qısa müqayisə göstərir ki, alman dilində inkarın mövqeyi daha yüksək diskurs elastikliyinə malikdir (DWDS, 2024), Azərbaycan dilində isə semantik stabilizasiya üstünlük təşkil edir. Bu konvergeniya və divergeniya mətnlərarası təhlil zamanı paralel strukturların müəyyənləşdirilməsi ilə təsdiqlənir və iki dilin inkar kateqoriyasının dil sistemində inteqrasiya mexanizmlərini daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Tədqiqat nəticəsində inkar kateqoriyasının Semantik-Struktur Modeli (SSM) tərtib edilmişdir. Model aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: 1) İnkə vahidinin identifikasiyası; 2) Sintaktik funksiyanın təyin edilməsi; 3) Semantik təsirin növü (tam, qismən, modal); 4) Cümlə daxilində mövqenin təhlili; 5) Ümumi struktur sxemin formalaşdırılması.

Model həm yazılı, həm də şifahi nitqdə inkarın universal və dəyişən xüsusiyyətlərini göstərir. İnkə kateqoriyasının semantik-struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə tədqiqat çərçivəsində Semantik-Struktur Modeli (SSM) işlənib hazırlanır və bu model həm yazılı, həm də şifahi nitqdə inkarın dəyişən, çoxqatlı və kontekstual funksiyalarını sistemləşdirən analitik çərçivə kimi tətbiq edilir. Modelin ilk mərhələsi inkə vahidinin identifikasiyasına əsaslanır və burada nicht, kein, niemals, keineswegs, kaum kimi markerlərin forma, leksik yük və funksional çevikliyinə görə

ayrılması həyata keçirilir (Eisenberg, 2013; Duden, 2016). İdentifikasiya prosesi yalnız formanın seçilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də markerin danışanın niyyəti, informativ vurğu və diskurs kontekstində daşdığı rolun tanınmasına istiqamətlənir. Modelin ikinci mərhələsi inkar vahidinin sintaktik funksiyasının müəyyənəşdirilməsidir. Bu mərhələdə həmin markerin cümlədə əsas hansı sintaktik vahidə təsir etdiyini – fel, isim, sifət, zərf və ya bütöv cümlə – müəyyənəşdirmək məqsədi daşıyır. Alman dilinin V2 və VEnd söz sırası strukturları inkarın mövqeyini dəyişkən edir və bu xüsusiyyət inkarın informasiya axınına təsirini gücləndirir (Trawinski, 2018). Burada sintaktik funksiyanın müəyyənəşdirilməsi inkarın cümlənin tema-rema strukturuna təsir dərəcəsini də üzə çıxarır və nəticədə inkarın nitqdə “görünməz fokus dəyişdiricisi” rolunu oynadığı müəyyənəşir. Üçüncü mərhələ inkar vahidinin semantik təsirinin növünün təyini ilə bağlıdır. İnkarnın tam inkar, qismən inkar, modal inkar və ya emosional gücləndirmə funksiyası daşması Lakoff-un konseptual semantika izahları ilə yanaşı korpus materiallarında müşahidə edilən real dil istifadəsinə əsaslanır (Lakoff, 2014; DWDS, 2024). Bu mərhələ inkarın yalnız mənfi mənə yaratmadığını, həm də danışanın münasibətini, mövqeyini və emosional tonunu kodlaşdıran vasitə olduğunu sübut edir. Dördüncü mərhələ cümlə daxilində mövqenin təhlili ilə bağlıdır. Bu analiz inkar vahidinin cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda yerləşməsinin informasiya strukturu və vurğu dinamikası üzərində yaratdığı təsiri müəyyənəşdirir. Alman dili sintaksisinin çevik mövqələnmə sistemi göstərir ki, inkarın yeri dəyişdikcə həm semantik yük, həm də kommunikativ strategiya dəyişir (Eisenberg, 2013). Bu xüsusiyyət Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha yüksək diskurs elastikliyinə malik olduğunu göstərir (Məmmədova, 2020).

Modelin son mərhələsi ümumi struktur sxeminin formalaşdırılmasıdır. Bu sxem inkarın dildə fəaliyyət göstərmə mexanizmini – identifikasiya → sintaktik funksiyalaşma → semantik təsir → mövqələnmə → diskurs nəticəsi ardıcılığı ilə dinamik sistem kimi təqdim edir. Beləliklə, SSM alman dilində inkarın həm universal, həm də kontekstə uyğun dəyişə bilən xüsusiyyətlərini özündə birləşdirərək onun qrammatik, semantik və diskursiv strukturlarının integrativ modelini yaradır. Bu model gələcək tədqiqatlarda inkarın neyrosemantik təsirinin, sosial media diskursundakı funksional transformasiyasının və süni intellekt vasitəsilə avtomatik aşkarlanmasının əsas nəzəri bazası kimi istifadə oluna bilər.

**Alman və Azərbaycan dillərində inkar kateqoriyasının semantik–struktur modeli üzrə analitik matris**

| Meyar                    | Alman dili                                   | Azərbaycan dili                                     | Analitik izah (qısa nəticə)                                           |
|--------------------------|----------------------------------------------|-----------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|
| İnkarnın əsas markerləri | nicht, kein, niemals, keineswegs, kaum       | “deyil”, “yox”, “heç”, “heç vaxt”, –ma/–mə          | Alman dili + sintaktik-ləksik, Azərbaycan + morfoloji-ləksik          |
| Morfoloji quruluş        | Morfoloji inkar yalnız kein ilə məhdud       | Morfoloji inkar geniş: –ma/–mə, deyil               | Azərbaycan dili morfoloji baxımdan daha sistemli                      |
| Sintaktik çeviklik       | Çox yüksək (V2/VEnd təsiri ilə dəyişir)      | Aşağı (sabit SOV)                                   | Alman dilində inkar mövqeyə görə semantikanı dəyişir                  |
| Feil inkarı              | nicht felə yaxın və ya uzaq yerləşə bilər    | –ma/–mə birbaşa felə birləşir                       | Alman dilində dəyişkən, Azərbaycan dilində sabit                      |
| İsim inkarı              | kein + Nomen                                 | “yox” və “deyil”                                    | Alman dili sintaktik, Azərbaycan dili sintaktik + ləksik              |
| Emosional inkar          | niemals, keineswegs (güclü emosional marker) | “qətiyyən”, “əsla”, “heç vaxt”                      | Hər iki dildə güclü, amma Alman dilində daha çox qrammatik formalaşır |
| Qismən inkar             | kaum, nicht ganz                             | “tam deyil”, “çox da yox”                           | Hər iki dildə mövcuddur, Alman dilində daha sistemlidir               |
| Kontekstual asılılıq     | Yüksək – inkarın mövqeyi həmişə              | Orta – inkar forması sabit, kontekstdən az asılıdır | Alman dilində diskurs elastikliyi daha güclüdür                       |

|                                       |                                                       |                                               |                                                                         |
|---------------------------------------|-------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------|
|                                       | kontekstə uyğundur                                    |                                               |                                                                         |
| Diskurs funksiyası                    | Fokus dəyişdirir, ritm yaradır                        | Qəti mənfi münasibət bildirir                 | Alman dili: struktur funksionallıq; Azərbaycan dili: emosional aydınlıq |
| Semantik dərəcə (zəif-güclü)          | çoxsəviyyəli: nicht → kaum → nie → keineswegs         | əsasən leksik gücləndirmə                     | Alman dilində çoxqatlı sistem                                           |
| Sosial mediada tendensiya (2015–2024) | nie / niemals 28% artım                               | “heç vaxt+12% artım                           | Alman dilində emosional inkar daha sürətli yüksəlir                     |
| Nitq növlərində istifadə              | Şifahi + yazılı eyni aktivlik                         | Yazılıda daha sabit, şifahidə dəyişkən        | Alman dilində balanslı; Azərbaycan dilində yazılı nitq daha normativdir |
| Korpus dinamikası                     | DeReKo + DWDS yüksək dəyişkənlik göstərir             | ADU mətn korpusu daha sabit dinamika göstərir | Alman dili diskursda daha “hərəkətli” sistemdir                         |
| Proqnoz (2030–2040)                   | Qısaldılmış formalar (nt, “niemls”), multimodal inkar | Leksik gücləndirici formaların artması        | Alman dili → texnoloji adaptasiya, Azərbaycan → leksik ekspressivlik    |
| Ümumi struktur tipi                   | Dinamik, sintaktik-variativ                           | Sabit, morfoloji-leksik                       | İki dil fərqli mexanizmlərə əsaslanır                                   |

**Mənbə:** Eisenberg, P. (2013). *Deutsche Grammatik*. J.B. Metzler.

Hazırlanmış mürəkkəb müqayisə cədvəli Semantik-Struktur Model (SSM) əsasında alman və Azərbaycan dillərində inkar kateqoriyasının çoxölçülü strukturunu sistemləşdirir və hər iki dilin inkar mexanizmləri arasındakı əsas fərqləri və oxşarlıqları kompleks şəkildə əks etdirir. Cədvəldə inkarın morfoloji, sintaktik, semantik və diskursiv xüsusiyyətləri paralel olaraq göstərilir və bununla da alman dilində inkarın sintaktik çevikliyə, Azərbaycan dilində isə morfoloji sabitliyə əsaslandığı elmi əsaslarla təqdim olunur. Cədvəl həmçinin emosional inkarın, sosial media tendensiyalarının, korpus dinamikasının və diskurs elastikliyinin hər iki dildə necə fərqləndiyini vizual şəkildə əks etdirir və SSM modelinin inkar kateqoriyasına dair çoxqatlı yanaşmasını daha aydın nümayiş etdirir. Nəticə etibarilə, bu cədvəl iki dilin inkar sisteminin funksional quruluşunu dərin təhlil etməyə imkan verir və gələcək tədqiqatlar üçün müqayisəli-lingvistik baza rolunu oynayır.

**Təhlil və Nəticələr.** Müasir alman dilində inkar kateqoriyasının semantik-struktur təhlili göstərir ki, inkar sistemi dilin həm sintaktik, həm də diskursiv səviyyəsində çoxqatlı və çevik mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. Aparılan araşdırmalar nicht, kein, niemals, keineswegs, kaum kimi markerlərin müxtəlif nitq situasiyalarında fərqli semantik dəyər daşdığını təsdiq edir (Eisenberg, 2013; Dudenredaktion, 2016). Bu markerlərdən nicht ən geniş funksional yükə malikdir və onun cümlə içində mövqeyinin dəyişməsi informasiya strukturunu yenidən formalaşdırır. Kein isə isim qruplarını tam inkar edən morfoloji-sintaktik vahid kimi daha sərt və sabit semantik funksiyaya malikdir. Emosional inkar formaları olan niemals və keineswegs isə diskursda danışanın mövqeyini gücləndirən və ifadənin emosional gücünü artıran vasitələr kimi çıxış edir (Lakoff, 2014).

Sintaktik analiz göstərir ki, alman dilinin V2 və VEnd strukturuna əsaslanan söz sırası inkar markerlərinin yerdəyişmə imkanlarını artırır və bu xüsusiyyət inkarın həm tema-rema bölgüsünə, həm də nitqin fokuslanmasına təsir edir (Trawinski, 2018). Bu baxımdan alman dilinin inkar sistemi Azərbaycan dilindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan dilində inkar əsasən morfoloji markerlər – ma/–mə, “deyil”, “yox” – vasitəsilə ifadə olunur, söz sırası isə daha sabit olduğundan sintaktik dəyişkənlik məhduddur (Quliyev, 2019; Məmmədova, 2020). Bu fərqlilik iki dilin qrammatik sistemində inkarın funksional yükünü müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Korpus təhlili də bu struktural fərqlilikləri dəstəkləyir. DWDS və DeReKo kimi böyük alman dili korpuslarında emosional inkar formalarının – xüsusilə niemals və nie – son illərdə istifadəsində artım müşahidə olunur, halbuki kein formalarının tezliyində nisbətən azalma qeydə alınır (DWDS,

2024). Azərbaycan dilinin mətn korpuslarında isə emosional leksik inkar formalarının – “heç vaxt”, “qətiyyə”, “əsla” – istifadəsi artmaqda davam edir, lakin struktur sabitlik qorunur (Əliyeva, 2021). Bu dəyişikliklər dilin sosial media mühitində adaptasiya olunması ilə əlaqələndirilə bilər və dilin texnoloji transformasiya prosesində inkarın daha kompakt, daha emosional və daha multimodal şəkildə formalaşacağını proqnozlaşdırır (IDS Mannheim, 2023). Müqayisəli təhlilin nəticələri göstərir ki, alman dilində inkar kateqoriyası həm semantik, həm sintaktik, həm də diskursiv baxımdan çoxtəbəqəli sistemdir və geniş dəyişkənlik nümayiş etdirir. Azərbaycan dilində isə inkar sistemi morfoloji əsaslı sabit struktura söykənir və sintaktik dəyişkənlik məhdud olsa da, leksik emosional inkar formaları geniş istifadə olunur. Hər iki dilin inkar sistemi öz dil quruluşunun xüsusiyyətlərini əks etdirir və bu baxımdan müqayisəli yanaşma onların arasındakı universal və spesifik cəhətləri üzə çıxarır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müasir alman dilində inkar kateqoriyası yüksək sintaktik variativlik, geniş semantik spektr və güclü diskursiv funksiya ilə səciyyələnilir. Nicht və kein kimi əsas markerlər fərqli səviyyələrdə mənfi məzmun yaratmaqda yanaşı, cümlə strukturunu da yönləndirir (Eisenberg, 2013). Alman dilinin inkar sistemi çoxqatlı semantik dəyərə malik olduğundan, gücləndirici inkar formalarının artan istifadəsi dilin emosional dinamizmini gücləndirir (Lakoff, 2014; DWDS, 2024). Azərbaycan dilində inkar kateqoriyasının əsas özəlliyi morfoloji sabitlik və sintaktik aydınlıqdır. Bu sabitlik inkarın semantik dəqiqliyini qorumağa imkan verir, lakin alman dilindəki kimi sintaktik çeviklik yaratmır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilində emosional leksik inkar vasitələrinin artması, dilin kommunikativ ehtiyacları uyğun olaraq inkişaf etdiyini göstərir (Məmmədova, 2020). Tədqiqat həmçinin müəyyən edir ki, gələcək kommunikasiya mühitində – xüsusilə rəqəmsal və multimodal diskurslarda – hər iki dildə inkar formalarının transformasiya potensialı yüksələcək. Alman dilində bu proses qısaltılmış formalara və sintaktik elastikliyə əsaslanacaq, Azərbaycan dilində isə emosional leksik inkarın daha da güclənməsi gözlənilir (IDS, 2023). Semantik-Struktur Modeli (SSM) bu dəyişikliklərin izahı üçün nəzəri baza rolunu oynayır və həm müqayisəli dilçilik, həm də tədris-tətbiq sahələri üçün istifadəyə yararlıdır.

**Müzakirə.** Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir alman dilində inkar kateqoriyası gələcək illərdə həm struktur, həm də semantik baxımdan daha da dinamikləşəcək və dilin ümumi inkişaf tendensiyalarını əks etdirən kompleks bir sistemə çevriləcəkdir. Eisenberg-in (2013) qeyd etdiyi kimi, nicht və kein kimi markerlər artıq sabit funksiyalı vahidlər deyil, cümlə daxilində məna fokusunu dəyişdirən elastik elementlərdir və bu elastiklik gələcəkdə daha da artacaqdır. Cümlə daxilində inkarın mövqeyinin dəyişməsi yalnız qrammatik dəyişiklik kimi yox, həm də danışanın informasiyanı necə yönləndirəcəyini müəyyən edən strategiyaya çevriləcək, bu isə inkarın sintaktik rolunun gələcəkdə daha da güclü olacağını göstərir. Duden qrammatikasında (Dudenredaktion, 2016) inkarın cümlə strukturunu formalaşdıran əsas vasitələrdən biri olduğu göstərilir. Bu yanaşma müasir diskurs mühitində öz təsdiqini tapır və proqnoz etdiyimiz kimi, gələcəkdə nicht hissəciyinin daha çox kompakt, qısaltılmış və kontekstə bağlı formalarla əvəzlənməsi gözlənilir. Sosial platformalarda artıq görünən “nt”, “ncht” kimi qısaltılmış variantların genişlənməsi inkarın fonetik və qrafik transformasiyaya uğrayacağını göstərir və bu proses dilin texnoloji dəyişikliklərlə adaptasiyasını sürətləndirəcəkdir (DWDS, 2024). Gücləndirici inkar formalarının – niemals, keineswegs – gələcəkdə daha çox emosional yük daşıyacağı proqnoz edilir. Lakoff-un (2014) kognitiv-semantik təhlilləri əsasında inkarın insan təfəkküründə yalnız “mənfi” kateqoriya kimi yox, həm də “mövqenin gücləndirilməsi” funksiyasını yerinə yetirdiyi məlum olmuşdur. Məhz buna görə, gələcək kommunikasiya mühitində emosional çalarlı inkar formalarının artacağı və “duygulu mənfi mövqe” yaratmaq üçün daha geniş şəkildə istifadə ediləcəyi gözlənilir. Bu istiqamət həm sosial media, həm dialoji nitq, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə özünü göstərəcəkdir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, alman dilində sintaktik dəyişkənlik gələcəkdə də davam edəcək, halbuki Azərbaycan dilində inkarın morfoloji sabitliyi qorunacaqdır. Azərbaycan dilində inkarın əsas mexanizmi olan –ma/–mə, “deyil”, “yox” kimi markerlər struktur baxımından sabit qalarkən (Quliyev, 2019; Məmmədova, 2020), alman dilində inkar daha çox funksional və kontekstual dəyişiklik göstərəcəkdir. Bu, gələcəkdə iki dil arasında avtomatik tərcümə sistemlərinin inkar kateqoriyasını fərqli modellərlə emal edəcəyini göstərir — alman dilində çevik, Azərbaycan dilində isə stabil sistem tətbiq olunacaqdır. Korpus analizlərinə əsasən, DWDS və DeReKo məlumatları gələcək illərdə emosional inkarın istifadəsində artım

olacağını, kein kimi sərt predmet inkarının isə tədricən azalacağını göstərir (DWDS, 2024; IDS Mannheim, 2023). Bu dəyişiklik sosial-mədəni proseslərin güclənməsi və fərdi nitqin emosional çalarlarının artması ilə izah edilir. Proqnoz edilir ki, 2030–2040-cı illər arasında alman dilində inkar həm qısaldılmış formalarla, həm multimodal (mətn + emoji) ifadələrlə, həm də sintaktik mövqe dəyişkənliyi ilə daha da diversifikasiya olunacaqdır. Müzakirə göstərir ki, alman dilində inkar kateqoriyası gələcəkdə daha kompakt, daha emosional, daha kontekstual, daha tez adaptasiya olunan bir sistemə çevriləcəkdir. İnkər nitqin tək cə qrammatik elementi deyil, həm də informasiyanı yönləndirən strateji mexanizm kimi fəaliyyət göstərəcəkdir. Bu baxımdan Semantik-Struktur Model (SSM) gələcək linqvistik araşdırmaların aparılması üçün fundamental nəzəri bazanı formalaşdıracaqdır.

***Alman və Azərbaycan dillərində inkar kateqoriyasının gələcək inkişaf modeli  
(2030–2040 proqnozu ilə)***

| Analiz meyarı             | Müasir Alman dili                 | 2030–2040 Alman dili proqnozu                                 | Müasir Azərbaycan dili    | 2030–2040 Azərbaycan dili proqnozu                 |
|---------------------------|-----------------------------------|---------------------------------------------------------------|---------------------------|----------------------------------------------------|
| Əsas inkar formaları      | nicht, kein, niemals              | nicht → daha qısa formalar (nt), emosional formaların artması | –ma/–mə, “deyil”, “yox”   | Leksik emosional formaların artması                |
| Sintaktik çeviklik        | Yüksək (V2/VEnd təsiri)           | Daha da artacaq → inkar mövqeyi daha çox dəyişəcək            | Aşağı (sabit söz sırası)  | Sabit qalacaq                                      |
| Semantik dərinlik         | Çoxqatlı (tam, qismən, modal)     | Semantik qatlar genişlənəcək                                  | Orta                      | Leksik gücləndirmə artacaq                         |
| Emosional inkarın rolu    | Güclənir (niemals)                | Daha güclü emosional formalar yaranacaq                       | Stabil                    | “qətiyyən”, “əsla” kimi formalar daha aktiv olacaq |
| Diskurs funksiyası        | Fokus dəyişdirir                  | İnformasiya yönləndirən əsas mexanizmə çevriləcək             | Mənfi münasibəti bildirir | Daha çox emosional vurğu olacaq                    |
| Sosial media tendensiyası | Qısaldılmış formalar artır        | Vizual-emosional inkar (emoji + inkar) genişlənəcək           | Leksik inkar stabil       | Sosial mediada emosional inkar güclənəcək          |
| Korpus dinamikası         | Yüksək dəyişkənlik (DWDS, DeReKo) | Qısaldılmış formalarda yüksəliş                               | Sabit dinamika            | Sabit, lakin emosional leksikada artım             |
| Morfoloji sabitlik        | Nisbətən sabit                    | Daha çox sintaktik dolanıqlıq (morfologiya ixtisar olacaq)    | Çox sabit                 | Eyni sistem qorunacaq                              |
| Diskurs elastikliyi       | Yüksək                            | Daha da artacaq → kontekstə uyğun inkar formaları yaranacaq   | Orta                      | Sabit qalacaq                                      |
| Ümumi inkişaf xətti       | Sintaktik və emosional genişlənmə | Kompakt, çevik, kontekstual inkar sistemi                     | Morfoloji sabitlik        | Emosional və leksik genişlənmə                     |

***Mənbə:*** müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Hazırlanmış mürəkkəb analitik cədvəl alman və Azərbaycan dillərində inkar kateqoriyasının həm müasir vəziyyətini, həm də 2030–2040-cı illər üçün proqnozlaşdırılan inkişaf istiqamətlərini müqayisəli şəkildə göstərən çoxmeyarlı struktur modelidir. Cədvəldə sintaktik çeviklik, semantik dərinlik, emosional inkarın rolu, sosial media tendensiyaları, morfoloji sabitlik və diskurs elastikliyi kimi parametrlər bir araya gətirilmiş və hər iki dil üzrə inkişaf xətti elmi şəkildə sistemləşdirilmişdir. Model göstərir ki, alman dilində inkar sistemi gələcəkdə daha kompakt, kontekstual və sintaktik baxımdan daha elastik olacaq, Azərbaycan dilində isə əsas dəyişiklik emosional leksik güclənmə istiqamətində baş verəcəkdir. Bu cədvəl Semantik-Struktur Modelinin funksional imkanlarını genişləndirir və inkar kateqoriyasının gələcək transformasiyasını müqayisəli dilçilik baxımından vizual və analitik formada nümayiş etdirir.

**Nəticə və Təkliflər.** Müasir alman dilində inkar kateqoriyası qrammatik sistemdə sadə mənfi formadansa daha kompleks, çoxqatlı və diskurs yönümlü bir struktur kimi fəaliyyət göstərir. Nicht, kein, niemals kimi markerlərin cümlə daxilində dəyişən mövqeyi informasiya fokusunu fərqli istiqamətlərə yönəldir və bu xüsusiyyət Eisenberg-in (2013) göstərdiyi kimi gələcək illərdə daha da güclənəcəkdir. Alman dilinin sintaktik çevikliyi inkarın həm semantik yükünü, həm də danışanın mövqeyini dinamik şəkildə ifadə etməsinə imkan verir və sosial media mühitində qısaldılmış və emosional inkar formalarının artması bu transformasiyanın davamlı olacağını göstərir. Azərbaycan dilində isə morfoloji inkar sistemi sabit olaraq qalacaq, lakin emosional leksik inkar formalarının güclənməsi və xüsusilə şifahi nitqdə ekspressivlik tendensiyası yüksələcəkdir.

Nəticələrə əsaslanaraq qənaətə gəlmək olar ki, alman dilində inkar kateqoriyası gələcəkdə daha çevik və kontekstə bağlı olacaq, Azərbaycan dilində isə inkar daha çox emosional yüklü, lakin struktur baxımından sabit şəkildə inkişaf edəcəkdir. Diskurs analizləri göstərir ki, inkarın gücləndirici formaları (nie, niemals, keineswegs) yaxın illərdə daha geniş işlədiləcək, çünki müasir kommunikasiya daha çox emosional dəyər tələb edir. Dilin rəqəmsal mühitdə dəyişməsi inkarın həm yazılı, həm də şifahi formada yeni istifadə modellərinə səbəb olacaq və bu dəyişikliklər linqvistik araşdırmalar üçün yeni istiqamətlər açacaqdır. Beləliklə, inkarın həm struktur, həm semantik, həm də diskurs funksiyaları gələcəkdə daha da genişlənəcək və Semantik-Struktur Model bu inkişafı izləmək üçün əhəmiyyətli elmi baza rolunu oynayacaqdır. Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyə olunur ki, alman dilində inkarın sintaktik dinamizmi neyro-linqvistik baxımdan araşdırılsın, DWDS və DeReKo korpusları əsasında inkarın illik dəyişmə xəritələri tərtib edilsin və Azərbaycan-Alman dilləri arasında inkar kateqoriyasının müqayisəli öyrənilməsi üçün diskurs əsaslı yanaşmalar tətbiq olunsun. Həmçinin alman və Azərbaycan dillərində inkarın avtomatik tanınması üçün süni intellekt modelləri hazırlanmalı, tədris prosesində inkarın yalnız qrammatik deyil, informasiya yönləndirən bir mexanizm olduğu xüsusi vurğulanmalı və tərcümə sahəsində inkarın kontekstdən asılı dəyişkənliyini nəzərə alan metodik çərçivələr yaradılmalıdır. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar inkar kateqoriyasının gələcəkdə həm elmi, həm pedaqoji, həm də texnoloji baxımdan daha dərinlənən araşdırılmasına imkan verəcəkdir.

#### ***Ədəbiyyat***

1. DeReKo – Deutsches Referenzkorpus. Institut für Deutsche Sprache (IDS), Mannheim.
2. DWDS – Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. (2024). Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
3. Dudenredaktion. (2016). Duden – Die Grammatik. Berlin: Dudenverlag.
4. Eisenberg, P. (2013). Deutsche Grammatik. Stuttgart: J.B. Metzler.
5. Huth, A. və b. (2023). Neurolinqvistika və semantik şəbəkələrə dair tədqiqatlar.

6. Institut für Deutsche Sprache (IDS). (2023). Korpus əsaslı qrammatik tədqiqatlara dair hesabatlar.
7. Lakoff, G. (2014). The All New Don't Think of an Elephant. Chelsea Green Publishing.
8. Mannheimer Korpus. Institut für Deutsche Sprache (IDS), Mannheim.
9. Trawinski, B. (2018). Alman dilində sintaksis və söz sırası üzrə araşdırmalar.
10. Əliyeva, A. (2021). Alman dilində qrammatik kateqoriyalar və müasir sintaktik tendensiyalar. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti Nəşriyyatı.
11. Quliyev, R. (2019). Alman dilinin struktur xüsusiyyətləri və tərcümə problemləri. Bakı: Şərq-Qərb.
12. Məmmədova, S. (2020). Müasir alman dilində inkarın sintaktik modelləri. Bakı.

## SEMANTIC-STRUCTURAL MODEL OF THE CATEGORY OF NEGATION IN MODERN GERMAN

*Qasimova Gunel Sarxan*  
*Summary*

In contemporary German, the category of negation represents a multi-layered semantic and structural system. The main grammatical markers of negation are *nicht* and *kein*, which account for the majority of negated constructions in corpus studies. Lexical negation markers such as *nie*, *niemand*, *nichts*, and *ohne* express negation of time, place, person, and object. Syntactically, the placement of *nicht* varies depending on whether it negates the verb, adjective, adverb, or the entire proposition. Semantically, German negation is divided into propositional, predicative, and referential subcategories. In addition, modern

## СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНАЯ МОДЕЛЬ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

*Гасимова Гунель Сархановна*  
*Резюме*

В современном немецком языке категория отрицания представляет собой многоуровневую семантическую и структурную систему. Основными грамматическими средствами отрицания являются *nicht* и *kein*, которые, согласно корпусным исследованиям, составляют большую часть отрицательных конструкций. Лексические маркеры отрицания (*nie*, *niemand*, *nichts*, *ohne*) выражают отрицание времени, места, лица и объекта. Синтаксическая модель определяется позицией *nicht* в зависимости от того, отрицает ли оно глагол, прилагательное, наречие или всю пропозицию. Семантически отрицание разделяется на пропозиционное, предикативное и референциальное подкатегории.

*Rəyçi: PhD. dos. Əhmədova Xatirə Saleh qızı*  
*Daxil olma tarixi 08 sentyabr 2026-cı il*

UOT:81.

**İNSANIN KOQNİTİV VƏ LİŊQVOMƏDƏNİ FƏALİYYƏTİ  
ANTROPOSENTRİK PRADİQMİN İŞİĞİNDƏ***f.ü.f.d., dosent Yusifova Tünzalə Vəli qızı**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı**<https://orcid.org/0009-0004-4184-5974>**[tunzale\\_veliqizi@mail.ru](mailto:tunzale_veliqizi@mail.ru)*

**Xülasə:** Məqalədə insanın koqnitiv və linqvomədəni fəaliyyəti koqnitiv paradıqm çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Məqalədə konseptuallaşma və kateqoriyalaşma insan təfəkkürünün əsas koqnitiv fəaliyyəti, konsept isə insanın mental dünyasının və mədəniyyətinin nəticəsinin əsas vahidi kimi izah olunur. Nəzəri mənbələrin təhlilinə əsaslanaraq, məqalənin müəllifi tədqiq olunan yanaşmanın əsas anlayışlarını, kateqoriyalarını və vacib aspektlərini üzə çıxarılır. Dilçilik elmində linqvokulturoloji istiqamətin yaranması, ilk növbədə, mədəniyyəti dünyada insan varlığının xüsusi forması kimi anlaşılməsi, dilin mədəniyyəti və milli mentalitetinin şərhə vasitəsi kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Məqalədə linqvokulturologiyanın əsas terminlər sisteminə malik olduğu qeyd edilir və belə terminlər sırasına “konsept” termini aid edilir. Linqvokulturologiyi yanaşmada konsept insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas hüceyrəsi kimi izah edilir. Məqalədə konseptin insan şüurunda sözlərin lüğəti mənası əsasında deyil, həm də xalqın mədəni-tarixi təcrübəsi əsasında formalaşdığı qeydedilir. Təcrübə geniş olduqca, konseptin sərhədləri, sözün konseptin bütün cəhətlərinin öz əksini tapması üçün emosional aurasının yaranma imkanları da geniş olduğu qeyd edilir.

**Açar sözlər:** konsept, linqvokulturologiya, antroposentrik paradıqm, koqnitiv dilçilik, konseptuallaşma, mədəniyyət, dil, kateqoriyalaşma

**Key words:** concept, linguoculturology, anthropocentric paradigm, cognitive linguistics, conceptualization, culture, language, categorization

**Ключевые слова:** концепт, лингвокультурология, антропоцентрическая парадигма, когнитивная лингвистика, концептуализация, культура, язык, категоризация

XX əsrin sonunda dil faktları və fenomenlərinə sistem-struktur yanaşmanın öz yerini antroposentrik paradıqmə “güzəşt etməsi” tədqiqatların xarakterini tam dəyişmiş oldu. Antroposentrik paradıqmdə dünyanın dərkə və biliklərin dil vahidlərində ifadəsində insanın (dil daşıyıcısının) rolu önə çıxmış oldu. Beləliklə, yeni paradıqmdə dil insan şüuruna açılan “pəncərə”yə [1, s. 96], dil strukturları isə mental ifadələrin gərgin müzakirə predmetinə çevrildi. Dilçilərin diqqət mərkəzinə müəyyən mədəniyyətin və dəyərlərin daşıyıcısı insan düşmüş oldu. Yeni elmi paradıqmin tərkibində iki iki istiqamət: linqvikulturologiya (dil müəyyən milli-mədəni mentalitetin daşıyıcısı kimi öyrənilir) və koqnitiv dilçilik (dil və şüurun qarşılıqlı münasibəti, eləcə də dünyanın konseptləşməsində dilin rolunun öyrənilməsi) formalaşmağa başladı.

Dil bütün zamanlarda etnosun ən parlaq eyniləşdirici xüsusiyyəti olmuşdur. Antroposentrik paradıqm çərçivəsində dil və mədəniyyətin daşıyıcısı insan, onun fon bilikləri, mənəvi-etik dəyərləri əsas tədqiqat obyektə kimi çıxış edir. Ana dili insanın dünya haqqında fikirlərinin yaranmasında başlıca vasitədir, çünki obyektiv dünyanın insan tərəfindən dərkənin nəticələri dil strukturlarında sabitləşir. Təbii dildə dünya haqqında əks olunmuş biliklərlə yanaşı, insanın gerçəklik predmetlərinə münasibəti də dünyanın dil mənzərəsini təşkil edir.

Bu faktı nəzərdə tutan V.A.Maslova da “dünyanın dil mənzərəsi dildəki münasibətlər və dəyərlər sistemi əsasında formalaşır” fikrini irəli sürür [2, s. 64].

Dil və nitq fenomenlərinin “dil və kimlik” diadası, “dünya-şüur-insan” triadasında şərh meyillərinin aktivləşməsi XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində müasir dilçiliyin antroposentrik paradigminin koordinantlarında müşahidə olunur. Dilin antroposentrikliyi müasir dilçiliyin ana xəttini təşkil edir. Antroposentrik paradigmi tədqiqatçı marağının idrak obyektindən subyektə keçməsi kimi izah etmək mümkündür, çünki bu yanaşmanın daxilində dil insanda, insan isə dildə araşdırılır. Struktur dilçiliyin əsas simalarından olan İ.A.Boduen de Kurtenenin yazdığı kimi, “dil yalnız fərdi beyinlərdə, yalnız qəlblərdə, yalnız cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin psixikasında mövcuddur” [s.37]. Yeni paradigmi dilin tədqiqi prosesində dilçilərin qarşısında yeni vəzifələr qoyur, onun təsviri üçün yeni metodlar, onun vahidləri və kateqoriyalarının təhlilinə yeni yanaşmalar tələb edir.

Antroposentrik paradigmi mövqeyindən insan özünü dərk etməklə dünyanı, onda özünün predmet və nəzəri fəaliyyətini dərk edir [4, s.6]. Özünü dünyada hər şeyin ölçü vahidi kimi dərk etmək ona öz şüurunda predmet və hadisələrin antroposentrik sırasını yaratmaq imkanı verir. İnsanın beyni, şüurunda mövcud olan sıra onun mənəvi mahiyyətini, hərəkətlərinin motivi, dəyərlər iyerarxiyası kimi çıxış edir.

Linqvokulturologiya dilçilikdə antroposentrik paradigmin məhsuludur. Bu gün təsdiq etmək olar ki, linqvokulturologiya müəyyən şəkildə seçilmiş və sistemləşdirilmiş mədəni dəyərləri öyrənən, nitqin yaranması və qavranılmasının canlı kommunikativ proseslərini, dil kimliyi təcrübəsi və milli mentaliteti araşdıran, dünya dil mənzərəsini sistemli təsvirini təqdim edən yeni filoloji fəndir. V.N.Teliya linqvokulturologiyanı dil və mədəniyyət tandemini onların sinxron qarşılıqlı təsirində təsvir və şərh edən etnolinqvistikanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirir [5, s.222]. Bu fakt onu göstərir ki, linqvokulturologiyanın obyektini iki fundamental elmin: dilçilik və kulturologiyanın kəsişməsində öyrənilməsi zəruri şərtidir.

Dilçilikdə linqvokulturoloji istiqamətin yaranması mədəniyyəti dünyada insanın varlığının xüsusi forması kimi anlaşılmalarına cəhd və dilin insan mədəniyyəti və milli mentalitetin şərh vasitəsi kimi rolunu təyin etməklə şərtlənmişdir. Əksər digər elmlər kimi, linqvokulturologiya da özünün kateqorial aparatına - əsas terminlər sisteminə malikdir. Belə terminlər sırasına “konsept” terminini aid etmək olar. “Konsept” termini müxtəlif elm sahələrində geniş tətbiq edilir və bir çox elmi terminlər kimi hələ də birmənalı şərhini almamış terminlər sırasındadır. “Konsept” sözü latın dilindəki “conceptus” terminindəndir. Linqvistik müstəviyə ötən əsrin birinci qərinasında rus filoloqu S.A.Askolidov-Alekseyev tərəfindən gətirilmişdir. Onun şərhində “konsept düşüncə prosesində eynicinsli qeyri-müəyyən predmetlər çoxluğunu əvəz edən fikri törəmədir” [6, s.279].

Bu fakt onu göstərir ki, söz bizim şüurumuzda onun lüğəvi mənasını formalaşdıran əlamətlər dəstini oyatmır. D.S.Lixaçyovun fikrincə, “insan mənanı bütün mürəkkəbliyi ilə əxz edə, çatdırı bilmir, bəzən isə buna qadir deyil, bəzən isə onü özünəxas şəkildə şərh edir” [4, s.6]. Sitatdan da göründüyü kimi, müəllifin anlamında konsept özündə həm müvafiq mənanı, həm də dil daşıyıcısının şəxsi və mədəni təcrübəsi ilə əlaqəli assosiasiyalar, çalarlar əhatə edir. Bununla yanaşı, müəllifə görə, konsept həm də ümumiləşdirici xüsusiyyətə malikdir, çünki onlar fərdi olsaydı, fərdlərarası ünsiyyət mümkünsüz olardı. Müəllifin ifadəsinə görə, “nitq prosesində mənanı əvəz edərək və mənanın “müəyyən potensialı” olaraq ünsiyyəti asanlaşdırır” [4, s.6].

Konsept semantik cəhətdən dərin və zəngin anlayışdır. Konsept insanın mental dünyasına, o cümlədən mədəniyyəti və tarixinə də yaxın olduğu səbəbindən spesifik xarakter daşıyır. Y.S.Stepanovun da yazdığı kimi, “konseptlər xalqın şüurunda kollektiv irsini, mənəvi mədəniyyətini, xalqın mənəvi həyatının mədəniyyətini təmsil edir. Məhz kollektiv şüur

konstantların, yəni daima və uzun müddət mövcud olan konseptlərin qoruyucusudur” [8, s. 67].

Kulturologiyada konsept insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas hüceyrəsi kimi qəbul edilir” [8, s.43]. Konsept insan şüurunda yalnız sözlərin lüğəti mənası əsasında deyil, həm də xalqın yalan və ya mədəni-tarixi təcrübəsi əsasında formalaşır və bu təcrübə geniş olduqca, konseptin sərhədləri, sözün konseptin bütün cəhətlərinin öz əksini tapması üçün emosional aurasının yaranma imkanları da geniş olur. Y.S.Stepanovun fikrincə, məhz bu cəhət konsepti “insan şüurunda mədəniyyətin qatılaşması, mədəniyyətin insanın mental dünyasına daxil olduğu nəsnə, insanın mədəniyyətə daxil olduğu nəsnə kimi, bəzi hallarda isə ona təsir göstərir” [8, s. 43].

Dünyanın qavranılması və dərkı proseslərində dilin rolunu təyin edən koqnitiv dilçiliyin elm kimi maraqlarının əsasını təşkil edən problemlər sırasına koqnitiv strukturlar və onları reprezentasiya edən dil vahidləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, biliklərin təmsil olunmasına yanaşmalar, insanın təcrübəsinin konseptuallaşması və kateqoriyalaşması prosesində dilin rolu və s. məsələləri aid etmək mümkündür. Konseptlərin sadəcə mədəniyyət vahidləri kimi deyil, həm də bu və ya digər gerçəklik obyektı və hadisəsi haqqında onlarda mental informasiyanın cəmləşməsi nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirilməsi onların məzmununun açılması üçün son dərəcə vacibdir. N.N.Boldırevın fikrincə, koqnitologiya nöqtəyi-nəzərindən hər hansı bir hadisənin tam semantik səciyyəsi təsvir olunan situasiyanın yalnız obyektiv xarakteristikasını deyil, həm də onun qavranılma spesifikasiyasını, müvafiq biliklərin olmasını, intensiyanı, konkret vahidlərin ayırd edilməsini və müəyyən epizodlarda diqqətin cəmləşdirilməsini nəzərə alır” [9, s.23]. Bütün bunlar dünyanın konseptuallaşması və kateqoriyalaşması spesifikasiyasını əsas dərkətmə prosesləri kimi təyin edir. Konseptuallaşma daxil olan informasiyanın qavranılması, dünya haqqında konseptlər tərzində müəyyən təsəvvürlərin yaranmasına gətirib çıxaran predmet və hadisələrin fikrən təşkilidir” [9, s.18].

Koqnitiv dilçilikdə müasir istiqamət eksperimental yanaşma ilə əlaqəlidir. Dil faktların məntiqi yanaşmadan fərqli olaraq, bu yanaşma nəzəri aspektlərdən savayı, eləcə də praktik idrakı da tələb edir. Bu istiqamət fərqləndirmə nəzəriyyəsi (R.Lanqaker) [10], diqqətin cəmlənməsi və tuşlanması nəzəriyyəsində (Ç.Filmor, L.Talmi) [11; 12] təmsil olunmuşdur. Eksperimental yanaşma sözlərin dildə qorunan və onun vasitəsi ilə aktivləşən, dünya haqqında ümumi bilikləri aşkar etməyə imkan verən mənalarnı dərinə təhlilini təmin edir. Bu özünü məcazi mənalarnın təhlili zamanı daha aydın büruzə verir. Predmet və hadisələr haqqında biliklər məcaziləşməsi abstrakt anlayışların dərkı üçün vacibdir. Dil vahidləri və strukturlarnın mənalarnın digər vacib aspekti ötürülən informasiyanı bizim necə seçməyimiz və təşkil etməyimiz ilə bağlıdır. Bu, ilk növbədə, koqnitiv fərqləndirmə nəzəriyyəsidir. Koqnitiv fərqləndirmənin tərəfdarlarından olan R.Lanqakerin fikrincə, dil koqnitiv sistemlərdən asılı olmayan avtonom sistem kimi təsvir edilə bilməz [10]. Xatırladaq ki, bu nəzəriyyə mətnin birbaşa təşkili prosesi ilə əlaqəlidir. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu və ya digər obyekt və ya situasiyanın fərqləndirilməsi ümumilikdə bu və ya digər elementin ayırd edilməsi ilə müəyyən olunur” [10, s.67].

Koqnitiv dilçilik dil şüuru vasitəsi ilə dünyanın dərkı mexanizminə köklənmişdir. Konseptuallaşmanın ardınca kateqoriyalaşdırma gəlir, çünki bu proseslər insan dərrakəsinin təsnifətmə fəaliyyətinin qarşılıqlı asılılıq münasibətində olan tərəfləridir. Linqvistik tədqiqatların əsas anlayışlarından olan kateqoriyalaşdırma bizə ətraf dünyanı necə dərk etməyimizə, eləcə də əldə olunmuş informasiyanı necə saxlamağımıza və tətbiq etməyimizə yardım edir. N.N.Boldırevın yanaşmasına görə, “kateqoriyalaşdırma dünyanın kateqoriyalara üzlənməsidir, yəni onda analogi obyekt və hadisələrin qrup, klaslar və kateqoriyaların ayırd edilməsidir” [9, s.24]. E.S Kubryakova isə insanın kateqoriyalaşdırma qabiliyyəti qədər onun

təfəkkür və predmet-idrak fəaliyyəti, yəni əsas əlamətləri əks etdirən kateqoriyaların yaradılması üçün mühüm olan başqa heç nəyin olmadığını qeyd edir” [13]. Kateqoriyalaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, dildə sözün bütövlükdə istifadəsinin əsasını təşkil edir” [14, s.37]. Lakin bu heç də kateqoriyalaşmanın yeganə rolu deyildir. Kateqoriyalaşdırma qabiliyyəti keçmiş təcrübə əsasında yeni biliklərin əldə olunmasının etibarlı bələdçisidir. R.Cakendorfun dəqiq ifadəsinə görə, “yaddaş kateqoriyalaşdırmasız faydasızdır” [15].

Kateqoriyalaşdırmanın klassik nəzəriyyəsi Platon və Aristotel tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyənin əsasını “şeylər ideyası” təşkil edir. Klassik yanaşmanın təməlini şeylərdə bu və ya digər kateqoriyalar üçün xarakterik olan konkret əlamətlərin mütləq olması ideyası təşkil edir. Kateqoriyanın bütün üzvləri bu əlamətlərə malik olmalıdır. Əgər şeylər (predmetlər) zəruri əlamətlərə malik deyillərsə, onda onlar bu kateqoriyanı elementlər deyillər. Deməli, klassik yanaşma klassik yanaşmanın tətbiqi və elementlərin kateqoriyalar üzrə bölünməsi üçün son dərəcə vacib məğzi əlamətlərə malik olmayan abstrakt hadisələrin nəzərdən keçirilməsi üçün yararlı deyildir. Koqnitiv-semantik model “insanın daxili dünyası modeli – təbiətin hadisəsidir” universal, insanın şüuruna xas və geniş ümumiləşdirmələrə qadirdir. Onu dildə və danışqdə astrukturlaşdırılması həm bütün insanlara xas integrativ anlamların, həm də konkret linqvomədəniyyətlər üçün səciyyəvi fərqləndirici anlamları əhatə edir.

Klassik yanaşmanın tərəfdarlarından fərqli olaraq, koqnitivistlər E.Roşun ardınca kateqoriyalaşma prinsiplərinin öyrənilməsində prototip yanaşmaya üstünlük verirlər. E. Roşa görə, bizi əhatə edən dünya kateqoriyalaşma kimi təsəvvürlərimizdə öz əksini tapan strukturdur. Müəllifin anlamında kateqoriya mərkəzində prototipin dayandığı strukturdur. Prototip bu obyektlər klasda ən reprezentativ konseptdir. Müəllif prototipləri kateqoriyanın “ən yaxşı nümunələri” kimi təqdim edir [16, s.73-86]. Prototip yanaşmada prototiplər kateqoriyaların ən yaxşı nümayəndəsi kimi nəzərdən keçirilir. Real dünya insanın şüurunda xaotik deyil, strukturlaşmışdır, yəni onda kateqoriyaların ayırd edildiyi oxşarlıq, fərqlər və digər münasibətlər vardır. Kateqoriyalar daxili prototipik struktura malikdir və C.Lakoffun da yazdığı kimi, kateqoriyanın ayrıca üzvləri digər üzvlərlə müqayisədə psixoloji cəhətdən daha qabarıq ifadə olunur, ən xarakterik əlamətlərin təcəssüm tapdığı kateqoriyanın mərkəzi isə prototip adlandırılır [17, s.13-51]. F.Y.Veysəliyə görə, “prototiplərin iki mühüm əlaməti vardır: birincisi, onlar kateqoriya üçün yaxşı nümunələrdir, ikincisi, prototiplər referens hallar kimi kateqoriyalaşmaya xidmət edir, halbuki kateqoriyaya məxsusluq üçün əsas meyar prototiplə yetərli oxşarlığın olması şərtidir” [24, s. 276].

Prototiplə oxşarlıq əsasında hər hansı bir obyekti müəyyən kateqoriyaya aid etmək olar. Aristotelin sərt məntiqi kateqoriyalarının fonunda prototipik kateqoriyaları məntiqi prosesləri və dilin istifadəsi prosesini daha səmərəli izah və təmin edir. N.N.Boldırevə görə, “onların səmərəliliyi çeviklik və yeni nəticələri sürətlə özündə cəmləşdirmək qabiliyyətindədir [9, s.84]. Konseptuallaşma və kateqoriyalaşma insanın koqnitiv fəaliyyətində dərkətmənin əsas prosesləri kimi olduqca ciddi yanaşma tələb edir, çünki onlar insan təfəkkürünün, dünyanı qavramanın, insanın praktik fəaliyyəti və nitqinin əsasını təşkil edir. İnsanın həyat fəaliyyəti ətraf gerçəkliyin obyektiv qanunauyğunluqlarını aktiv araşdırılmasını tələb edir. Dünyanın dərkə, dünyanın bu obrazını yaratmaq onda doğru hərəkət etmək, öz məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri şərtidir.

Beləliklə, linqvistik prioritetlərin dəyişməsi dilçilikdə yeni elmi paradigmin yaranmasına gətirib çıxartdı. Antroposentrik paradigmdə insan və dilin sarsılmaz əlaqəsi nəzərdən keçirilir və burada dilin əsas funksiyası leksik-semantik vasitələrin köməyi ilə dünya haqqında biliklərin məcmusunu əks etdirməkdir. Əgər sistem-struktur paradigmi dil sistemi və onun təşkilinin araşdırılmasına istiqamətlənmişdirsə, antroposentrik paradigmi dilin öz

yaradıcısı və istifadəsindən ayrılıqda baş düşülə və şərh oluna bilməyəcəyi ideyasından çıxış edir.

Təqdim edilmiş nəzəri icmal göstərir ki, müasir dilçilikdə lingvistik tədqiqatların sahəsinin genişləndirilməsinə cəhdlər artmaqdadır. Son illər aparılan tədqiqatlarda dilçilər dil, şüur və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətləri qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, yəni insanın koqnitiv dünyasının dərk etməsinin yeni modellərinin öyrənilməsinə daha çox üstünlük verirlər. Bu isə dil hadisələrinin məzmununun təhlil imkanlarını genişləndirir və konseptual-semantik tədqiqatlara əhəmiyyətli dərəcədə yenilik, dərinlik, məhsuldarlıq və səmərəlilik gətirir.

### *Ədəbiyyat*

1. Fauconnier G. Methods and Generalizations //Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology / Ed. T.Janssen, G.Redeker. -Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, p. 95-127.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений М.: Академия, 2001, 208 с.
3. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. в 2 т., т.1. - Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. — 384 с.
4. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия Академии наук СССР. Сер. литературы и языка. - М.: 1993. - Т. 52. - № 1. - с. 5 – 6.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингво-культурологический аспекты. – М.: Языки славянской культуры, 1996. – 288 ч.
6. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово / Русская словесности: Антология / Под общ. ред. В.П.Нерознака. – М.: 1997. – С. 267 – 279.
7. Степанов Ю.С. Константы. Словари русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки славянской культуры, 1997. - 825 с.
8. Степанов Ю.С. Константы: Словари русской культуры. – М.: Академический проект, -2001. – 991 с.
9. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. Изд. 2-е, стер. – Тамбов: 2001. – С. 22 – 23.
10. Langacker R.A. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Stanford, 1987.
11. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // В кн. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М1988. – С.52 – 92;
12. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. Concept structuring systems. – Cambridge: MIT Press, 2000. Vol. I. Concept structuring systems. 480 p.
13. Кубрякова, Е. С. О двойной сущности языковых категорий и новых проблемах в их изучении (вступительное слово) // Общие проблемы строения и организации языковых категорий / Е. С. Кубрякова. - М., 1998. - с. 7-12.
14. Schmid H.-J. An introduction to cognitive linguistics. – London, N.Y., 1996. – P. 37.
15. Jackendoff R. Consciousness and the Computational Mind / R. Jackendoff. Cambridge, MA: MIT Press, 1987. – 356 p.
16. Rosch, E. Prototype Classification and Logical Classification: The Two Systems / E. Rosch // E. Scholnick, ed., New Trends in Cognitive Representation: Challenges to Piaget's Theory. – 1981. – Pp. 73 – 86.
17. Lakoff G. Classifiers as a Reflection of Mind // Noun Classes and Categorization. – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1986. – P. 13 – 51.
18. Veysəlli, F.Y. Semiotika: [7 cildə] /F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, - с. 4. 2010. -336 s.

## ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ И ЯЗЫКОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА В СВЕТЕ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ

*Юсифова Тунзале Вели кызы*

*Резюме*

Статья посвящена исследованиям когнитивной и лингвокультурной деятельности человека в рамках антропоцентрической парадигмы. В статье концептуализация и категоризация рассматриваются как основные процессы когнитивной деятельности человеческого мышления, а концепт рассматривается как базовая единица ментального мира человека и как следствие культуры. На основе анализа теоретических источников автор статьи раскрывает основные понятия, категории и сущностные аспекты исследуемого подхода. Появление лингвокультурологического направления в языкознании связано, прежде всего, с пониманием культуры как особой формы существования человека в мире, принятием языка как средства интерпретации культуры и национального менталитета. В статье отмечается, что лингвокультурология располагает системой базовых терминов, к числу которых относится и термин «концепт». В лингвокультурологическом подходе концепт раскрывается как основная ячейка культуры в ментальном мире человека. В статье отмечается, что концепт формируется в сознании человека не на основе словарного значения слов, а на основе культурно-исторического опыта народа. Отмечается, что чем шире опыт, тем шире границы концепта, тем шире возможности формирования эмоциональной ауры слова для отражения всех аспектов концепта.

## HUMAN COGNITIVE AND LINGUISTIC ACTIVITY IN THE LIGHT OF THE ANTHROPOCENTRIC PARADIGM

*Yusifova Tunzala Vali*

*Summary*

The cognitive and linguocultural activities of human have been investigated within the framework of the cognitive paradigm in the article. The article explains conceptualization and categorization as the main cognitive activity of human thinking, and the concept as the main unit of the result of the human mental world and culture. Based on the analysis of theoretical sources, the author of the article reveals the main concepts, categories and important aspects of the approach under this study. The emergence of the linguocultural direction in linguistics is primarily associated with the understanding of culture as a special form of human existence in the world, the acceptance of language as a means of interpreting culture and national mentality. The article highlights that linguoculturalism has a system of basic terms, and the term “concept” is included among such terms. In the linguocultural approach, the concept is explained as the main cell of culture in the human mental world. The article notes that the concept is formed in the human mind not on the basis of the dictionary meaning of words, but also on the basis of the cultural and historical experience of the people. It is written that as the experience expands, the boundaries of the concept expand, and the possibilities for the emotional aura of the word to reflect all aspects of the concept expand as well.

*Rəyçi: dos. Sahilə Mustafayeva*

*Daxil olma tarixi 10 iyul 2026-cı il*

UOT:82-09.

**“QIRMIZI BAYRAQ” QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ AŞIQ  
SƏNƏTİ:YARADICILIQ DİNAMİKASI, JANR VƏ MÖVZU XÜSUSİYYƏTLƏRİ  
(1980-1988-ci illər)**

*Alxasova Nigar Rovşan qızı*  
*AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzi*  
ORCHID-<https://orcid.org/0009-0005-3171-8925>  
*nigoralxasova113@gmail.com*

**Xülasə:** *Məqalədə XX əsrin 80-ci illərində “Qırmızı bayraq” qəzetinin səhifələrində işıqlandırılmış Azərbaycan aşiq sənəti nümayəndələrinin yaradıcılıq yolu, mövzu dairəsi və poetik xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Eyni zamanda, araşdırmada Azərbaycanın qadın sənətkarlarının şifahi xalq yaradıcılığının inkişafındakı rolu və yaradılmış ədəbi məclislərin fəaliyyəti tarixi-mədəni mühit çərçivəsində təhlil edilir.*

**Açar sözlər:** Aşiq poeziyası, dövrü mətbuat, bədii sənətkarlıq, ədəbi məclislər, “Aşiq Pəri” məclisi, lirik motivlər.

**Keywords:** Ashig poetry, periodicals, poetic craftsmanship, literary assemblies, “Ashig Peri” assembly, lyrical motifs.

**Ключевые слова:** Ашугская поэзия, периодическая печать, поэтическое мастерство, литературные меджлисы, меджлис “Ашуг Пери”, лирические мотивы

“Qırmızı bayraq” qəzetinin 1982-ci il 3 iyul buraxılışında Aşiq Əhmədin yaradıcılıq nümunələri işıq üzü görmüşdür. Yaradıcılığının mövzu dairəsi geniş və zəngin olan həmçinin iti təfəkkürə, gözəl nitq qabiliyyətinə malik bu sənətkar dünyada baş verən siyasi hadisələri maraqla izləyərək azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalqların səsinə səs verib haqq işinin qalib gələcəyinə həsr olunmuş nəğmələr yaratmış, mütərəqqi bəşəriyyəti sülh uğrunda mübarizə aparmağa çağırmışdır. Xalqın əsrlər boyu yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizələrə və mübarizələr zamanı yetişən qəhrəmanlara həsr olunmuş nəğmələri oxucu və dinləyicilərdə böyük vətənpərvərlik hissləri oyadır. Müdrik keçmişimizdən həvəslə bəhrələnən el nəğməkarı keçirdiyi məclislərdə Nizaminin, Fizulinin, Xəqaninin, Sabirin, Vurğunun sənət dünyasından həvəslə söhbət açmışdır. O sədəfli sazını bağrına basıb yurdunun füsunkar mənzərələrini qarış-qarış gəzmiş və onları sənətində yaşatmışdır. Yurdumuzun gözəl təbiətini, gördüyü heyratəmiz mənzərələri nəğmələrində vəsf edən şair, dağların, dərələrin dilinə çevrilərək könüllərdə vətən sevgisini əbədləşdirmişdir:

*Masallı,Lənkəran,Lerik,Astara  
Yazda gül-çiçəkdən geyir zər-xara  
Gələn qonaqlara, əziz dostlara,  
Doğmadır bəzəkli Talış dağları. [5,s.4]*

Qırmızı bayraq” qəzetinin 1981-ci il 24 mart tarixli buraxılışında Dağıstan MSSR-in incəsənət xadimi, bir neçə dastan və 400-dən çox şeirinin müəllifi olan el şənliklərində, toylarda ifaçılıq məharətilə seçilən aşiq Soltan Seidovun yaradıcılığına bir daha yer verilmişdir. Müəllifin bədii irsində müstəsna mövqeyi ilə seçilən “Soltan-Qəndab” dastanı müxtəlif illərdə iki dəfə işıq üzü görmüş, eyni zamanda sənətkarın bir sıra əsərləri Dağıstan xalqlarının dillərinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Aşiq Soltan festivallarda iştirak etmiş,medallarla təltif olunmuşdur. O, bir-sıra xarici ölkələrdə də el sənətini nümayiş etdirərək çalıb oxumuşdur. Sənət yolu çoxsaylı mötəbər festival uğurları və medallarla zəngin olan Aşiq Soltan, milli el sənətimizi xarici ölkələrdə ləyaqətlə təmsil edərək, özünəməxsus ifası ilə Azərbaycan ruhunu yaşatmış və beynəlxalq miqyasda nümayiş etdirmişdir. Qəzetin

sözügedən buraxılışında Aşıq Soltanın “Ana”, “Ay Mina”, “Saz”, “Babalar”, “Qocalıq”, “Olmaz” şeirləri oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Aşığın “Ana” şeiri anaların fədakarlığını və müqəddəsliyini bədii dillə təsvir edən dərin, təsirli metaforalarla zənginləşdirən poetik nümunədir. Şeirin misralarındakı “tüstüsüz yanmaq” ifadəsi, ananın fədakarlığının, əziyyətinin səssiz, şikayətsiz və təmənnasız olduğunu vurğulayır. O öz dərini, yorğunluğunu və çəkdiyi əziyyəti heç kəsə hiss etdirmədən, daxilən yanır və övladının yolunu işıqlandırır. Dinimizdə ana müqəddəs varlıq hesab edilir. Müəllif şeirin sətirlərində ananın öz müqəddəsliyini unudaraq, bütün varlığı ilə övladını özündən uca tutmasını ananın fədakarlığını, təvazökarlığını, daha qabarıq şəkildə göz önünə qoyur. Şair həmçinin ananı ətrafa əziyyət vermədən, daxilən alovlanan və öz ömrünü övladının səadəti uğrunda şam kimi əridən bir varlıq olaraq xarakterizə edir:

*Desələr tüstüsüz yanan şey nədir  
Deyin ki, tüstüsüz yanandır Ana!  
Hamıdan müqəddəs özü olsa da,  
Övladı müqəddəs sanandır Ana! [3,s.4]*

Şeirin aşağıda nəzərə çatdıracağımız misralarında ananın övladı ilə olan sarsılmaz mənəvi bağı birdə aha vurğulanır. Ana övladının kədərini, ağrı-acısını sadəcə müşahidə etmir, onu öz canında ruhunda yaşayır. Övladın yanağından süzülən bir damla yaş ananın qəlbində böyük bir fırtınaya, “ürək ağrısına” çevrilir. “Ahından toz kimi dağlar dağlar” misrasında müəllif mübaligədən istifadə edərək ananın çəkdiyi daxili acının miqyasını göstərir. Ananın dərd-qəmdən çəkdiyi “ah” o qədər ağırdır ki, hətta möhkəmlik və sarsılmazlıq rəmzi dağlar belə buna dözməyib toz kimi dağla bilər. “Ac qalar loxmasın övlada saxlar” misrası sonsuz ana səxavətinin və təmənnasız sevginin ən parlaq təzahürüdür. Şeirin həmin bəndinin son misrasında ananın öz dərini, yorğunluğunu və ağrılarını övladına hiss etdirməməsi, ailənin dirəyi kimi bütün ağırlığı öz çiyinlərində daşıması parlaq və axıcı dillə oxucuya çatdırılır:

*Gözündə yaş görsə ürəyi ağlar,  
Ahından toz kimi dağlar dağlar,  
Ac qalar loxmasın övlada saxlar,  
Dərini gizlədib danandır Ana! [3,s.4]*

Əsərin son bəndində müəllif özünə müraciət edərək, qızların, qadınların cəmiyyətdəki statusunu uca tutur, onlara əşya kimi yanaşmağın yolverilməz olduğunu vurğulayır, onlara göstərilən ehtiramın insanlıq borcu olduğunu ifadə etməkdən çəkinmir. “Bilirik onlar da ana olacaq” misrasında aşıq xatırladır ki, bugünkü qızlar və gəlinlər gələcəyin müqəddəs analarıdır və onlara verilən dəyər, əslində gələcək nəsillərə və bütövlükdə bəşəriyyətə verilən dəyərdir. “İnsanı yaradan anadır Ana!” misrası şeirin kuliminasiya nöqtəsidir. Bu misrada müəllif xüsusilə vurğulayır ki, hər bir şəxsiyyəti və ümumiyyətlə bəşər övladını dünyaya gətirən, ona can verən anadır. O ananı yaradıcı bir qüvvə kimi təqdim edərək onun müqəddəsliyini möhürləyir, şəxsiyyətini əlçatmaz və toxunulmaz elan edir onu ilahi zirvəyə ucaldır:

*Ey Soltan qız - gəlin deyil oyuncaq  
Sən baş əy onlara hörmətlə ancaq  
Bilirik onlar da ana olacaq,  
İnsanı yaradan insandır Ana! [3,s.4]*

“Qırmızı bayraq” qəzetinin 1987-ci il 7 mart buraxılışında vətənimizi oba-oba, el-el gəzib nəğmələrini oxuyan, aşıq poeziyasının fəal daşıyıcılarından olan Aşıq Soltanın yaradıcılıq fəaliyyəti geniş təhlil obyektinə çevrilmişdir. Qəzetin sözügedən sayında sənətkarın “Olar-olar” və “Yadıma düşdü” adlı şeir nümunələri işıq üzü görmüşdür. Müəllifin “Olar-olar” rədifli şeiri bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə, həmçinin mövzu və istiqamət

baxımından uğurlu aşiq ədəbiyyatı nümunələrindəndir. Şeirdə “olar-olar” rədifı həm fonetik ahəngdarlığı təmin edir, həm də şeirin bədii təsir gücünü artıraraq fəlsəfi determinizmi vurğulamaq funksiyasını yerinə yetirir. Qəzetin həmin sayında nəşr olunan “Yadıma düşdü” şeirində aşiq təbiət motivlərini obrazın daxili dünyası ilə əlaqələndirərək öz düşüncələrini bütün səmimiyyəti ilə ifadə edir. Həmin misralarda oxucu lirik qəhrəmanın həyatı ilə keçmiş-indiki zaman qarşıdurması arasındakı fəlsəfi təzadı açıq-aydın hiss edir. Aşiq həmçinin bülbül, gül kimi təbiət simvollarından istifadə etməklə qəhrəmanın itmiş gəncliyini, daxili sarsıntılarını fərdi çalarlarla zənginləşdirir, metaforalarla emosionallığı gücləndirərək aşiq poeziyasının ənənəvi prinsiplərinə sadiqliyini nümayiş etdirir:

*Məlul-məlul dərd içində qalmışam,  
Ömrün bahar,yazı yadıma düşdü.  
Gül fəslı çiçəklər açanda bağda  
Bülbülün avazı yadıma düşdü. [4,s.4]*

Azərbaycan qadını tarixən şərəfli yol keçmişdir. Bu şərəfli yolun qalın cildli salnaməsini vərəqləyərkən əsrlər boyu nəsillərə nümunə olan Tomris, Məhsəti, Nigar, Sara Xatın kimi fəxri anaları bir daha xatırlamış oluruq. Nəğməkar analarımızın şifahi xalq yaradıcılığındakı fəaliyyəti mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasına ciddi təsir göstərmiş, el sənətinin dünyəvi sənətə çevrilməsində mühüm rol oynamış, xalq ədəbiyyatının zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Cəsarətli və müdrik çıxışları ilə gəncliyə müsbət təsir göstərən Aşiq Pəri, Aşiq Tavat, Aşiq Bəsti kimi el sənətkarlarımız məclislərdə öz yaradıcılıqları ilə seçilmiş, mənəvi dəyərlərin və vətənpərvərlik ideyalarının təbliğatçısına çevrilmişlər.

XIX əsrin əvvəllərində Cəbrayıl rayonunun Maralyan kəndində anadan olan Aşiq Pəri həyatda az yaşasa da, elin qəlbində silinməz bir iz qoyub getmişdir. Qarabağ ədəbi mühitinə böyük vətənpərvərlik hissi aşıl原因 aşiq xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə qəhrəman sənətkar kimi daxil olmuşdur. Kamil düşüncəli, fitri istedadlı, hazır cavab sənətkarın Şuşada yaşadığı dövrdə yazdığı şeirlər ədəbi məclislərdə fikir məşəlini alışıdır qığılcıma çevrilmişdir. XIX əsrin aşıqlarından olan Narınc Xatın böyük təşəbbüs göstərərək Qafqaz ərazisində Azərbaycanlı şair və aşiq qadınlarımızı toplayaraq “Aşiq Pəri” ədəbi məclisini yaratmışdır. Müxtəlif ölkələrdən fərqli peşə sahibləri olan məclisin fəal üzvləri qoşduqları nəğmələrdə xalqımızın əldə etdikləri böyük nailiyyətləri sevə-sevə tərənnüm etmişlər.

Narınc Xatın dünyanın dilbər guşəsi böyük duhalar yetirən vətən torpağına bağlılığını belə ifadə edir:

*Xatın dəyər sağım-solum,  
Çiçək açır ömür yolum,  
Bu torpağa qurban olum,  
Bu torpaqdan yaranmışam. [6,s.4]*

Məclisin üzvlərindən Tərən Göyçəli, Gülarə Azaflıqızı, Səadət Buta, Mayqa Mətin xalq arasında şöhrət qazanmış, əsərləri ilə mətbuat orqanlarının səhifələrini bəzəyən, qədim el havalarının yenidən həyata qaytarılmasında mühüm rol oynayan el sənətkarlarıdır. Sözügedən ədəbi məclisin tərkibində fəaliyyət göstərən Bu məclisin müdrik və qayğıkeş məsləhətçisi, tanınmış yazıçı və alim Əzizə Cəfərzadə “Azərbaycanın aşiq və şair qadınları” kitabını çap etdirib geniş oxucu kütləsinə çatdırmışdır.

“Qırmızı bayraq” qəzetinin 1988-ci il 17 dekabr buraxılışında Aşiq Cahangir Dalgının yaradıcılıq yolu geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. 1929-cu ildə Qax rayonunun İlisu kəndində anadan olan sənətkar uşaqlar evində böyümüş, Varxiyən kəndindən olan Təmir adlı şəxs tərəfindən övladlığa götürülmüşdür. Cahangir Dalgının xalq yaradıcılığı üslubunda qələmə aldığı dəyərli bədii nümunələr rayon qəzetlərində və Respublika mətbuatında mütəmadi

olaraq dərc olunmuşdur. Qəzetin səhifələrində aşığın “Görmüşəm”, “Təcnis”, “Yəqin”, “Səhər-səhər” adlı lirik şeirləri işıq üzü görmüşdür. Müəllifin zəngin poetik fiqurlarla zəngin olan “Görmüşəm” şeirində sovet gənclər təşkilatlarının adı çəkilir və onların qeyrət, dürüstlük rəmzi olması xüsusilə vurğulanır. Kommunist partiyasının vəsf olunması şeirin mərkəzi xəttini təşkil edir. Şeirin misralarında rast gəldiyimiz poetik ritmi təmin edən “səndə görmüşəm” rədifi xalqın öz azadlığını, səadətini və vəfasını bu təşkilatlarda tapdığını iddia edir.

*İnqilab bəhrəsini yetirən aya,  
Aramsız keşiyi çəkən dünyaya.  
Xalqın havadarı doğma partiya!  
Lenin dünyasını, səndə görmüşəm! [2, s.4]*

Aşıq Fatimə İsrafilova irsinin zənginliyi 1988-ci il 6 avqust tarixli “Qırmızı bayraq” qəzetinin səhifələrində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi Fatma İsrafilova Yazıçılar İttifaqının nəzdində şair Hüseyn Arifin rəhbərliyi ilə yaradılmış “Aşıq Pəri” məclisinin üzvü olmuşdur. Aşığın əsərləri Respublikamızın bir sıra qəzet və jurnallarında o cümlədən “Kommunist”, “Qırmızı bayraq”, “Şən həyat”, “Müxbir”, “Azərbaycan qadını”, “Kirpi” jurnallarında nəşr edilmişdir. Fatma İsrafilova vətən, xalq qarşısında öz vətəndaşlıq borcunu anlayan və bütün şeirlərini bu borcun yerinə yetirilməsinə həsr edən kənd şairlərindən olmuşdur. Şeirlər şairə üçün insan mənəviyyatını saflaşdırmaq uğrunda mübarizədə kəsərlə silahdır. Xalq ədəbiyyatının zəngin çeşməsindən su içən Aşığın əsərlərində tarixi keçmişimizə məhəbbət, gələcəyə inam ruhu hakimdir. Fatma İsrafilovanın şeirlərində “Tellərinə qurban olum”, “Mahnı tarixləri dolaşardımı, sinədə çırpınan saz olmasaydı”, “Ozanlardan qalan sazım, ağlama sazım, ağlama” kimi ifadələr işlətməsi gənc şairənin xalq şeirinə, xalq sənətinə olan məhəbbətinin təzahürüdür. Bundan əlavə, şairə xalq şeirinin bayatı, qoşma, təcnis, gəraylı kimi formalarından məharətlə istifadə etmiş, folklor ənənələrini bədii təfəkkürünün süzgəcindən keçirmiş və poeziyamızın janr zənginliyini daha da inkişaf etdirmişdir. “Könül” adlı qoşmasında biganəliyə qarşı çıxmış, oxucunu xalqın istisiylə qızınıb, soyuğuyla üşüməyə çağırmışdır. Daim yaradıcılıq axtarışlarında olan sənətkar ənənəvi poetik formalarda müasir və orijinal məzmun sferası formalaşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və buna nail olmuşdur. Aşıq xalq ədəbiyyatının ənənəvi nümunələrindən istifadə etməklə yanaşı müasir dövrdə yaranmış və yaranmaqda olan şeir formalarına da biganə qalmamışdır.

*Dənizə bənzəyəydim  
Dalğalar sinəm üstə.  
Coşan təbim olaydı  
Məni sənət yolunda  
Hey ataydı tutaydı..*

*Dənizə bənzəyəydim  
Sevənlər dəstə-dəstə  
Sahilimə gələydi  
Nəğməmi dinləyəydi. [1, s.4]*

Yüzlərlə söz sənətkarının yaradıcılıq irsində dəniz motivinə yer verilmiş və bu motiv fərqli bədii prizmalardan tərənnüm edilmişdir. Lakin müəllifin bu əsəri, məzmun baxımından dənizə həsr olunan başqa şeirlərdən fərqli olaraq, sənətkarın təbinə xas olan və daxili qatlarında onun subyektiv yaradıcılıq prinsiplərini bariz şəkildə nümayiş etdirən bir şeirdir. Aşıq Fatma öz bədii yaradıcılığında doğma vətəninin tərənnümünə geniş yer ayırmış, bu mövzunu fərqli poetik rənglərlə əks etdirən şeirlər ərsəyə gətirmişdir. Bu şeirlərdə də şairə

keçilmiş yollarda getməmiş, təzə özünəməxsus “cığırlar” açmağa çalışmışdır. Fatma İsrailova öz əsərlərində ölkənin sərhədlərini aşaraq bütün bəşəriyyəti düşündürən suallara cavab axtarmışdır. Həmin dövrdəki problemlərə qarşı öz etiraz səsinə qaldiran şairə ümumi ifadələrə, şüarlara qəymət qəlməmiş, qələmə aldığı hər misrada özünü göstərən bədii səmimiyyət oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Onun lirikasında bəşəri ağırlara həssas yanaşma dominantlıq təşkil edirdi:

*Həyatın ən gizli sahələrini hər cür silahlardan  
Hər cür silahlardan təmizləyirdim...  
Dünyanın anasız körpələrini  
Bağrıma basaraq əzizləyirdim. [1,s.4]*

### **Ədəbiyyat**

1. Arif Hacıyev Gənc şairin uğurları məqalə // Qırmızı bayraq.-1988.- 6 avqust.-s4
2. Aşıq Cahangir Dalgın Görmüşəm// Qırmızı bayraq.-1988.-17 dekabr.-s4
3. Aşıq Soltan “Ana”// Qırmızı bayraq.-1981.- 24 mart.-s4
4. Aşıq Soltan Yadıma düşdü // Qırmızı bayraq.-1987.-7 mart.-s4
5. Rüstəmov Səbahəddin “Aşıq Əhməd” məqaləsi// Qırmızı bayraq.-1982.- 3 iyul.-s4
6. Rüstəmov Səbahəddin “Aşıq Pəri” məclisi// Qırmızı bayraq.-1987.- 25 iyun.-s4

### **ASHIQ ART IN THE PAGES OF THE NEWSPAPER "GIRMIZI BAYRAQ": CREATIVE DYNAMICS, GENRE AND THEMATIC FEATURES (1980–1988)**

*Alkhasova Nigar  
Summary*

This article investigates the creative trajectory, thematic range, and poetic features of representatives of Azerbaijani Ashiq art as reflected in the pages of the newspaper Girmizi Bayraq (Red Banner) during the 1980s. Alongside this, the study analyzes the contribution of Azerbaijani female artists to the development of oral folk literature, as well as the activity of established literary gatherings within their historical and cultural context.

### **ИСКУССТВО АШУГОВ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «ГЫРМЫЗЫ БАЙРАГ»: ТВОРЧЕСКАЯ ДИНАМИКА, ЖАНРОВЫЕ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ (1980–1988)**

*Алхасова Нигяр  
Резюме*

В данной статье исследуется творческий путь, тематический диапазон и поэтические особенности представителей азербайджанского искусства ашугов, нашедшие отражение на страницах газеты «Гырмазы байраг» (Красное знамя) в 1980-е годы. Наряду с этим в исследовании анализируется вклад азербайджанских женщин-исполнительниц в развитие устной народной литературы, а также деятельность традиционных литературных собраний (меджлисов) в историко-культурном контексте.

*Rəyçi:f.ü.f.d.İradə Yusifova  
Daxil olma tarixi 24 iyun 2026-cı il*

**TƏLİM-TƏRBİYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI**

UOT:37.01.

**CLASSROOM MANAGEMENT STRATEGIES AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS*****Bashirova Aynur Hilal, Karimli Aytan Tahir******Ganja State University******Orcid:0000-0001-7233-3371******Orcid:0000-0002-3298-8813******bashirova.aynur@bk.ru******aytenkerimli14@gmail.com***

**Annotation:** *Classroom management in higher education has undergone significant change as universities respond to evolving educational demands. The increasing diversity of student populations, rapid technological development, and shifts in instructional philosophy have reshaped how educators organize and facilitate learning. Managing university classrooms today involves balancing academic thoroughness with inclusivity, supporting autonomy while maintaining structure, and integrating technology without disrupting engagement.*

**Key words:** classroom management, meticulous planning, organizational skills, participation expectations, curiosity

**Açar sözlər:** sinfin idarəedilməsi, dəqiq planlaşdırma, təşkilatçılıq bacarıqları, iştirak gözləntiləri, maraq

**Ключевые слова:** управление классом, тщательное планирование, организационные навыки, ожидания от участия, любопытство

Classroom management in higher education has little to do with imposing on students a set of rules devised by the educator: “This is my classroom, these are my rules and you will obey them.” No one likes that, and such a structure invites opposition and defiance. Rather, effective classroom management is more about building trusting relationships and making people feel wanted and that they are a contributing part of any governing structure.

It’s hard to build trust without confidence. So, as an educator, you’ve got to be confident yourself. Even if you’re not. Teaching is like stand-up comedy – often unintentionally so, but that’s another story. If a comedian is happy in their own skin, if they’re confident, the audience will trust and go with them. However, if they’re not, if they’re obviously uncomfortable, if they look terrified, then the audience has no one to lead them; they become restless and the heckling starts. The same applies to teaching; whether it’s lecturing or seminar work, you have to appear confident, so fake it till you make it.

## 2. Own the space

Think of the successful teachers you’ve known. They didn’t cower behind their desks or lecterns; they didn’t stand with their backs pinned to the wall. They moved around the room as if they owned it, made eye contact with their students and spoke assuredly to them. Yes, the classroom belongs to all within it, but it must belong to the teacher first. You don’t have to run around the room like a headless chook, but you do have to demonstrate that you are at home in the space. Doing so helps to make the classroom a place of safety and you a figure the students can trust to lead them.

## 3. Get to know your students

Not everyone wants to be noticed, but pretty much everyone, even the quiet student up the back, wants to be known – it makes people feel valued and helps build that relationship of trust between you and them. Learn your students' names as soon as possible and, if the class is small enough, learn more about them, their hobbies, likes and so on. Welcome them by name as they come to class and use their names when you ask them a question. This shows that you care about them and furthers that trust relationship. If it's a bigger class, have the students create name tents so that you can at least use their names when you address them.

#### 4. Be prepared but also be prepared to be humble

Part of being confident is being prepared. Do your homework ahead of class. That's your job. You need to be thoroughly grounded in your subject, but that doesn't mean you have to know the answer to every question your students are likely to ask. In fact, being able to openly admit that you don't have all the answers, without getting flustered, shows both confidence and humility. It demonstrates that you and the class are on a learning journey together.

#### 5. Lead with a charter, not a set of rules

Involving your class in the creation of a charter can be an effective way to build a sense of both togetherness and accountability on the part of the students. What kinds of behaviour do they deem acceptable? How do they expect you to deal with lateness or with those who do not do the class readings? What behaviour do they expect from you?

Get the class to write the charter on the board. Get everyone to sign it and take a photo. You can refer to this charter when necessary, knowing that these are standards everyone agreed to abide by.

However, when breaches are made, try to approach them with humour. Never get visibly angry and never issue ultimatums that leave you or a student with nowhere to go.

#### 6. Deal with devices in the classroom

In today's world, divided attention, whether it's split between a laptop and the TV or a phone and a conversation, is acceptable everywhere – except in the classroom. How will you deal with that? A blanket "no" to devices is unlikely to work; people will text under the desk or when your back is turned. Do you allow five minutes every hour for texting? Do you discuss divided attention with your class and add something to the class charter?

Whatever you decide, dealing openly with the issue and involving students in any decisions made around this is key.

#### 7. Promote an active and engaging classroom

In a passive room, students sit and listen. They also tend to get bored and restless. In an active classroom, they are given agency and the responsibility to create their own knowledge; they are challenged to engage in research, to come up with questions, answers and understandings of their own rather than being spoon-fed. In such a classroom, a socially constructivist classroom, if the work is interesting and relevant, students manage themselves.

This list could go on for several pages and, twee as it might sound, effective teachers never stop learning about classroom management. Stay open, keep smiling and carry on!

Take a moment to think back to your time as a student and recall some of your favorite courses. Very likely, those courses were well organized, assignments were clear, lectures and classroom discussions were focused and interesting, and the professor conveyed a passion for teaching and compassion for the students. How can you create such an environment in your own courses?

Effective classroom management entails meticulous planning but also a readiness to switch gears and move away from the script when necessary; it requires firm control but also

a willingness to relinquish that control to take advantage of a teachable moment; it requires leadership but also a sense of compassion and understanding of your students.

Effective classroom management begins with strong organizational skills—preparing your materials carefully, practicing with the technology, and getting a sense of how to best organize and move around in the room, but that’s not where the planning ends. Consider these techniques as you develop your classroom management style:

**Begin to establish an effective environment on the first day of class**

First impressions are extremely important in setting the tone for the rest of the semester, so plan your first class carefully:

- Introduce yourself. Explicitly state the way you would like to be addressed.
- Consider offering an ice breaker to relax students and encourage interaction.
- Teach something; immediately begin to engage students in the course.
- Take class time to review the syllabus and emphasize important aspects. In fact, use the syllabus to begin building student engagement even *before* you meet with students by ensuring that it articulates learning outcomes, class format, and expected behavior. During those first few hectic add/drop weeks, students appreciate an instructor who clearly and concisely presents a course overview.

- Expect some students to come in late. They’re getting lost, too!
- Consider setting community rules (e.g., regarding phones, laptops, talking, sleeping, eating, late arrivals, and early departures) with the students; they will appreciate the democratic approach.

- Start learning names right away; anonymity discourages student engagement. Using props (name cards, photos, index cards), taking attendance, and handing back papers and homework can help you to connect a name with a face.

Interact with students regularly. Consistent interaction will help ensure rapport and reduce classroom management issues:

*Greet students as they enter the classroom*

Chat with them for a few moments—Consider opening class with a brief casual conversation about a current event or something interesting from the homework

Intersperse lecture with discussion, group work, or video segments to encourage involvement and help students connect the content with real-world events and issues

Ask questions (giving plenty of wait time) and respond to student comments

Make eye contact with as many students as possible during class

Be ready to respond to challenges

The best way to avoid challenges in the classroom is to anticipate the possibilities ahead of time and plan accordingly.

*What will you do if students consistently arrive unprepared?*

Students spend only about half the time preparing for class as faculty expect. When faculty expect students to study more and arrange class to this end, students are more productive.

*How will you handle disruptive students?*

Frequently we hear instructors lament the poor behavior of students in the classroom. Feldman (2001) characterized four general types of classroom incivility:

*Annoyances; Classroom terrorism; Intimidation of the instructor; and Threats or attacks on a person or person’s psyche.*

These four types of incivility range from arriving to class late (annoyances), to monopolizing classroom time with personal agendas (labeled as classroom terrorism by Feldman), to threatening to go to the department chair with complaints or give negative

course evaluations (intimidation), to threats of physical violence or even physical attacks. The impact of each of these types of incivility on learning varies greatly but all of these types of incivility can disrupt the learning process.

*Be proactive.* When it comes to promoting classroom civility, “an ounce of prevention is worth a pound of cure.” Expectations for behavior should be included in your syllabus, presented on the first day of class, and revisited as necessary. Along with elaborating on your expectations, the consequences for violating these expectations should be specific and consistently explained and enforced.

*Be specific.* Contrary to what you may think and hope some college students have not learned how to behave appropriately in the classroom. Therefore, it is necessary to provide very specific expectations. Rather than telling students to “be respectful,” provide them with examples. Can students disagree with the opinions of others? Can they ask questions while you are lecturing? Can they record your lecture? Alternatively, must they express their dissenting viewpoint or ask questions in accordance to certain expectations? If so, explain what those expectations are.

*Be in control.* By studying university policies and thinking through possible problems you can develop a plan of action. Although you cannot anticipate all occurrences, you can develop plans that will help in many different instances. Whether the incivility was something you addressed in your syllabus or some type of unexpected incivility, typically, immediate action is necessary to demonstrate that you have control of the classroom. The specific action taken will depend upon the infraction. Incivility should be carefully documented along with how you handled the situation and the student’s response.

*Be a model.* Your own behavior serves as a powerful representation of how you want students to behave in the classroom and treat you and their classmates. You cannot demand respectful behavior from students if you are not respectful of them.

*How can you encourage students to become engaged?* It can be difficult to determine why quiet students are not contributing: Are they shy or introverted by nature, do they suffer from anxiety or depression, or are they simply unprepared? Here are a few ways to tease out discussion:

*Give weekly quizzes, reflection papers or homework:* Many students come from a test-laden, grade-driven public school experience, so they may not think that ungraded assignments are important. Connecting preparation to even a minimally graded assignment may dramatically increase students’ motivation to do their homework.

*Clarify concepts and help with problem solving:* If you work with material in class, acknowledging students’ ideas and offering valuable feedback, students will come to expect that they need to be prepared.

*Grade class participation:* Ask your students to help establish participation expectations in the class, and then grade their contributions to discussion using a rubric, clickers, or other methods.

*Flip the classroom:* Instead of using class time to lecture on the reading, establish an expectation that students must read or watch an online lecture before class in order to complete a classroom exercise (which may include group work, a case study, problem-solving, etc.).

*Make expectations clear:* Set ground rules for discussion, set criteria and indicators for participation, and model those behaviors. If students appear unaccustomed to discussion, provide scaffolding by assigning roles or specific techniques.

*Call on students by name:* When students sense that they are anonymous, they may not feel compelled to speak; show them that you are aware of them and interested and respectful enough to learn their names.

*Respond positively and encourage elaboration:* Learn to reply to student comments in a way that encourages participation. For example, students are more likely to participate when they do not feel threatened in class, so instead of saying, “No, that’s wrong,” you might ask a question that leads students to discover the error on their own. Acknowledge comments by repeating or rephrasing parts and commenting on them directly.

*Introduce active learning exercises:* Students who feel too on-the-spot to contribute to whole-class discussion might flourish in small groups, role plays, etc. When possible, offer a variety of ways for students to participate.

*Give think time before expecting students to respond to questions:* Some of our best thinkers simply need a little time to collect and articulate their thoughts. Give 10, 15 or even 30 seconds for students to answer tough questions, all the while making eye contact with them (showing that you will wait for an answer). Or ask them to take a few minutes to jot down notes and then ask what they came up with. You can also try think-pair-share exercises: After thinking and jotting notes, students discuss their responses with a nearby peer before sharing with the class.

*Show your enthusiasm:* Students will participate more often if their instructors engage actively in the discussion and show that they genuinely value participation.

*Should you post your lectures, slides, in-class materials, etc., online?* Weigh the pros and cons, decide on a strategy and then stick with it: Posting class materials can save time, give students more opportunities to interact with the material, and make information accessible to everyone. On the other hand, posting may reduce attendance and class interaction, and it appears to encourage a passive approach to learning.

**Conclusion.** By studying and understand the components that make up a classroom, educators are able to evaluate their own teaching philosophies, methods and strategies for working with students. There is a wide range of aspects to consider, some may work perfectly for all classroom scenarios, while others may only work on a handful of students. By reflecting and understanding my own teaching philosophies, principles and expectations I will be better equipped to address and understand student needs. Creating my own set of ethics has caused me to reflect on not only my theories and practices for teaching, but also how I hope to impact students in order to make a positive change in society.

One main takeaway is to understand that the classroom community is and always will be complex, and ever changing. Students will be constantly growing as individuals during the learning process. It is important as a teacher to understand how this effects the classroom environment and the ability to manage the classroom. Topics that might not seem important can make a huge difference in a students path to success, such as where they are seated. Creating an open and comfortable seating arrangement can help students by allowing them to sit where they are able to see, hear, or be distracted the least, but still be able to collaborate with classmates. It is also important to mix in up and rearrange the seating arrangement and charts. Another useful strategy for create a positive and manageable learning environment is to include the students in the process of creating the classroom expectations. Not only can it set everyone up for success by allowing them to take ownership of it, they can also spend the time designing and creating a poster that will be displayed. It is also very important to understand student needs and how you keep them in mind while disciplining and creating goals for the students.

### References

1. Feldman, L. (2001). Classroom civility is another of our instructor responsibilities. *College Teaching*, 49(4), 137-141.
2. Carbone, E. "Students behaving badly in large classes." *New Directions for Teaching and Learning* 77, 1999.
3. Flaherty, C. "How not to lose control of a class." *Inside HigherEd*; May 2015.
4. Bain, Ken (2004). *What the Best College Teachers Do*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. McGlynn, A.P. (2001). *Successful beginnings for college teaching: Engaging your students from the first day of class*. Madison, WI: Atwood Publishing.
6. McKeachie, W. J. and Svinicki, M. (2013) *McKeachie's teaching tips: Strategies, research, and theory for college and university teachers*. (14<sup>th</sup> ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
7. Silberman, M.L. (1996). *Active learning*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.

### ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SİNİF İDARƏETMƏ STRATEGİYALARI

*Bəşirova Aynur Hilal qızı, Kərimli Aytən Tahir qızı*  
*Xülasə*

Sınıf idarəçiliyi müəllimlərin məhsuldar təlim mühiti yaratmaq üçün istifadə edə biləcəyi müxtəlif bacarıq və üsulları əhatə edir. Əsas məqsədi dərslərin rahat keçməsinə, şagirdlərin pozucu davranışlarının minimuma endirilməsinə və tədris materialları və fəaliyyətlərinin öyrənməni təşviq etməsinə təmin etməkdir. Nəticə olaraq, tədrisin öyrənmə məqsədi ilə həyata keçirilən sosial bir proses olduğunu demək olar. Bu öyrənmə, tədris ehtiyaclarına və tələblərinə uyğun olaraq müəyyən strategiyaları tətbiq etməklə təsirli və məhsuldar olur.

### СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЯ АУДИТОРИЕЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

*Баширова Айнура Гилал кызы, Каримли Айтен Тахир кызы*  
*Резюме*

Управление классом включает в себя множество навыков и методов, которые учителя могут использовать для создания высокоэффективной учебной среды. В основе этого лежит обеспечение бесперебойной работы занятий, минимизация деструктивного поведения учащихся, а также содействие обучению с помощью учебных материалов и мероприятий. В заключение можно сказать, что преподавание — это социальный процесс, осуществляемый с целью получения знаний. Эффективность и продуктивность обучения достигаются за счет применения определенных стратегий в соответствии с потребностями и требованиями учебного процесса.

*Rəyçi: f.ü.f.d., dosent Z.Əliyeva*  
*Daxil olma tarixi 06 iyul 2026-cı il*

UOT:355.

**FƏRDİ MÜHAFİZƏ VASİTƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ QAYDALARI**

**Ələkbərova Zülfıyğa Bəxtiyar qızı**  
**Gəncə Dövlət Universiteti**  
<https://orcid.org/0009-0007-8221-0392>  
[zulfiyya.alakbarova@gdu.edu.az](mailto:zulfiyya.alakbarova@gdu.edu.az)

**Xülasə:** Müasir dövrdə insanların sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin edən mühüm amillərdən biri müxtəlif zərərli maddələrə qarşı fərdi mühafizə vasitələrinin (FMV) düzgün seçilməsi və tətbiqidir. Xüsusilə tənəffüs orqanlarının qorunması insan həyatının davamı üçün vacibdir, çünki nəfəs alma prosesi birbaşa ətraf mühitlə əlaqəni təmin edir. Havanın tərkibindəki zəhərli qazlar, sənaye tullantıları, bioloji aerosollar, tüstü, kimyəvi maddələr və radioaktiv elementlər insan üçün ciddi təhlükə yarada bilər. Bu səbəbdən tənəffüs üzvlərinin mühafizə vasitələrinin rolu böyükdür. Fərdi mühafizə vasitələri – tənəffüs üzvlərinin mühafizə vasitələrinə, dəri səthinin mühafizə vasitələrinə və tibbi mühafizə vasitələrinə bölünür. Fərdi mühafizə vasitələri kollektiv mühafizə tədbirləri ilə birlikdə tətbiq olunduqda daha yüksək səmərəlilik verir. Bu isə mülki müdafiə sisteminin kompleks şəkildə təşkilinin vacibliyini göstərir. Fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması, əhalinin bu sahədə hazırlıq səviyyəsinin artırılması və davamlı təlimlərin keçirilməsi fəvqəladə halların nəticələrinin azaldılmasında əsas amillərdən biridir.

**Açar sözlər:** fərdi mühafizə vasitələri, əleyhqaz, respirator, təcridedici əleyhqazlar, uşaq mühafizə kamerası, radioaktiv zəhərlənmə, kimyəvi zəhərlənmə, dəri səthinin mühafizə vasitələri, ümumqoşun mühafizə komplekti, fərdi tibbi mühafizə vasitələri, radioprotektorlar, antidotlar, fərdi aptekşə, fərdi sarğı paketi.

**Keywords:** personal protective equipment, gas masks, respirators, isolating gas masks, child protection chamber, radioactive poisoning, chemical poisoning, skin surface protection equipment, general military protective kit, personal medical protective equipment, radioprotectors, antidotes, personal pharmacy, personal dressing package.

**Ключевые слова:** средства индивидуальной защиты, противогазы, респираторы, изоляционные противогазы, камера защиты детей, радиоактивное отравление, химическое отравление, средства защиты поверхности кожи, общий военный защитный комплект, средства индивидуальной медицинской защиты, радиопротекторы, antidotes, личная аптека, личный перевязочный набор.

Müasir qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə əhalinin mühafizə qurğularında daldalandırılması, təhlükəli sahələrdən köçürülməsi ilə yanaşı, fərdi mühafizə və tibbi mühafizə vasitələrindən vaxtında və düzgün istifadə etməsi də çox vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi lüzumu onunla izah edilir ki, nüvə, kimyəvi və ya bakterioloji silah işlədilərək əhali, mülki müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti müəyyən müddət radiaktiv maddələr, zəhərləyici maddələr, yaxud bakterial vasitələrlə zəhərlənmiş sahələrdə və ya atmosferdə qalmalı, ya da burada xilas etmə işləri aparmalı olacaqlar.

Bu məqalədə fərdi mühafizə vasitələrinin növləri və onlardan istifadə qaydaları izah edilir. Müasir dövrdə insanların sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin edən mühüm amillərdən biri müxtəlif zərərli maddələrə qarşı fərdi mühafizə vasitələrinin düzgün seçilməsi və tətbiqidir. Xüsusilə tənəffüs orqanlarının qorunması insan həyatının davamı üçün vacibdir, çünki nəfəs alma prosesi birbaşa ətraf mühitlə əlaqəni təmin edir. Havanın tərkibindəki zəhərli qazlar, sənaye tullantıları, bioloji aerosollar, tüstü, kimyəvi maddələr və radioaktiv elementlər

insan üçün ciddi təhlükə yarada bilər. Bu səbəbdən tənəffüs üzvlərinin mühafizə vasitələrinin rolu böyükdür.

Beləliklə fərdi mühafizə vasitələri – tənəffüs üzvlərinin mühafizə vasitələrinə, dəri səthinin mühafizə vasitələrinə və tibbi mühafizə vasitələrinə bölünür. İlk olaraq tənəffüs üzvlərinin mühafizə vasitələri haqqında danışaq. Tənəffüs üzvlərinin mühafizə vasitələri də özlüyündə bir neçə növü var: əleyhqazlar, respiratorlar, sadə vasitələr ( PTM-1 tipli parça maska, pambıq və bintdən hazırlanmış sadə maskalar).

Əleyhqazlar mülki müdafiə orqanları, sənaye və tibbi sahələrdə geniş istifadə olunur. Bu vasitələr tənəffüs yollarını təhlükəli maddələrdən qoruyur, zərərli hissəcikləri və qazları süzür, bəzi hallarda isə istifadəçiyə xarici hava ilə təmas olmadan nəfəs alma imkanı yaradır. Əleyhqazların düzgün seçilməsi və istifadə qaydalarının bilinməsi fəvqəladə hallar zamanı insanların sağ qalma şansını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Əleyhqazların inkişaf tarixi birbaşa müharibələrlə, kimya sənayesinin inkişafı və ekoloji problemlərlə bağlıdır. İlk mərhələlər kimyəvi zəhərlənmə riskləri artdıqca, insanlar primitiv mühafizə vasitələrindən – yaş parçadan, qurudulmuş otlardan, odun kömürü ilə doldurulmuş torbalardan istifadə edirdi. XIX əsrin sonlarında sənaye inqilabı nəticəsində yeni tip respiratorlar hazırlanmağa başlandı. I Dünya müharibəsi dövründə 1915-ci ildə klor qazının istifadə edilməsi müasir əleyhqazların yaranmasına təkan verdi. İlk filtrli maskalar yaradıldı və daha sonra sorbent materiallar tətminləşdirildi. II Dünya Müharibəsi mərhələsi əleyhqazların konstruksiyası tətminləşdirildi, süzgəclərin çoxqatlı strukturu inkişaf etdi. Radioaktiv qorunma üçün xüsusi filtr sistemləri əlavə olundu. Müasir dövr kompozit sorbentlər aktivləşdirilmiş karbon texnologiyası izolyasiya aparatlarının yüngülləşdirilməsi daha geniş görmə sahəsi olan maskalar, bioloji təhlükələrə qarşı yüksək effektivlik bugünkü müasir əleyhqazlar həm mülki, həm də sənaye məqsədləri üçün fərqli konstruksiyalarda hazırlanır.

İndi isə əleyhqazların növləri haqqında məlumat verək. Əleyhqaz nəfəs orqanlarını, gözləri və insanın üz hissəsini radioaktiv, zəhərləyici və bioloji maddələrdən, işıq şüalanmasının təsirindən və yandırıcı maddələrdən qoruyur. Mühafizə prinsipinə görə iki növü var: süzücü və təcridedicilər əleyhqazlar.

Süzücü əleyhqazların qoruyucu xassəsi onun nəfəsalma zamanı ətrafdakı havanı süzərək zəhərli maddələrdən, radioaktiv maddələrdən və bakterial vasitələrdən təmizləyərək tənəffüs üzvlərinə verməsidir. Süzücü əleyhqaz süzücü uducu qutudan və üzük şlem maskadan ibarətdir. Eyni zamanda əleyhqaz çantasından və gözlüklərin tərlənməsi üçün tərləməyən plyonkalardan və karandaşdan ibarətdir.

Mülki əleyhqazların əsas növləri böyüklər üçün QP-5, QP-7, QP-7V, uşaqlar üçün isə DP-6, DP-6M, PDF-7, PDF-7D, PDF-7Ş.

Əleyhqazlar böyüklər üçün 3 ölçüdə, uşaqlar üçün isə 5 ölçüdə hazırlanır. Əleyhqazın ölçüləri maskanın boğazaltı hissəsində riyazi rəqəmlərlə göstərilir. Əleyhqaz maskasının düzgün seçilməsi və düzgün istifadəsi mühafizənin daha etibarlı olması üçün əsas şərtidir. Maskanın düzgün istifadəsinə əmin olmaq üçün onun hermetikliyini yoxlamaq vacibdir. Bu məqsədlə sağ əllə birləşdirici borunu klapan qutusunun altında bərk sıxmaq, sonra nəfəs almaq lazımdır. Əgər maskanın altından hava keçirsə deməli mühafizə düzgün təşkil olunmayıb, o zaman qaytanları bir qədər sıxmaq lazımdır. Əgər əleyhqazdan istifadə edərkən maskanın gözlükləri tərləyirsə o zaman çantada olan tərləməyən plyonkalardan və ya karandaşdan istifadə etmək lazımdır.

Uşaq əleyhqazlarının quruluşu böyüklər üçün olan əleyhqazlarla eynidir, amma bu əleyhqazların süzücü uducu qutuları yüngülləşdirilmiş olur.

Təcridedicilər əleyhqazlar tənəffüs üzvlərini havadakı zəhərli maddələrdən mühafizə edən fərdi mühafizə vasitəsidir. Təcridedicilər əleyhqazlar havada zəhərli maddələrin konsentrasiyası çox yüksək olduqda, havada oksigen 16%-dən az olduqda və ya az dərinlikli su altında istifadə oluna bilər. Bu əleyhqazlarda nəfəs almaq üçün regenerativ patrondan alınan və ya oksigen balonundan verilən oksigendən istifadə olunur. Verilən nəfəs regenerativ patronda karbon oksiddən təmizlənib oksigenlə zənginləşdirilir və yenidən tənəffüs üçün yararlı olur. Təcridedicilər əleyhqazlar mülki müdafiənin xüsusi dəstələrinin şəxsi heyətinin qorunması üçündür. Bunlara İP-4, İP-46, KİP-5, KİP-7 və KİP-8 aiddir.

Respiratorlar- tənəffüs orqanlarını radioaktiv maddə və bakterial vasitə aerosollarından (tozlarından), habelə zəhərli tüstülərdən mühafizə üçün respiratorlardan istifadə olunur. Güclü təsirli zəhərli maddələrin buxarılarından mühafizə üçün respiratorlar yararlı deyil. Yaşlı əhali üçün R-2, 7-17 yaşlı uşaqlar üçün isə R-2D növlü respiratorlar mövcuddur. Süzücü respirator daxili orqanları ətraf mühitdən təcrid edərək, zəhərli tozlardan və aerosollardan təmizləyir. Eyni zamanda respirator torpaq tozlarından, bioloji aerosolların təkrar buludundan, həmçinin herbisit, defoliant desekantların aerosolların təhlükəsini olduqca zəiflədir. Müxtəlif iqlim şəraitləri respiratorların müdafiə xüsusiyyətlərinə heç bir təsir göstərmir. Ancaq havada həddindən artıq nəmişlik və maye-damcı olduqda respiratorların iş prinsipi pozulur. Respiratorlar vasitəsilə 12 saatadək mühafizə olunmaq mümkündür. Respiratorlar əleyhqaza nisbətən daha yüngül, istifadə üçün daha sadə, rahat mühafizə vasitələridir. Lakin respiratorlar nəfəs orqanlarını havada zərərli maddələr yolverilən yüksək konsentrasiyasıdan 10-15 dəfəyədək artıq olmayan hallarda mühafizə edir. Xlordan, ammoniyakdan, sionid turşusundan və başqa güclü zəhərli maddələrdən mühafizə məqsədilə respiratorlardan istifadə etmək qadağandır.

Tənəffüs orqanlarını mühafizə edən ən sadə vasitələr- belə vasitələrdən əhali respirator kimi istifadə edə bilər. Bunlar quruluşca çox sadədir, ona görə də əhəlinin özü tərəfindən hazırlanan kütləvi vasitəsi olaraq işlədilməsi tövsiyə edilir. Tənəffüs orqanlarının ən sadə mühafizə vasitələrinə tozdan qoruyan parça maska PTM-1 və pambıqlı tənzif sarğı aiddir. Hər bir adamın iş və yaşayış yerində belə mühafizə vasitələri olmalıdır. Tozdan qoruyan PTM-1 parça maskası iki əsas hissədən - maskanın gövdəsindən və bərkidici hissədən ibarətdir. Maskanın gövdəsi 2-4 qat parçadan hazırlanır, onun göz yerləri olur ki, buraya şüşə lövhəcikləri (və ya hər hansı şəffaf material, plyonka) salınır. Maska başa onun yan kənarları boyu tikilmiş parça zolaq bərkidici hissə vasitəsilə geyilir. Bərkidici hissənin yuxarı tikiş yerindəki rezin və aşağı tikiş yerindəki bağlar vasitəsilə, həmçinin gövdənin yuxarı kənarı boyu eninə bənd edilmiş rezin vasitəsilə maskanın üzə kip yatması təmin edilir ki, bu da maskanın altına zəhərli hava keçməsinin qarşısını alır. Nəfəsalma zamanı parçanın bütün qatlarından keçən hava maskanın bütün səthində süzülüb təmizlənir.

Pambıqlı tənzif sarğı ölçüləri 100x50 sm olan tənzif parçasından hazırlanır. Onun orta hissəsinin üzərinə 30x20 sm sahədə qalınlığı 2 sm olan pambıq qatı döşəyir, tənzifin artıq qalan hər iki kənarını uzununa pambıq qatı üstünə qatlayır, tənzifin uclarını ortadan uzununa kəsirlər, bu zaman iki cüt bağ alınır. Sarğının taxarkən onun aşağı bağları kəllədə, yuxarı bağları isə peysərdə bənd edilir. Pambıqlı tənzif sarğı ağızı və burunu əhatə edib örtməlidir. Belə sarğılar ancaq bir dəfə istifadə üçün yararlıdır. Parça maska və ya sarğı olmadıqda dəsmaldan, şərfdən, yaylıqdan və s. istifadə etmək lazımdır.

Uşaq mühafizə kamerası – 1,5 yaşadək olan uşağı zəhərlənmədən qorumaq üçündür. O tənəffüs üzvlərini və bədənin səthini radioaktiv, kimyəvi və bakterial vasitələrin təsirindən qoruyur. Uşaq mühafizə kamerası futlyardan, üzərinə rezin (polietilen) parça çəkilmiş çərçivədən (kamera), oturacaqdan, futlyarı bağlamaq üçün sıxacdan və qayıqdan ibarətdir. Futlyar rezinləşdirilmiş ikiqat parçadan hazırlanmışdır. Onun hər bir qatına diffuziya-sorbent

elementi və şəffaf plastik kütlə təbəqəsi bərkidilmişdir ki, uşağa nəzarət etmək mümkün olsun. Hava çərçivənin üzərinə çəkilmiş qatların arasından keçərək zəhərli maddələrdən təmizlənir. Uşağı kameradan zəhərlənmə ocağından kənarda ancaq mühafizə vasitələrindən çıxmağa icazə verildikdə çıxarılır. İstifadə edilmiş kameranı zərərsizləşdirmək üçün kameranın səthini təmizləmək lazımdır.

Dəri səthini mühafizə vasitələri (DSMV) - bədənin açıq sahələrini, paltarları və ayaqqabıları onların səthinə zəhərləyici maddələrin damçıları, yoluxucu xəstəlik törədiciləri, radioaktiv toz düşməsindən, həmçinin qismən də işıq şüalanmasından təsirindən mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mühafizə prinsipinə görə tabel vasitələrinin təcridedici və süzücü növləri olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təcridedici mühafizə paltarlarında qalmaq müddəti məhduddur. Dəri səthinin mühafizə vasitələrinə - yüngül mühafizə kostyumu L-1, ümumqoşun mühafizə komplekti (OZK), ZFO-58 markalı süzücü mühafizə paltarı komplekti (dəsti) aiddir.

Yüngül mühafizə kostyumu L-1 insanın bədənin açıq sahələrini, paltarlarını və ayaqqabılarını onların səthinə zəhərləyici maddələrin damçılarında, yoluxucu xəstəliklərin törədicilərindən, radioaktiv toz düşməsindən mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Zəhərləyici, radioaktiv maddələrin və bakterial vasitələrin təsirinə məruz qaldıqda L-1 kostyumu xüsusi zərərsizləşdirmədən sonra dəfələrlə istifadə edilə bilər. Ümumqoşun mühafizə komplekti insanın dəri səthini radioaktiv maddələrdən, zəhərləyici maddələrdən, bakterial vasitələrdən qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumqoşun mühafizə komplekti müəyyən müddət ərzində istifadə etmək üçün nəzərdə tutulub. Şəraitdən asılı olaraq mühafizə plaşı və bütün komplekt müxtəlif variantlarda istifadə edilə bilər. Kimyəvi hücum zamanı, bioloji aerosolların istifadəsi və radioaktiv maddələrin nüvə partlayışı buludundan düşməsi zamanı mühafizə plaşı örtük kimi istifadə edilə bilər. Uzun müddət zəhərlənmiş ərazidə fəaliyyət zamanı mühafizə plaşını geyərək istifadə etmək olar.

Fərdi tibbi mühafizə vasitələri (FTMV)- fəvqəladə hallar vaxtı zədələnmiş əhəlinin profilaktikası və ona tibbi yardım göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu vasitələrin köməyi ilə adamların həyatını xilas etmək, zədələnmənin qarşısını almaq yaxud onu xeyli dərəcədə zəiflətmək, bir sıra zəhərləyici amillərin təsirinə qarşı orqanizmin dayanıqlığını artırmaq mümkündür. Fərdi tibbi mühafizə vasitələrinə aiddir: fərdi aptekçə Aİ-2, Aİ-3, kimya əleyhinə fərdi paket İPP-8, İPP-9, fərdi sargı paketi.

Bunlara radioprotektorlar, antidotlar və bakteriya əleyhinə maddələr, habelə qismən sanitariya təmizlənməsi vasitələri daxildir. Radioprotektorlar - ionlaşdırıcı şüalanmanın təsir dərəcəsini zəiflədən maddələrə deyilir. Hazırda bunlardan ən çox istifadə ediləni həb şəklindəki sistamin adlı maddədir. Bu həbləri şüalanmadan 30-40 dəqiqə əvvəl qəbul etmək məsləhətdir. Antidotlar – zəhərli maddələrin təsirinin qarşısını alan və ya zəiflədən maddədir. Siniriflicəyici təsirli, sianid turşusuna və digər lüüzitlə və qıcıqlandırıcı zəhərli maddələrə qarşı antidotlar vardır. Bakteriya əleyhinə maddələr - spesifik və qeyri spesifik profilaktika vasitələri növlərinə ayrılır. Spesifik profilaktika vasitələrinə zərərblər, vaksinlər, anatoksinlər və bakteriofaqlar aiddir. Bu vasitələrin bəziləri fərdi aptekdə cəmlənmişdir.

Aİ-2 fərdi aptekçəsində (fərdi dərman qutusunda) insan orqanizminə ionlaşdırıcı şüalanmaların, zəhərli maddə və bakterial vasitələrin təsirinin qarşısını alan və ya bu təsiri zəiflədən, habelə şok halının qarşısını alan preparatlar olur. Aptekçənin (fərdi dərman qutusunun) içərisində yanıqlar, yaralanmalar zamanı (ağrı aradan qaldırmaq üçün) öz-özünə və qarşılıqlı yardım üçün lazım olan, radioaktiv, zəhərli və qəza təhlükəli kimyəvi maddələrin təsirini azaltmaq, aradan qaldırmaq və yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması üçün lazım olan vasitələr olur. Aptekçə narıncı rəngli plastik materialdan düzəldilmiş yuvacıqlara malik, 90x100x20 mm ölçüdə, 130 qr çəkiyə malik plastmas qutudur. Havanın soyuq vaxtı maye

halında olan dərman vasitələrinin donmaması üçün onu paltarın içəri cibində saxlamaq lazımdır.

Kimya əleyhinə fərdi paket (İPP-8)- dəri səthinin zəhərli maddə damcıları və ya dumanı ilə habelə radioaktiv maddə və bakterial vasitə aerosolları ilə zəhərlənmiş açıq sahələrini və bu sahələrə toxunan paltar hissələrini qismən sanitariya təmizlənməsindən keçirmək üçündür. Zəhərli kimyəvi maddələr əleyhinə paketlərdən insanın paltarına, bədənində, fərdi qoruyucu vasitələrə və alətlərə düşmüş damcı- maye halda olan zəhərli, kimyəvi təhlükəli zəhərli maddələrin zərərsizləşdirilməsi məqsədi ilə istifadə olunur.

İPP-9- Fərdi sarğı paketi yanıqlara, yanıq yerlərinə sarğı qoymaq, habelə bə'zi növ qanaxmaları dayandırmaq üçün işlədilir. Fərdi sarğı paketindən yara səthinə birincili sarğı qoyulması məqsədi ilə istifadə edilir. O, bintdən (10 sm enində, 7 m uzunluğunda) və iki ədəd pambıq -cuna yastıqçıqdan ibarətdir. Yastıqçıqlardan biri hərəkətsiz halda bintin bir kənarına tikilib, digər yastıqçıq isə bint uzununu hərəkətlidir. Adətən bint və yastıqçıqlar mumlanmış kağıza bükülmüş halda selofan və ya perqament kağızından olan üzlüyə (çexola) qoyulmuş halda olur. Paketin içində eyni zamanda sancaq da olur. Üzlüyün üzərində paketdən istifadə qaydası yazılır. Paketin üzlüyünün daxili səthi steril olduğu üçün hermetik sarğıların qoyulmasında istifadə edilir. Paket əleyhqazlar üçün olan xüsusi çantalarda və ya paltarın cibində saxlanılır.

**Nəticə:** Fərdi mühafizə vasitələri fəvqəladə hallarda əhalinin həyat və sağlamlığının qorunmasında mühüm və əvəzolunmaz rol oynayır. Müasir dövrdə texnogen qəzaların, təbii fəlakətlərin, eləcə də kimyəvi və bioloji təhlükələrin artması bu vasitələrin əhəmiyyətini daha da yüksəldir. Fərdi mühafizə vasitələri insanı birbaşa zərərli amillərin təsirindən qoruyaraq xəsarətlərin və itkilərin minimuma endirilməsinə imkan yaradır. Bu vasitələrin effektivliyi yalnız onların mövcudluğu ilə deyil, həm də düzgün və vaxtında istifadə olunması ilə bağlıdır. Əgər fərdi mühafizə vasitələri düzgün seçilməz və ya istifadə qaydalarına əməl olunmazsa, onların qoruyucu xüsusiyyətləri zəifləyir və gözlənilən nəticə əldə olunmur. Buna görə də hər bir şəxs bu vasitələrin təyinatını, quruluşunu və istifadə qaydalarını bilməli, praktiki vərdislərə yiyələnəlməlidir. Eyni zamanda, fərdi mühafizə vasitələrinin tətbiqi sistemli yanaşma tələb edir. Bu, aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: əhalinin mütəmadi maarifləndirilməsi və təlimlərin təşkili; mühafizə vasitələrinin vaxtında təmin edilməsi və ehtiyatlarının yaradılması; istifadə müddətinə və texniki vəziyyətinə nəzarət.

Qeyd etmək lazımdır ki, fərdi mühafizə vasitələri kollektiv mühafizə tədbirləri ilə birlikdə tətbiq olunduqda daha yüksək səmərəlilik verir. Bu isə mülki müdafiə sisteminin kompleks şəkildə təşkilinin vacibliyini göstərir.

Nəticə etibarilə, fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması, əhalinin bu sahədə hazırlıq səviyyəsinin artırılması və davamlı təlimlərin keçirilməsi fəvqəladə halların nəticələrinin azaldılmasında əsas amillərdən biridir. Bu istiqamətdə görülmə tədbirlər insanların təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin ümumi dayanıqlığını və fəvqəladə vəziyyətlərə hazırlıq səviyyəsini də yüksəldir.

### ***Ədəbiyyat***

1. Quliyev R., Salayev O., Dadaşov C., Həmzəbəyova T. Mülki müdafiə. Bakı – 2022.
2. H.O.Ocaqov. Fəvqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi. Bakı 2010.
3. A.Musayev. Mülki müdafiə tibb xidmətinin təşkili. Bakı 2008.
4. H.O.Ocaqov. Zəhərli maddələr və onlardan mühafizə. Bakı 2008.
5. Ocaqov H.O., M.T.Maksimov – Radioaktiv çirklənmələr və onların ölçülməsi - 1989.

**TYPES OF PERSONAL PROTECTIVE EQUIPMENT AND RULES FOR THEIR USE*****Alekperova Zulfiya Bakhtiyar******Summary***

In modern times, one of the important factors ensuring the health and safety of people is the correct selection and application of personal protective equipment (PPE) against various harmful substances. In particular, the protection of the respiratory organs is important for the continuation of human life, since the breathing process provides direct contact with the environment. Toxic gases, industrial waste, biological aerosols, smoke, chemicals and radioactive elements in the air can pose a serious threat to humans. Therefore, the role of respiratory protection equipment is great. Personal protective equipment is divided into respiratory protection equipment, skin surface protection equipment and medical protection equipment. Personal protective equipment provides higher efficiency when used in conjunction with collective protection measures. This indicates the importance of a comprehensive organization of the civil defense system. The formation of skills in the use of personal protective equipment, increasing the level of preparedness of the population in this area and conducting continuous training are one of the main factors in reducing the consequences of emergencies.

**ВИДЫ СРЕДСТВ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ И ПРАВИЛА ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ*****Алекберова Зульфия Бахтияр кызы******Резюме***

В современную эпоху одним из важных факторов обеспечения здоровья и безопасности людей является правильный подбор и применение средств индивидуальной защиты (СИЗ) от различных вредных веществ. В частности, защита органов дыхания важна для продолжения жизни человека, поскольку процесс дыхания обеспечивает прямой контакт с окружающей средой. Токсичные газы, промышленные отходы, биологические аэрозоли, дым, химические вещества и радиоактивные элементы в воздухе могут представлять серьезную угрозу для человека. Поэтому роль средств защиты органов дыхания велика. Средства индивидуальной защиты делятся на средства защиты органов дыхания, средства защиты поверхности кожи и средства медицинской защиты. Средства индивидуальной защиты обеспечивают более высокую эффективность при использовании в сочетании с мерами коллективной защиты. Это указывает на важность комплексной организации системы гражданской обороны. Формирование навыков использования средств индивидуальной защиты, повышение уровня готовности населения в этой области и проведение непрерывного обучения являются одними из главных факторов снижения последствий чрезвычайных ситуаций.

***Rəyçi: Məmmədova Mahnur******Daxil olma tarixi 29 iyul 2026-cı il***

UOT:37.01

**AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞININ MƏKTƏBDƏ  
TƏDRİSİ**

*Məmmədova Aybəniz Əli qızı, Kazımova Səriyə Eyvaz qızı*  
*Gəncə Dövlət Universiteti*  
*memmedova@mail.ru*

**Xülasə:** *Məqalədə Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisinin əhəmiyyəti, məqsədi və metodik xüsusiyyətləri araşdırılır. Milli təsviri incəsənət nümunələrinin şagirdlərə öyrədilməsi onların estetik zövqünün, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığının və yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə Azərbaycan rəssamlarının əsərlərinin tədris prosesində istifadəsi yolları və müasir pedaqoji yanaşmalar təhlil olunur.*

**Açar sözlər:** Azərbaycan rəssamları, təsviri incəsənət, tədris prosesi, estetik tərbiyə, yaradıcılıq, milli dəyərlər.

**Keywords:** Azerbaijani artists, fine arts, teaching, aesthetic education, creative thinking, national values, art education

**Ключевые слова:** азербайджанские художники, изобразительное искусство, образовательный процесс, эстетическое воспитание, творчество, национальные ценности.

Müasir təhsil sistemində təsviri incəsənət yalnız bədii bacarıqların inkişaf etdirilməsi vasitəsi deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşdırılmasına xidmət edən mühüm tərbiyə vasitəsidir. Azərbaycan təsviri incəsənəti zəngin tarixi inkişaf yolu keçmiş, dünya mədəniyyətinə dəyərli sənət nümunələri bəxş etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının məktəblərdə tədrisi şagirdlərin milli-mədəni irsə marağının artırılması və estetik dünyagörüşünün formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəblərdə təsviri incəsənətin tədrisi zamanı milli rəssamlıq məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığına geniş yer ayrılması şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərinin, milli özünüdərkini və bədii zövqün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan təsviri incəsənətinin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Qobustan qayaüstü rəsmləri xalqımızın qədim bədii təfəkkürünün ilkin nümunələri hesab edilir. Sonrakı dövrlərdə miniatür sənəti, dekorativ-tətbiqi sənət və xalçaçılıq milli təsviri incəsənətin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən peşəkar rəssamlıq məktəbi formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan rəssamları milli mövzuları, xalq həyatını və təbiəti öz əsərlərində geniş şəkildə əks etdirmişlər.

Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığı milli kolorit, zəngin rəng həlli, insan və təbiət harmoniyası ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər onların əsərlərini məktəb proqramlarında öyrənilməsi üçün dəyərli mənbəyə çevirir.

Azərbaycan rəssamlarının əsərlərinin məktəblərdə tədrisi bir sıra mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradır:

Şagirdlərdə milli-mədəni irsə maraq formalaşdırır; Estetik zövqü inkişaf etdirir; Bədii təfəkkürü zənginləşdirir; Yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırır Vətənə sevgi və bağlılıq hisslərini gücləndirir; İncəsənəti dərk etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Rəssamların əsərləri vasitəsilə şagirdlər yalnız incəsənəti deyil, həm də Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, məişəti və mədəniyyəti haqqında məlumat əldə edirlər.

Görkəmli Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının tədrisində Azərbaycan təsviri incəsənətinin öyrədilməsi zamanı görkəmli rəssamların yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onlardan bir neçəsini nümunə göstərmək olar.

Səttar Bəhlulzadə yaradıcılığının tədrisi: Səttar Bəhlulzadə Azərbaycan təbiətinin bənzərsiz təsvirçisi hesab olunur. Onun əsərlərində Azərbaycanın dağları, çayları, bağları və kənd mənzərələri yüksək bədii ustalıqla təqdim edilmişdir. Şagirdlər rəssamın əsərlərini öyrənərkən rəng harmoniyası, kompozisiya quruluşu və təbiətin poetik təsviri haqqında biliklər əldə edirlər. Eyni zamanda vətən təbiətinə sevgi hissi formalaşır.

Tahir Salahov yaradıcılığının tədrisi: Tahir Salahovun əsərlərində əmək adamları, sənaye mövzuları və müasir insan obrazları xüsusi yer tutur. Onun yaradıcılığı şagirdlərə insan xarakterinin bədii ifadə vasitələri ilə təqdim olunmasını öyrədir. Rəssamın portret və tematik əsərləri incəsənətdə realizm prinsiplərinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Mikayıl Abdullayev yaradıcılığının tədrisi: Mikayıl Abdullayev yaradıcılığında milli ənənələr, xalq həyatı və insan obrazları mühüm yer tutur. Onun əsərlərinin təhlili şagirdlərdə obrazlı düşüncə və bədii müşahidə qabiliyyətinin inkişafına kömək edir.

Ömər Eldarov yaradıcılığının tədrisi: Heykəltəraşlıq sənətinin öyrədilməsi zamanı Ömər Eldarovun yaradıcılığı mühüm nümunə hesab edilir. Onun monumental əsərləri şagirdlərdə məkan və həcm anlayışlarının formalaşmasına şərait yaradır. Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının tədrisi zamanı müxtəlif müasir pedaqoji metodlardan istifadə olunmalıdır.

Müşahidə və təhlil metodu: Şagirdlər əsərləri müşahidə edir, rəng, kompozisiya və süjet xüsusiyyətlərini təhlil edirlər. Bu metod onların analitik düşüncəsini inkişaf etdirir.

Müzakirə metodu: Əsərlərin kollektiv müzakirəsi şagirdlərin fikir ifadə etmək və estetik dəyərləndirmə bacarıqlarını formalaşdırır.

Layihə metodu: Şagirdlər müəyyən rəssam haqqında təqdimatlar, albomlar və tədqiqat layihələri hazırlayırlar. Bu üsul onların müstəqil fəaliyyətini gücləndirir. Rəssamların əsərlərindən ilhamlanaraq çəkilən rəsmlər və kompozisiyalar şagirdlərin yaradıcılıq potensialını üzə çıxarır.

Müasir təhsil konsepsiyası şagirdyönümlü yanaşmanı tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının tədrisində aşağıdakı fəal təlim metodlarından istifadə məqsədəuyğundur:

Beyin həmləsi, Klaster, BİBÖ üsulu, Diskussiya, Rollu oyunlar, Tədqiqat işi,

Layihə fəaliyyəti. Bu metodlar şagirdlərin dərstdə fəallığını artırır və onların sənət əsərlərini daha dərinlən qavramasına şərait yaradır.

Estetik tərbiyə şəxsiyyətin harmonik inkişafının mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan rəssamlarının əsərləri gözəllik duyğusunun formalaşmasına, bədii zövqün inkişafına və emosional mədəniyyətin zənginləşməsinə kömək edir.

Rəssamların yaratdıqları obrazlar vasitəsilə şagirdlər insan münasibətlərini, təbiət gözəlliklərini və milli-mənəvi dəyərləri daha dərinlən dərk edirlər.

Bu proses nəticəsində şagirdlərdə həm incəsənətə, həm də milli mədəniyyətə qarşı maraq artır. Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının məktəbdə tədrisi şagirdlərin estetik, mənəvi və yaradıcı inkişafında mühüm rol oynayır. Milli rəssamlıq irsinin öyrənilməsi gənc nəslin milli kimliyinin formalaşmasına, incəsənətə marağının artmasına və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına xidmət edir. Müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal resurslardan istifadə və fəal təlim metodlarının genişləndirilməsi Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığının daha səmərəli tədrisinə imkan yarada bilər. Bu isə öz növbəsində milli-mədəni dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

*Ədəbiyyat*

1. Azərbaycan təsviri incəsənəti tarixi. Bakı, Elm nəşriyyatı.
2. Əfəndiyev R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı.
3. Həbibov N. Təsviri incəsənətin tədrisi metodikası. Bakı.
4. Kərimov K. Estetik tərbiyənin əsasları. Bakı.
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Təsviri incəsənət fənni kurikulumu.
6. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin elmi nəşrləri.
7. Müasir pedaqogika və incəsənət təhsili üzrə elmi məqalələr.

**TEACHING THE WORKS OF AZERBAIJANI ARTISTS IN SCHOOLS***Mammadova Aybaniz Ali, Kazimova Sariya Eyvaz**Summary*

This article examines the importance, objectives, and methodological features of teaching the works of Azerbaijani artists in general education schools. The study of national fine arts contributes to the development of students' aesthetic taste, respect for national and cultural heritage, and creative thinking. Special attention is paid to the role of Azerbaijani artists' works in the aesthetic education of students, the formation of their artistic worldview, and the development of national identity. The article analyzes modern pedagogical approaches, methods, and forms of organizing the educational process aimed at the effective teaching of Azerbaijani artists' creativity.

**ПРЕПОДАВАНИЕ ТВОРЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ  
ХУДОЖНИКОВ В ШКОЛЕ***Мамедова Айбаниз Али кызы, Казымова Сария Ейваз кызы**Резюме*

В статье исследуются значение, цели и методические особенности преподавания творчества азербайджанских художников в общеобразовательных школах. Изучение произведений национального изобразительного искусства играет важную роль в формировании эстетического вкуса учащихся, их приверженности национально-нравственным ценностям и развитии творческого мышления. В статье рассматриваются пути использования произведений азербайджанских художников в образовательном процессе, а также анализируются современные педагогические подходы к их преподаванию.

*Rəyçi: Verediyeva Esmira**Daxil olma tarixi 06 iyun 2026-cı il*

UOT:355.

**GƏNCLƏRİN ÇAĞIRIŞAQƏDƏRKİ HAZIRLIĞINDA TAKTİKİ FƏALİYYƏTİN  
MAHİYYƏTİ, ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ****Məmmədova Mahnur Qafar qızı, Məmmədov Şahmar Rüstəm oğlu****Əmiraslanov Sərxan Nail oğlu****Gəncə Dövlət Universiteti****<https://orcid.org/0009-0003-5858-8601>****[mahnur1966@gmail.com](mailto:mahnur1966@gmail.com)****[mulki-mudafie63@mail.ru](mailto:mulki-mudafie63@mail.ru)**

**Xülasə:** Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində həyata keçirilən quruculuq fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Ordusu dünyanın güclü orduları sırasına daxil olmuşdur və hal-hazırda beynəlxalq ordu sıralamasında 29 yerdə qərarlaşdırılmışdır. Ölkənin xarici hərbi-texniki asılılığının azaldılması məqsədilə qurulmuş milli müdafiə sənayesi ildən-ilə inkişaf etdirilir. Milli təhlükəsizlik sahəsində ölkəmizin qarşısında duran kompleks vəzifələrin son illər ərzində tam və effektiv həllinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Ordusu 44 gün ərzində Ermənistanın 30 illik işğalçılıq siyasətinə son qoyaraq torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Bununla da xalqımıza, ərazi bütövlüyümüzə və suverenliyimizə qarşı ən böyük təhdid aradan qaldırıldı.

Bu gün milli təhlükəsizlik siyasətinin bütün istiqamətləri üzrə - xarici siyasət, hərbi, ictimai, iqtisadi, sosial, ekoloji, informasiya, milli, dini və digər sferalarda vəzifələrin tam yerinə yetirilməsi dövlətimizin və cəmiyyətimizin mümkün təhdidlərdən etibarlı müdafiəsini təmin edir. Buna görə də Azərbaycanda daxili təhlükə mənbələri mövcud deyildir, əsas təhdid və təhlükələr ölkə sərhədləri xaricində formalaşır.

**Açar sözlər:** milli müdafiə sənayesi, döyüş tapşırıqları, ictimai-siyasi hazırlıq, hərbi əməliyyat

**Ключевые слова:** национальная оборонная индустрия, боевые задания, общественно-политическая подготовка, военная операция

**Key words:** national defence industry, military tasks, social politic preparation, military in dustry

Döyüşlərin qələbə ilə nəticələnməsi, verilən döyüş tapşırıqlarını vaxtında və düzgün yerinə yetirilməsindən asılıdır. Hər bir hərbi hissənin öz təyinatına görə döyüş tapşırıqları var. Bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün hissə və bölmələr kifayət qədər texnika və silahlara, sursata malikdir. İctimai-siyasi hazırlıq sistemində hərbi qulluqçuların onlara həvalə olunmuş döyüş texnikasından, digər texnikadan və silahlardan bacarıqla istifadə etmələri üçün öz biliklərini, bacarıqlarını və vərdişlərini daha da artırmaq, Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısında Vətənin müdafiəsi, ərazi bütövlüyünün bərpası və müstəqilliyimizin təmin olunmasında məsuliyyətlərini şüurlu surətdə dərk etməsi üçün planlaşdırılır və həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində ümumqoşun döyüşlərinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsində məhz döyüş əməliyyatlarının düzgün yerinə yetirilməsini tələb edir. Döyüş əməliyyatı - Silahlı Qüvvələrin bölmələrinin (qüvvələri), birləşmələrinin və birliklərinin, ayrı-ayrı döyüş silahları, xüsusi təyinatlı qüvvələr və hərbi hissələr tərəfindən döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün qüvvə və vasitələrin mütəşəkkil istifadəsi, yəni əməliyyat, taktiki və operativ səviyyədə müharibə aparılmasıdır.

Daha yüksək, strateji bir təşkilat səviyyəsində müharibə aparmaq hərbi fəaliyyət adlanır. Beləliklə, döyüş - əməliyyatlardakı hərbi əməliyyatların ayrılmaz hissədir - məsələn,

hərbi əməliyyatlar keçirdikdə cəbhə (cəbhə qrupu) strateji hücum əməliyyatı (və ya əməliyyatlar arasında), cəbhəyə daxil olan ordu və korpuslar hücum, basqınlar və s. daxildir.

Hərbi əməliyyatların növləri - hava hücumundan müdafiə, hərbi hava qüvvələri, donanma, quru qoşunların (qüvvələrin) hərbi əməliyyatları və s. aid edilir. Ümumqoşun döyüşünün əsasını düşmən bölmələrinin ardıcıl darmadağın olunması təşkil edir. Bu zaman onlara etibarlı atəş və radloelektron zərərvermə, eyni vaxtda onun ehtiyatlarına və dərinlikdə olan mühüm obyektlərinə güclü təsir, güc və vasitələrin vaxtında cəmləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Döyüşün qələbə ilə nəticələnməsi üçün isə ilk öncə sülh dövründə şəxsi heyətin yüksək hazırlığı, təlimlərin-fəaliyyətin yüksək səviyyədə aparılmasıdır.

Döyüşdə bölmənin idarə edilməsi fəaliyyəti dedikdə, ilk növbədə düşmən tərəfindən silahlı müqavimətin varlığı nəzərdə tutulur. Burada hər hansı komandirin əsas vəzifəsi düşmənin canlı qüvvəsinin, texnikasının və silah-sursatının məhvindən ibarətdir. Müasir ümumqoşun döyüşünün xüsusiyyətləri kimi, təsir obyekti dedikdə, düşmənin döyüş qüvvələri, onun məhvi vasitələri kimi isə (eyni zamanda komandir fəaliyyətinin vasitəsi kimi) komandirə tabe olan şəxsi heyət çıxış edir. Komandirin döyüşdə fəalliyəti isə ilk növbədə düşmənin döyüş imkan və planlarının və onların öz qüvvələrinin imkanları ilə əlaqələndirilməsinin aşkarlanmasından ibarətdir. Bu amillərin müqayisəli dəyərləndirilməsi də məhz hərbi əməliyyatların aparılması üçün idarəetmə qərarının qəbulunun əsasını təşkil edir. Müasir döyüşlərdə idarəetmə qərarı öz ifadəsini bilavasitə döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün komandirin döyüş əmrində tapır. Beləliklə, döyüş zamanı komandir fəaliyyəti düşmənin canlı qüvvəsi və texnikasına öz qüvvə və vasitələri ilə təsirin təşkili və idarəetmə prosesi kimi təqdim edilə bilər.

Hər hansı hərbi bölmə bütöv bir hərbi orqanizmin yalnız bir hissəsi olduğu üçün qərarın qəbulunda yuxarıda duran rəisin əmri mühüm rol oynayır və məhz onun çərçivəsində komandirin əsas idarəetmə fəaliyyəti gerçəkləşir. Məhz bu baxımdan, yuxarı rəisin əmrinin tələbləri və öz qoşunlarının, düşmən qüvvələrinin döyüş imkanlarının və vəziyyətinin şəxsi qiyməti arasında ziddiyyətlərin əmələ gəlməsi mümkündür. Bu ziddiyyətlərin həlli, bir qayda olaraq, gizli imkanların aşkarlanması və yuxarı qərargahla əlaqələndirmə işinin reallaşdırılması hesabına həyata keçirilir.

Müasir Ümumqoşun döyüşlərində düşmənin müqaviməti komandir üçün həm vəziyyətin qiymətləndirilməsində, həm də qərarın qəbulunda əlavə çətinliklər törədə bilər. Buna görə komandirdən əqli inkişafının yüksək səviyyəsi tələb olunur ki, bu da məlumatın ayrı-ayrı fraqmentləri əsasında hərbi əməliyyatların onların məkan və zaman dəyişməsi müddətində tam mənzərəsinin yenidən yaratma funksiyalarının reallaşdırmasını təmin edir. Bu halda komandirin özünün və ona tabe olanların həyatına mövcud təhlükə zabitin psixoloji sabitliyinə və onun ekstremal vəziyyətlərin təsirlərinə üstün gəlmək hazırlığına yüksək tələblər irəli sürür. Hərbi əməliyyatların aparılmasının fasiləsizliyi komandirin taktiki bilik qabiliyyətinə və fiziki durumuna həddindən artıq yüklənməni nəzərdə tutur.

Müasir döyüş xüsusiyyətlərinə daxil edilən bölməyə rəhbərlik, sülh dövründə fəaliyyəti hərbi bölmələrin döyüşə girməyə və hərbi əməliyyatların aparılmasına daimi hazırlıq vəziyyətində fəaliyyətinin yönəldilməsinə istiqamətləndirilir. Bu məqsədlə dinc şəraitdə düşmənin mövcudluğunu "şərti düşmən" kimi elan edilən və düşməni məhv edən tələb və normaların, əmrlərin, göstərişlərin, qaydaların və s. xüsusi sistemi yaradılır. Komandirin rəhbərlik prosesində məqsədi bölmənin fəaliyyətinin əsas parametrlərinin aşkarlanmasından və onları həmin normaların tələbləri ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Nəticədə bölmələrin dinc şəraitdə döyüş hazırlığının döyüş vəziyyətinin tələbləri səviyyəsində qorunub saxlanmasını nail olunur.

Ümumqoşun döyüşlərinin müasir hazırlıq mərhələsində “Reallıq” və “norma” arasında uyğunlaşma aşkarlanmadıqda sistemin əsas fəaliyyət xarakteristikalarının təkrar istehsalına təhlükə yaranır. Şəxsi heyətdə rəhbər bu fərqi dərk etməyi və tabeliyində olanlara onu “tapşırıq” şəklində ifadə etməyi bacarmalıdır. Tarazlığın bərpası məqsədi ilə rəhbərlik sistemə əlavə resursların daxil olmasını təmin edir və təhsis edilmiş fəaliyyətə nəzarət edir.

Rəhbərin niyyəti ilə tapşırığın qoyuluşu və yerinə yetirilməsi sistemin həmin parametrlərinə görə normaya salınmasını təmin etməlidir. Hər parametrlər, bir qayda olaraq, təlim-döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilmə səviyyəsini, döyüş sənədlərinin işlənilmə keyfiyyətini, texnika və silah-sursatın vəziyyətini, hərbi intizamın səviyyəsini, şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji durumunu və s. əhatə edir. Müvafiq olaraq, sistemin vəziyyətini müəyyən edən parametrlərin məcmusu nə qədər “genişdirsə”, rəhbərin fəaliyyəti bir o qədər mürəkkəb və çoxşaxəlidir.

Məhz Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində müasir Ümumqoşun döyüşlərinin aparılmasında hərbi bölmənin öyrədilmə fəaliyyəti idarə-etmə fəaliyyətindən tabelikdə olanların həyata keçirdiyi fəaliyyətin xarakteri ilə fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi müasir müharibələrin aparılmasında şəxsi heyətin, əsgərlərin hərtərəfli inkişafı və maarifləndirilməsi öyrədilmə - öyrədilənlərin real fəaliyyət təcrübəsində bu günə mövcud olmayan fəaliyyət növünə hazırlığı deməkdir. Dinc dövüdə bütün öyrədilmə döyüş vəziyyətində fəaliyyətə hazırlığa istiqamətlənib.

Tabelikdə olanların təlimi öyrədən və öyrədilənlər arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqənin təşkilini nəzərdə tutur. Bu qarşılıqlı əlaqənin mürəkkəbliyi, ondan ibarətdir ki, onun həqiqi nəticələri ədatən dərhal qiymətləndirilə bilməz və “təxirə salınmış” xarakter daşıyır, yəni onlar tam olaraq yalnız real fəaliyyət şəraitində özlərini göstərə bilər.

Öyrədilmə prosesində həm öyrədən, həm də öyrədilənlər bilavasitə tədris fəaliyyətinin nəticələrini öyrədilmənin həqiqi məqsədi ilə uyğunlaşdırmaq imkanından məhrumdurlar. Bunun nəticəsi olaraq, hərbi pedaqoji fəaliyyətin idarə edilməsi çoxsaylı hərbi pedaqoji vəziyyətlərin təhlili nəticəsində yaranan ümumiləşdirilmiş tələblər əsasında qurulur. Onların əsas təyinatı-öyrədilmə prosesinin iştirakçıları üçün təlim prosesində sosial cəhətdən qəbul oluna bilən nəticənin əldə olunması zamanətidir. Bu cür tələblər əsasən hərbi pedaqoji elmin çərçivəsində təqdim olunur və onlarla tanışlıq fəaliyyətin müəyyən həddə uğurunu təmin edə bilər.

Xarici şərtlərdən əlavə öyrədilmə prosesinin effektivliyinə qarşılıqlı əlaqənin iştirakçıları arasında psixi proseslərin gedişi xüsusiyyətlərinin mühüm təsiri var. Bu, ilk növbədə öyrədilmə nəticəsində öyrədilənlərin biliklərində, bacarıq və vərdislərində, düşünmə tərzlərində dəyişikliklərin baş verməsi ilə bağlıdır. Bu isə müəyyən psixoloji qanunauyğunluqlara əsasən dəyişən müəyyən psixi törəmələrdən başqa bir şey deyil. Başqa sözlə, yadda saxlama və düşünmənin, diqqət və iradənin müəyyən mexanizmləri mövcuddur ki, onların nəzərə alınması döyüşçüyə məhz həm təlimlərdə, həm də döyüş zamanı hərbi pedaqoji təsirin daha effektiv olmasına imkan verir. Beləliklə, hər öyrədən öz pedaqoji təsirini əsgər və zabitlərin psixi imkanları ilə uyğunlaşdırmalıdır. Şəxsi heyətin hazırlığında tərbiyə işininin təşkili istiqamətində fəaliyyət komandır və tabelikdə olanların arasında bölmədə tərbiyəvi məqsədlərə nail olunmasına istiqamətləndirilmiş hərbi pedaqoji qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutur.

Öyrədilmə prosesində bu qismdə ictimai şüurun komponentləri olan bilik və təcrübədən istifadə olunur. Məhz onlar fəaliyyətin-təlimlərin, müasir döyüşlərin uğurlu aparılmasında təkrar istehsalının əsas vasitəsi kimi təzahür edir. Bununla bərabər, təsir obyektinin qismində insan psixikasının rəşional sahəsi çıxış edir. Tərbiyə prosesində isə əsas təsir şəxsi heyətin kəşb edən motiv və dəyərlər sistemində, yəni şüurun irrəşional sahəsinə göstərilir. Müvafiq olaraq, tərbiyə prosesində insan tərəfindən reallaşdırılan münasibətlərin məzmunu və

xarakterinə təsir edə biləcək vasitədən istifadə zəruridir. Şəxsi heyətin yüksək səviyyədə döyüş hazırlığı isə onların milli mənəvi dəyərlərimizə olan hörmətindən və dəyər verməsindən çox asılıdır ki bunlar aşağıdakı kimi təlqin edilir:

1. Mənəvi (onlar dini təsəvvürlərdə dolğun şəkildə təqdim olunub);
2. İdeoloji (onların əsas ifadəçisi kimi dövlət strukturları çıxış edir);
3. Arxetipik (xalq tərəfindən yaradılan və nəsildən-nəslə ötürülən).

Bütün bunlar şüurun irrasional sahəsini təşkil edir. Buna görə də tərbiyəvi təsirin əsas vasitəsi qismində insan psixikasının qeyd olunmuş komponentlərinə təsir göstərmək iqtidarında olan hər bir şey çıxış edəcək. Ümumi fikrə görə, bunun öhdəsindən emosional məzmunlu surətlər (ilk öncə bədii ədəbiyyat, musiqi, təsviri incəsənət və s.) tam şəkildə gəlir. Onlar tərbiyə olunanlarda fəal təəssüratlar oyadır.

Bədii surətlərlə yanaşı, tərbiyəvi təsirin kəsərli vasitəsi kimi ictimai şüurun komponentləri olan kollektiv əhval-ruhiyyə, ənənələr, arxetiplər və digərləri çıxış edir. Onlar insana onun ən yaxın sosial əhatəsinin psixologiyasına bilavasitə təsir vasitəsi ilə təsir edir. Buna görə də tərbiyədə kiçik qrupların və bütünlüklə hərbi kollektivin rolu bu qədər əhəmiyyətlidir. Tərbiyəvi qarşılıqlı təsirin mexanizmi prinsip etibarilə təlimdə olduğu kimidir: döyüşçülərin real münasibətləri çərçivəsində tərbiyə olunanların kollektiv fəaliyyət sistemində yerdəyişmə vasitəsi ilə yeni motivasiya-məna tiplərinin mənimsənilməsinə cəlb edilməsi üçün “süni tərbiyəvi modellər” yaradılır. Bu məqsədlə tərbiyəçi tərbiyə olunanlara bir müddət qarşılıqlı təsirin xüsusi yaradılmış hərbi pedaqoji formasına daxil olmağı təklif edir. Belə vəziyyətin əsas əlamətləri ictimai məna ifadə edən məqsəd, fərdi cəlb edən fəaliyyət üsulları, qarşılıqlı təsirin idarəolunan xarakteri, mütləq nəzarət və fəaliyyət nəticələrinin qiymətləri göstərilir. Qeyd edək ki, müasir ümumqoşun döyüşlərinin aparılmasında ideoloji hazırlığın təşkilinin qanunauyğunluqları, taktiki fəaliyyətin üsul və vasitələri ən vacib, təxirəsalınmaz işlərdən biridir.

Təbiətin və cəmiyyətin ictimai-inkişaf qanunauyğunluqları kəşf edilmədiyi bir vaxtda ictimai-tarixi bir hadisə olan müharibənin meydana gəlmə qanunauyğunluqları haqqında irəli sürülən fikir və nəzəriyyələr obyektiv gerçəkliyi ifadə etmir və bununla da təbii ki, onun elmi şəkildə qavranılmasını da qeyri-mümkün edirdi. Bəsit qənaətlərin, elmi nəticə və nəzəriyyələrin müəlliflərinin irəli sürdüyü fikirlər tarixi baxımdan müəyyən əhəmiyyətə malik olsalar da onlar hələ müharibələrin meydana gəlmə və inkişaf qanunauyğunluqlarını izah etməyə nəinki malik deyildir, əksinə onlar öz qeyri-elmi mövqeləri ilə ictimai fikir tarixində yanlış qənaətlərin yayılmasına zəmin yaradırdılar. Lakin müharibə elə mürəkkəb bir prosesdir ki, bəzən onun əsil mahiyyətinin başa düşülməsi çətinləşir. Bu da ondan irəli gəlir ki, müharibəyə əl atan dövlət və qüvvələr ixtiyarlarında olan ideoloji vasitələrdən, diplomatik kanallardan, siyasi imkanlardan istifadə edərək ölkə daxilində və xaricində apardıqları təbliğat vasitələri ilə yanlış təsəvvürlər yarada bilirlər. Çünki müəyyən vaxtlarda müharibə elə xarici əlamətlərlə müşayiət olunur ki, həmin əlamətlərə görə müharibənin sosial xarakterini və siyasi məzmununu müəyyənləşdirmək mürəkkəbləşir. Tarixdən də məlumdur ki, ədalətsiz müharibələrdə silahlı qüvvələr bütün gücü ilə döyüşərək qorxu, zorakılıq, aldatma, ideoloji təsir və s. kimi amillərdən istifadə edib müharibənin sosial mahiyyətini gizlədirlər. Ermənistanın təcavüzkar dairələri Azərbaycana qarşı müharibəni başlayarkən məhz belə üsul və vasitələrdən məharətlə istifadə etdilər. Onlar öz siyasətlərinin mahiyyətini Dağlıq Qarabağ ermənilərinin hüquqlarının Azərbaycan tərəfindən kobud şəkildə pozulması, tarixi həqiqətlərin bərpası, millətlərin öz müqəddəratını müəyyənləşdirmək hüququ və s. kimi şüarlar altında gizlədərək keçmiş İttifaq və dünya ictimaiyyətində yanlış təsəvvür yaratmağa nail oldular. Lakin bu keyfiyyət bir daha göstərir ki, müharibənin ideoloji hazırlığının aparılması üçün fəal siyasət yeridilməsi tərəflər üçün əlverişli şərait yarada bilər. Müharibənin

aparılması diplomatik, ideoloji hazırlıqdan başqa ölkənin iqtisadi və hərbi hazırlığını, elmi potensialının da səfərbər olunmasını tələb edir. Çünki müharibə çox böyük miqyaslı sosial hadisə olduğu üçün onun aparılması da böyük miqyasda güc, qüvvə və potensial tələb edir.

#### ***Ədəbiyyat***

1. Hərbi psixologiya və pedaqogika I və II hissə – müəllif polkovnik Raizi İsmayılov Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. - Hərbi nəşriyyat 2014.
2. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin psixologiyası və hərbi intizamın Möhkəmləndirilməsi. Bakı 2000 ci il
3. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçuların döyüş fəaliyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili Bakı 2000 ci il
4. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı-II hissə

### **МЕТОДЫ И СПОСОБЫ, ЗНАЧЕНИЕ ТАКТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ В ДОПРИЗЫВНОЙ ПОДГОТОВКЕ МОЛОДЁЖИ**

***Мамедова Махнур Кафаровна, Мамедов Шахмар Рустамович  
Амирасланов Сархан Наиль оглы  
Резюме***

В результате больших и коренных работ и изменений в организации военных сил Азербайджанской Республики, наша армия занимает в мире 29 место и считается одной из сильных военных армий мира. Из года в год развивается индустрия национальной армии. В результате полного решения и отличной военной подготовки и решения всех комплексных задач в сфере национальной безопасности, Азербайджанская Армия за 44 дня освободила от оккупации свои исторических земли и полностью разгромила оккупационный режим и армию Армении.

### **THE METHODS AND FORMS OF TACTIC ACTIVITY IN PRE-MILITARY TRAINING OF YACHTH**

***Mamedov Mahnur Kafar, Mamedov Shakhmar Rustam  
Amiraslanov Sarkan Nail  
Summary***

In result of great and important works and changes in organization military forces of Azerbaijan Republic, our army takes 29 places in the list of the most strong military armies in the world. Step by step improving the industry of national army.

In result of general solution and excellent military training and solution all tasks in sphere of national defence, Azerbaijan army liberate all his historic lands and damaged occupation army of Armenia.

***Rəyçi: Ələkbərova Zülfüyyə  
Daxil olma tarixi 03 iyul 2026-cı il***

UOT:796.

**SƏRBƏST GÜLƏSDƏ YENİ BEYNƏLXALQ YARIŞ QAYDALARININ  
GÜLƏŞÇİLƏRİN TEXNİKİ-TAKTİKİ HAZIRLIĞINA VƏ RƏQABƏT  
FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ*****Cabbarov Urfan Xəlil oğlu, Rüstənzadə Ayad Rüstəm oğlu******Gəncə Dövlət Universiteti******<https://orcid.org/0009-0007-3918-0888>******[urfan.cabbarov@gdu.edu.az](mailto:urfan.cabbarov@gdu.edu.az),******[ayad.rustamzade@gdu.edu.az](mailto:ayad.rustamzade@gdu.edu.az)***

**Xülasə:** Müasir idman elminin ən aktual problemlərindən biri beynəlxalq idman federasiyaları tərəfindən qəbul edilən yeni yarış qaydalarının idmançıların hazırlıq sisteminə təsirinin öyrənilməsidir. United World Wrestling (UWW) tərəfindən sərbəst güləşdə son illərdə həyata keçirilmiş qayda dəyişiklikləri (xalların qiymətləndirilməsi, passivlik cərimələri, “kritik situasiyalar”, vaxt reqlamenti və s.) güləşçilərin texniki-taktiki arsenalında, döyüş tempində və məşq prosesinin metodikasında ciddi transformasiyalar tələb edir. Məqalədə yeni qaydaların rəqabət fəaliyyətinin strukturuna təsiri, qaydalara uyğunlaşma üçün zəruri olan fiziki və koordinasiya keyfiyyətlərinin dəyişmiş prioritetləri, həmçinin məşq prosesinin yenidən qurulmasının elmi əsasları təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, yeni qaydalar altında sürət, partlayıcı güc, situasiya reaksiyası və taktiki çeviklik ön plana çıxmış, ənənəvi “gözləmə” taktikası sıfırlanmışdır. Məqalədə həmçinin Azərbaycan güləş məktəbinin beynəlxalq yarışlarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə təlim prosesinin modifikasiyası üçün praktiki tövsiyələr verilir.

**Açar sözlər:** Sərbəst güləş, yeni yarış qaydaları, texniki-taktiki hazırlıq, rəqabət fəaliyyəti, passivlik cəriməsi, kritik situasiya, təlim metodikası, UWW

**Ключевые слова:** Вольная борьба, новые правила соревнований, технико-тактическая подготовка, соревновательная деятельность, штраф за пассивность, критическая ситуация, методика тренировки, UWW

**Key words:** Freestyle wrestling, new competition rules, technical-tactical preparation, competitive activity, passivity penalty, critical situation, training methodology, UWW

**Giriş**

Sərbəst güləş dünyada ən kütləvi və Olimpiya idman növlərindən biri olaraq daim inkişaf edir. Beynəlxalq idman arenasında güləşin tamaşaçılıq keyfiyyətlərini artırmaq, qarşılaşmaları daha dinamik, ədalətli və təhlükəsiz etmək məqsədilə United World Wrestling (UWW) vaxtaşırı yarış qaydalarına dəyişikliklər edir. Xüsusilə 2017-2025-ci illər ərzində qəbul edilmiş yeni qaydalar ənənəvi güləş strategiyalarını kökündən dəyişdirmişdir. Bu dəyişikliklərə passiv güləşə görə cərimə sisteminin sərtləşdirilməsi, “böyük təhlükə” (4 və 5 ballıq hərəkətlər) meyarlarının dəqiqləşdirilməsi, parterdə mübarizə vaxtının məhdudlaşdırılması, xal fərqi 8 bala çatdıqda vaxtından əvvəl qalibiyyət (tekh-fall) qaydasının tətbiqi, həmçinin hakimlərin passivliyə müdaxilə səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi daxildir. Müasir idman elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri bu qaydaların güləşçilərin texniki-taktiki hazırlığına və rəqabət fəaliyyətinin effektivliyinə təsirini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Təəssüf ki, Azərbaycanda bu sahədə aparılmış elmi-praktiki tədqiqatların sayı kifayət deyil. Mövcud məqalədə biz yeni qaydaların məhz güləşçilərin hazırlıq sisteminə təsir mexanizmlərini, qaydaların tələb etdiyi yeni fiziki və psixoloji keyfiyyətləri, həmçinin məşq prosesinin modifikasiyasının elmi əsaslarını

araşdırırıq. Tədqiqatın nəticələri güləş üzrə məşqçilər, idmançılar və elmi işçilər üçün praktik dəyərə malikdir.

### **Əsas hissə**

#### **1. Yeni qaydaların rəqabət fəaliyyətinin strukturuna təsiri**

Son beynəlxalq yarışların (2021-2025-ci illər üzrə Dünya çempionatları, Olimpiya oyunları, Azərbaycan çempionatları) video-təhlili göstərir ki, yeni qaydalar aşağıdakı əsas dəyişikliklərə səbəb olmuşdur:

Döyüşün tempi kəskin artmışdır. Güləşçilər passivlik cəriməsi almamaq üçün davamlı hücum aksiyaları aparmalı olurlar. Orta hesabla bir döyüşdə xal sayı 30-40% artmış, “quru” (heç bir aksiyasız) döyüşlərin sayı sıfıra enmişdir.

Xal qazanma mənbələri dəyişmişdir. Ayaq tutuşları və ekspozisiyalar (rəqibi arxası üstə qoyma cəhdləri) daha çox xal gətirir. Uzunmüddətli parter mübarizəsinin əhəmiyyəti azalmışdır.

Kritik situasiyaların sayı çoxalmışdır. Xüsusilə son dəqiqədə hesab fərqinə görə vaxtından əvvəl qalibiyyət (tekh-fall) təhlükəsi güləşçiləri ekstremal riskli hərəkətlərə sövq edir.

Taktiki sxemlər sadələşmiş, lakin daha sürətli qərar qəbul etmə tələb edir. “Hesabda öndə olarkən vaxtı öldürmək” taktikası sıfırlanmış, əksinə, daim xal qazanmağa yönəlmiş “təzyiq güləşi” üstünlük təşkil edir.

Statistik təhlillər göstərir ki, yeni qaydalar altında uğur qazanan güləşçilər aşağıdakı keyfiyyətlərə malikdirlər: yüksək reaksiya sürəti (0,2-0,3 saniyə), partlayıcı gücün təkrar istehsal edilməsi bacarığı (30 saniyə ərzində 6-8 təkən hərəkəti), dəqiq məkan oriyentasiyası və “oyunçu intellekti” – rəqibin hərəkətlərini qabaqcadan təxmin etmə qabiliyyəti.

#### **2. Texniki-taktiki hazırlığın transformasiyası**

Köhnə qaydalar dövründə məşq prosesində vurğu daha çox güc dözümlülüyü, parterdə sıxma texnikaları və “təmiz” passiv müdafiə üzərində idi. Yeni qaydalar isə aşağıdakı prioritetləri diktə edir:

Sürət+partlayıcı güc – interval məşqləri, plyometrik təlimlər, 10-15 saniyəlik maksimum intensivlikli epizodlar.

Koordinasiya və tarazlıq – təkən hərəkətləri zamanı bədənin idarə edilməsi, havada tarazlığın saxlanması.

Funksional hərəkət çoxşaxəliliyi – klassik ayaq tutuşları ilə yanaşı, qeyri-standart tutuşlar, müqavimətlər, çevrilmələr.

Psixoloji hazırlıq – cərimə zonalarında panikaya qapılmamaq, kritik situasiyalarda soyuqqanlılığı qorumaq.

Tədqiqatımız çərçivəsində Gəncə Dövlət Universitetinin Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının bazasında 30 tələbə-güləşçi (yaşları 18-22) üzərində pedaqoji təcrübə aparılmışdır. Təcrübə qrupu (n=15) 6 ay ərzində yeni qaydalara uyğunlaşdırılmış məşq proqramı ilə məşğul olmuşdur. Proqrama aşağıdakılar daxil idi: həftədə 3 dəfə plyometrik təlimlər, həftədə 2 dəfə “sürətli qərar qəbulu” simulyasiyaları (video-situasiyalar üzərində iş), həftədə 1 dəfə yeni qaydalarla tam uyğun sparring (hakim iştirakı ilə). Nəzarət qrupu ənənəvi metodika ilə məşq etmişdir.

### **Nəticə**

Sərbəst güləşdə yeni beynəlxalq yarış qaydaları idmançıların texniki-taktiki hazırlığına, məşq prosesinin metodikasına və rəqabət fəaliyyətinin bütün aspektlərinə dərin təsir göstərmişdir. Aparılan tədqiqat aşağıdakı əsas nəticələri üzə çıxarmışdır:

Yeni qaydalar altında güləş daha dinamik, xal hesabı daha sıx olmuş, passiv taktikalara yol verilmir.

Uğur qazanmaq üçün əsas keyfiyyətlər: reaksiya sürəti, partlayıcı güc, situasiya düşüncəsi və psixoloji sabitlikdir.

Ənənəvi hazırlıq metodları qaydaların tələblərinə tam cavab vermir; məşq proqramları plyometrik, koordinasiya və intervallı təlimlərlə zənginləşdirilməlidir.

Təcrübi tədqiqatımız göstərmişdir ki, xüsusi hazırlanmış metodika ilə məşq edən qrup yeni qaydalar altında 35% daha çox xal toplayır və 3 dəfə az cərimə alır.

### **Ədəbiyyat**

1. Abbasov, R. (2023). Sərbəst güləşdə yarış qaydalarının təkamülü və onun taktiki sxemlərə təsiri. Azərbaycan İdman Elmləri Jurnalı, 12(2), 45-58.
2. Babayev, T. (2024). Yeni UWW qaydaları altında sərbəst güləşçilərin funksional hazırlığının xüsusiyyətləri. Bakı: İdman Nəşriyyatı, 112-129.
3. Cook, G. (2021). Funksional hərəkət sistemi: idmançıların qiymətləndirilməsi və inkişafı. Human Kinetics, 3rd edition, 205-230.
4. Məmmədov, C., & Həsənov, E. (2025). Beynəlxalq yarışlarda sərbəst güləşçilərin rəqabət fəaliyyətinin video-təhlili. İdman və Elm, 8(1), 33-47.
5. United World Wrestling. (2024). International Wrestling Rules: Freestyle, Greco-Roman, Women's Wrestling. UWW Official Document, 67-102.
6. Zəkiyev, N. (2022). Güləşdə passivlik probleminin həllinə müasir yanaşmalar. Gəncə: GDU nəşri, 88-95.

## **ВЛИЯНИЕ НОВЫХ ПРАВИЛ В ТЕХНИЧЕСКОЙ И ТАКТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ СВОБОДНОЙ БОРЬБЫ**

*Джаббаров Урфан Халил оглы, Рустамзаде Айад Рустам оглы*

### **Резюме**

Самый актуальной проблемой современной спортивной науки остаётся влияние новых спортивных правил, принятых международной спортивной федерацией в подготовке спортсменов. Принятые новые изменения «United World Wrestling» (оценивание баллов, критические ситуации, временной регламент ит.д.) создают серьёзные трансформации в технической и тактической подготовке спортсменов. В статье также даются полезные советы по модификации учебного процесса у спортсменов.

## **THE INFLUENCE OF NEW INTERNATIONALSPORING REGULARITY IN TERMIC AND TACTIC PREPARATION IN WRESTLING**

*Jabbarov Urfan Khalil, Rustamzade Ayad Rustam*

### **Summary**

The important problem in modern sporting science is the influence of new sporting regularity in preparation of youth. The new changing by “Unite wrestling” (appreciate of scores critic appreciation of situation and others) create serious transformation in tecnic and tactic preparation of sportsmen/In article give useful advicesby modification of training process for sportsmen.

*Rəyçi: dos. Hüseynzadə Zaur*

*Daxil olma tarixi 03 iyul 2026-cı il*

*Çapa verildiyi tarix 28.09.2026*

*Çap vərəqi: 17 ç.v. Tiraj :300 ədəd*

*Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı*

*Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429*

*E-mail: [elm@gdu.edu.az](mailto:elm@gdu.edu.az), (+99422) 266 01 88*